

Sveriges avrasifiering

Uppfattningar om ras
och rasism under
efterkrigstiden

red. Tobias Hübinette

& Peter Wikström

Sveriges avrasifiering

Svenska uppfattningar om ras och rasism
under efterkrigstiden

Red. Tobias Hübinette & Peter Wikström

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Det innebär att minst två externa och oberoende sakkunniga har granskat manus och att Kriterium därefter godkänt boken för publicering. Kriterium drivs på initiativ av svenska lärosäten och har som mål att värna den vetenskapliga bokens ställning och stärka dess position i förhållande till andra vetenskapliga publiceringsformer. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via www.kriterium.se.

ISSN 2002-2131 Kriterium (online)

DOI: <https://doi.org/10.59217/kriterium.47>

© författarna 2023

Boken är samtidigt utgiven av Karlstad University Press inom Kulturvetenskapliga skriftserien.

Kulturvetenskapliga skriftserien, skrift 4

ISBN 978-91-7867-330-8 (tryck)

ISBN 978-91-7867-331-5 (pdf)

Formgivning Peter Wikström

Omslag Universitetstryckeriet, Karlstad, 2023

Innehållsförteckning

1. Inledning	I
Tobias Hübinette & Peter Wikström	
<i>Del 1. 1945–1980: Kontinuiteter och diskontinuiteter</i>	
2. När tiderna förändras. Genetikern Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser 1942–1977	23
Martin Ericsson	
3. De ”färgade” barnen i det vita folkhemmet. Adoption, ras och svenskhet i 1960-talets Sverige	49
Tobias Hübinette	
4. Från rashygien till rasproblem. Skolan, pedagogiken, kunskapsdelningen och ”ras” kring 1920–1970	81
Johan Samuelsson	
5. Analogisk solidaritet: Gunnar Myrdal och Richard Wright om avkoloniseringen och västvärlden under 1950-talet	111
Ludwig Schmitz	
6. Vackra och välklädda: Konstruktioner av respektabla svenska kvinnor under 1950-talet	137
Emma Severinsson	
7. ”R-länder” och ”U-människor”. Rasismens tankefigurer i svenskt bistånd cirka 1950–1980	167
Mattias Tydén	
8. Rasfrågorna i den svenska riksdagen 1968	211
Mats Wickström	

Del 2. 1980–2020: Färgblindhet, antirasism och framväxten av nya rasismer

9. Hatbrott och antirasistisk kriminalpolitik **233**

David Assadkhan

10. Visuell tvetydighet i omdebatterad reklam. En multimodal studie av två reklamkampanjer och efterföljande debatter om rasism **259**

Karin Idevall Hagren

11. Att tala med färgblindheten: Retoriska strategier och semantiska manövrar i återvändande svenska kvinnors berättelser om ras- och vithetsrelaterade erfarenheter **293**

Catrin Lundström

12. Att förstå rasformationer i dagens Sverige: Rasifiering och avrasifiering av mångetniska och mångrasliga svenskar **317**

Sayaka Osanami Törngren

13. En hockeyindians uppkomst och fall **341**

Jeff Werner

14. Jämlikhetsdata som ”statlig rasregistrering” och ”postkolonial rasfixering”. En studie av den svenska debatten om jämlikhetsdata **367**

Peter Wikström & Tobias Hübinette

I. Inledning

Tobias Hübinette & Peter Wikström

Det är vid det här laget välkänt att Sverige präglades av ett rastänkande under stora delar av 1900-talet som grundade sig i en förment vetenskapligt baserad övertygelse om att de infödda majoritetssvenskarna både var särdeles rasrena samt särdeles vackra och värdefulla ur en rasmässig synvinkel. Denna övertygelse kan med fördel benämnas som kulturen av det nordiska. Svenskarnas position som den förnämsta företrädaren för den nordiska rasen, resulterade bland annat i en rasbaserad invandringslag, i en rasforskning som befann sig i internationell framkant och som fick sitt mest emblematiske uttryck i Statens institut för rasbiologi, liksom i en rashygienisk befolkningspolitik som vi idag främst minns i form av tvångssteriliseringarna. Efter kriget anses det svenska rastänkandet ha försvunnit bort för gott och 1998 blev Sverige sedan det första landet i världen som efter ett riksdagsbeslut valde att utmönstra rasbegreppet ur lagtexter och all officiell textproduktion liksom i praktiken även ur akademien och forskningen.

Detta är kortfattat den stora berättelsen om det svenska rastänkandets uppgång och fall. Det finns ingen anledning att helt och hållet omkullkasta denna etablerade historieskrivning rörande hur Sverige gick från att genomsyras av ett rastänkande till att förkasta detsamma under loppet av runt ett halvt sekel. Däremot finns det all anledning att undersöka vart idén om ras egentligen tog vägen efter kriget liksom hur de svenska attityderna och förhållningssätten till ras har kommit att utvecklas efter 1945 och in i våra dagar. Det finns nämligen en utbredd föreställning som säger att Sverige har gått från att ha varit ett i det närmaste genomrasistiskt land under första halvan av 1900-talet till att bli det mest icke-rasistiska så väl som antirasistiska samhället på jorden från och med 1900-talets sista decennier, som om ett sådant totalt brott vad gäller synen på ras kan äga rum över en natt och som genom ett trollslag. Utgångspunkten för boken är därför att det inte går att säga att idén om ras försvann ut för gott 1945 och den övergripande hypotesen är att det förkrigstida rastänkandet och idén om ras

kom att fortsätta att göra sig gällande inom olika områden och sfärer även i det efterkrigstida Sverige.

Denna bok består av 13 artiklar vilka har det gemensamt att de studerar frågor om ras, rasism och antirasism i ett svenskt efterkrigstida eller samtida sammanhang. Bidragen begränsar sig i enlighet därmed till svenskt och i huvudsak svenskspråkigt empiriskt material som främst härrör från 1945 och framåt och som explicit handlar om ras och rasism och relaterar till ett svenskt sammanhang. Boken ingår i det av Vetenskapsrådet (VR) finansierade forskningsprojekt som vi som är redaktörer står bakom – ”Det svenska r-ordet: Användningar av och förhandlingar om termerna ras och rasism i samtida svensk internet- och sociala medier-baserad kommunikation” (VR dnr 2019-03291).

Den direkta upprinnelsen till boken står att hitta i att vi i samband med att vi planerade vårt forskningsprojekt systematiskt gick igenom den befintliga forskningen om ras och rasism i Sverige efter 1945. Vi insåg då att inte särskilt mycket har gjorts i forskningsväg vad gäller studier av svenska föreställningar om och attityder till ras och rasism under efterkrigstiden och kanske framför allt inte från och med 1960-talet och framåt. Boken syftar därför till att fylla en tydligt identifierad lucka i forskningen om ras och rasism i en svenskspråkig och svensk kontext. Eftersom boken primärt handlar om ras snarare än om vithet koncentrerar vi oss hädanefter främst på forskning om ras och rasism efter 1945 och vi väljer också att utelämna den postkoloniala och historiska forskningen om den svenska slavhandeln och slaveriet och den svenska kolonialismen.

Det finns inte särskilt mycket forskning alls om de specifikt svenska rasfrågorna sådana de tog sig uttryck från och med 1945 och fram till idag. Det finns till exempel ingen studie som undersöker den svenska synen på rasbegreppet och på ordet ras i stil med den danske historikern Poul Duedahls (2017) studie *Fra overmenneske til UNESCO-menneske. Racebegrebet i Danmark 1890–1965*. Inte heller har någon större studie undersökt på djupet när, hur och varför termerna rasism och antirasism slog igenom i svenska språket under efterkrigstiden. Denna frånvaro av forskning om ras i Sverige efter 1945 förklaras av att merparten av den befintliga forskningen om den svenska synen på ras och svensk rasism har ägnat sig åt att undersöka hur rastänkandet etablerades och växte fram från och med

1800-talets andra hälft och inte minst under första halvan av 1900-talet i form av rasbiologi och rashygien liksom i relation till dåtidens befolknings-, minoritets- och migrationspolitik (Ahlstedt Åberg 2022, s. 31–45; Ericsson 2016; Furuhausen 2007). Den kraftiga övervikten på forskning om ras och rasism i Sverige under framför allt mellankrigstiden avspeglar i sin tur antagligen den allmänna bilden av 1945 som det definitiva slutet på det svenska rastänkandet. Efter 1945 har det vidare funnits en föreställning som säger att den enda egentliga rasismen som därefter existerade i Sverige var, och är, de svenska nazisterna.

År 2007 konstaterade historikern Björn Furuhausen (2007) i sin översikt över forskning om svensk rasbiologi och rashygien att den huvudsakliga kunskapsluckan gällde hur rastänkandet fick fäste och tog sig uttryck i Sverige inte bara inom akademien eller i form av steriliseringarna utan också på politikens område, i kulturvärlden och i samhällslivet i stort och han syftade också på hur idén om ras fortsatte att leva vidare under efterkrigstiden. Även journalisterna Maja Hagerman (2006) och Maria Ripenberg (2019) har ställt sig frågan vart det svenska rastänkandet tog vägen efter 1945 och implicit efterlyst forskning om hur idén om ras tog sig uttryck under den svenska efterkrigstiden mot bakgrund av det dominerande forskningsfokuset på tiden innan kriget.

Det är också tunnsått med studier av olika sätt att se på ras och rasism i Sverige efter 1945 – och framför allt från och med 1960-talet och framåt – som inte handlar om naziströrelsen och extremhögern. Det finns dock några undantag som Leila Brännströms (2015, 2016) pionjärforskning om den efterkrigstida svenska migrations- och integrationspolitiken i relation till rasbegreppet och förekomsten och behandlingen av ordet ras i svensk författningstext och i svenska statliga utredningar under samma tidsperiod. Kjell Jonsson och Jenny Larsson (2004) samt Martin Ericsson (2021) har vidare undersökt hur Gunnar Dahlberg, som var föreståndare för Statens institut för rasbiologi 1935–1956, förhöll sig till och fortsatte att använda sig av rasbegreppet också under efterkrigstiden. Lina Spjut (2018) och Martin Ericsson (2022) har studerat förekomsten av rasbegreppet i svenska läroböcker respektive i svenska uppslagsverk även efter 1945 och en av oss redaktörer har undersökt och kartlagt hur frågor om ras och rasism förstods i den svenska medierade offentligheten mellan 1946–1977 samt studerat den

sista explicita svenska rasdebatten i form av 1960-talets adoptionsdebatt (Hübinette 2021a, 2021b).

Det finns vidare studier av det svenska fördömandet och bekämpandet av Frankrikes krig i Algeriet och USA:s krig i Vietnam, om den svenska anti-apartheidrörelsen och om det svenska stödet till den svarta amerikanska medborgarrättsrörelsen under kalla kriget liksom om den allmänna svenska efterkrigstida antirasistiska solidariteten med den så kallade tredje världen under avkoloniseringen och kalla kriget (Berg, Lundberg & Tydén 2021; Demker 1996; Hansen 2001; Holmberg 1999; Jämte 2013; Thörn 2010, 2018). Även om dessa studier undersöker det efterkrigstida Sveriges och de efterkrigstida svenskarnas syn på rasism i andra länder så förekommer enstaka referenser till den svenska kontexten. Därutöver finns det ett antal studier som undersöker specifika minoriteters situation liksom synen på och behandlingen av dessa minoriteter bland majoritetsinvånarna och inom majoritetssamhället under den omedelbara eller sena efterkrigstiden varav flera ibland berör frågor om ras (Bachner 1999; Carlsson 2021; Ericsson 2015; Mörkenstam 1999; Ohlsson Al Fakir 2015; Selling 2013).

Vad gäller begreppsanvändning ska det redan här sägas att endast ett fåtal svenska forskare operationaliserar rasbegreppet som en analytisk term i sin forskning om ras och rasism i ett svenskt sammanhang. Detta gäller både de som studerar ras och rasism i historien och de som undersöker frågor om ras och rasism i samtiden och även när ordet ras förekommer i det undersökta materialet (Ericsson 2016; Ågren 2016). Flertalet svenska forskare föredrar i stället att använda etnicitetstermen eller termen rasifiering för att undvika rasbegreppet samt väljer att konsekvent sätta citationstecken runt ordet ras för att kommunicera att de är emot ett rastänkande vid de få tillfällen då de känner sig tvingade att skriva ut ordet. Därtill har det på senare tid kommit att bli mer accepterat att bruka termen vithet än ordet ras och det är långt mer accepterat att använda rasismtermen än ordet ras i sig. Det är troligt att denna aversion mot att använda rasbegreppet bottnar i en kombinerad forskningsetisk och antirasistisk förståelse och ställningstagande som säger att bruket av ordet ras i sig är rasistiskt, och att den forskare som använder termen därmed reproducerar rasism och kanske till och med riskerar att uppfattas som rasist.

Det är vidare troligt att det är den tidigare naturvetenskapliga och biologiska betydelsen av rasbegreppet i ett svenskt sammanhang som spökar bakom aversionen mot ordet ras inom dagens svenska forskning om ras och rasism. Under stora delar av 1900-talet betraktades ras som en faktiskt existerande biologisk kategori och kanske särskilt i Sverige där rasforskningen i form av rasbiologi kom att bli ett forskningsfält som var helt dominerat av naturvetare och medicinare till skillnad från i andra länder där samhälls- och kulturvetare också kunde engagera sig i rasforskningen. Detta gör att ordet ras än idag uppfattas som en biologisk term för de allra flesta svensktalande. Ordet blir därigenom intimt förknippat med den historiska svenska rasbiologiska forskningen och dess omfattande kroppsmättningsstudier liksom med den tidigare rashygieniska politiken och steriliseringarna. Det fåtal svenska forskare som ändå operationaliserar rasbegreppet gör det utifrån en socialkonstruktivistisk hållning där ras ses som en socialt och språkligt konstruerad kategori men de blir samtidigt ofta associerade med det gamla rastänkandet liksom med rasbiologi och rashygien på grund av hur rasbegreppet tidigare förstods i 1900-talets Sverige.

På grund av allt ovanstående är svensk forskning om ras och rasism både svår att överblicka och knappt ens möjlig att jämföra med den forskning om ras och rasism som bedrivs i andra länder. Inte minst gäller det den engelsktalande världen inom vilken den kritiska rasforskningen ursprungligen växte fram som *critical race theory* på 1980- och 90-talen och där forskning om ras och rasism sedan länge är väl etablerad. Den engelskspråkiga forskningen har vidare utvecklat en rik begreppsapparat kring ras och det finns numera även sätt att se på ras som inte bara är socialkonstruktivistiska, exempelvis psykoanalytiska och fenomenologiska förståelser. Dessa teoretiska perspektiv på ras låter dock sällan höra talas om sig i Sverige på grund av motståndet mot själva ordet ras, vilket blockerar införandet och mottagandet av den engelskspråkiga kritiska rasforskningen inom den svenska akademien och högskolevärlden.

Detta gör i sin tur att engelsktalande forskare som studerar ras och rasism knappt ens kan kommunicera med svenska forskare som studerar rasism då de rör sig med både olika begreppsapparater och olika (för)förståelser av ras. De engelsktalande forskare som använder sig av rasbegreppet i sina studier blir framför allt inte anklagade för att förstärka ett rastänkande och för att reproducera rasism men samtidigt ska det sägas att en liknande aversion mot

termen ras som den som gäller i Sverige också föreligger bland forskare i de nordiska grannländerna liksom även bland forskare i Frankrike och Tyskland.

Här finns en parallell till hur det amerikanska begreppet intersektionalitet, som härrör från en svart amerikansk feministisk kontext och centrerar ras, har mottagits och inkorporerats inom den europeiska genusforskningen utan att rasbegreppet riktigt har följt med. Denna paradox har den brittiska genusvetaren Gail Lewis lyft fram och hon har särskilt pekat på att den gäller bland forskarna i den tysktalande världen och i Skandinavien där aversionen mot rasbegreppet är särskilt stark:

...the contemporary relevance of race as an analytic and a legitimate term of feminist and other critical social and cultural inquiry is denied across much of Europe, especially in the German-speaking and Scandinavian countries. (Lewis 2013, s. 177)

I stället menar Lewis att europeiska forskare föredrar att använda sig av etnicitetstermen och tala i termer av kultur eller religion samt ha fokus på invandrare och migrationsaspekten medan rasbegreppet förstås såsom termen användes under rastänkandets och rasforskningens tid och ras ses dessutom som något som i stort sett enbart har bäring på den engelsktalande världen.

Den kritiska rasforskningen har på grund av alla dessa anledningar av förståeliga skäl haft mycket svårt att etablera sig som ett svenskt forskningsfält och kommer kanske aldrig att göra det överhuvudtaget. Detta beror på att färgblindheten i Sverige är så sammanflätad med antirasism till skillnad från i andra västländer där färgblindhet mer förknippas med en nyliberal ideologi. Svensk forskning om ras och rasism tenderar därför att spreta rejält, inte minst då det inte finns någon överenskommen begreppsapparat. Detta gäller både kvantitativ och kvalitativ forskning liksom synkrona och diakrona studier.

I Markus Lundströms och Fanny Wendt Höjers (2021) översikt över svensk forskning om rasism som täcker studier som är publicerade 2016–2021 är det exempelvis tydligt att många svenska forskare föredrar att främst eller enbart använda termen diskriminering och knappt någon den i internationella sammanhang etablerade termen rasdiskriminering. Ytterligare en översikt som rör svensk forskning om förekomsten av rasism

inom arbetslivet har på samma sätt kommit fram till att termen rasism i princip inte förekommer alls i många och antagligen i flertalet av de genomgångna studierna (Vetenskapsrådet 2017, s. 6). Detta gör i sin tur att många forskare använder termen strukturell diskriminering i stället för den inom den engelskspråkiga världen välbekanta termen strukturell rasism eller systemisk rasism. Många svenska forskare använder vidare begreppet rasifiering, vilket stundtals också benämns som rasialisering, som en svensk översättning av det brittiska begreppet *racialisation*. Likt begreppet etnicitet har rasifiering i det närmaste kommit att bli ett omskrivande sätt att omnämna ras (socialkonstruktivistiskt förstått). De flesta forskare använder också den på sin tid gängse termen rasbiologi medan andra skriver rasforskning för att beteckna forskning om ras. Medan en del svenska forskare använder sig av uttrycket rastänkande utan att nödvändigtvis mena att det alltid är detsamma som rasism så sätter flertalet forskare likhetstecken mellan ett rastänkande och rasism. Allt tal om ras inklusive användandet av ordet ras i sig blir därigenom i praktiken detsamma som rasism enligt denna logik och ekvivalenskedja.

En hel del svenska forskare som studerar rasism identifierar sig vidare som rasismforskare, och särskilt gäller det de forskare som är emot att använda sig av rasbegreppet, medan ett fåtal talar om att de ägnar sig åt kritisk rasforskning eller åt kritiska rasstudier och ofta i kombination med kritisk vithetsforskning eller kritiska vithetsstudier, det vill säga de kallar sig för kritiska ras- och vithetsforskare. Det finns inte heller några enhetliga benämningar på vita och icke-vita personer. Många forskare talar exempelvis om svenskar eller etniska svenskar när de underförstått menar vita, och om invandrare, rasifierade eller om synliga och visuella minoriteter som en beteckning på icke-vita. Få forskare är dessutom beredda att identifiera eller kategorisera icke-vita, eller för den delen låta forskningspersoner identifiera sig själva utifrån olika raskategorier.

Vidare saknas en mer allmänt erkänd kanon vad gäller forskningen om det svenska rastänkandet som betraktas som fältets självskrivna allmängods. Kritisk rasforskning är därför kort och gott inte ett institutionaliserat fält inom den svenska akademien och högskolevärlden till skillnad från IMER-forskningen, det vill säga forskning om internationell migration och etniska relationer som i praktiken handlar om studier om invandring och invandrare. IMER-forskningen skulle annars kunna tänkas vara ett närliggande fält men

då intresset för frågor om ras har varit begränsat i IMER-forsknings-sammanhang är det i stället genusforskningen, som också den är institutionaliserad, som har kommit att bli det svenska forskningsfält som antagligen har omfamnat frågor om ras i störst utsträckning.

Bokens upplägg och innehåll

Ovan har vi skisserat den särskilda situation som råder vad gäller svensk forskning om ras och rasism. Som redaktörer för denna antologi har vi valt att förhålla oss inkluderande och pragmatiska till denna situation vad gäller hur vi har utformat denna volym, och vilka bidrag vi har valt att inkludera. De olika bidragen är författade av företrädare för flertalet av de synsätt, inställningar och ståndpunkter som har beskrivits ovan. Det primära syftet med boken har hela tiden varit att bidra till att fylla den kunskapslucka som vi har identifierat, nämligen avsaknaden av forskning om ras och rasism i ett svenskt efterkrigstida sammanhang, liksom att bidra till den allmänna svenska forskningen om ras och rasism och vi har därför låtit urvalskriteriet att det empiriska materialet primärt ska handla om frågor om ras och rasism i ett svenskt sammanhang efter 1945 styra i stället för att kräva eller ens förorda en enhetlig begrepps-användning.

De 13 bidragen har det gemensamt att de trots olika disciplinära och fältmässiga tillhörigheter som sociologi, konstvetenskap, historia och språkvetenskap undersöker hur frågor om ras och rasism artikuleras i det efterkrigstida och samtida Sverige. Variationen i tillvägagångssätt bidragen emellan vad gäller typer av material och metodologier ser vi som en styrka, då den tillåter en sorts triangulering av det gemensamma studieobjektet svenska förhandlingar och förståelser av ras och rasism under efterkrigstiden. Oavsett om det handlar om textanalys, bildanalys, multimodal analys och diskursanalys eller klassiskt textmaterial i form av böcker, tidningar, tidskrifter eller utredningar, kvantitativt material i form av enkäter, visuellt material i form av bilder och reklam, intervjuer eller sociala medier-inlägg, är den gemensamma nämnaren att Sverige efter 1945 står i fokus. I de flesta av bidragen innebär detta att det undersökta materialet kommer från efterkrigstiden, men i vissa fall inkluderas även tidigare material i syfte att synliggöra kontraster såväl som en utveckling emot de efterkrigstida förhållningssätten till ras och rasism.

Vad gäller de olika artiklarnas begrepps användning har vi som redaktörer valt att låta författarna närma sig begreppsapparaten kring ras och rasism på de sätt de själva föredrar liksom att förhålla sig till rasbegreppet på det sätt de själva känner sig bekväma med. Det innebär att i vissa av artiklarna förses ordet ras med citationstecken, vilket också är normen i svenskspråkiga texter av idag, medan andra begagnar sig av begreppet rasifiering eller rasialisering, och ytterligare andra fokuserar i huvudsak på begreppet rasism. Därtill skiljer sig bidragen också åt vad gäller bruk av begrepp som vithet samt särskiljning av individer eller grupper som vita eller icke-vita. Denna stora variation handlar delvis om att olika begrepp är relevanta för bidragens olika teoretiska, metodologiska och empiriska fokus, men avspeglar också avsaknaden av en gemensam och överenskommen begreppsapparat inom den svenska forskningen om ras och rasism.

De olika bidragen härrör från en bred inbjudan som gick ut i början av 2020 till så många forskare som möjligt vilka har det gemensamt att de på något sätt undersöker svenska frågor om ras och rasism i sin forskning. Vi redaktörer identifierade dessa forskare i samband med att vi genomförde en totalinventering av forskningen om efterkrigstida svenska synsätt på ras. Efter att ha fått in ett 30-tal abstracts valde vi ut de 13 bidrag som återfinns i boken och anordnade i februari 2021 ett symposium tillsammans med den kulturvetenskapliga forskargruppen KuFo vid Karlstads universitet där författarna presenterade sina bidrag i dialog med en i förväg utsedd läsare som kommenterade texten i fråga. Därefter har de 13 bidragen granskats av anonyma sakkunniga inom ramen för Kriterium-systemet.

Det viktigaste gemensamma bidraget som framkommer i artiklarna är att det går att konstatera att det sena 1940-talet och 1950- och 60-talen kan ses som en övergångsperiod mellan det förkrigstida rastänkandet och efterkrigstidens begynnande antirasism som senare utvecklas till vår tids färgblindhet. Det är därmed snarare 1968 än 1945 som framstår som en brytpunkt mellan den gamla svenska synen på ras och den syn som senare har kommit att bli förhärskande i den svenska offentligheten, nämligen dagens färgblinda antirasism. Detta överensstämmer också med den teoretiska modell som Catrin Lundström och en av redaktörerna har utarbetat, som försöker periodisera hur det svenska förhållningssättet till ras och rasism har förändrats över tid med tonvikt på 1900-talet (Hübinette & Lundström 2015; Lundström & Hübinette 2020). Denna modell för att förstå

den hegemoniska svenska vithetens och de svenska rasrelationernas samtidshistoria återkommer också i flera av bidragen. Antologins artiklar kan därmed sammantagna betraktas som ett slags korrektiv till synen på 1945 som timme noll vad gäller rastänkandet i Sverige, det vill säga föreställningen om att idén om ras försvann i och med krigsslutet. Det går därtill att tala om både kontinuiteter och diskontinuiteter och både efter 1945 och efter 1968, det vill säga idén om ras har i vissa sammanhang också följt med in i våra dagar.

Antologins olika bidrag har dessutom det gemensamt att de alla är empirinära och bygger på ett insamlat och undersökt material som få om ens några forskare tidigare har använt sig av. Ett särskilt bidrag till forskningen som vi vill lyfta fram är att flera av texterna går på djupet vad gäller att studera färgblindheten som den idag dominerande svenska attityden till ras liksom att hela publikationen omfattar en tidsperiod som normalt sett inte kopplas till frågor om ras, nämligen den svenska efterkrigstiden.

Boken är indelad i två delar och består av sammanlagt 13 kapitel, vilka var för sig undersöker olika specifika aspekter av svenska förhållningssätt till ras och rasism samtidigt som de sammantaget kastar ljus över de svenska ras- och rasismfrågorna sådana de tog sig uttryck från och med 1945 och fram tills idag.

Den första delen, "1945–1980: Kontinuiteter och diskontinuiteter", består av sju bidrag vilka har det gemensamt att de tidsmässigt berör den omedelbara efterkrigstiden och inte minst 1950- och 60-talen med tonvikt på det sistnämnda årtiondet i de fall när det gamla rastänkandet succesivt gav vika för det vi idag känner som antirasism. Några av texterna gör också tillbakablickar till tiden innan 1945 då materialet gör detta relevant. Den andra delen, "1980–2020: Färgblindhet, antirasism och framväxten av nya rasismer", består av sex bidrag som tidsmässigt kan knytas till tiden efter 1980 och samtiden. 1980-talet ska inte ses som en signifikativ brytpunkt i sig; uppdelningen av texterna har snarare gjorts av praktiska och dispositionsmässiga skäl. Dock synliggör bokens uppdelning en gradvis utveckling över tid. Den första tidsperioden präglas främst av ett komplicerat uppbrott med och en ansats till frigörelse från det tidiga 1900-talets rastänkande i Sverige. Den andra tidsperioden präglas i sin tur av ett förnekande av ras och av den alltmer dominanta svenska färgblindheten,

vilken tar sig uttryck i nya former av rasism och antirasism, men även som ett förnekande av rasism i sig som ett reellt problem i den svenska samtiden. Inom bokens båda delar presenteras texterna i alfabetisk ordning efter författarnas efternamn.

Först ut i bokens första del är Martin Ericsson vars artikel "När tiderna förändras. Genetikern Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser 1942–1977" består av en studie av Lundagenetikern Arne Müntzings texter om ras och raser från 1940-talet och fram till 1970-talet med fokus på dennes bok *Ärftlighetsforskning* som användes som lärobok i olika högskoleutbildningar 1953–1977. Förment vetenskapligt grundade kunskaper om rasernas existens var med andra ord något som mötte många årskullar av svenska studenter i bland annat genetik, medicin och angränsande ämnen under flera decennier. Med avstamp i det kunskaps-historiska forskningsfältet undersöker Ericsson hur Müntzings tal om ras och raser behandlades i den dåtida mediala offentligheten. Sågs Müntzings påståenden om raser som anmärkningsvärda, och när blev de i så fall det?

Därefter följer Tobias Hübinettes bidrag "De 'färgade' barnen i det vita folkhemmet. Adoption, ras och svenskhet i 1960-talets Sverige" som kastar ljus över en idag bortglömd offentlig diskussion som ägde rum under större delen av 1960-talet och utgör ursprunget till den svenska färgblindheten och till ett nytt sätt att förhålla sig till ras på i relation till svenskheten. I 1960-talets adoptionsdebatt stod två sidor mot varandra. Det första lägret bestod av myndigheter och experter vilka företrädde en restriktiv hållning till att svenskarna hade börjat adoptera utländska icke-vita barn då de oroade sig för att barnen skulle komma att utmana den dåvarande rasliga homogeniteten i landet. Det andra lägret bestod av personer som mer eller mindre går att beteckna som vänster och som kom att vinna debatten genom att formulera den typ av attityd till ras som senare kom att utvecklas till den svenska färgblindheten.

Därnäst följer Johan Samuelssons utbildningshistoriska artikel "Från rasbiologi till rasproblem: Skolan, pedagogiken, kunskapsdelningen och 'ras'" som består av en genomgång och analys av rasbegreppets närvaro i pedagogiska tidskrifter, myndighetsmaterial och utredningar med avseende på den svenska skolan 1920–1970. Samuelssons bidrag fyller i en lucka i den svenska utbildningsvetenskapliga forskningen och skolforskningen då det

har saknats studier om hur föreställningar om ras har uttryckts i relation till skolans värld. Med fokus på efterkrigstiden visar studien att mer explicita texter om ras fasades ut under 1950-talet. Under den undersökta perioden var dock rasbegreppet förvånansvärt livskraftigt i styrdokument och åtminstone fram tills 1960-talet då det gamla svenska rastänkandet övergick till talet om rasproblem i övriga världen.

Ludwig Schmitz idéhistoriska studie "Analogisk solidaritet. Gunnar Myrdal och Richard Wright om avkoloniseringen och västvärlden under 1950-talet" behandlar hur den svenske samhällsvetaren Gunnar Myrdal och den afroamerikanske författaren Richard Wright i dialog med varandra formulerade en gemensam förståelse av avkoloniseringen som en historisk möjlighet att frigöra västvärldens jämlikhetspolitik från dess etniska grunder. Schmitz utgår från läsningar av beröringspunkterna mellan Myrdals och Wrights texter från 1950-talet för att visa hur de båda i sina analyser av avkoloniseringens betydelse repeterar egna tidigare försök att formulera en ny politik bortom vad de båda såg som liberalismens och marxismens oförmåga att bemöta specifikt "sociala" problem, som till exempel rasdiskriminering. Schmitz argumenterar för att både Myrdal och Wright använder den "tredje världen" – emblematiskt gestaltad vid Bandungkonferensen 1955 – och dess ideologi, tolkad som en västerländsk liberalism och marxism frigjord från deras västerländska självmotsägelser, som en analogi till västvärlden – i Myrdals fall till den ideala jämlika västvärld som han föreställer sig bortom den etniskt bestämda solidariteten hos den västerländska välfärdsstaten. Ytterst syftar studien till att visa hur både Myrdal och Wright därigenom, i olika grad och på olika sätt, identifierar och bryter med en liberal universalism men också förblir förankrade i ett sådant analogiskt tänkande som utgår från att jämlikhet och social likhet är väsentligen relaterade politiska mål.

Därefter följer Emma Severinssons "Vackra och välklädda: Konstruktioner av respektabla svenska kvinnor under 1950-talet" som studerar ett antal rådgivningsböcker som lanserades i Sverige från och med 1958 under beteckningen *För oss kvinnor*. Dessa skrifter liksom dåtidens olika vecko- och månadsmagasin för kvinnor syftade till att vägleda efterkrigstidens svenska kvinnor i allt från hemarbetet och arbetslivet till intimrelationer och skönhets- och modefrågor. Severinsson undersöker hur mode- och skönhetsrådgivningen såg ut kring slutet av 1950-talet och hur den användes

som ett medel för att både formera och konservera en viss typ av svenskhet och att visa upp och bevara en svensk raslig idealtyp. De svenska kvinnorna uppmanades att mäta sina kroppsdelar för att kunna klä sig rätt och för att kunna få veta vad som eventuellt behövde åtgärdas och det fanns också explicita diskussioner om hur olika raser uppfattar skönhet liksom om olika rasers uppfattade fulhet.

Mattias Tydéns bidrag ”’R-länder’ och ’U-människor’. Rasismens tankefigurer i svenskt bistånd cirka 1950–1980” går tillbaka till den svenska internationella biståndsverksamhetens och biståndssektorns uppbyggnadsfas under 1950- och 60-talen. Kapitlet följer två sammanlänkande tankefigurer som var närvarande när den svenska biståndssektorn formerades, nämligen en tanke om modernisering och en om överbefolkning. Vad gäller modernisering ansågs Väst befinna sig på det högsta utvecklingsstadiet inklusive dess människor de vita västerlänningarna i relation till vad som kallades underutvecklade länder och senare utvecklingsländer. Samtidigt figurerade föreställningen om överbefolkning – om den så kallade ”befolkningsexplosionen” – som ett globalt hot och i synnerhet ett framtida hot mot det vita Väst. I Tydéns text studeras hur det gamla svenska rastänkandet inklusive olika rashygieniska doktriner kunde föras vidare in i efterkrigstidens svenska biståndsdiskurs.

Den första delen av antologin avslutas med Mats Wickströms artikel ”Rasfrågorna i den svenska riksdagen 1968”, som utgörs av en analys av en sällan uppmärksammas enkätundersökning som genomfördes bland dåtidens svenska riksdagsledamöter under det mytomspunna året 1968. Bakom undersökningen stod den på sin tid välkände minoritetsaktivisten David Schwarz och forskaren Bengt Börjesson och syftet med enkätstudien var att kartlägga de svenska riksdagsledamöternas attityder till ”invandrings- och minoritetsproblemen i Sverige”. Tack vare den unika respondentgruppen och den stora bredden i frågebatteriet utgör enkätundersökningen enligt Wickström en unik historisk källa för forskning om den dåtida svenska politiska elitens förhållningssätt till frågor om ras. Enkätundersökningen berörde nämligen inte minst inställningen till olika rasrelaterade frågor i det dåtida Sverige såsom synen på utlandsadoptioner av icke-vita barn och ger därmed en inblick i synen på ras och rasism under folkhemmets storhetstid och under en tid då Sveriges omvandling från ett rasligt homogent land till ett alltmer heterogent land pågick för fullt.

Bokens andra del inleds med David Assadkhans "Hatbrott och antirasistisk kriminalpolitik", som består av en studie av den till synes samstämmiga antirasism som det juridiska reglerandet av ras- och hatmotiverad diskriminering och brottslighet i Sverige kan sägas bygga på. Med utgångspunkt i statliga utredningar, svensk författningstext och riksdags- och regeringsmaterial undersöker Assadkhan den svenska officiella hållningen gentemot hatmotiverad brottslighet i allmänhet och framställningar av den rasideologiskt motiverade hatbrottslighetens aktörer i synnerhet. Genom att placera den svenska hatbrottslagstiftningen och hatbrottsdiskursen i en kriminalpolitisk och samtidshistorisk kontext tar kapitlet även sikte på hur det presumtiva och förväntade hatbrottsofferskapet föreställs samt vilka uppfattningar om ras och rasism som dessa konstruktioner bygger på och för med sig. Studien belyser därmed inte bara det svenska juridiska systemet för att reglera hatmotiverade beteenden utan problematiserar även de underliggande uppfattningar om ras och rasism som denna reglering bygger på.

Karin Idevall Hagrens bidrag "Visuell tvetydighet i omdebatterad reklam. En multimodal studie av två reklamkampanjer och efterföljande debatter om rasism" är en språkvetenskaplig studie av spänningsfältet mellan visuell kultur och de reaktioner den väcker i offentliga debatter om rasism. Materialet utgörs av en reklamaffisch för en balettföreställning och en kommunal reklamfilm vilka undersökts i relation till de diskussioner om visuella rasstereotyper som ägde rum under 2010-talet och vilka enligt Idevall Hagrens analys kom att handla om olika och motstridiga förhandlingar om vad ras och rasism anses vara i dagens Sverige. Analysen visar att bilder och videor erbjuder många olika tolkningar. Denna tvetydighet leder till polariserade debatter där diskurser om strukturell eller intentionell rasism, nationell identitet, vithet och färgblindhet präglar krocken mellan olika perspektiv.

Därefter följer Catrin Lundströms intervjubaserade studie "Att tala med färgblindheten. Retoriska strategier och semantiska manövrar i återvändande svenska kvinnors berättelser om ras- och vithetsrelaterade erfarenheter". Bidraget bygger på samtal med vita majoritetssvenska kvinnor som har bott utomlands under en kortare eller längre tid och undersöker hur de talar om sina rasrelaterade upplevelser i Sverige och i världen via ett

färgblint språkbruk. Med utgångspunkt i den svenska färgblindheten, det vill säga det antirasistiska imperativet att inte vilja "se färg" och undvika att tala i termer av ras, försöker Lundström förstå hur och med vilka omskrivningar som vita svenska kvinnor talar när de beskriver sina erfarenheter av ras i relation till andra rasgrupper och minoriteter i Sverige och i olika delar av världen. Genom att analysera de kontextuella associationer och dissociationer som görs mellan ras och språk, och ras och nation, liksom egna erfarenheter av att "se annorlunda ut" utomlands som vit svensk kvinna, blottläggs ett system av tankestrukturer som reflekterar olika nationers rasliga utseenden, implicita rashierarkier och västvärldens befolkningsammansättning.

Sayaka Osanami Törngrens artikel "Att förstå rasformationer i dagens Sverige: Rasifiering och avrasifiering av mångetniska och mångrasliga svenskar" bygger på intervjuer med 21 personer som är blandade eller mixade, det vill säga personer som har en majoritetssvensk förälder samt en utländsk och i huvudsak utomeuropeisk förälder. Osanami Törngren konstaterar att blandade, som benämns som mångetniska och mångrasiala svenskar, blir allt fler och också alltmer synliga i det svenska samhället samtidigt som de inte erkänns som blandade. I ett färgblint land som Sverige som utgår från den dikotomiserande uppdelningen mellan "svenskar" och "invandrare" blir blandade nämligen osynliggjorda som grupp och kategori. Osanami Törngren analyserar hur blandade själva relaterar till denna binära uppdelning i relation till frågor om diskriminering och rasialisering, och identifierar tre förhållningssätt: De som upplever att de inte diskrimineras eller rasifieras, de som erfar att de inte diskrimineras men ändå rasifieras och de som menar att de både diskrimineras och rasifieras. Det framgår att blandade svenskars position i relation till dagens svenska rashierarkier och rasrelationer avspeglar avsaknaden av en diskurs om blandade i ett färgblint Sverige. De blandades erfarenheter visar slutligen också hur olika förståelser av vilka som är vita eller icke-vita i dagens Sverige formeras genom processer av både rasialisering och avrasialisering.

Jeff Werners studie "En hockeyindians uppgång och fall" undersöker, utifrån ett vithetskritiskt perspektiv, Västra Frölunda HC:s namnbyte till Frölunda Indians som ägde rum 1995 genom att ta avstamp i den efterkrigstida svenska receptionen av amerikansk populärkultur med särskilt avseende på västerngenren. Bakgrunden till 1995 års namnbyte står nämligen att finna i

den amerikanska populärkulturens starka dominans i Sverige som inte minst har tagit sig uttryck i filmer och TV-serier om "indianer och cowboys" och västernserietidningar. När Västra Frölunda HC bytte namn till Frölunda Indians hördes knappt någon kritik alls i Sverige men när nyheten nådde USA reagerade representanter för landets urfolk. År 2022 i kölvattnet efter Black Lives Matter-rörelsen tog klubbens styrelse och ledning beslut om att byta namn på elitlaget och ändra logotypen, vilket visar att något hade hänt mellan 1995 och idag vad gäller den svenska synen på ras och rasism.

Peter Wikströms och Tobias Hübinettes gemensamma text "'Statlig rasregistrering' och 'postkolonial rasfixering'. En studie av den svenska debatten om jämlikhetsdata" avslutar sedan både den andra delen och själva antologin. På senare år har jämlikhetsdatafrågan kommit att bli en av de mest kontroversiella politiska frågorna i Sverige i relation till ras och rasism och frågan har sedan 2015 vid flera tillfällen hamnat i den politiska hetluften. En sådan kontrovers följde på den miljöpartistiska riksdagsledamoten Leila Ali Elmis utspel i frågan i en tidningsintervju från 2019. Genom en analys av ledarartiklar och Twitter-inlägg som svarade på och kritiserade Ali Elmis utspel undersöker Wikströms och Hübinettes avslutande bidrag den samtida svenska debatten om jämlikhetsdata som en förhandling om hur begreppen ras och rasism kan och bör förstås. Studien visar inte minst hur kritiken mot jämlikhetsdata reproducerar den svenska färgblindheten som dominerande norm.

Avslutningsvis vill vi redaktörer säga några ord om den svenska forskningen om ras och rasism och potentialen för ett mer sammanhängande forskningsfält bestående av svenska kritiska rasstudier. Vi är övertygade om att avsaknaden av en institutionalisering av fältet, av en gemensam begreppsapparat samt av en någorlunda gemensam historisk och teoretisk förståelse för det specifika svenska rastänkandet, det specifika svenska förhållningssättet till ras och de specifika svenska rasrelationerna kommer att verka som en hämsko på fältets vidareutveckling som ett koherent forskningsfält även framgent. Vidare behöver tonvikten på forskning om frågor om ras och rasism i Sverige före 1945 fortsatt kompletteras med nya studier om efterkrigstiden och samtiden. Vår förhoppning är därför att andra forskare tar vid efter oss och fortsätter att utforska det efterkrigstida och samtida Sveriges olika och sinsemellan ofta paradoxala förståelser av ras och rasism.

Referenser

- Ahlstedt Åberg, M. (2022). *Frivilliga rasbiologer. Interaktionen och kunskaps-cirkulationen mellan rasbiologiska institut och allmänheten under 1920- och 1930-talet*. Möklinta: Gidlunds.
- Bachner, H. (1999). *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur & kultur.
- Berg, A., Lundberg, U. & Tydén, M. (2021). *En svindlande uppgift. Sverige och biståndet 1945–1975*. Stockholm: Ordfront.
- Brännström, L. (2015). Embodying the population. Five decades of immigrant/integration policy in Sweden. *Retfaerd. Nordic Journal of Law and Justice*, 38(3), 40–61.
- Brännström, L. (2016). "Ras" i efterkrigstidens Sverige. Ett bidrag till en mothistoria. I Lorenzoni, P. & Manns, U. (red.) *Historiens hemvist. 2. Etik, politik och historikerns ansvar*. Göteborg: Makadam, ss. 27–55.
- Carlsson, C. H. (2021). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Natur & kultur.
- Demker, M. (1996). *Sverige och Algeriets frigörelse 1954–1962. Kriget som förändrade svensk utrikespolitik*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Duedahl, P. (2017). *Fra overmenneske til UNESCO-menneske. Racebegrebet i Danmark 1890–1965*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Ericsson, M. (2015). *Exkludering, assimilering eller utrotning? Tattarfrågan i svensk politik 1880–1950*. Lunds universitet: Historiska institutionen.
- Ericsson, M. (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige. En analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Ericsson, M. (2021). What happened to "race" in race biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960. *Scandinavian Journal of History*, 46(1), 125–148.
- Ericsson, M. (2022). Rasifiering för massorna. Kunskapsanspråk om människoraser i 1800- och 1900-talens svenska uppslagsverk. *Historisk tidskrift*, 142(2), 149–184.
- Furuhagen, B. (2007). *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter. En inventering av forskningen*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Hagerman, M. (2006). *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Hansen, L.-E. (2001). *Jämlikhet och valfrihet. En studie av den svenska invandrapolitikens framväxt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Holmberg, Å. (1999). *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidnings syn på kolonialismens sammanbrott i Asien och Afrika 1946–1965. Ett bidrag till den svenska omvärldsbildens historia*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.
- Hübinette, T. (2021a). *Adopterad. En bok om Sveriges sista rasdebatt*. Stockholm: Verbal.
- Hübinette, T. (2021b). *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Hübinette, T. & Lundström, C. (2015). Swedish whiteness and white melancholia: A case study of a white nation in crisis and its history and future. I Howard-Wagner, D., Watson, V. & Spanierman, L. (red.) *Unveiling whiteness in the 21st century. Global manifestations, transdisciplinary interventions*. Lanham: Lexington Books, ss. 49–74.
- Jonsson, K. & Larsson, J. (2004). Mellan vetenskap och vers. Ärftlighetsforskare som publika vetenskapsmän 1940–1960. I Ekström, A. (red.) *Den mediala vetenskapen*. Nora: Nya Doxa, ss. 217–249.
- Jämte, J. (2013). *Antirasismens många ansikten*. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Lewis, G. (2011). Unsafe travel: Experiencing intersectionality and feminist displacements. *Signs*, 38(4), 869–892.
- Lundström, C. & Hübinette, T. (2020). *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam.
- Lundström, M. & Wendt Höjer, F. (2021). *Erfarenheter av rasism i kontakt med svenska myndigheter och andra offentliga verksamheter – en kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Mörkenstam, U. (1999). *Om "lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Stockholms universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Ohlsson Al Fakir, I. (2015). *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" - en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*. Linnéuniversitetet: Institutionen för kulturvetenskaper.
- Ripenberg, M. (2019). *Historiens vita fläckar. Om rasismens rötter i Sverige*. Stockholm: Appell förlag.
- Selling, J. (2013). *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Limhamn: Sekel.
- Spjut, L. (2018). *Att (ut)bilda ett folk. Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola*

- åren 1866–2016*. Örebro universitetet: Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap.
- Thörn, H. (2010). *Solidaritetsens betydelse. Kampen mot apartheid i Sydafrika och framväxten av det globala civilsamhället*. Stockholm: Atlas.
- Thörn, H. (2018). *1968. Revolutionens rytmer. En berättelse om hur musik och uppror skakade världsordningen*. Göteborg: Daidalos.
- Vetenskapsrådet. 2017. *Rasism på arbetsmarknaden. En inventering av forskningsläget 2017*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Ågren, M. (2016). *Ras i Sverige. Hur ser fältet ut?* Göteborg: Institutet för språk och folkminnen.

DEL I

1945–1980: Kontinuiteter och diskontinuiteter

2. När tiderna förändras. Genetikern Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser 1942–1977

Martin Ericsson

Inledning

Rasföreställningar kan produceras inom många olika fält. Vetenskapen är bara ett av dem, men ett fält som från och med andra halvan av 1800-talet växte stadigt i betydelse vad gäller just skapandet av föreställningar om ras. Runtom i Europa och Nordamerika började vetenskapsutövare då att utarbeta systematiska teorier och metoder för att klassificera mänskligheten i olika huvud- och underraser. Längre baserades dessa kategoriseringar på så kallade antropometriska och kranologiska mått, där bland annat längd, form och färg på kroppar, extremiteter, kranier och ögon registrerades, och efter första världskriget började många rasforskare också att intressera sig för blodgruppsundersökningar (Manias 2013; McMahon 2016).

Även Sverige var en del av denna kunskapsproduktion. "Kunskap" betyder här att rasvetenskapen gjorde anspråk på att producera kunskap om mänskligheten, inte att rasvetenskapens påståenden skulle innebära någon "sann" kunskap. Det svenska bidraget till kunskapsproduktion om ras är väl känt för oss idag tack vare en rad studier, dels av hur anatomer och arkeologer gjorde rasklassificeringar av förhistoriska såväl som moderna befolkningsgrupper, dels av det statliga institut för rasbiologi som instiftades 1921 och som särskilt under 1920-talet men även senare genomförde omfattande rasvetenskapliga forskningsprojekt (Broberg 1995; Hagerman 2015; Kjellman 2013, 2014; Ljungström 2004; Uddenberg 2019).

Men på åtminstone två områden saknas grundläggande studier. För det första vet vi mycket lite om vad som hände med de svenska vetenskapliga kunskapsanspråken om människoraser efter andra världskriget. För det andra vet vi alltför lite om vad som hände när vetenskapliga kunskapsanspråk mötte världen utanför akademins elfenbenstorn. Forskare skriver när allt

kommer omkring inte endast svårtillgängliga artiklar i specialtidsskrifter och akademiska skriftserier och antologier. Många av dem håller också föreläsningar och ger intervjuer, författar populärvetenskapliga böcker och utarbetar läromedel. Deras böcker och påståenden recenserar, diskuteras och kritiserar därmed och används sedan i en bredare offentlighet.

De kunskapsanspråk som forskarna för fram är med andra ord inte isolerade utan sprids och cirkulerar, och när de rör sig mellan olika områden kan deras innehåll ändra gestalt (Secord 2004, s. 660–662). Ibland, men långt ifrån alltid, kan kunskapsanspråken uppmärksammas på ett sätt som gör ordentliga avtryck i politiken och i den offentliga debatten. Då kan vi till och med tala om en "samhällelig" kunskaps-cirkulation (Östling & Larsson Heidenblad 2017, s. 280).

Kort sagt: framväxten av de svenska rasföreställningarnas institutionella *vetenskapshistoria* är vid det här laget relativt välkänd, men särskilt när det gäller decennierna efter andra världskriget behöver vi även analysera rasvetenskapens bredare *kunskapshistoriska* samhällsroll (Burke 2016; Daston 2017). Anledningen till att perioden efter 1945 är så viktig att belysa är att det gärna påstås att rasvetenskapen i Sverige bleknade bort efter kriget, bland annat som ett resultat av avslöjandet av Förintelsens fasor.

Flera internationella studier visar på en mer komplex bild. Den generella utvecklingen i det efterkrigstida Västeuropa verkar snarare ha varit att rasvetenskapliga kunskapsanspråk som tydligt anknöt till nazismens rasläror utsattes för inomvetenskaplig kritik redan under 1930-talet, för att sedan marginaliseras efter 1945. Däremot övergavs inte rastänkandet eller rasbegreppet som sådant inom det västerländska forskarsamhället i stort, även om det började minska i användning under den omedelbara efterkrigstiden. Långt fram på 1960-talet kunde genetiker och antropologer dela in mänskligheten i raskategorier. Bland dessa forskare fanns det både sådana som under 1930-talet hade lockats av nazismen och andra högerextrema rörelser och personer som tidigt och tydligt hade tagit ställning mot nazismen och aktivt motarbetat antisemitismen (Baum 2006, s. 181–187, 203–207; Björkman 2019; Ericsson 2020a, 2021; Jackson & Weidman 2006, s. 167–173, 213–215; Schaffer 2008, s. 165–171).

I det här kapitlet finns det givetvis inte utrymme att på djupet undersöka hur vetenskapliga kunskapsanspråk om ras spreds och cirkulerade i den svenska offentligheten i stort efter andra världskriget och under kalla kriget. Jag har därför valt att presentera en mindre undersökning, som visar att det knappast går att tala om krigsslutet som en skarp skiljelinje och vattendelare vad gäller just frågan om hur vetenskapligt grundade kunskapsanspråk om ras har sett ut och diskuterats i Sverige. Närhistorien har varit mer komplex än så, vilket snart kommer att framgå.

Kunskapsaktören Arne Müntzing

Jag har valt att belysa en person som var verksam både inom och utom akademien och som under flera decennier försökte föra ut idéer om människoraser till en bredare allmänhet – genetikern Arne Müntzing (1903–1984). Min undersökning visar att kunskapsanspråk om ras, tvärtom vad vi intuitivt kanske tänker oss, kunde vara intakta under flera årtionden men trots det ges olika meningar. Inte på grund av att kunskapsanspråken i sig ändrades, utan genom att den samhällskontext där de fördes fram ändrade gestalt.

Arne Müntzing vid skrivbordet, sent 1940-tal. Wikimedia commons.

Arne Müntzing är i det här sammanhanget inte intressant på grund av den kunskap han själv producerade. Müntzings egen forskning berörde

överhuvudtaget aldrig människor. Hans specialområde var sädeslaget råg, och Müntzing var en växtgenetiker med viss internationell ryktbarhet. Som rasvetenskaplig *kunskapsproducent* är Müntzing därför tämligen betydelselös. Ändå kan Müntzing undersökas som en *kunskapsaktör* (Östling 2020, s. 106) som spred vetenskapligt grundade kunskapsanspråk om människoraser i flera sammanhang, som läroböcker, populärvetenskapliga skrifter och offentliga föredrag. Kunskapsaktören Müntzing deltog i offentligheten från 1940-talets början och ända fram till 1970-talets slut, och han gjorde det med den auktoritet som på den tiden tillkom en professor vid Lunds universitet.

Det var nämligen i Lund Müntzing hade sin bas. Det var där han skrev sin avhandling om växtsläktet *galeopsis* 1930, det var där han blev professor vid genetiska institutionen 1938, och det var där han ägnade stor kraft åt att föra genetikämnet bort från dess traditionella koppling till växtförädling för att i stället bli ett mer teoretiskt ämne som behandlade arvsmechanismer i allmänhet (Tunlid 2004, s. 199–215). Men det är inte denna vetenskapliga gärning som står i fokus här, utan Müntzings ansträngningar för att sprida kunskap om mänskliga ärftlighetsförhållanden utanför genetikinstitutionens väggar.

Den metod jag använder för att undersöka Müntzings verksamhet som kunskapsaktör är dels biografisk, dels textbaserad, det vill säga jag följer hans bana från krigsåren och framåt och gör nedslag i flera av Müntzings böcker och artiklar.

Antinazistiskt ställningstagande: Tidsspegel 1942

För att förstå de kunskapsanspråk som Müntzing kom att sprida efter andra världskriget slut måste vi starta mitt under kriget, då den unge professorn för första gången tog offentlig ställning till frågan om vad raser egentligen var och vilken roll som kunskap om raser borde spela i politiken.

Det var långt ifrån självklart vilken position en svensk akademiker skulle inta i de frågorna. Det saknades inte svenska forskare som uttryckte uppskattning för nazismens rasläror och antisemitism. Antalet som tog tydlig offentlig ställning mot nazismen var aldrig stort, men bland dem som gjorde det fanns faktiskt medlemmar av den svenska rasvetenskapens och genetikens eliter.

Redan 1933 överfölls Gunnar Dahlberg, som ett par år senare blev chef för Rasbiologiska institutet, av nazister efter att han under en föreläsning kritiserat nazismens tro på en överlägsen så kallad nordisk ras (Ericsson 2019). Dahlberg fortsatte sedan att konsekvent motarbeta nazismen och agerade också för att Sverige borde ta emot fler judiska flyktingar (Ericsson 2020b).

1942 sällade sig Müntzing till dessa akademiska antinazister. Trots att det ännu inte alls var givet att Nazityskland skulle förlora kriget, samlades tio lundaprofessorer och gav gemensamt ut boken *Tidsspegel*. Den innehöll antinazistiska texter som i första hand motsatte sig nazismens diktatursträvanden och våldsanvändning (Oredsson 1996, s. 152–157). Müntzing försökte i sitt bidrag, som hade titeln "Ras och rasblandning", skjuta nazismens kunskapsanspråk om människoraser i sank.

Det innebar inte att han förnekade att rasbegreppet ägde vetenskaplig relevans. Man var tvungen, ansåg Müntzing, att ha något slags begrepp för att beskriva den genetiska variationen inom mänskligheten, och då var rasbegreppet det enklaste alternativet. Inte heller förnekade han den rasindelning av Europas befolkning som dominerat rasforskningen under första halvan av 1900-talet, och han delade inte Dahlbergs uppfattning att det var lönlöst att tala om en "nordisk" ras. Tvärtom hävdade Müntzing att européerna bestod av "rastyper" som exempelvis den "nordiska", "alpina", "dinariska" och "mediterrana". Även judarna beskrevs som en ras, om än med stora genetiska variationer. Müntzings rasuppdelning stannade för övrigt inte vid fysiska egenskaper. Det var både möjligt och troligt, hävdade han, att det fanns psykiska rasskillnader på statistisk nivå. Inte minst judarna sades vara i genomsnitt mer intelligenta än andra raser – en gammal antisemitisk stereotyp som Müntzing vidareförmedlade, dock utan att skriva något negativt eller kritiskt om judar som grupp.

Det Müntzing vände sig emot var i första hand nazismens strävan att hetsa folk och raser mot varandra och att använda kunskapsanspråk om raser för att legitimera krig, diskriminering och förföljelser. Här var han hård i sitt avståndstagande. Själva tron på förekomsten av helt rena raser var i själva verket vidskeplig, och byggde på en förmendelistisk uppfattning om rasegenskaper som en slags vätskor som kunde blandas och späs ut med varandra. Särskilt vanliga, underströk han, var sådana felaktiga antaganden

bland de grupper "där man nu mest högljutt tar till orda i rasfrågor" (Müntzing 1942, s. 147), en lätt maskerad pik mot nazismen. Därför var även nazisternas rädsla för rasblandning i allmänhet ogrundad. Åtminstone fanns det, hävdade Müntzing, ingen anledning att frukta blandning mellan "jämbördiga" raser, en formulering som dock antydde att alla raser kanske inte var helt jämbördiga. Framför allt förnekade Müntzing att olika raser (åtminstone inom Europa) kunde beskrivas som överlägsna och underlägsna. Bilden av den "nordiska herremänniskan" var en ren "fantasiskapelse", judar var på inget sätt mindervärdiga människor, och de "skarpa rasmotsättningar" som präglade Europa var "ur biologisk synpunkt" helt omotiverade (Müntzing 1942, s. 151, 154, 160–161).

Så kunde antinazistiska rasvetenskapliga kunskapsanspråk se ut under andra världskriget: människoraser fanns, rasskillnader omfattade fysiska såväl som mentala egenskaper, och rasblandning kunde vara gott eller riskabelt beroende på vilka raser som blandades. Men nazismens våldsamma rasläror saknade vetenskaplig grund, krig och förföljelser kunde inte motiveras med rasvetenskapliga argument, och åtminstone när det gällde Europas vita befolkning fanns det ingen anledning att tänka sig några rashierarkier.

Antologikapitlet från 1942 var första gången Müntzing förde fram dessa kunskapsanspråk i ett större sammanhang, men det var inte det sista. Efter krigsslutet skulle han, som jag nu ska visa, föra fram samma eller liknande kunskapsanspråk igen, men den här gången i en rad publikationer med potential att nå en större allmänhet än den förhållandevis lilla professorsboken från 1942.

Den svenska genetikundervisningens standardverk

Det viktigaste medlet i det sammanhanget var den lärobok som Müntzing utarbetade i början av 1950-talet. Boken gavs ut för första gången 1953 och fick titeln *Ärftlighetsforskning: En översikt av metoder och huvudresultat*, och den har beskrivits som ett standardverk inom den svenska genetik (Tunlid 2004, s. 282). Den kom ut i hela fem reviderade upplagor fram till 1977 och användes framför allt som grundlärobok i universitetsutbildningar, men riktade sig också till en bredare intresserad allmänhet. Boken har därför ett stort kunskapshistoriskt värde. De kunskapsanspråk som fördes fram i *Ärftlighetsforskning* nådde inte bara en initierad grupp av forskare utan en

betydligt större läsekrets. Den är också ett utmärkt studieobjekt om man vill undersöka hur kunskapsanspråk cirkulerar, inte minst eftersom kunskapsanspråk kan revideras och förändras mellan olika upplagor av böcker (Jordheim 2018, s. 250). Upplagorna gavs dessutom ut i olika samhällskontexter, då det tidiga 1950-talets Sverige inte var samma land som under det sena 1970-talet. Genom att studera hur de olika upplagorna diskuterades medialt, exempelvis genom tidningsrecensioner, går det att analysera hur kunskapsanspråken om ras bemöttes och hanterades i offentligheten (Larsson Heidenblad 2018, s. 73). Sågs de som anmärkningsvärda? Kritiserades de? Uppmärksammades de alls?

Ärftlighetsforskning hade i och för sig inte människoraser som huvudämne. Boken var en allmän introduktion till den moderna genetiken. Den lyfte upp allt från Mendels upptäckter under 1860-talet till den moderna kromosomforskningen, diskuterade inavel inom husdjursbestånd, beskrev celledelning, ärftliga sjukdomar och mycket annat. Men bland dess många kapitel fanns också ett med titeln "Människan inför ärftlighetslagarna". Där gick Müntzing in på vad den moderna vetenskapen, så som han framställde den, hade att säga om människoraser.

Det var inte alls några "nya" kunskapsanspråk som här fördes fram. En noggrann läsning visar nämligen att Müntzing helt enkelt återanvände den text han publicerat i *Tidsspegel* nio år tidigare. Något enstaka stycke omdisponerades och på vissa ställen förändrades enstaka ord. Müntzing skrev nu till exempel rakt ut att det var Nazityskland han syftade på när han kritiserade ovetenskapliga rasläror. I övrigt var texten en kopia av texten från 1942. Innehållsmässigt företrädde Müntzing alltså exakt samma syn på ras 1953 som han gjort under andra världskriget. Raser fanns. Mänskligheten kunde uppdelas i flera olika raser, och den europeiska befolkningen var en blandning av bland annat nordiska, dinariska, alpina och mediterrana raselement. Judar kunde också ses som en särskild ras. Rasskillnader omfattade fysiska och mentala egenskaper, och även om förföljelser och påståenden om överlägsna och underlägsna raser var felaktiga borde man vara försiktig med rasblandningar mellan alltför olikartade grupper. Korsningar kunde, skrev Müntzing, leda till positiva genetiska effekter "mellan de raser som är högtstående och kulturbärande", men inte nödvändigtvis mellan raser "som befinner sig på olika kulturnivå" (Müntzing 1953, s. 255).

Plansch över nordiska, "lapska", alpina, dinariska och mediterrana raser i Europa, ur Ärtlighetsforskning 1953. Lunds universitetsbibliotek.

Läroboken var som synes inte fri från motsägelser. Å ena sidan kritiserades de förenklade och hatiska rasläror som nazismen byggde på. Å andra sidan förde Müntzing vidare antaganden om människoraser som delvis påminde om de vetenskapliga kunskapsanspråk som förekom under 1900-talets första decennier, och som i sin tur påverkade nazismen. Det intrycket förstärks genom lärobokens illustrationer. Müntzing publicerade nämligen en plansch med bilder på "europeiska rastyper". Dessa okommenterade fotografier påminner starkt om de som den äldre rasvetenskapen producerade under 1920- och 1930-talen, och hade lika gärna kunnat finnas med i någon av Rasbiologiska institutets skrifter under dess första år eller för den delen i skrifter från nazityska forskare som Eugen Fischer och Hans F K Günther (Kjellman 2013; Morris-Reich 2016, s. 74, 118–129). Det bör också observeras att de olika rastyperna inte placerats hur som helst. Den "nordiska" återfinns överst på planschen. Oavsett om det var intentionen eller inte reproducerades därmed en hierarki där den nordiska rasen stod överst.

Åtta år efter andra världskrigets slut hade Müntzing alltså publicerat en lärobok som bland annat slog fast att judar var en särskild ras, att den nordiska rasen existerade, att det fanns mentala rasskillnader och att vissa former av rasblandning kunde vara skadlig. 1942 hade dessa kunskapsanspråk fungerat som ett antinazistiskt ställningstagande, eftersom Müntzing drog helt andra slutsatser av dem än vad nazisterna gjorde. Men det tidiga 1950-talet var en annan tid, då andra kunskapsanspråk hade börjat föras fram, inte minst på internationell nivå. Till exempel inledde FN-organet Unesco vid samma tid som *Ärftlighetsforskning* gavs ut kampanjer där man motarbetade påståenden om att rasblandningar skulle vara olämpliga (Hazard Jr 2012, s. 35–58). Hur uppfattades Müntzings kunskapsanspråk i denna nya tid?

Det finns indikationer på att de inte förknippades vare sig med nazismen eller med konservativa och rasistiska ideologier i allmänhet. Den norske genetikern Otto Lous Mohr, som blev placerad i koncentrationslägret Grini av de nazistiska ockupanterna under den tyska ockupationen, gjorde åtminstone inga sådana kopplingar. Han prisade tvärtom *Ärftlighetsforskning*, och skrev i ett brev till Müntzing att "din behandling av de intrikate rasespörsmål er sund i våre dager", och noterade med glädje att Müntzing baserat texten på sitt kapitel i *Tidsspejel* från 1942: "noe av det beste jeg kjente om dette emne, i en så konsentrert fremstilling" (Brev från Mohr till Müntzing 30/10 1953,

mappen "Brev 1922–1984", *Arne Müntzings arkiv*, Lunds universitetsbibliotek).

Intrycket förstärks av de över lag mycket positiva recensioner *Ärftlighetsforskning* fick i den svenska dagspressen. Genom att använda de bibliografiska sökverktygen *Svensk tidningsindex* och *Svenska tidningsartiklar* har jag identifierat sammanlagt 17 recensioner, och de pekar alla i samma riktning som Mohrs brev – nämligen att Müntzings kunskapsanspråk om människoraser vid 1950-talets början inte sågs som kontroversiella. Boken hyllades enhälligt och fick en rad lovord som ett efterlängtat vetenskapligt läromedel. Den lilla kritik som några recensenter ändå riktade mot den rörde framför allt att texten ibland var lite för tung för att fungera också som populärvetenskapligt verk (*Vestmanlands Läns Tidning* 29/7 1953). Det faktum att boken innehöll kunskapsanspråk om människoraser kommenterades däremot i stort sett inte. Endast två recensenter lyfte överhuvudtaget upp frågan, och då på ett sätt som visar att de såg Müntzings kunskapsanspråk som progressiva och radikala. I *Kvällsposten* berömde journalisten Erik Bodman Müntzing för dennes "milt satiriska men i sak skarpt nedgörande kritik" av den nazistiska "myten om den nordiska herremänniskan" (*Kvällsposten* 12/6 1953). I *Morgon-Tidningen* beskrev recensenten Åke Nordin lärobokens uttalande om att rasblandning i många fall var något positivt, men lade samtidigt in en brasklapp: "Detta hävdar i varje fall professor Arne Müntzing" (*Morgon-Tidningen* 7/10 1953). Här gjordes alltså en markering av att Müntzings kunskapsanspråk om rasblandning kanske till och med kunde vara lite för radikala.

Sammantaget mötte Müntzings kunskapsanspråk om människoraser alltså inget motstånd när de cirkulerade i den mediala offentlighet som dagstidningarnas recensions- och kultursidor utgjorde. De fick å andra sidan inte heller någon större spridning, eftersom de flesta recensioner överhuvudtaget inte nämnde dem. Anledningen till recensionernas tystnad är givetvis svår att uttala sig om. En rimlig slutsats är ändå att kunskapsanspråken vid 1950-talets början inte sågs som särskilt kontroversiella, och definitivt inte som något som gav associationer till nazism, rasism och konservativa rörelser.

Senare upplagor av läroboken

*Ärftlighetsforskning*s status som standardverk ledde, som antytts, till att boken gavs ut i nya upplagor 1960, 1964, 1971 och 1977. Müntzing reviderade upplagorna kontinuerligt, och inte minst den expanderande DNA-forskningens resultat bakades in i texten. Genetiken genomgick en dramatisk utveckling som vetenskap från 1950-talets början till 1970-talets slut, vilket syns tydligt i de olika upplagorna. Skedde en liknande utveckling när det gäller kunskapsanspråken om människoraser? Som nämnts tidigare vet vi att rasbegreppet kunde användas i vetenskapliga sammanhang också under decennierna efter andra världskriget, och att det på allvar förlorade status först från och med slutet av 1960-talet (Jackson & Weidman 2006, s. 213–215). Man skulle därför kunna tänka sig att även de kunskapsanspråk som förekom i de olika upplagorna av *Ärftlighetsforskning* skulle förändras under perioden.

En detaljerad undersökning av upplagorna leder till en ganska komplex bild. Faktum är att i samtliga upplagor utgjordes stommen av texten om människoraser av det kapitel som Müntzing publicerade i *Tidsspegel* redan 1942. Den genetikstudent som i slutet av 1970-talet satte sig ner för att läsa den sista upplagan av *Ärftlighetsforskning* fick med andra ord fortfarande veta att ras var ett nödvändigt och meningsfullt vetenskapligt begrepp, att raskorsningar i värsta fall kunde ge upphov till individer med problematiska arvsanlag, och att Europas befolkning bland annat bestod av en "nordisk" rastyp, vilket illustrerades med samma plansch som i förstautgåvan från 1953 (Müntzing 1977, s. 466–466). 1942 hade dessa kunskapsanspråk, genom sin relativa försiktighet och genom att undvika varje form av försvar för diskriminering och förföljelser, inneburit en antinazistisk position – ja, ett i sitt historiska sammanhang antirasistiskt ställningstagande. I slutet av 1970-talet hade världen förändrats. Kampen mot apartheid i Sydafrika, mot rassegregationen i den amerikanska Södern och den pågående avkolonialiseringen höjde ribban för vad som kan räknas som en antirasistisk position i Sverige (Hübinette 2021b; Thörn 2006, s. 33–37, 131–140). Men det som förändrats var inte Müntzings kunskapsanspråk i sig, för de var i stort sett intakta. Det som förändrats var samhället som kunskapsanspråken spreds i.

Fullständigt intakta var kunskapsanspråken visserligen inte. I viss mån försökte Müntzing navigera i den vetenskapligt och politiskt förändrade samtiden. Det gällde till exempel frågan om rasforskningens metoder. Traditionellt skedde raskategoriseringar med hjälp av antropometri, där mätningar av kranier spelade en särskilt stor roll. Från och med första världskriget, men särskilt efter det andra, ersattes de antropometriska undersökningarna gradvis av blodgruppsanalyser, eftersom blodgrupper till skillnad från antropometriska värden är helt oberoende av miljöförändringar och därmed sågs som ett mer objektivt sätt att studera genetiskt släktskap (Bangham 2014). Från och med andra upplagan av *Ärftlighetsforskning*, som gavs ut 1960, inkorporerade Müntzing blodgruppsforskningens resultat. Det innebar bland annat att läsaren gavs möjlighet att studera en tabell över blodgruppsfördelningen hos olika "rasgrupper", som "holländare", "araber", "ungerska zigenare" och "negrer" från Kongo (Müntzing 1960, s. 295). Just 1960 års upplaga kom för övrigt även att spela en viss roll i den adoptionsdebatt som utspelade sig under 1960-talet när barnläkaren Torsten Thysell refererade till Müntzings bok och till dennes påstående att "korsning mellan två raser, som befinner sig på olika kulturnivå, ej ter sig önskvärd ur den mera högtstående rasens synpunkt" när Thysell argumenterade mot de begynnande utlandsadoptionerna (Hübinette 2021a).

Müntzing laborerade också en del med lärobokens raskategoriseringar. Den plansch som delade in Europas befolkning i nordiska, "lapska" (från 1977 "samiska"), alpina, dinariska och mediterrana "rastyper" fanns med i samtliga upplagor. 1977 införde han även en grövre indelning på global nivå, och delade in mänskligheten i de tre "europida/kaukasiska", "mongolida" och "negroida" huvudraserna (Müntzing 1977, s. 467–469). Det var en uppdelning som ursprungligen lanserats redan under 1700-talet och som fått något av en renässans under decennierna efter andra världskriget, då internationella rasforskare försökte fjärma sig från mellankrigstidens ytterst detaljerade rasindelningar men fortfarande ville behålla rasbegreppet som övergripande kategoriseringsverktyg (Baum 2006, s. 181–189).

Müntzing strök också vissa kunskapsanspråk. Det gäller framför allt påståenden som betonade rasers olikhet och ojämlikhet, och intressant nog togs de bort först i de upplagor som gavs ut under 1970-talet. Från och med 1971 mildrades formuleringarna om rasblandningens risker och påståendet att rasblandning kunde vara negativt för raser som befann sig på olika

kulturnivå ströks. Effekten av strykningen minskades dock av att Müntzing samtidigt införde instuderingsuppgifter till varje kapitel, där en av uppgifterna löd: "Ange för- och nackdelar med raskorsning hos människan" (Müntzing 1971, s. 466, 494). Frågans formulering förutsatte ju att sådana korsningar faktiskt kunde vara problematiska.

De största förändringarna gjordes i 1977 års upplaga. Dittills hade varje upplaga slagit fast att det med största sannolikhet fanns mentala rasskillnader, inte nödvändigtvis på så sätt att de gällde för varje individ men definitivt på statistisk nivå. 1977, men först då, utelämnades varje kunskapsanspråk om mentala rasskillnaders existens, dock utan att de heller förnekades. Frågan nämndes helt enkelt inte längre. Samtidigt upphörde Müntzing att beteckna judar som en särskild ras, och valde att i stället beteckna dem som en "befolkningsgrupp" (Müntzing 1977, s. 467).

Den senare ändringen av de offentligt framförda kunskapsanspråken avspeglade inte nödvändigtvis Müntzings rent privata uppfattning. Så sent som 1970 uttalade Müntzing sig om judar i sin brevkorrespondens på ett sätt som visar att han såg gruppen som en ras med vissa utmärkande mentala egenskaper. Det han skrev föranleddes av ett brev där en läsare gett honom beröm just för att *Ärftlighetsforskning* slog fast att judarna var en ras. Müntzing svarade:

Beträffande den judiska rasens begåvning instämmer jag helt med vad Du säger. Om man ser på nobelpristagarna genom tiderna är ju judarna där oerhört starkt representerade, och även bland musikerna är ju förhållandet likartat. Utan tvivel är den rasen i genomsnitt mycket begåvad – möjligen beroende på den hårda selektion och den förföljelse som den under så långa tider varit utsatt för. Åtminstone gäller väl detta deras förmåga att klara sig ekonomiskt så väl och att hålla sig flytande i besvärliga situationer (Brev från Müntzing till [anonym] 26/11 1970, mappen "Avgående post 1968–1973", *Arne Müntzings arkiv*, Lunds universitetsbibliotek).

Var detta ett antisemitiskt kunskapsanspråk? Svensk historieforskning har ofta utgått från Helen Feins definition av antisemitism som en bestående latent struktur av fientliga uppfattningar om och mot judar, som omfattar både lagstiftning, handlingar och diskurser (Fein 1987, s. 67). Müntzings kunskapsanspråk innehåller ingenting fientligt, snarare uttrycker han beundran. Samtidigt använder han sig av stereotyper som är väl kända från antisemitismens historia, som att judar skulle vara ovanligt förslagna i affärer. Kanske kan påståendet beskrivas som *allosemitiskt*. Allosemitism

syftar då på föreställningar som "används utan en explicit judefientlig attityd, men som ett sätt att markera 'judens' annorlunda-het visavi en nationell eller rasbaserad kategori" (Rosengren 2007, s. 61).

Kunskapsanspråket befinner sig hur som helst i ett slags gråzon. Samtidigt som det finns all anledning att tro att Müntzing hade vänt sig emot varje beskrivning av påståendet som antisemitiskt, bidrog formuleringarna till att upprätthålla en idéstruktur som den moderna antisemitismen och dess idéer om judar som essentiellt annorlunda vilat på. Före och under andra världskriget förstods antisemitism i första hand som ett propagerande för diskriminerande åtgärder riktade mot judar (Bachner 2009, s. 302), och sådant vände sig Müntzing bestämt emot. Men även här hade tiden förändrats. Allt tyder på att Müntzing hade samma uppfattning om judar under 1970-talet som han haft under 1940-talet. Även om det är svårt att dra slutsatser ur tystnad har vi goda skäl att tänka oss att kunskapsanspråken om judars påstådda rasegenskaper utelämnades i 1977 års upplaga inte för att författaren ansåg att de var fel, utan för att samhället förändrats så mycket att antingen Müntzing eller förlaget LT, som gav ut läroboken, bedömde att kunskapsanspråken skulle riskera att stöta på motstånd.

Populärvetenskapliga kunskapsanspråk

Kunskapsanspråken i *Ärftlighetsforskning* var främst tänkta att spridas till studenter i ämnen som genetik och medicin. I slutet av sin karriär försökte Müntzing sprida sina kunskapsanspråk om människan också i vidare cirklar. Han inledde en ganska omfattande populärvetenskaplig verksamhet, där han tog sig an en rad aspekter av mänskligt liv. Hans generella kunskapsanspråk kan beskrivas som i bredaste mening biologistiska, och han vände sig emot de sociologiska och miljöbetonade perspektiv som dominerat samhällsdebatten sedan 1960-talet. I skriften *Livets ström* från 1969 beskrev han det genetiska arvet som ett "ständigt ljudande ackord" som miljön endast kunde variera, och han varnade för vad han uppfattade som en övertro på samhällets förmåga att förändra människors beteende och egenskaper (Müntzing 1969, s. 5).

Under 1970-talet kom han också att använda sitt populärvetenskapliga engagemang för att sprida kunskapsanspråk om människoraser, dels genom en serie radioföredrag med titeln "Varför är människor så olika?" våren 1973,

dels genom boken *Varför är vi olika?* som gavs ut 1976. Vid denna tid präglades Müntzings verksamhet av en viss motsägelsefullhet. Samtidigt som kunskapsanspråken i *Ärftlighetsforskning* gradvis blev mer försiktiga blev de kunskapsanspråk han förde fram i sin populärvetenskapliga gärning nämligen mer långtgående. De nådde också med stor sannolikhet en större publik, vilket väcker frågan om vad som hände när de togs emot i offentligheten. Fick de sympatier? Väckte de motstånd?

De radioföredrag han höll 1973 handlade inte endast om rasfrågor utan även om andra genetiska ämnen. Av allt att döma var det endast ett av dessa som ledde till en mer omfattande samhällsdebatt. Müntzing hävdade nämligen i ett av föredragen att mäns och kvinnors traditionella roller i hemmet och på arbetsmarknaden i allt väsentligt bestämdes av arvsanlag, och att det därför var lönlöst eller till och med skadligt att försöka ändra på könsrollerna genom jämställdhetsreformer. Det ledde till stormiga reaktioner, där Müntzing fick försvara sina idéer i TV-programmet *Kvällsöppet* (Göteborgs-Posten 4/12 1973), men också ta emot vad som närmast kan beskrivas som antifeministiska beundrabrev med stöd för att han vågat uttrycka inopportuna åsikter (se flera brev till Müntzing i mapparna "Brev 1922–1984" och "Manligt – kvinnligt m.m.", *Arne Müntzings arkiv*, Lunds universitetsbibliotek). 1970-talet var en tid då de svenska genusrelationerna debatterades intensivt, och uppenbarligen var det Müntzings konservativt laddade kunskapsanspråk i den pågående jämställdhetsdebatten som väckte störst uppmärksamhet. Vid samma tid hade det alltmer utvecklats något av en konsensus om att rasföreställningar hörde till ett passerat, äldre stadium i Sveriges historia (Brännström 2016, s. 28, 40–41; Hübinette 2021b). Detta kan ha lett till att kunskapsanspråken om människoraser helt enkelt inte lyftes upp till diskussion.

Kanske hade det blivit mer uppståndelse om Müntzing sagt det han ursprungligen avsett att säga. Hans manuskript till radioföredraget om rasfrågor finns bevarat i två exemplar. I den renskrivna slutversionen finns kunskapsanspråk som känns igen från nästan hela Müntzings författarskap om ämnet: raser finns, rasblandning är inte skadligt per definition men kan i vissa fall ge upphov till problematiska arvsanlag, och det finns inget vetenskapligt underlag för diskriminerande lagstiftning. Men i det första utkastet finns det dessutom ett avsnitt om mentala rasskillnader, där det påstås att rasers psykiska egenskaper förmodligen skiljer sig åt och att det är

”mycket troligt” att olikheter i ”kulturutvecklingen” mellan olika folk beror på ”inre rasskillnader” (Föredragsmanuskript 1973, mappen ”Manligt – kvinnligt m.m.”, *Arne Müntzings arkiv*, Lunds universitetsbibliotek). Varför avsnittet utelämnats i det färdiga manuskriptet går inte säkert att säga, men kanske hade inte kunskapsanspråken kunnat spridas lika friktionsfritt om dessa formuleringar funnits med bland det som Müntzing till slut verkligen sade i radio.

Varför är vi olika?

Frågan om mentala rasskillnader blev i själva verket viktig för Müntzing under 1970-talet (även om de tonades ner i läroboken *Ärftlighetsforskning*), och han verkar ha sett det som sin roll att motarbeta den allt starkare uppfattningen att skillnader i intelligensmätningar huvudsakligen kunde förklaras genom sociala och utbildningsmässiga ojämlikheter. Det var han inte helt ensam om. Från och med 1970-talets början går det att urskilja en konservativ, vetenskaplig motreaktion mot sociologiska och miljöfokuserade tolkningar av människans mentala egenskaper. Ett exempel är de artiklar som publicerades av den amerikanske psykologen Arthur Jensen från 1969 och framåt, där han hävdade att det faktum att svarta amerikaners resultat i IQ-test statistiskt sett var lägre än vita amerikaners berodde på mentala rasskillnader som inte skulle gå att förändra. Jensen hävdade att hans kunskapsanspråk var objektiva och opartiska, vilket knappast var en riktig bild. I själva verket plockades han snabbt upp och understöddes ekonomiskt av den högerextrema organisationen The Pioneer Fund, som motarbetade medborgarrättsrörelsens krav på avsegregering och lika rättigheter genom att finansiera forskning som avsåg att påvisa intelligensskillnader mellan vita och svarta (Baker 1998, s. 213–215; Tucker 2002, s. 148–155).

Müntzing visade tidigt intresse för Jensens verksamhet. I slutet av 1973 och början av året därpå började han omvandla radioföredragen till en bredare populärvetenskaplig bok, särskilt avsedd för ”allmänheten och inte minst för lärarfolket”, som han uttryckte det i ett brev (Brev från Müntzing till [anonym] 21/1 1974, mappen ”Brev 1922–1984”, *Arne Müntzings arkiv*, Lunds universitetsbibliotek). I samband med bokplanerna skrev han att han planerade att ”noga beakta” Jensens ”grundliga och högst intressanta publikationer” (Brev från Müntzing till [anonym] 27/11 1973, mappen

"Avgående post 1968–1973", *Arne Müntzings arkiv*, Lunds universitetsbibliotek). Jensens kunskapsanspråk blev, bör det understrykas, grundligt kritiserade av den stora majoriteten av det amerikanska psykologsamfundet när de fördes fram. De misslyckades alltså med att uppnå samhällelig kunskaps-cirkulation. Cirkulerade gjorde de ändå, men i mindre grupper av forskare som ville försvara uppfattningen att raser hade skilda mentala egenskaper och som på olika sätt försökte motarbeta den svarta medborgarrättsrörelsen.

Müntzing sällade sig nu till dessa grupper, som visserligen var i minoritet men som uppenbarligen hade möjligheter att publicera sig också under det radikala 1970-talet. I Müntzings fall skedde det genom hans sista större populärvetenskapliga verk, då boken *Varför är vi olika?* gavs ut på Natur och kulturs förlag 1976. Boken, som alltså byggde på radioföredragen, tog upp flera ämnen och hade ett brett anslag. Bland annat gavs stort utrymme till frågan om genetiska skillnader mellan män och kvinnor.

Müntzings bok *Varför är vi olika?* 1976.
Lunds universitetsbibliotek.

Müntzing diskuterade också människoraser i ett kapitel som till övervägande del utgjordes av en förkortad version av texten i *Ärftlighetsforskning*. Men till skillnad från i den sista upplagan av läroboken, som skulle komma ut året därpå, fanns här också ett relativt långt parti om mentala rasegenskaper som bidrog till att sprida just de kunskapsanspråk som Arthur Jensen producerat. Visserligen medgav Müntzing att viss kritik kunde riktas mot Jensens metoder, och att Jensens resultat i någon mån kanske påverkats av det faktum att de skolor som svarta amerikaner gick i var av sämre kvalitet än vita amerikaners. Men i grund och botten förmedlade han Jensens kunskapsanspråk okritiskt, och ansåg sig inte finna några skäl att opponera sig mot den grundläggande slutsatsen att det fanns intelligensvariationer mellan olika raser (Müntzing 1976, s. 99–103).

Visserligen tog Müntzing avstånd från diskriminerande lagstiftning och han betonade att både nazismens judeförföljelser och den samtida apartheidpolitiken i Sydafrika var "stötande" (Müntzing 1976, s. 96, 104). Likväl hade han nu, i en populärvetenskaplig bok riktad till en bred allmänhet, fört fram kunskapsanspråk som gjorde gällande att svarta människor i genomsnitt var mindre intelligenta än vita. Det var kunskapsanspråk som borde ha haft förutsättningar att utsättas för häftig kritik i ett Sverige som vid denna tid alltmer betraktade sig som en humanitär stormakt och allierad med tredje världen, och där idéer om rashierarkier ansågs höra till det förflutna.

Därför är det intressant att notera att bokens kunskapsanspråk om raser, att döma av de nio dagstidningar där boken recenserades, verkar ha tagits emot ganska friktionsfritt. Inte på så sätt att påståendena fick uttryckligt stöd när boken recenserades och diskuterades i offentligheten, även om det förekom i ett mindre antal fall. Naturforskaren Bengt Hubendick, annars en viktig aktör i det tidiga 1970-talets miljörörelse (Larsson Heidenblad 2021, s. 37, 178), försvarade till exempel användningen av rasbegreppet i sin diskussion av Müntzings bok i *Göteborgs-Posten*. Visserligen hade nazismen grovt missbrukat rasbegreppet, men det gjorde inte att begreppet saknade relevans i strikt vetenskapliga sammanhang om man bara lyckades "skilja ut biologiska fakta från propaganda och tro", något som Hubendick menade att Müntzing lyckats med (*Göteborgs-Posten* 2/11 1976). Psykologen och etologen Olof Rydén var inne på samma tankegång i *Sydsvenska Dagbladet*. Det var uppenbart, menade Rydén, att det fanns skillnader mellan grupper som "raser, nationaliteter, män och kvinnor", även om han ansåg att Müntzing inte

riktigt uppmärksammade komplexiteten i sambanden mellan genetiskt arv, social miljö och människans psyke (Sydsvenska Dagbladet 20/2 1977).

Inte heller på så sätt att boken som helhet undgick kritik, för det gjorde den sannerligen inte. Men det var inte Müntzings påståenden om människoraser som väckte störst uppmärksamhet. Liksom efter radioföredragen 1973 var det i stället frågan om relationerna mellan kvinnor och män som ledde till strid. I *Svenska Dagbladet* gav boken upphov till en debatt med högt tonläge, där vissa debattörer gjorde sitt bästa för att smula sönder Müntzings påståenden om mäns och kvinnors olika roller medan andra menade att Müntzing i huvudsak hade rätt. Debatten initierades genom en synnerligen besk recension av den folkpartistiska riksdagsledamoten Kerstin Anér (Svenska Dagbladet 8/10 1976) och pågick under flera veckor. Men inte en enda gång lyfte någon av debattörerna i tidningen upp kunskapsanspråken om människoraser till diskussion. Anér understöddes av flera andra debattörer i andra tidningar. I *Nerikes Allehanda* anklagades Müntzing för att ha publicerat "en hel provkarta på reaktionära synpunkter" i jämställdhetsfrågan, och i *Sydsvenska Dagbladet* utsattes Müntzing för en ytterst kritisk sågning av sina resonemang om mäns och kvinnors roller av Karin Ahrland, även hon riksdagsledamot för Folkpartiet och före detta ordförande i Fredrika Bremer-förbundet (Nerikes Allehanda 22/10 1976; Sydsvenska Dagbladet 20/2 1977).

Endast vid ett enda tillfälle sköt en kritisk recensent in sig just på bokens kunskapsanspråk om människoraser, men då skedde det också med besked. I *Örebro-Kuriren* menade psykologen Michael Wächter, som själv kommit till Sverige som judisk flykting vid tiden för andra världskriget, att Müntzing gått långt utanför sitt egentliga kompetensområde när han uttalade sig om intelligensskillnader och intelligensmätningar (om Wächter, se Thor 2005, s. 212, 318–327). Särskilt hårt kritiserade han Müntzings val att basera sina påståenden så tungt på Arthur Jensens kritiserade forskning. Här menade Wächter att Müntzing i själva verket sysslade med att "bjuda ut nattståndna värderingar i den mera klädsamma dräkten av vetenskapliga sanningar", och han avslutade sin recension med att uttryckligen varna läsarna för boken (Örebro-Kuriren 23/11 1976).

Kunskapsanspråk av det slag som fördes fram i *Varför är vi olika?* kunde alltså möta motstånd när de diskuterades i pressoffentligheten vid 1970-talets mitt.

Men det enda tydliga exemplet är Wächters recension i den inte särskilt spridda *Örebro-Kuriren*. De mediala reaktionerna på boken tyder på att det var jämställdhetsfrågan snarare än frågan om raser som verkligen var det stora offentliga debattämnet i 1970-talets Sverige. Det var Müntzings kunskapsanspråk om könsskillnader som resulterade i en samhällelig (men omstridd) kunskaps-cirkulation medan kunskapsanspråken om ras uppmärksammades i mindre grad – och när de uppmärksammades kunde de få stöd såväl som mothugg.

Kunskapsanspråk i ett förändrat samhälle

Föreställningar om människoraser skapas inte av en enda aktör eller institution eller i ett enda sammanhang. De är snarare samproducerade (Jasanoff 2004, s. 38–41) i komplexa processer där exempelvis politiker, forskare och populärkulturella aktörer deltar. Genetikern Arne Müntzing deltog i denna samproduktion under mer än tre decennier. Han gjorde det genom kunskapsanspråk som han förde fram dels i sin inflytelserika universitetslärobok *Ärftlighetslära* och dess många upplagor, dels i radioföredrag och i sitt populärvetenskapliga författarskap.

De tre decennierna var en period som innebar kraftiga samhällsförändringar. 1942, då Müntzing publicerade sitt kapitel i antologin *Tidsspegel*, dominerade Hitlers nazityska arméer kontinenten, och nazisterna var i full färd med att "rensa" Europa från sådana befolkningsgrupper som i deras ögon utgjorde mindervärdiga människoraser. År 1977, då den sista upplagan av *Ärftlighetsforskning* gavs ut, var nazismen så gott som tillintetgjord, den amerikanska medborgarrättsrörelsen hade vunnit viktiga segrar i striden mot segregeringen i USA:s sydstater, motståndet mot sydafrikansk apartheid var starkt och en ny ungdomsgeneration var aktiv i antiimperialistiska organisationer som gav stöd åt befrielse-rörelser i de världsdelar som västvärlden helt nyligen koloniserat – bland annat med argument om den vita eller "nordiska" rasens överlägsenhet. I slutet av 1970-talet var uppfattningen om att raser kunde placeras på en hierarkisk värdeskala kort och gott betydligt mer marginaliserad än i början av 1940-talet.

Tiden hade med andra ord förändrats, men det hade inte Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser. Så sent som under andra halvan av 1970-talet var de texter Müntzing publicerade om ämnet i huvudsak baserade

på det kapitel han skrivit till *Tidsspegel* 1942. Hans kunskapsanspråk byggde under hela denna omvälvande period på ungefär samma grundläggande beståndsdelar. Rasbegreppet var vetenskapligt relevant, till och med nödvändigt. Mänskligheten kunde delas in i mer eller mindre detaljerade rasgrupper: på global nivå "kaukasiska", "mongolida" och "negroida", på europeisk nivå till exempel i "nordiska" och "alpina" rastyper. När människor med olika rastillhörighet skaffade barn med varandra kunde det i vissa fall leda till positiva arvsanlag, i andra fall till mer problematiska, beroende på vilka raser som korsades. Rasegenskaper var dels av fysiskt slag och möjliga att studera genom antropometri och blodgruppsanalys. Dels var de mentala, och trots att de var svåra att mäta förekom med största sannolikhet statistiska intelligensvariationer mellan raser.

I huvudsak var alltså Müntzings kunskapsanspråk stabila från 1940-talets början till 1970-talets andra hälft, medan den kontext där de fördes fram förändrades. 1942 hade Müntzings påståenden om människoraser inneburit ett tydligt, för att inte säga modigt, antinazistiskt ställningstagande. De kan till och med i sin specifika historiska kontext betecknas som ett antirasistiskt ställningstagande, eftersom han underströk att det inte fanns några biologiska eller vetenskapliga argument som motiverade rasförföljelse och rasdiskriminering. Under 1970-talet spred Müntzing i praktiken samma kunskapsanspråk. Men nu gjorde han det på ett sätt som innebar stöd åt en konservativ, biologistisk människosyn och som placerade honom i samma läger, eller åtminstone i utkanten av samma läger, som de amerikanska forskare som med Arthur Jensen som viktigaste namn motarbetade sociala utjämningsreformer och insatser avsedda att stärka minoriteters utbildningsmöjligheter.

Kunskapsanspråk som på 1940-talet möjliggjort ett progressivt och radikalt ställningstagande hade alltså tre decennier senare förvandlats till något som möjliggjorde konservativa, reaktionära eller till och med rasistiska positioner. Den utvecklingen fortsatte för övrigt efter Müntzings död, vilket han själv naturligtvis inte bär ansvar för. Sverigedemokraterna, ett parti med rötter i just den svenska nazism som Müntzing starkt tog avstånd från, sålde nämligen *Varför är vi olika?* till sina medlemmar i slutet av 1980-talet (Sverigedemokraternas medlemsbulletin januari 1989).

Min poäng är att inget av detta berodde på att kunskapsanspråken i sig hade förändrats, för det hade de knappt gjort. Det var tiden och det omgivande samhället som hade förändrats. Just därför är det så intressant att de kunskapsanspråk om människoraser som Müntzing förde fram verkar ha rönt så lite motstånd i offentligheten. Läroboken *Ärftlighetsforskning* från 1953 togs emot närmast lyriskt av recensenterna, utan att kunskapsanspråken om människoraser togs upp till egentlig diskussion. Kunskapsanspråken uppmärksammades något mer vid utgivningen av *Varför är vi olika?* 1976, och möttes då av både medhåll och kritik. Men det som framför allt debatterades då var Müntzings påståenden om män och kvinnor och inte det han skrev om rasfrågor.

Kanske var det så att Müntzings påståenden om män och kvinnor helt enkelt passade bättre in i en debatt om jämställdhet och könsroller som redan pågick, medan det saknades en intensiv diskussion om rasbegreppet i 1970-talets Sverige. Samtidigt verkar situationen under decenniet vara svår att dra entydiga slutsatser om, om vi lyfter blicken från fallet Arne Müntzing. 1971 gav läkaren Folke Henschen ut boken *Människans utveckling i ljuset av hereditet och tradition, selektion och miljö*, där även han förde fram kunskapsanspråk om människorasens existens och olikheter. Den boken vägrade alla stora förlag att ge ut och den togs emot kritiskt (Björkman 2016). Müntzing förde vid samma tid fram liknande om än inte identiska kunskapsanspråk i sina läroböcker, radioföredrag och populärvetenskapliga skrifter. Här behövs det helt enkelt mer forskning innan vi kan teckna en heltäckande bild av hur offentligt framförda kunskapsanspråk om människoraser hanterades i efterkrigstidens Sverige.

Att kunskapsanspråk om människoraser vid denna tid kunde föras fram utan att räknas som vare sig ovetenskapliga, rasistiska eller illegitima i sig visar min undersökning dock tydligt. Müntzing var i det sammanhanget inte heller unik. Liknande kunskapsanspråk fanns företrädde i svenska skolläroböcker om geografi och omvärldskunskap under 1950-talet och i viss mån även under 1960-talet (Ajagán-Lester 2000, s. 152–153, 177, 197–200, 207, 214; Olsson 1986, s. 114–120), liksom i arkeologiska utställningar på historiska museer (Svanberg 2012, s. 99–100). Det som gör Müntzing speciell var att han fortsatte sprida sina kunskapsanspråk i så stabil form ända fram till och med 1970-talets slut. De vetenskapliga kunskapsanspråk om människoraser han

då förde fram fick en helt annan politisk betydelse än vad de haft under andra världskriget, trots att deras innehåll egentligen inte hade förändrats.

Referenser

Arkivmaterial

Lunds universitetsbibliotek

Arne Müntzings arkiv

Mappen "Brev 1922–1984"

Mappen "Avgående post 1968–1973"

Mappen "Manligt – kvinnligt m.m."

Tidningar och tidskrifter

Göteborgs-Posten

Kvällsposten

Morgon-Tidningen

Nerikes Allehanda

Svenska Dagbladet

Sverigedemokraternas medlemsbulletin

Sydsvenska Dagbladet

Vestmanlands Läns Tidning

Örebro-Kuriren

Tryckta källor

Müntzing, A. (1942). Ras och rasblandning. I *Tidsspegel. Aktuella uppsatser om vetenskap och samhälle av tio Lunda-professorer*. Stockholm: Bonniers, ss. 144–161.

Müntzing, A. (1953). *Ärftlighetsforskning. En översikt av metoder och huvudresultat*. Stockholm: LT:s förlag.

Müntzing, A. (1960). *Ärftlighetsforskning. En översikt av metoder och huvudresultat*. Andra omarbetade upplagan. Stockholm: LT:s förlag.

Müntzing, A. (1964). *Ärftlighetsforskning. En översikt av metoder och huvudresultat*. Tredje omarbetade upplagan. Stockholm: LT:s förlag.

Müntzing, A. (1969). *Livets ström. Om livets uppkomst och människans biologiska arv*. Stockholm: LT:s förlag.

- Müntzing, A. (1971). *Ärftlighetsforskning. En översikt av metoder och huvudresultat*. Fjärde omarbetade upplagan. Stockholm: LT:s förlag.
- Müntzing, A. (1976). *Varför är vi olika? Kvinna och man, svart och vit, kropp och själ*. Stockholm: Natur & kultur.
- Müntzing, A. (1977). *Ärftlighetsforskning. En översikt av metoder och huvudresultat*. Femte omarbetade upplagan. Stockholm: LT:s förlag.

Litteratur

- Ajagán-Lester, L. (2000). "De andra." *Afrikaner i svenska pedagogiska texter 1768–1965*. Lärarhögskolan i Stockholm: Institutionen för undervisningsprocesser, kommunikation och lärande.
- Bachner, H. (2009). "Judefrågan". *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*. Stockholm: Atlantis.
- Baker, L. D. (1998). *From savage to Negro: Anthropology and the construction of race, 1896–1954*. Berkeley: University of California Press.
- Bangham, J. (2014). Blood groups and human groups: Collecting and calibrating genetic data after World War Two. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 47(3A), 74–86.
- Baum, B. (2006). *The rise and fall of the Caucasian race: A political history of racial identity*. New York: New York University Press.
- Björkman, M. (2016). "Ras, vetenskap och objektivitet. Några lojaliteter hos Folke Henschen". I Björkman, M., Lundell, P. & Widmalm, S. (red.) *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket*. Lund: Arkiv, ss. 161–182.
- Björkman, M. (2019). Rasforskaren som fortsatte. Bertil Lundmans rasideologi i efterkrigstidens Sverige och USA. I Eklöf, M. (red.) *Medicinska moraler och skandaler. Vetenskapens (etiska) gränser*. Stockholm: Carlssons, ss. 88–113.
- Broberg, G. (1995). *Statlig rasforskning: En historik över rasbiologiska institutet*. Stockholm: Natur & kultur.
- Brännström, L. (2016). "Ras" i efterkrigstidens Sverige. Ett bidrag till en mothistoria". I Lorenzoni, P. & Manns, U. (red.), *Historiens hemvist II. Etik, politik och historikerns ansvar*. Göteborg: Makadam, ss. 27–56.
- Burke, P. (2016). *What is the history of knowledge?* Cambridge: Polity Press.
- Daston, L. (2017). The history of science and the history of knowledge". *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 1(1), 131–154.

- Fein, H. (1987). Dimensions of antisemitism: Attitudes, collective accusations, and actions. I Fein, H. (red.), *The persisting question. Sociological perspectives and social contexts of modern antisemitism*. Berlin: De Gruyter, ss. 67–85.
- Hagerman, M. (2015). *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedts.
- Hazard Jr, A. Q. (2012). *Postwar anti-racism: The United States, UNESCO, and "race", 1945–1968*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hübinette, T. (2021ba). *Adopterad: En bok om Sveriges sista rasdebatt*. Stockholm: Verbal
- Hübinette, T. (2021b). *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Jackson, J. P. & Weidman, N. M. (2006). *Race, racism and science. Social impact and interaction*. New Brunswick: Rutgers University Press
- Jasanoff, S. (2004). Ordering knowledge, ordering society. I Jasanoff, S. (red.) *States of knowledge. The co-production of science and social order*. London: Routledge, ss. 13–45.
- Jordheim, H. (2018). The printed work as a site of knowledge circulation. Dialogues, systems, and the question of Genre. I Östling, J., Sandmo, S., Larsson Heidenblad, D., Nilsson Hammar, A. & Nordberg, K. H. (red.) *Circulation of knowledge. Explorations in the history of knowledge*. Lund: Nordic Academic Press, ss. 232–253.
- Kjellman, U. (2013). A whiter shade of pale: Visuality and race in the work of the Swedish State Institute for Race Biology. *Scandinavian Journal of History*, 38(2), 180–201.
- Kjellman, U. (2014). How to picture race? The use of photography in the scientific practice of the Swedish State Institute for Race Biology. *Scandinavian Journal of History*, 39(5), 580–611.
- Larsson Heidenblad, D. (2018). From content to circulation. Influential books and the history of knowledge. I Östling, J., Sandmo, S., Larsson Heidenblad, D., Nilsson Hammar, A. & Nordberg, K. H. (red.) *Circulation of knowledge. Explorations in the history of knowledge*. Lund: Nordic Academic Press, ss. 71–81.
- Larsson Heidenblad, D. (2021). *Den gröna vändningen. En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*. Lund: Nordic Academic Press.
- Ljungström, O. (2004). *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora: Gidlunds.

- Manias, C. (2013). *Race, science, and the nation: Reconstructing the ancient past in Britain, France and Germany*. New York: Routledge.
- McMahon, R. (2016). *The races of Europe: Construction of national identities in the social sciences, 1839–1939*. London: Palgrave Macmillan.
- Morris-Reich, A. (2016). *Race and photography: Racial photography as scientific evidence, 1876–1980*. Chicago: University of Chicago Press.
- Olsson, L. (1986). *Kulturkunskap i förändring. Kultursynen i svenska geografiläroböcker 1870–1985*. Lund: Liber.
- Oredsson, S. (1996). *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*. Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap.
- Rosengren, H. (2007). "Judarnas Wagner". *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*. Lund: Sekel.
- Schaffer, G. (2008). *Racial science and British society, 1930–62*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Secord, J. A. (2004). Knowledge in transit. *Isis*, 95(4), 654–672.
- Svanberg, F. (2012). Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945. I Nicklasson, P. & Petersson, B. (red.) *Att återupptäcka det glömda. Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*. Lunds universitet: Institutionen för arkeologi och antikens historia, ss. 83–108.
- Svenskt tidningsindex* (1953–54). Lund: Bibliotekstjänst.
- Svenska tidningsartiklar* (1976–77). Lund: Bibliotekstjänst.
- Thor, M. (2005). *Hechaluz, en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1945*. Växjö: Växjö University Press.
- Thörn, H. (2006). *Anti-apartheid and the emergence of a global civil society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tucker, W. H. (2002). *The funding of scientific racism. Wickliffe Draper and the Pioneer Fund*. Urbana: University of Illinois Press.
- Tunlid, A. (2004). *Ärftlighetsforskningens gränser. Individer och institutioner i framväxten av svensk genetik*. Lunds universitet: Avdelningen för idé och lärdoms historia.
- Uddenberg, N. (2019). *Skallmätaren. Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. Lidingö: Fri tanke.
- Östling, J. & Larsson Heidenblad, D. (2017). Cirkulation: Ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp. *Historisk tidskrift*, 137(2), 269–284.
- Östling, J. (2020). En kunskapsarena och dess aktörer. Under strecket och kunskaps cirkulation i 1960-talets offentlighet. *Historisk tidskrift*, 140(1), 95–124.

3. De ”färgade” barnen i det vita folkhemmet. Adoption, ras och svenskhet i 1960-talets Sverige

Tobias Hübinette

Inledning: 1960-talets strid mellan raspessimister och rasoptimister

Sverige är med sina 60 000 utlandsadopterade det land i världen som sedan 1950-talets slut har adopterat flest barn från andra länder per capita. Under 1960-talet, när Sverige till skillnad från idag var ett av västvärldens mest rasligt homogena länder, utspelade sig en debatt i dåtidens medier liksom i riksdagen, inom föreningsvärlden och i offentligheten i stort som handlade om landet skulle börja adoptera icke-vita barn från andra länder eller ej. Denna debatt kom i praktiken att bli Sveriges sista offentliga diskussion som explicit handlade om relationen mellan ras och svenskhet.

Den 25 juli 1961 publicerade *Dagens Nyheter* en notis, som meddelade att den dåvarande myndigheten Medicinalstyrelsen avrådde svenskarna från att adoptera barn från Algeriet och Hongkong. Upprinnelsen till Medicinalstyrelsens uttalande stod att finna i att Lutherska världsförbundets dåvarande svenska sektion Lutherhjälpen hade vänt sig till myndigheten och bett om råd i frågan. Lutherhjälpen hade nämligen i sin tur blivit kontaktad av flera privatpersoner, vilka hade frågat om hjälporganisationen kunde bistå dem i adoptionen av barn från sagda länder. Notisen avslutades med följande mening:

Tillräckliga vetenskapliga undersökningar föreligger däremot inte för att adoption skall kunna tillåtas i större omfattning framför allt när det gäller barn till främmande från adoptionsföräldrarna [sic] starkt skilda rasgrupper. (Dagens Nyheter 1961)

Det skulle senare visa sig att formuleringen om ”starkt skilda rasgrupper” emanerade från Sveriges siste professor i rasbiologi Jan Arvid Böök, som var den som Medicinalstyrelsen hade vänt sig till efter att Lutherhjälpens förfrågan om ett utlåtande i adoptionsfrågan hade inkommit till myndigheten

(Blom 1964). En vecka senare uppmärksammade journalisten och författaren Evert Kumm (1961) Medicinalstyrelsens uttalande i form av en debattartikel i *Expressen* som bar rubriken "Rasvidskepelse?". I artikeln anklagade Kumm myndigheten för just det genom att ställa frågan om Medicinalstyrelsen förfäktade samma typ av rastänkande som Statens institut för rasbiologi tidigare hade företrätt. Kumms anklagelseakt följdes av flera liknande inlägg författade av bland andra *Expressens* Carl-Adam Nycop (1961), som i sin tur undrade om Medicinalstyrelsen bara ville ha vita barn i Sverige:

Är det humanitärt riktigare att adoptera en vit unge än en färgad? Frågan – som aktualiserats av Medicinalstyrelsens egendomliga uttalande – besvaras i denna artikel med ett klart NEJ! (Nycop 1961)¹

Från och med hösten 1961 brast alla fördämningar och under de efterföljande åren kom en strid ström av artiklar i form av ledarstick och debattinlägg att publiceras, vilka behandlade frågan om Sverige skulle börja adoptera icke-vita barn från andra länder eller ej. *Aftonbladets* klassiska Vi 5-fråga skulle exempelvis komma att ta upp utlandsadoptionsfrågan vid åtminstone fem tillfällen på 1960-talet och även Sveriges Radio sände och visade samma årtionde flera radio- och TV-program som ägnade sig åt frågan.

Jag har valt att benämna den politiska debatt som bröt ut i kölvattnet efter offentliggörandet av Medicinalstyrelsens skrivelse som 1960-talets adoptionsdebatt för att kunna konceptualisera den som en sammanhängande offentlig diskussion. Denna debatt pågick kontinuerligt från 1961 och fram tills 1969, när Adoptionscentrum bildades, även om det är svårt att sätta ett exakt slutår för debatten som närmast sömlöst kom att övergå i en diskussion om de uppväxande och unga vuxna adopterades situation i 1970- och 1980-talens Sverige.

1960-talets adoptionsdebatt kom att bli Sveriges sista offentliga debatt som explicit handlade om relationen mellan ras och svenskhet. Dåtidens

¹ Det idag ålderdomliga och nedsättande uttrycket "färgade" var den vanligast förekommande svenskspråkiga beteckningen för att benämna och tala om icke-vita på 1960-talet liksom även under 1970-talet. Jag har här valt att genomgående behålla alla originalord i citaten och därmed även att återge ett flertal sådana arkaiska och pejorativa glosor just för att det var de ord som användes på den tiden.

debattsdeltagare uppfattade också själva diskussionen som att den inte bara handlade om adoption utan just även om ras. Ett exempel på det är att debatten beskrevs som en strid mellan raspessimister och rasoptimister, som motsvarades av den skeptiskt lagda myndighetsvärlden respektive det entusiastiska läger som var för utlandsadoptionerna (Fredriksson 1964). Båda dessa beteckningar har jag själv valt att använda mig av som analytiska termer eftersom de så väl fångar de båda sidornas förhållningssätt samtidigt som att jag är medveten om att båda dessa uttryck kan vara problematiska i sig, att det också hade kunnat gå att benämna rasoptimisterna som exempelvis internationalister samt att de båda lägren inte var enhetliga utan härbärgerade olika åsikter såsom att inte alla raspessimister varnade för så kallad rasblandning.

Adoptionsdebatten var inte den enda debatten som pågick på 1960-talet som handlade om svenskhet och minoriteter. Under decenniet fördes också en debatt om invandrarnas och minoriteternas situation och inte minst om hur romerna behandlades, med förgrundsfigurer som Katarina Taikon (1963) och David Schwarz (1964, 1966) (Mohtadi 2012; Román 1994).² Denna debatt inkluderade de under och efter kriget anlända flyktingarna från bland annat Estland och efterkrigstidens arbetskraftsinvandrare från bland annat Finland och den ledde till slut fram till att en ny politik gentemot minoriteterna och invandrarna sattes på 1970-talet, som i efterhand har kommit att kallas den mångkulturella politiken (Tawat 2019; Wickström 2015). Även om debatten om de svenska romernas situation pågick samtidigt som adoptionsdebatten och även om debatten om de dåvarande invandrarnas och minoriteternas rätt att få behålla, odla och utöva sina kulturella uttryck och språk också ägde rum på 1960-talet var adoptionsdebatten samtidigt den fråga som allra tydligast centrerade relationen mellan ras och svenskhet.

Denna artikel behandlar alltså 1960-talets svenska adoptionsdebatt och undersöker hur den kom att påverka utvecklandet av de svenska rasrelationer och den svenskhet som gäller idag. Syftet är att försöka förstå hur frågan om internationell adoption och utlandsadopterade har bidragit till

² För en presentation av David Schwarz och 1960-talets debatt om invandrare och minoriteter se kapitel 8 i denna bok.

uppkomsten och framväxten av dagens svenska syn på ras och på vem som räknas som svensk. Det empiriska underlaget utgörs av artiklar, böcker, utredningar, riksdagsdebatter och attitydundersökningar och tidsmässigt står 1960-talet i centrum men även vissa framåtblickar in i vår tid kommer att göras. I artikeln försöker jag svara på följande frågeställningar: Hur har debatten om internationell adoption och utlandsadopterade relaterat till och knutits samman med diskussionen om ras, svenskhet och vithet? Och hur har frågor som rör internationell adoption och utlandsadopterade bidragit till framväxten av de samtida svenska rasrelationerna samt till dagens syn på vilka som ingår i svenskheten och räknas som svenskar eller ej?

Artikeln är indelad i fem delar och denna första del introducerar 1960-talets svenska adoptionsdebatt medan den andra presenterar det teoretiska ramverket, den tidigare forskningen, en demografisk översikt samt det empiriska materialet. Den tredje delen redogör för raspessimisternas syn och hur staten, myndigheterna, biståndsorganisationerna och dåtidens svenskar i gemen såg på frågan om adoption av utomeuropeiska barn på 1960-talet. Den fjärde delen undersöker hur rasoptimisterna uppfattade de adopterade som bebådare av ett framtida mångfaldspräglad, uppblandat, färgblint och antirasistiskt Sverige och hur de kom att formulera en begynnande färgblindhetsideologi. I den femte delen avslutar jag med att sammanfatta hur de icke-vita adopterade har kommit att bidra till att lägga grunden till vår tids syn på ras och svenskhet och även med att reflektera över hur Sverigedemokraternas syn på utlandsadopterade numera överensstämmer med den allmänna svenska synen på desamma.

Att studera brytpunkten mellan det gamla rastänkandet och den nymornade färgblindheten

Den teoretiska förståelseram som genomsyrar min artikel om 1960-talets adoptionsdebatt betraktar 1960-talet och närmare bestämt det symboltyngda året 1968 som vattendelaren och brytpunkten mellan två på ytan diametralt olika sätt att betrakta och behandla ras. Jag syftar här å ena sidan på det explicita rastänkande som präglade stora delar av 1900-talets Sverige och å andra sidan på det färgblinda antirastänkande som har kommit att utvecklas till dagens svenska antirasism och syn på ras. Konkret handlar det om ramverk som jag utgår ifrån om den teoretiska modell som Catrin Lundström och jag har utarbetat som delar upp den moderna svenska historien i tre

perioder eller faser som ett sätt att analysera den hegemoniska svenska vitheten och de svenska rasrelationerna över tid (Hübinette & Lundström 2011, 2015; Lundström & Hübinette 2020).

Det handlar om den vita renhetsperioden som varade 1905–1968, den vita solidaritetsperioden som rörde åren 1968–2001 och dagens vita melankoliperiod som vi menar har gällt från 2001 och framåt. Under den vita renhetsperioden ägde det moderna svenska nationsbyggandet rum i form av framväxten av folkhemmet och välfärdsstaten medan den vita solidaritetsperioden kännetecknades av identifikation med den utomvästerländska världen samt av vänsterliberalism och antirasism. Vår tids vita melankoliperiod slutligen präglas av nyliberalism och nykonservatism liksom av en tilltagande nationalism och protektionism som en reaktion på att både det homogena Sverige (1905–1968) och det progressiva Sverige (1968–2001) just nu är på väg att försvinna. Utöver denna tredelade periodisering av den svenska vithetens och de svenska rasrelationernas nutidshistoria menar vi att det finns ett antal övergångsfaser som överbryggat och binder samman de tre huvudfaserna, varav den som gällde för åren 1950–1968 är den som är aktuell för 1960-talets adoptionsdebatt.

Den vita renhetsperioden (1905–1968) genomsyrades av det som jag här har valt att kalla det gamla svenska rastänkandet, som tog sig uttryck i den på sin tid så omhuldade svenska rasforskningen liksom av det homogenitets- och likhetsideal som präglade skapandet av folkhemmet och välfärdsstaten och i förlängningen konstruktionen av den moderna svenskheten. Efter 1945, under efterkrigstiden och kalla kriget och i samband med avkoloniseringen, kom detta förment vetenskapliga rastänkande som betonade likhet och var besatt av att vidmakthålla svenskarnas rasliga isolering och homogenitet att sakta men säkert utmanas och ebba ut och särskilt efter 1968. Det handlade om ett nytt sätt att se på de inhemska minoriteterna, krigsflyktingarna och de efterkrigstida arbetskraftsinvandrarerna och på den del av den utom-europeiska världen som fram tills dess mestadels hade utgjorts av kolonier eller som var ”underutvecklad”, det vill säga det som på den tiden kallades ”u-länderna” eller tredje världen, liksom om ett nytt sätt att se på ras och på icke-vita människor i allmänhet som just började artikuleras under 1960-talets adoptionsdebatt.

Med färgblindhet menar jag här det förhållningssätt till ras som handlar om att vara emot att tala om och tänka i termer av ras och att använda ordet som sådant och om möjligt också dess olika avledningar och ordsammansättningar (Hübinette 2017; Jönsson & Nilsson 2019; Osanami Törngren 2018; Schütze & Osanami Törngren 2022). David Theo Goldberg (2009) har kallat denna färgblinda ideologi för *antiracialism*, som kan översättas med antirastänkande på svenska. Ett antirastänkande är enligt Goldberg något annat än antirasism, som han menar förutsätter en medvetenhet om ras och en operationalisering av rasbegreppet för att kunna uppmärksamma och bekämpa olika yttringar av rasdiskriminering:

Antiracialism is to take a stand, instrumental and institutional, against a concept, a name, a category, a categorizing. [...]

Antiracism, by contrast, conjures a stance against an imposed condition, or set of conditions, an explicit refusal or a living of one's life in such a way one refuses the imposition, whether one is a member of the subjugated population or the subjugating one. (Goldberg 2009, s. 10)

1960-talets svenska adoptionsdebattörer kunde dock utan problem tala om ras och inte heller de som tillhörde det vinnande rasoptimistiska lägret och som fronderade mot det gamla svenska rastänkandet var ännu färgblinda. Dock menar jag att de första och tidigaste spåren av den svenska färgblindheten och därmed även av dagens svenska syn på ras och vår tids antirasism går att hitta just i 1960-talets adoptionsdebatt.

Vad gäller forskningsläget går det att konstatera att 1960-talets svenska adoptionsdebatt inte har uppmärksammats i någon större utsträckning. En av dem som har gjort det är historikern Hanna Markusson Winkvist (2005) som i sin artikel "Fostran till färgblindhet" har konstaterat att 1960-talets adoptionsdebatt särskilt kom att kretsa kring att barnen inte var vita. Vidare lyfter Markusson Winkvist fram att Socialdepartementets (1967) utredning *Adoption av utländska barn*, som tillkom som ett resultat av debatten, hävdade att det dittills hade gått bra för de flesta av de adoptivbarn som då hade hunnit komma till Sverige trots att det var uppenbart att flera av dem utsattes för rasdiskriminering. Cecilia Lindgren (2006) har i sin avhandling *En riktig familj*, som handlar om vad som har ansetts vara barnets bästa i den svenska adoptionspolitiken och adoptionspraktiken, likaså berört 1960-talets adoptionsdebatt. Lindgren lyfter också hon fram att debatten kretsade kring

ras och att den just resulterade i tillsättandet av utredningen *Adoption av utländska barn*:

Efter den kritik som riktats mot svenska myndigheter, med antydningar om att rasfördomar präglat deras förhållningssätt, är det tydligt att utredningen var försiktig med att uttala sig negativt om adoption av utländska barn. (Lindgren 2006, s. 170)

Lindgren nämner även att rasaspekten togs upp i utredningsdirektiven samt att utredningen manade till försiktighet vad gäller adoption av barn som "till det yttre mycket starkt skiljer sig från den svenska omgivningen" (Lindgren 2006, s. 167–168). I sin studie *Internationell adoption i Sverige*, som handlar om den internationella adoptionens historia i och till Sverige, har Lindgren likaså aktualiserat 1960-talets adoptionsdebatt med utgångspunkt i de riksdagsmotioner och ministeruppvaktningar som ledde fram till att utredningen *Adoption av utländska barn* tillsattes, vilken i sin tur resulterade i att den internationella adoptionsverksamheten slutgiltigt kom att institutionaliseras i landet (Lindgren 2010, s. 21–32).

Carolina Jonsson Malm har i sin avhandling *Att plantera ett barn* också berört 1960-talets adoptionsdebatt (Jonsson Malm 2011, s. 76–126). Jonsson Malm undersöker de normer som över tid har format den svenska reproduktionspolitiken genom att studera de lagar och praktiker som har omgärdat och gäller för assisterad befruktning respektive internationell adoption. Med utgångspunkt i de tidningsklipp som ingår i adoptionsutredningens efterlämnade arkiv menar Jonsson Malm att 1960-talets adoptionsdebatt kan sammanfattas på följande vis vad gäller de två huvudståndpunkterna, vilka motsvaras av det jag kallar den begynnande färgblindheten och det gamla rastänkandet:

Jag menar att det i mediedebatten blir tydligt att de internationella adoptionerna var en känslig fråga, som synliggjorde olika föreställningar kring etnicitet, ras, nation, tillhörighet och ursprung. De som förespråkade ett mer tillåtande regelverk begagnade sig av ett språk som betonade tolerans, solidaritet och likheten mellan människor, medan de som ville ha ett återhållsamt regelverk främst använde argument som byggde på olikheter och rasåtskillnad. (Jonsson Malm 2011, s. 81)

Det är oklart exakt när det första adoptivbarnet från ett utomeuropeiskt land anlände till Sverige men det verkar i alla fall som att en koreansk flicka adopterades till Sverige redan 1957 och året därpå anlände ett syskonpar

från Sydkorea som till och med uppmärksammades i 1958 års upplaga av *Årets största händelser* och vilka därefter kom att framställas i media som "Sveriges första Koreabarn" (Ehrenkrona 1973; Hübinette 2003).³ På 1950-talet kom det också enstaka barn från bland annat Iran, Indien och Brasilien och omkring 240 utländska barn uppges sammanlagt ha adopterats till Sverige 1950–1966, varav 94 kom från Sydkorea (Socialdepartementet 1967, s. 22–23).

Naturligtvis har Sverige aldrig varit ett helt och hållet rasligt, kulturellt, språkligt eller religiöst homogent land sett till befolkningssammansättningen eftersom landet alltid har härbärgerat flera minoriteter liksom det samiska urfolket och kontinuerligt har tagit emot invandrare under århundraden men vad gäller specifikt utomeuropeisk invandring går det inte att säga något annat än att den är mycket sentida. År 1960 fanns det exempelvis bara 596 invånare som var födda i Afrika, 797 invånare som var födda i Latinamerika och Karibien samt 1 476 invånare som var födda i Asien i Sverige. Vad gäller antalet utomeuropeiska adopterade utgjorde de antagligen bara några 10-tal av de sammanlagt 2 869 utomeuropeiska invandrarna som befann sig i Sverige vid 1960 års utgång och varav åtskilliga dessutom var återvändande utlandssvenskar (Statistiska centralbyrån 2019).

Även om ovanstående siffror hade flerdubblats ett årtionde senare fanns det 1970 ändå inte fler än 4 149 invånare i Sverige som var födda i Afrika, 3 451 som var födda i Latinamerika och Karibien och 5 949 som var födda i Asien motsvarande totalt 13 459 personer eller 0,17 procent av det årets folkmängd (Statistiska centralbyrån 2019). Det är inte känt hur många av de 13 459 invånarna från Afrika, Latinamerika, Karibien och Asien som var utlandsadopterade men en försiktig uppskattning säger att det kan ha handlat om runt 1 500 personer eller lite mer än 11 procent av alla utomeuropéer i landet vid 1970 års slut varav över 1 000 härrörde från Sydkorea (Justitiedepartementet 1969, s. 15; Ministry of Health and Welfare 1999; Statens nämnd för internationella adoptionsfrågor 1998). År 1980 uppgick

³ Uttrycket "Koreabarn" myntades på 1960-talet, förekom frekvent i adoptionsdebatten och blev i det närmaste synonymt med utländska adoptivbarn från den utomeuropeiska världen under 1960- och 70-talen på grund av Sydkoreas kraftiga dominans som ursprungsland under dessa decennier. Senare skulle uttrycket även leta sig in i ordböcker och uppslagsverk, såsom i 1990-talets *Nationalencyklopedin*.

sedan antalet invånare födda i Afrika till 10 025 personer, födda i Latinamerika och Karibien till 18 548 personer och födda i Asien till 30 351 personer, det vill säga det året fanns det 58 924 utomeuropeiska invandrare vilka tillsammans utgjorde 0,71 procent av den dåtida svenska totalbefolkningen (Statistiska centralbyrån 2019). Av dem var cirka 17 000 eller hela 29 procent utlandsadopterade till följd av att över 16 500 utlandsadoptioner hade ägt rum till Sverige mellan 1970–1980 varav den absoluta majoriteten härrörde från utomeuropeiska länder (Statens nämnd för internationella adoptionsfrågor 1998).

Det empiriska underlaget för denna artikel består av texter i vid mening, varav den övervägande delen utgörs av artiklar hämtade ur dagstidningar, vecko- och månadsmagasin samt ur andra typer av tryckta periodiska skrifter liksom av bokpublikationer i form av handböcker, debattböcker och utredningar. Vidare analyseras ett antal riksdagsmotioner och riksdagsdebatter, ett antal radio- och TV-inslag samt ett antal enkätundersökningar, vilka alla har det gemensamt att de berör internationell adoption och utlandsadopterade i relation till ras och svenskhet. Jag betraktar det undersökta materialet som texter vare sig det handlar om rena texter eller radio- och TV-inslag, vilka jag har transkriberat. Inspirerad av Norman Faircloughs kritiska diskursanalys betraktar jag texterna som ingående i en viss uppsättning diskurser vilket gör att jag inte alltid kommer att fästa någon större vikt vid vilka personer som säger och står för en viss åsikt och ståndpunkt utan i stället ser jag de personer som går att knyta till en viss utsaga som att en viss diskurs talar genom dem i enlighet med de diskursiva normer som gällde på den tiden (Fairclough 1995; Winther Jørgensen & Phillips 2000). Det handlar om att försöka förstå vilken typ av åsikter som var möjliga att tänka och uttrycka på 1960-talet och inte om exakt vilka som förestod och uttryckte dem och ett exempel på det är det gamla svenska rastänkanudet som verkar ha funnits med i bakgrunden hos relativt många debattörer oberoende av politisk åsikt, eventuell myndighetsanknytning eller expertstatus.

Rasessimisternas farhågor för svenska folkets rasfördomar

Denna del redovisar det rasessimistiska lägrets restriktiva hållning till utlandsadoptioner av icke-vita barn och återknyter till inledningen som

introducerade upptakten till 1960-talets adoptionsdebatt i form av de reaktioner som följde på att *Dagens Nyheter* (1961) hade offentliggjort Medicinalstyrelsens rekommendation rörande adoption av barn från Algeriet och Hongkong. Det skulle snart visa sig att det inte bara var staten som ställde sig skeptisk till internationell adoption utan också dåtidens hjälporganisationer och inte minst de sammanslutningar och verksamheter som var inriktade på både barn- och biståndsfrågor.

I samband med den första kritiken av Medicinalstyrelsens tal om "starkt skilda rasgrupper" på hösten 1961 valde svenska Röda Korset att gå ut i DN och avråda från utlandsadoptioner genom att hänvisa till att "en hjälpsats i barnens hemland gör större nytta" (Stroh 1961). Organisationens dåvarande generalsekreterare Olof Stroh deklarerade också att "frågan om adoption ligger principiellt utanför Röda Korsets utlandsverksamhet" samt passade på att tillägga att "Röda Korset tar avstånd från all rasdiskriminering". Denna hållning, som mer eller mindre anslöt sig till myndighetsvärldens restriktiva linje och förespråkande av hjälp på plats, skulle komma att gälla för i stort sett samtliga av de humanitärt inriktade hjälp- och biståndsorganisationerna inklusive de olika kristna missions- och biståndsorganisationerna.

Även Rädda Barnen (RB), den största av Sveriges hjälp- och biståndsorganisationer som var inriktad på att hjälpa fattiga, utsatta och svältande barn i den utomeuropeiska världen, var redan från adoptionsdebattens utbrott 1961 skeptiskt inställd till adoption av utländska barn, vilket många adoptionsförespråkare upprördes särskilt starkt över. En av dem var författaren och journalisten Monika Zak (1963) som i januari 1963 gick till generalangrepp mot Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen i en stort upplagd artikel i *Idun* och inte minst mot just Rädda Barnen genom att raljera över organisationens restriktiva hållning:

- Vi förmedlar inga barn utan avråder från att ta dem över här, svarar man på RB:s informationsavdelning. Man får ju komma ihåg att de är araber. Att de är av annan ras. Vi skickar ut vår "PM angående 'import' till Sverige av utländska barn" till alla som frågar och brukar framhålla att det blir besvärligt för fosterföräldrar till barn av annan hudfärg. De kommer inte att visa den tacksamhet föräldrarna förväntar sig. Vid 13-14-årsåldern är det ju svårt för vanliga föräldrar. Hur ska det då inte kännas för fosterföräldrar som ska försöka sätta pli på sina arabarn?

Rädda Barnen har vänligen ställt nyss nämnda PM till Iduns förfogande, och vi finner däri att RB för sin inställning åberopar ej mindre än två myndigheter som värn för vårt rena svenska blod och vår oklanderliga sociala ordning. (Zak 1963, s. 24)

Zaks *Idun*-artikel fick ett stort genomslag i offentligheten och på Rädda Barnens årsmöte på Folkets hus i Stockholm i maj 1963, som öppnades av förbundets ordförande Margit Levinson och som självaste statsminister Tage Erlander bevistade, anordnades en debatt om adoptionsfrågan, som Sveriges Radio spelade in och senare sände. I debatten deltog Socialdepartementets Ingrid Hilding, Socialstyrelsens generaldirektör Ernst Bexelius, sociologen Joachim Israel samt barnläkaren Torsten Thysell från Karlstad. Thysell frågade under debatten de församlade om de hade "hjärta att 'offra' de utländska barnen genom att ta hit dem till dagens svenskar, som jag (i varje fall inte i mitt län) inte anser vara mogna för att ta emot barn som avviker från det vanliga?" och han menade vidare att "färgade" kanske kunde accepteras som barn "men hur går det för den vuxne färgade?" (Expressen 1963; Teora 1963). Argumentet att vuxna icke-vita utlandsadopterade skulle få svårigheter i skolan, på arbetsmarknaden och inte minst vad gäller att hitta en partner förekom bland raspessimisterna och avslöjar också en könsdimension på grund av att denna farhåga främst rörde de asiatiska pojkar samtidsigt som de allra flesta som adopterades på 1960- och även 1970-talet i realiteten var flickor från Asien.

Karlstadsdoktors restriktiva hållning grundade sig i negativa erfarenheter från Värmland där en icke-vit adopterad pojke hade råkat illa ut på grund av mobbing. Enligt *Svenska Dagbladets* referat från debatten anslöt sig Bexelius till Thysells linje och generaldirektören hänvisade även till den då pågående diskussionen om de svenska romernas situation för att ytterligare understryka att många majoritetssvenskar hyste starka "rasfördomar". En fråga som här uppkommer är just vad den stora massan av landets dåvarande invånare egentligen tyckte och om adoptionsfrågan. År 1963 antydde den moderata riksdagsledamoten Blenda Ljungberg att det fanns en relativt stark folklig opinion mot adoptioner av icke-vita barn i en debatt om adoptionsfrågan i riksdagens första kammare:

Vi tar med rätta avstånd här i Sverige från rasdiskrimineringen i Amerika och Afrika. Är det lätt för oss att göra det, därför att problemen inte är våra? Frågan kan man ha anledning att ställa sig. Det finns nämligen också bland oss svenskar ett dunkelt,

känsloladdat rastänkande. Jag har tyvärr fått belägg för det genom brev som jag har mottagit bland annat efter min interpellation i riksdagen. (Riksdagen 1963, s. 5–6).

Ljungberg syftade i sitt inlägg på ett kvardröjande utbrett rastänkande i de breda lagren av befolkningen. Det finns ett antal opinionsundersökningar från 1960-talet där frågan om adoption av icke-vita barn från utomeuropeiska länder togs upp, vilka åtminstone ger en fingervisning om hur den stora allmänheten såg på frågan. År 1963 frågade till exempel Svenska institutet för opinionsundersökningar (Sifo) 1 120 gifta och barnlösa kvinnor om de tyckte att det var lämpligt att svenskar skulle börja adoptera "färgade" barn från andra länder (Svenska institutet för opinionsundersökningar 1963). På frågan om respondenterna själva skulle kunna tänka sig att adoptera ett "färgat" barn svarade kring 20–25 procent att de skulle kunna tänka sig det beroende på barnets ursprung: Runt 25 procent svarade att de skulle kunna tänka sig att adoptera ett algeriskt barn, 20–21 procent ett indiskt barn och 17 procent ett svart eller kinesiskt barn. Denna opinionsundersökning visar med andra ord att det antagligen fanns ett kvardröjande rastänkande bland relativt många av dåtidens svenskar och inte minst en farhåga för att de icke-vita barnen skulle kunna drabbas av mobbing och rasdiskriminering.

I september 1968 chockade den på sin tid världsberömda och folkkära boxaren Ingemar "Ingo" Johansson dåtidens rasoptimister genom att i en intervju i veckotidningen *Året Runt* ta avstånd från internationell adoption (Scherer & Andhé 1968):

Året Runt: Skulle du kunna tänka dig att adoptera ett u-landsbarn?

Ingo: Nä, jag vill inte ha rasproblemen inpå knuten.

Året Runt: Jamen, det skulle ju bidra till att lösa rasproblemen.

Ingo: Varför ska just jag börja? (Scherer & Andhé 1968, s. 26)

Uttalandet resulterade i en löpsedel och en förstasida i *Expressen* som utropade "u-landsbarn inget för mej!" och i samma nummer upprepade "Ingo" sitt kontroversiella ställningstagande i adoptionsfrågan (Danielsson 1968). Det är så här i efterhand omöjligt att säga hur många så kallade vanliga människor som egentligen tyckte som "Ingo" men det förekom insändare i flera tidningar på hösten 1968 som uttryckte stöd för Johansson och som bland annat menade att internationell adoption var ett "överklassnöje" (Bara svenska barn 1968; Eriksson 1968). Det finns över lag relativt gott om spår

av en mer negativ hållning till utlandsadoptioner bland privatpersoner i samband med 1960-talets adoptionsdebatt på dagstidningarnas insändarsidor. År 1968 lät *Expressen* exempelvis publicera en insändare som kan sägas ha upprepat den raspessimistiska syn som rådde inom myndighetsvärlden och bistånds-Sverige under detta årtionde:

Jag tror inte att det är så lyckat att adoptera u-landsbarn. Man kommer inte ifrån att de är av en annan ras. De kan få lida mycket både i lekskolan och senare i den riktiga skolan. (Mamma fyra gånger 1968)

Den andra myndigheten utöver Medicinalstyrelsen som fick klä skott i 1960-talets adoptionsdebatt på grund av sin raspessimistiska hållning var Socialstyrelsen. I december 1962 valde den tidigare nämnde Thysell att författa en skrivelse som innehöll följande anmärkningsvärda mening som Eva Moberg valde att citera och som kom att kopplas till Socialstyrelsen då Thysell agerade vetenskaplig expert åt myndigheten:

En annan sak är att en korsning mellan två raser som befinner sig på olika kulturstadier ej ter sig önskvärd ur den mera högtstående rasens synpunkt. (Moberg 1964b, s. 25)

Tillsammans med det citat som hämtades från Medicinalstyrelsens uttalande från 1961 om "starkt skilda rasgrupper", som ursprungligen härrörde från den siste rasbiologiprofessorn Jan Arvid Böök, kom Torsten Thysells mening om "korsning mellan två raser" att citeras om och om igen i 1960-talets adoptionsdebatt som de kanske tydligaste bevisen på att staten, myndigheterna och experterna uppfattades vara emot att svenskarna skulle få adoptera icke-vita barn från andra länder. Både Thysell och Böök fick därför finna sig i att ständigt bli sågade vid fotknölna i ett försvarligt antal artiklar i dåtidens tidningar och tidskrifter. År 1963 frågade exempelvis journalisten och författaren Karin Himmelstrand Böök vilka rasgrupper som enligt denne kunde tänkas vara "mindervärdiga" i en debattartikel i DN:

Gäller det att pröva hypotesen om det ändå till sist finns raser med mindervärdiga egenskaper eller om avkomman till föräldrar av olika ras på något sätt kan bli defekt? Hur kan man tänkas gå till väga vid uppläggningsen av en sådan vetenskaplig undersökning? Och finns det för närvarande några planer på forskning inom detta område? Vilka rasgrupper är vidare "starkt skilda"? I vilka hänseenden är till exempel vi svenskar olika i förhållande till kineser och araber? (Himmelstrand 1963)

Flera chefer och företrädare för Medicinalstyrelsen, Socialstyrelsen och även för andra myndigheter fortsatte att komma med olika uttalanden under loppet av 1960-talet som gjorde att det framstod som att det officiella Sverige, etablissemangen och eliten helt enkelt var emot eller till och med motarbetade att svenskarna skulle få adoptera icke-vita barn. I september 1963 sände Sveriges Radio TV-programmet *Adoptivbarn. Om adoption av svenska och utländska barn* och ett inslag innehöll en intervju med Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel som försvarade Bööks hållning och tillade följande:

Ja när den tiden kommer, när den tiden är mogen. Jag är inte helt säker på att den är det riktigt. Jag skulle vilja säga det att jag skulle nog vilja dra mig för att medverka i någon propaganda för att överföra färgade barn i någon större utsträckning. (Sveriges Radio 1963)

Engels tal om att tiden ännu inte var mogen att börja ta in icke-vita barn från andra länder till Sverige föranledde journalisten Willy Maria Lundberg att konstatera i *Expressen* att "vad det är för en tidens mognad i vårt land medicinalstyrets chef Arthur Engel väntar på för att helhjärtat förordna utlandsbarn blev man inte riktigt klok på" (Lundberg 1963). Samma år sade även byråchef Brita Hasselrot på Socialstyrelsen till Monica Zak, som intervjuade byråchefen i sitt tidigare nämnda reportage i *Idun*, att "det är svårt att flytta en främmande planta till vårt klimat" (Zak 1963, s. 24). Året därpå kom också Stockholms stad och dess adoptionsbyrå att förknippas med en negativ och raspessimistisk hållning i adoptionsfrågan efter att Gerhard Bungerfeldt, socialinspektör vid Stockholms stads barnavårdsnämnd och chef för huvudstadens adoptionsbyrå, uttalade följande på en nationell socionomkonferens i Jönköping:

Ett barn av främmande ursprung har ju givetvis olikheter i förhållande till oss. Om jag skall använda ett högst allmänt uttryck, kan jag tala om temperamentsolikheter, bland annat, som kanske inte slår igenom under den allra första tiden men senare, när barnet formas till en personlighet. Temperamentsolikheter, som kan vara mycket svåra om man inte är inställd på det från början och har kapacitet att förlika sig med det som avviker en del från en själv och ens närmaste. (Bungerfeldt 1964, s. 243)

Bungerfeldt fällde även andra uttalanden som blev besvärande för raspessimisterna när han i *Kvällsposten* försvarade sig med att han "liksom barnavårdsnämnden och Socialstyrelsen" var "kemiskt fri från rasfördomar" medan han samtidigt klargjorde att "det kanske vore önskvärt, att vi stod

närmare orientalerna temperamentsmässigt, vi är ju ganska stela” (Eneberg 1964). Bungerfeldt blev inte minst attackerad av *Dagens Nyheter* ledarredaktion i flera återkommande och hårda ledarstick och tidningen passade också på att ge en känga åt Socialstyrelsens Ernst Bexelius som i tv hade varnat för en ”massimport” till Sverige av ”u-barn” (Dagens Nyheter 1964a, 1964b, 1964c). Bungerfeldt, Bexelius och de andra myndighetsföreträdarna kallades vidare på ledarsidan för ”mumier” på grund av att de ansågs företräda ett gammaldags rastänkande:

Dunkla farhågor om att ökad adoption av u-barn skulle skapa rasproblem i Sverige spökar givetvis på sina håll. I dagens hörnartikel förnekar inspektör Gerhard Bungerfeldt, chef för adoptionsbyrån i Stockholm, att hans hårt kritiserade inlägg vid en socialkonferens i Jönköping nyligen skulle vara uttryck för sådana fördomar. Hans egen övertygelse härom betvivlas icke. Men det citat hr Bungerfeldt själv återger tyder på att han har märkliga föreställningar om att det ”givetvis” finns olikheter i temperament hos barn av ”främmande” ursprung i förhållande till ”oss”, och att dessa olikheter ”kan” vara mycket svåra. Om detta inte är rasfördomar är det förvillande likt. (Dagens Nyheter 1964a)

Här går det att ställa sig frågan om det går att skilja mellan de raspessimister som var emot utlandsadoptioner av icke-vita barn av rasmässiga skäl och de raspessimister som var det för att de sade sig värna om de icke-vita barnens väl och ve på grund av svenskarnas ingrodda rastänkande. I vissa fall skulle detta kanske vara möjligt. Här kan dock konstateras att rasoptimisterna i 1960-talets adoptionsdebatt själva inte gjorde någon sådan distinktion.

I september 1964 publicerade sedan författaren Eva Moberg artikeln ”Vill ni rädda ett barn” i *Idun-Veckojournalen* som gav stort eko i många tidningar och tidskrifter liksom i radio och tv (Moberg 1964b). Moberg attackerade i sin artikel både Rädda Barnen, Medicinalstyrelsen, Socialstyrelsen, Böök, Thysell och Bungerfeldt och anklagade dem alla för att hysa och sprida ”rasfördomar” och den enda statliga företrädare som Moberg hade något gott att säga om var Utrikesdepartementet, som ”tycks vara den enda positivt inställda instansen i detta sorgliga skådespel”:

Det är svårt att värja sig mot misstanken att den avgörande faktorn i själva verket är rasfördomar, även om Socialstyrelsen väljer sina ord med större omsorg än dr Thysell och Medicinalstyrelsen. Rent språk förde dock inspektör Bungerfeldt på Socialtjänstemannaförbundets studiekonferens: ”Ett utländskt barn kan väntas visa vissa temperamentsdrag – om inte annat (!) – som skiljer sig från svenska, och vad detta

kan medföra för problem i framtiden är inte lätt att förutse.” Vi har alltså i Stockholm en adoptionschef som tror på särskilda svenska temperament, och som dessutom förutsätter att ”utländska” sådana måste vara på något sätt farligare och mer ödesdigra. (Moberg 1964b, s. 25)

Mobergs på sin tid mycket uppmärksammade artikel resulterade i att flera av de experter, forskare, myndigheter, tjänstepersoner och chefer som hängdes ut kände sig tvingade att gå ut och försvara sig i offentligheten. Möjligen var detta första gången som svenska myndighetsföreträdare så tydligt och så brett anklagades för vad som idag skulle kallas rasism men som på den tiden gick under benämningen rasfördomar. I oktober samma år gick Moberg sedan ut i *Expressen* och begärde ”besked om u-landsbarnen” samt utropade ”öppna dörren!” (Moberg 1964a). Tillsammans med *Idun-Veckojournalen*-artikeln ledde *Expressen*-artikeln till att regeringen genom statsrådet Ulla Lindström och Socialdepartementet till slut valde att tillsätta den statliga utredningen *Adoption av utländska barn*. När den så kallade Lindström-kommittén, som utredningen kallades, väl kom med sitt betänkande tre år senare valde utredningen att sammanfatta statens tidigare hållning i adoptionsfrågan i följande försiktiga ordalag:

Lika självklart är, att det inte kan bli tal om att i Sverige tillämpa restriktioner, som motiveras av rassynpunkter. Adoptionsfall måste under alla förhållanden prövas individuellt och fördomsfritt. [...]

Vad särskilt angår placandet av s.k. färgade barn i svenska adoptivhem förekom under åren 1962–1964 ett flertal uttalanden i pressen. I några av dessa gjordes gällande att de svenska myndigheterna hade rest hinder mot att sådana barn förts hit för adoption och att många familjer som önskat adoptera utländska barn resignerat inför svårigheterna. (Socialdepartementet 1967, s. 7, 15)

Efter 1967 kan luften sägas ha gått ur det raspessimistiska lägret i och med att även proppen fullständigt gick ur när utlandsadoptionerna plötsligt ökade dramatiskt i antal under och efter 1968 som en följd av att Socialstyrelsen hade börjat ingå adoptionsavtal med länder som Sydkorea och Filippinerna (Lindgren 2006). Det är talande att den en gång så hårt kritiserade Bungerfeldt sedermera kom att medverka som skribent i Margareta Ingelstams handboksliknande antologi *Adoptera – ett alternativ* från 1970 vari han i neutral ton berättade om hur en utlandsadoption gick till utifrån ett myndighetsperspektiv (Bungerfeldt 1970).

Rasoptimisternas vision om ett rasblandat och färgblint Sverige

Till skillnad från rassessimisterna, vilka alltså representerades av myndigheter, organisationer och experter, är det svårare att säga något generellt om den segrande rasoptimistiska sidan i 1960-talets adoptionsdebatt på grund av att den hittade sina företrädare i de mest skilda politiska läger och intressegemenskaper. Jag har här valt att kategorisera rasoptimisternas attityder och argument utifrån tre huvudteman snarare än kronologiskt. Det första temat är idén att Sverige ansågs vara alltför vitt på 1960-talet och att det därför var nödvändigt att bryta upp denna rasliga homogenitet och blanda upp majoritetssvenskarna med hjälp av de icke-vita adoptivbarnen. Det andra temat handlar om att de utlandsadopterade skulle bidra till att bekämpa och till slut även utrota svenskarnas "rasfördomar" samt på sikt göra Sverige till ett antirasistiskt land. Det tredje temat slutligen rör färgblindhet som en framtidsvision och tanken att en ökad fysisk närvaro av permanent boende icke-vita invånare inom landets gränser till slut skulle göra svenskarna färgblinda.

Vad beträffar den demografiska tanke som kan sammanfattas med att "ju fler icke-vita adoptivbarn desto bättre" så bottnade den i en önskan om att Sverige skulle bli "internationellt" och att svenskarna skulle bli "världsmedborgare" genom att "världen" representerade av adoptivbarnen äntligen skulle få komma till Sverige. Framför allt handlade det om den postkoloniala världen som ofta kallades "u-länderna" och Sverige uppfattades av rasoptimisterna som genomsyrat av ett kvardröjande rastänkande och som ett alltför rasligt homogent land. Utöver behovet av att blanda upp svenskarna menade det rasoptimistiska lägret att Sveriges rykte och omvärldsbilden av landet också stod på spel. Det gick helt enkelt inte längre att låta svenskarna vara "nästan kemiskt fria från färgade folkingslag", som rasoptimisten Richard Sterner uttryckte det, om Sverige skulle tas på allvar i FN och på den internationella arenan och framför allt i relation till just den postkoloniala världen:

I all synnerhet kan vi ju inte samtidigt – av rädsla för att inte själva kunna stå emot just den rasvidskepelse vi med rätta brukar kritisera – börja vidta särskilda anstalter för att även i fortsättningen hålla oss nästan kemiskt fria från färgade folkingslag. En sådan dubbelhet måste omedelbart avslöja oss som förnekare av vår deklarerade FN-tro på ett broderskap över hudfärgsgränserna. (Sterner 1962a, s. 80)

I ett temanummer av kulturtidskriften *Ord & Bild* som handlade om invandrare och minoriteter skrev författaren Lars Bäckström, som var tidskriftens redaktör, följande om utlandsadoptionerna under rubriken "Gör Sverige svartare!":

Vi, i Sverige, Norden, Europa, blir inte en del av den stora världen förrän vi har fått inpå oss och fått beblanda oss med en mängd människor från den färgade och fattiga världen. [...]

Vi behöver komma ut till dem, men de behöver också komma hit. [...]

Detta är fortfarande det land där de flesta inte träffat en färgad, där adoption av färgade barn åtminstone tills nyligen har motarbetats av myndigheterna. (Bäckström 1966, s. 191)

I pressen kunde denna fetischartade "rasblandning till varje pris"-önskan om att öka den rasliga mångfalden i Sverige genom att ta in så många icke-vita adoptivbarn som möjligt så fort som det bara gick ta sig uttryck i reportage som beskrev så kallade regnbågsfamiljer. I september 1967 publicerade exempelvis *Aftonbladet* ett stort reportage som handlade om familjen Ingelstam i Täby som hade tre biologiska barn och som hade adopterat en "mulatt" och ett "gult" "Koreabarn" (Bergström 1967). I *Aftonbladet*-reportaget, som den blivande barnboksförfattaren Gunilla Bergström stod bakom, förekom uttryck som "en brun, en vit, en gul", "den ena brun, den andra snedögd och den tredje rågblond" samt "den ena brun, den andra vit, den tredje har sneda ögon" i både bröd- och bildtexten för att understryka den rasliga mångfalden inom familjen (Bergström 1967). Samma år intervjuades skådespelaren och regissören Alf Kjellin, som hade adopterat en svart flicka, och Kjellin berättade entusiastiskt i reportaget att denna adoption bara var början på "en familj med så många raser och gärna så många religioner som möjligt" (Cedrup 1967).

År 1968 kunde *Expressen* triumfatoriskt rapportera med stora bokstäver att "svaret blev ett nästan 100-procentigt HURRA FÖR BLANDRASMÄNNISKAN" efter att dess Ung debatt-redaktion öppet hade frågat sina tonårsläsare "skulle ni bry er om ifall den svenska 'rasen' försvann genom... adoption av utländska barn?" (Ung debatt 1968). Tidningen konstaterade även att "om vi lever som vi lär är Svensson snart snedögd och mörkhårig". En av dem som skrev under på denna "HURRA FÖR BLANDRASMÄNNISKAN"-önskan var

Birgit Stenemo som försäkrade att "om den svenska rasen skulle utplånas genom att sammansmälta med andra raser, skulle jag vara den sista att sörja över detta" och hon tillade att "enligt min mening skulle alla parter vinna på en rasuppblandning, och vi skulle bli förskonade från en framtida rasism" (Stenemo 1968). Även signaturen Britt Marie K höll med om att det bara var positivt att de icke-vita adoptivbarnen som vuxna skulle komma att blanda upp svenskarna och hon frågade sig dessutom "hur kan någon människa överhuvudtaget komma på idén att sörja över att speciella utseendemässiga skillnader raserna emellan försvinner" (Britt Marie K 1968).

Utöver idén om att Sverige var alltför rasligt homogent på 1960-talet och att svenskarna därför behövde blandas upp menade det rasoptimistiska lägret att de adopterade skulle kunna bidra till att bekämpa svenskarnas "rasfördomar". Inte heller detta argument handlade i första hand om att förespråka färgblindhet eftersom tanken var att den blotta fysiska närvaron av de icke-vita adoptivbarnen skulle vänja den stora allmänheten att succesivt och slutgiltigt acceptera människor med ett "avvikande" och "exotiskt" utseende. Dock var själva slutmålet ett framtida färgblindt och antirasistiskt Sverige där utseendeaspekter inte längre spela någon roll överhuvudtaget. Vägen dit handlade om att upplysa och sprida kunskap om "rasfördomarnas" fördärlighet och inte minst om att påverka det uppväxande släktet i skolan och via undervisningen men också genom att propagera mot "rasfördomarna" i media, på arbetsplatserna och genom kulturproduktioner av allehanda slag.

År 1963 uppmanade exempelvis *Arboga Tidning* på ledarplats skolans värld samt Svenska kyrkan, föreningslivet, folkrörelserna, fackföreningsvärlden och partierna att börja engagera sig mot myndigheternas "adoptionsförbud" och mot svenskarnas "rasfördomar" på en och samma gång:

Det är därför fruktansvärt att det fortfarande finns ett officiellt förbud mot adoption av "färgade" barn i Sverige. Det hjälper inte att man förklarar att det har "sociala" skäl.

[...] Man kan inte på en gång radera ut fördomar. Men vad man däremot omedelbart kan ta bort är en sådan officiell rasdiskriminering, som inte tjänar till annat än att ytterligare stryka under fördomarna. Dessutom måste givetvis upplysningen intensifieras. Det är t. ex. nödvändigt med en noggrann genomgång av de läroböcker, där fortfarande ett och annat – kanske omedvetet – exempel på rastänkande finns kvar. (*Arboga Tidning* 1963)

Magnus Kihlbom, som var en av de rasoptimister som tidigt gick till angrepp mot Medicinalstyrelsen, menade 1961 att på grund av att Sverige var så överväldigande vitt och på grund av att svenskarna därför var så ovana vid att se, interagera och umgås med icke-vita så skulle en framtida "import" av utomeuropeiska adoptivbarn kunna råda bot på denna ovana och därigenom fylla ett antirasistiskt pedagogiskt syfte:

[...] i Sverige, där mycket liten erfarenhet finns av samlevnad med individer av andra raser, skulle sådana adoptioner få ett pedagogiskt värde. (Kihlbom 1961)

Två år senare valde utbildaren vid Styrelsen för internationellt utvecklingssamarbete (Sida) och tecknaren Anna Wieslander (1963) att uttrycka sig ännu mer explicit i en debattartikel i *Stockholms-Tidningen*, där hon beskrev hur svenskarnas "rasfördomar" skulle kunna utrotas genom att ta in så många icke-vita adoptivbarn som möjligt även om hon samtidigt var medveten om att det också fanns vissa risker med denna rasoptimistiska *master plan*:

En ökning av "främmande element" kan antas medföra en ökning av rasfördomarna.

[...] För att fortsätta bildspråket: de adopterade barnen blir som en ympning – vissa individer kan antas reagera med att sjukdomen – rasfördomarna bryter ut i öppen dag. Men långt flera bildar antikroppar, som bidrar till sjukdomens kompletta nedkämpande. Ty på samma gång som ytlig kontakt tenderar att ge upphov till rasfördomar, skapar intim och långvarig kontakt den mänskliga förståelse som betyder slutet på fördomarna.

Det är min tro att först när det sitter ett litet negerbarn i varje skola eller en arab på varje arbetsplats, får den propaganda som redan påbörjats i skolor och massmedia sin fulla effekt. (Wieslander 1963)

Att det just fanns risker med att börja ta in icke-vita barn från andra länder i alltför stora mängder och i alltför snabbt takt var något som flera rasoptimister verkar ha varit medvetna om. Ett sätt att förhålla sig till denna problematik var att argumentera för att det ändå inte tjänade något till att skjuta upp det motstånd och det bakslag som eventuellt skulle kunna uppstå och växa fram i breda folklager om "importen" av icke-vita adoptivbarn blev alltför plötslig och inte minst alltför omfattande. År 1963 skrev till exempel *Aftonbladet* (1963) i en ledare att "vi måste öka våra kontakter med folk med

annan hudfärg, och det tjänar ingenting till att uppskjuta svårigheterna genom ett förbud av detta slag” och samma år förde Viveca Hedlund ett liknande resonemang i *Expressen*:

Vi är inte mogna att adoptera färgade barn i större utsträckning. Det är ett annat argument. Jag tror visst att svenskarna är tillräckligt mogna. Visst är det ansvarsfullt, men någon gång måste vi ta det. Och det är på tiden att vi gör det så snart som möjligt. Vi måste komma till rätta med de rasfördomar som finns. (Hedlund 1963)

Det befarade hotet om att den stora massan av svenska folket skulle komma att reagera negativt på en både plötslig och stor mängd icke-vita adoptivbarn ställdes även mot Sveriges anseende i världen liksom i relation till det officiella svenska engagemanget för de svarta amerikanerna, för de kvarvarande koloniernas frigörelsekamp och mot apartheidregimen i södra Afrika. År 1963 sade exempelvis författaren och kvinno- och barnrättsförespråkaren Signe Höjer uppbragt i tv att ”om vi är så rädda för ett rasproblem i vårt land så är det inte mycket bevänt med vår reaktion inför negerfrågan i Amerika, inför rasförföljelserna i Sydafrika eller mycket bevänt med vårt internationella tänkande” (Sveriges Radio 1963).

Även Svenska kyrkans tidning *Vår kyrka* menade i ett ledarstick att det inte var någon mening med att skjuta upp de eventuella problem som skulle kunna uppstå om antalet icke-vita adoptivbarn ökade alltför snabbt och alltför kraftigt i antal (*Vår kyrka* 1964). Det handlade också enligt *Vår kyrka* om att avkoloniseringen och den begynnande postkoloniala invandringen till Väst på sikt ändå skulle komma att resultera i ”rasernas sammanlevande och blandning med varandra” och då var det ingen idé att skjuta upp den utomeuropeiska invandringen till Sverige i form av internationell adoption.

Argumentet att adoptivbarnen, ”Koreabarnen” eller ”u-barnen” skulle kunna frälsa svenskarna från deras ”rasfördomar” i kombination med en mer eller mindre massiv upplysningsverksamhet inom utbildningsväsendet, i kulturlivet och i den medierade offentligheten liksom inom föreningsvärlden och arbetslivet delades av politiker från de mest skilda läger. Under loppet av 1960-talet kom företrädare från olika partier att interpellera och motionera i riksdagen om att Sverige en gång för alla skulle institutionalisera den internationella adoptionsverksamheten och därigenom kraftigt öka antalet utlandsadoptioner till landet. Det rädde vid denna tid med andra ord i det närmaste en partipolitisk konsensus kring att adoptivbarnen skulle kunna

utrota "rasfördomarna" i det svenska folkdjupet att döma av exempelvis de båda centerpartistiska riksdagsledamöterna Bengt Börjessons och Tage Sundkvists motion från 1966 och den moderata riksdagsledamoten Mårten Werners interpellation till justitieministern från 1968:

Om man ser på frågan ur ett större perspektiv torde man kunna beteckna ökad adoption över gränserna som en realistisk åtgärd för att skapa förståelse över gränserna. (Riksdagen 1966, s. 9)

Jag tror också att dylik adoption över gränserna är ett mycket väsentligt fredsarbete. Många psykologiska skäl talar för att konfrontationer mellan människor av skilda folkslag inom familjerna så att säga verkligen kan bidra till att stävja rasism och annat otyg. (Riksdagen 1968, s. 6-7)

Flera rasoptimister argumenterade dessutom för att svenskarna skulle kunna bidra till att lösa "rasproblemen" även i andra länder genom att adoptera icke-vita barn i stor mängd och därmed framstå som det stora undantaget i och föredömet för resten av västvärlden vad gällde att bilda familj över rasgränserna. År 1964 menade barnpsykologen Mirjam Israel i *Aftonbladet* att "i varje fall kan vi inte hjälpa till att lösa rasproblemen genom att bara skjuta dem ifrån oss och säga att de inte angår oss" och syftade på myndighetsvärldens raspessimistiska inställning till internationell adoption (Israel 1964). Några år senare intervjuade *Hudiksvalls-Tidningen* paret Per-Olof och Karin Nilsson i Hudiksvall, som hade adopterat en svart flicka samtidigt som de hade tre biologiska barn, och deras adopterade dotter introducerades i reportaget som "ett av bevisen för att vi svenskar kan hjälpa till att – åtminstone till en del – lösa rasproblemen" (Ridefelt 1969).

Denna idé att Sverige hade ett slags unikt *manifest destiny* att lösa "raskonflikterna" i världen kopplades samman med föreställningen om Sverige som det land på jorden som sades vara allra mest lämpat för att ta emot icke-vita adoptivbarn. Det handlade om att Sverige ansågs sakna ett kolonialt förflutet samt att "rasfördomarna" sades vara på reträtt bland den svenska ungdomen och föreningslivet och demokratin sades vidare ha en särskilt stark ställning i landet.

Vad gäller frågan om färgblindhet som framtidsvision beskrev Richard Sterner (1962a, 1962b) i två artiklar i socialdemokratiska *Tiden* ett framtida Sverige som enligt honom till slut skulle komma att välja att börja ta emot inte

bara arbetskraftsinvandrare från Finland och Europa, utan även till slut icke-vita invandrare från utomeuropeiska länder. Det var just i det sammanhanget som Sterner var den första rasoptimisten som använde sig av termen färgblindhet:

Om också det färgade inslaget i vår immigration säkert ändå förblir litet, i varje fall under den tid som kan överblickas, så kommer likväl den integration av världen som nu börjat att leda till att vi får fler färgade bland oss än nu. [...]

Vi kan därför inte klara problemet om de psykiska hälsorisker som färgade vuxna och barn kan utsättas för i svensk miljö på det enkla sättet att vi hindrar att det problemet alls uppstår. Vi tvingas att ta tjuren vid hornen. Att effektivt undanröja dessa hälsorisker genom att utrota fördomarna hos oss. Ända därhän att vi till sist blir någorlunda "färgblinda", dvs. lär oss att rastecken inte är märkvärdigare i den mänskliga samlevnaden än blond eller mörkt hår. (Sterner 1962b, s. 307–308)

I en artikel i *Dagens Nyheter* året därpå vidareutvecklade Sterner vad han menade med färgblindhet och han underströk att det framför allt gällde att göra de svenska barnen och ungdomarna färgblinda mot bakgrund av att han uppfattade att de vuxna majoritetssvenskarna, och nog framför allt de äldre generationerna, var ohjälpligt marinerade i det gamla rastänkandet. Sterner var vidare övertygad om att det trots allt fanns en god beredskap i Sverige att möta det rassessimistiska lägreets oro för att de utomeuropeiska adoptivbarnen skulle komma att utsättas för rasdiskriminering:

Skulle t ex färgade barn i våra skolor utsättas för otrevligheter, lär nog våra myndigheter och organisationer kunna ingripa med upplysning. Inte minst kommer ungdomens egna organisationer att kunna – och vilja – göra goda insatser. Och sådana insatser kan vara utomordentligt välgörande just för ungdomen själv. Ty i vår krympande värld gäller det för oss att låta varje ny generation fostra sig till en alltmer fullständig "färgblindhet". (Sterner 1963)

Idén om färgblindhet som mål kom under 1960-talets adoptionsdebatt inte minst att uttryckas som en förhoppning om att rasliga utseendeskilnader inte skulle komma att betyda något alls någon gång i framtiden. År 1964 skrev till exempel Ruth Forsling, som var riksdagsledamot för Folkpartiet, följande om sin vision om ett framtida Sverige:

När det gäller rasproblemen skulle jag personligen vilja gå så långt att vi i framtiden genom ökat internationellt utbyte, även genom adoption [...] skulle helt söka eliminera dessa tecken på olika härkomst och grupptillhörighet. (Forsling 1964)

Genom ett ökat antal utlandsadoptioner menade sångerskan och artisten Lill Lindfors på ett liknande sätt att "människor skulle redan som barn vänja sig vid att en annan hudfärg inte betyder någonting" (Henttonen 1969). En grupp som kunde framställas som färgblinda var just barnen. I september 1963 sade Signe Höjer i tv att "barn, de ser inga skillnader i färg" och tillade att "det är vi vuxna som ger dom våra fördomar" och hon hoppades att utseendeaspekter inte längre skulle komma att betyda något någon gång i framtiden:

Och vi ser väl alla fram emot den dag då rasfördomar har försvunnit. Då andra länders barn står vårt hjärta lika nära som våra egna. Och då vita och färgade barn leker tillsammans med varandra som syskon och som vänner. (Sveriges Radio 1963)

Samma år intygade paret Erik och Margit Kroon att deras adopterade son från Korea "behandlas precis som alla de andra" barnen i omgivningen "för de rasfördomar eller de anpassningssvårigheter som Medicinalstyrelsen är rädd för har vi inte märkt något av" medan paret Adolf och Karin Nilsson, som hade en adopterad dotter från Thailand, berättade att "vare sig hon eller lek-kamraterna känner att hon är annorlunda på något sätt" (Zak 1963, s. 40, 45). När författaren Jan Malmstedt (1966) några år senare frågade paret Holger och Mette Engholm om hur det hade gått för deras adopterade dotter från Korea och deras adopterade "mulattpojke" svarade de likaså att "små barn tänker inte på skillnader". Uttalanden och vittnesmål i stil med dessa skulle därefter komma att upprepas av ett närmast oändligt antal adoptivföräldrar under de efterföljande decennierna liksom övertygelsen om att de icke-vita adoptivbarnen inte utsattes för någon rasdiskriminering i Sverige vilket med åren helt enkelt togs som bevis för att det färgblinda Sverige därmed hade kommit att realiseras.

Avslutning: 1960-talets adoptionsdebatt sedd i backspegeln

Följande avsnitt utgörs av en avslutande sammanfattning av och reflektion över hur 1960-talets adoptionsdebatt, den internationella adoptionsverksamheten och de utlandsadoperade har spelat en avgörande roll för grundläggandet och framväxten av vår tids syn på vem som räknas som svensk eller ej och för den färgblinda antirasism som idag genomsyrar det svenska samhället i stort. På 1960-talet liksom under det nästföljande årtiondet var Sverige ett utpräglat rasligt homogent land. År 1960 bestod 0,06

procent av landets befolkning av så kallade synliga minoritetsinvånare; ett decennium senare hade 0,17 procent av totalbefolkningen bakgrund utanför Europa och 1980 handlade det om 0,71 procent eller 58 924 invånare födda i Afrika, Asien, Latinamerika och Karibien. Uppskattningsvis var närmare 30 procent var utlandsadopterade. Utlandsadoptionerna utgjorde med andra ord under många år en betydande andel av hela den utomeuropeiska invandringen till Sverige under dessa decennier. Än viktigare än gruppens rent demografiska storlek var att till skillnad från de icke-adopterade vuxna invandrarna så befann sig adoptivbarnen bland och hos den vita majoritetsbefolkningen och de kunde på 1960-talet dessutom utgöra de allra första icke-vita människorna som många vita svenskar mötte och interagerade med i sin vardag.

I 1960-talets adoptionsdebatt företrädde raspeppimisterna den typ av rastänkande som hade präglat Sverige under den vita renhetsperioden (1905–1968). Denna period hade genomsyrats av föreställningen om att de infödda vita majoritetssvenskarna utgjorde världens vitaste, renaste och mest genetiskt-estetiskt värdefulla folkslag och därför var homogenitet och likhet något som skulle upprätthållas och bibehållas både så länge och så väl som möjligt. Raspeppimisterna argumenterade även för att Sverige ännu inte var moget att ta emot icke-vita barn för adoption. Ett av det raspeppimistiska lägrets tyngst vägande argument mot att Sverige skulle börja adoptera icke-vita barn var att adoptivbarnen skulle komma att utsättas för mobbning och rasdiskriminering på grund av svenskarnas utbredda "rasfördomar".

Samtidigt var 1960-talet det årtionde när den vita renhetsperioden successivt kom att övergå i den vita solidaritetsperioden (1968–2001) som handlade om att engagera sig i och även identifiera sig med den postkoloniala och utomeuropeiska världen. 1960-talets adoptionsdebatt framstår så här i efterhand som den politiska diskussion som allra tydligast reflekterar denna övergångsfas från den vita renhetsperioden till den vita solidaritetsperioden i den svenska vithetens och de svenska rasrelationernas nutidshistoria. Det är därför betecknande att det just var under det mytomspunna märkesåret 1968 som utlandsadoptionerna till Sverige tog fart på allvar för att under 1970-talet formligen explodera i omfattning.

Efter 1967 års offentliggörande av utredningen *Adoption av utländska barn* och efter grundandet av adoptionsförmedlarorganisationen Adoptionscentrum 1969 kom de argument som rasoptimisterna hade framfört att snabbt försvinna ut ur den svenska offentligheten till förmån för de segrande rasoptimisternas argument och idéer. De senare ville till varje pris bryta den rasliga isolering och rasliga homogenitet som präglade 1960-talets Sverige med hjälp av de icke-vita adoptivbarnen, vilka tilldelades rollen att dels blanda upp svenska folket, dels att utrota svenskarnas "rasfördomar". Slutmålet för det rasoptimistiska lägret var ett rasblandat och antirasistiskt Sverige som skulle uppnås genom den internationella adoptionsverksamheten.

De segrande rasoptimisterna var samtidigt tvungna att bemöta rasoptimisternas farhågor om att adoptivbarnen skulle bli rasdiskriminerade i Sverige och de gjorde det genom att börja formulera idén om en begynnande färgblindhet som resulterade i en allt starkare förnekelse av betydelsen av ras. Detta antirastänkande, som idag antagligen är starkare i Sverige än i något annat land i världen och som genomsyrar dagens svenska syn på ras, kan därmed spåras tillbaka till 1960-talets adoptionsdebatt. Det demografiska faktum att den första stora och enhetliga gruppen av utomeuropeiska icke-vita invandrare som bodde och befann sig i landet permanent utgjordes av just icke-vita adoptivbarn lade alltså grunden till dagens svenska antirastänkande och dagens svenska färgblinda antirasism.

Allt detta resulterade i att de adopterade sakta men säkert kom att uppfattas som ett slags hederssvenskar från att under 1960-talets adoptionsdebatt ha omtalats som "färgade" barn i ett vitt och homogent folkhem som stod ut och syntes på långt håll och vare sig betraktades som svenskar eller som vita. De utomeuropeiska adopterade anses numera allmänt vara något annat än utomeuropeiska invandrare och deras barn och framför allt anses de adopterade vara mer eller mindre svenskar, vilket vare sig invandrarna eller deras barn alltid anses vara. Att de icke-vita adopterade idag intar en särställning inom svenskheten råder det enligt min mening inga tvivel om och det kanske tydligaste exemplet på det är det faktum att Sverigedemokraterna (SD) också har kommit att inkludera icke-vita adopterade i sin version av svenskhet.

Efter att SD officiellt övergav rastänkandet under loppet av 2000-talet har partiet vid flera tillfällen använt sig av icke-vita utlandsadopterade i både partiprogrammet, retoriken och propagandan som ett sätt att signalera att även SD nu är antirasister eller åtminstone icke-rasister, och framför allt lika färgblinda som i stort sett alla andra svenskar (Wyver 2020).⁴ I 2011 års partiprogram inkluderade SD exempelvis explicit de adopterade i svenskheten: "Som infödd svensk räknar vi den som är född eller i tidig ålder adopterad till Sverige av svensktalande föräldrar med svensk eller nordisk identitet" (Sverigedemokraterna 2011). I 2014 års valrörelse producerade SD vidare en valfilm som bar titeln "Låt er inte tystas" och som både var den mest spridda och den mest uppmärksammade av partiets valfilmer då den sändes som reklamfilm på TV4 dagarna innan valet. I denna valfilm förekom två utlandsadopterade SD-medlemmar från Sri Lanka respektive Sydkorea vilka tillsammans med Jimmie Åkesson explicit tog avstånd från allt vad rasism heter (Sverigedemokraterna 2014).

Det är enligt min tolkning endast i Sverige som ett högerpopulistiskt parti både kan och vill – och kanske till och med måste – använda sig av icke-vita utlandsadopterade i sin propaganda. SD:s återkommande användande av utomeuropeiska adopterade i sin propaganda kan, vill jag hävda, bara förstås i relation till 1960-talets adoptionsdebatt, till dagens svenska färgblinda antirasism och till vår tids svenska rasrelationer. Genom att både utnämna de adopterade till hederssvenskar och använda dem som symboler för att kommunicera mångfald, antirasism och färgblindhet på en och samma gång har SD helt enkelt kommit att sätta både ord och bild på den allmänna svenska synen på de icke-vita adopterade som idag råder bland majoritetssvenskar i gemen vilka just gör en tydlig åtskillnad mellan icke-vita adopterade och icke-vita invandrare och just betraktar de adopterade som hederssvenskar.

Därmed kan SD och det svenska samhället i stort numera sägas vara överens om både färgblindheten som det dominerande sättet att förhålla sig till ras på och om det antirastänkande som gärna gör anspråk på att vara den enda

⁴ År 2011 sade Jimmie Åkesson dessutom i en intervju i brittiska BBC:s *HARDtalk*-program att han i praktiken betraktade sverigefinnarna och de utlandsadopterade, med de adopterade från Korea som konkret exempel, som svenskar på BBC:s fråga om vilka invandrargrupper i det svenska samhället som Åkesson ansåg vara tillräckligt integrerade och assimilerade för att just kunna benämnas som svenskar till fullo.

giltiga och gällande antirasismen i ett samtida Sverige. De icke-vita adopterade kan därigenom och tack vare antirastänkandet och den färgblinda antirasismen sägas ha öppnat upp för möjligheten att kunna vara icke-vit svensk, det vill säga att mer eller mindre helt betraktas och behandlas som svensk utan att kunna passera som vit, och därigenom bär de adopterade också på löftet om att det någon gång i framtiden kommer att bli möjligt att slutgiltigt bryta upp det likhetstecken mellan svenskhet och vithet som utgör det kanske tydligaste arvet efter 1900-talets svenska rastänkande.

Referenser

- Aftonbladet (1963). Färgade barn. *Aftonbladet*, 14 januari.
- Arboga Tidning (1963). Front mot rasismen. *Arboga Tidning*, 16 januari.
- Bara svenska barn (1968). Toppmodigt utmana allmänna opinionen. *Expressen*, 4 oktober.
- Bergström, G. (1967). Här är systrarna Ingelstam, 2 år – en brun, en vit och en gul! *Aftonbladet*, 10 september.
- Blom, J. (1964). Barnavårdskonsulenterna åberopar socialstyrelsen som hänvisar till medicinalstyrelsen som har misstolkat en professor... Så började bråket om färgade barnen. *Aftonbladet*, 28 oktober.
- Britt Marie K. (1968). Finns det ännu rasister kvar? *Expressen*, 25 augusti.
- Bungerfeldt, G. (1964). Adoption av utländska barn. *Svensk socialvårdstidning*, 10, 237–245.
- Bungerfeldt, G. (1970). Att förmedla adoptioner. I Ingelstam, M. (red.) *Adoptera - ett alternativ. Fakta, motiv, förväntningar*. Stockholm: Proprius förlag, ss. 29–41.
- Bäckström, L. (1966). Gör Sverige svartare! *Ord & Bild*, 75(3), 190–191.
- Cedrup, L. (1967). Alf Kjellin och hans familj i Hollywood vill ha barn av olika raser och religion. *Göteborgs-Posten*, 29 oktober.
- Dagens Nyheter (1961). Medicinalstyrelsen avstyrker adoption av nödlidande barn. *Dagens Nyheter*, 25 juli.
- Dagens Nyheter (1964a). Adoption av u-barn. *Dagens Nyheter*, 24 september.
- Dagens Nyheter (1964b). Mumier i TV. *Dagens Nyheter*, 27 september.
- Dagens Nyheter (1964c). Våra barn och andras ungar. *Dagens Nyheter*, 29 september.
- Danielsson, T. (1968). Ingemar Johansson talar ut: 'Jag ger inte ett öre till Biafra-barnen!'. *Expressen*, 28 september.

- Ehrenkrona, A.-M. (1973). Sveriges första Koreabarn – så har det gått för dem. *Aftonbladet*, 31 maj.
- Eneberg, I. (1964). Färgade barn välkomna i Sverige men kan bli politisk fråga. *Kvällsposten*, 18 september.
- Eriksson, M. (1968). Bra gjort Johansson, matcha flockhycklarna. *Expressen*, 8 oktober.
- Expressen (1963). Är inte Sverige moget ta emot färgade barn? *Expressen*, 21 maj.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis. The critical study of language*. London: Longman.
- Forsling, R. (1964). U-barnsadoption och rasfördomar. *Dagens Nyheter*, 10 oktober.
- Fredriksson, A. (1964). Gulingar i folkhemmet eller slumbarn i Korea. Så här går det till att få barn från Korea. Pappersexercis och 5000 kr krävdes. *Göteborgs-Tidningen*, 26 december.
- Goldberg, D. T. (2009). *The threat of race. Reflections on racial neoliberalism*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Hedlund, V. (1963). Varför får vi inte adoptera färgade barn? *Expressen*, 26 december.
- Henttonen, A. (1969). Lill Lindfors, 28, har gett sig själv ledigt i vår: - Äntligen har jag fått tid att tänka på mig och Peter. *Aftonbladet*, 8 februari.
- Himmelstrand, K. (1963). Färgade barn i Sverige. *Dagens Nyheter*, 4 januari.
- Hübinette, T. (2003). The adopted Koreans of Sweden and the Korean adoption issue. *Review of Korean Studies*, 6(1), 251–266.
- Hübinette, T. (2017). Den färgblinda antirasismen slår tillbaka. I Hübinette, T. (red.) *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag*. Lund: Studentlitteratur, ss. 237–251.
- Hübinette, T. & Lundström, C. (2011). Sweden after the recent election. The double-binding power of Swedish whiteness through the mourning of the loss of “old Sweden” and the passing of “good Sweden”. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 19(1), 42-52.
- Hübinette, T. & Lundström, C. (2015). Swedish whiteness and white melancholia. A case study of a white nation in crisis and its history and future. I DHoward-Wagner, D., Watson, V. & Spanierman, L. (red.) *Unveiling whiteness in the 21st century: Global manifestations, transdisciplinary interventions*. Lanham: Lexington Books, ss. 49–74.
- Israel, M. (1964). Allt beror på adoptivfamiljen. *Aftonbladet*, 10 januari.

- Jonsson Malm, C. (2011). *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*. Lunds universitet: Historiska institutionen.
- Justitiedepartementet (1969). *Internationell adoptionsrätt*. Statens offentliga utredningar 1969:11. Stockholm: Norstedts.
- Jönsson, E. & Nilsson, J. (2019). "Jag ser väl inte färger på det sättet" – interaktionella resurser i samtal om ras. *Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria*, 142, 25–44.
- Kihlbom, M. (1961). Adoption som u-hjälp. *Dagens Nyheter*, 18 augusti.
- Kumm, E. (1961). Rasvidskepelse? *Expressen*, 3 augusti.
- Lindgren, C. (2006). *En riktig familj. Adoption, föräldraskap och barnets bästa 1917–1975*. Stockholm: Carlssons.
- Lindgren, C. (2010). *Internationell adoption i Sverige. Politik och praktik från sextioal till nittioal*. Stockholm: Myndigheten för internationella adoptionsfrågor.
- Lundberg, W. M. (1963). Engagerande om adoption. *Expressen*, 25 maj.
- Lundström, C. & Hübinette, T. (2020). *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam.
- Malmstedt, J. (1966). Sverige öppnar famnen för färgade barn. *Aftonbladet*, 9 juni.
- Mamma fyra gånger (1968). Glad att jag är svensk. *Expressen*, 16 augusti.
- Markusson Winkvist, H. (2005). Fostran till färgblindhet: Om "exotiska" adoptivbarn och svenskhetens yta på 1960-talet. *Humanistdagboken*, 18, 193–200.
- Ministry of Health and Welfare (1999). *Statistics from Ministry of Health and Welfare*. Seoul: Ministry of Health and Welfare.
- Moberg, E. (1964a). Eva Moberg kräver besked om u-landsbarnen. Öppna dörren! *Expressen*, 21 oktober.
- Moberg, E. (1964b). Vill ni rädda ett barn. *Idun-Veckojournalen*, 37, 24–25, 57.
- Mohtadi, L. (2012). *Den dag jag blir fri. En bok om Katarina Taikon*. Stockholm: Natur & kultur.
- Nycop, C.-A. (1961). Bara vita barn i Sverige? *Expressen*, 1 september.
- Osanami Törngren, S. (2018). Talking color-blind. Justifying and rationalizing attitudes toward interracial marriages in Sweden. I Hervik, P. (red.) *Racialization, racism, and anti-racism in the Nordic countries*. Cham: Palgrave Macmillan, ss. 137–162.

- Ridefelt, A. (1969). Pastorsfamilj som adopterade liten flicka. Svenska hem kan bidra till att lösa rasproblem. *Hudiksvalls-Tidningen*, 7 juni.
- Riksdagen (1963). Svar på interpellation av fröken Ljungberg ang. adoption av färgade barn. *Riksdagens protokoll. Första kammaren*, 26, 4–7.
- Riksdagen (1966). Motioner i Andra kammaren nr 680 år 1966”. *Bihang till riksdagens protokoll år 1966*, C 19. Samling 4. Band 2, 5–6.
- Riksdagen (1968). Svar på interpellation ang. möjlighet att överklaga barnavårdsnämnds beslut rörande fosterhem. *Riksdagens protokoll. Andra kammaren*, 33, 5–7.
- Román, H. (1994). *En invandrapolitisk oppositionell. Debattören David Schwarz syn på svensk invandrapolitik åren 1964-1993*. Uppsala universitet: Centrum för multietnisk forskning.
- Scherer, M. & Andhé, S. (1968). Ingo, är du toffel hemma hos Birgit? *Året Runt*, 40, 25–27, 67.
- Schwarz, D. (1964). Utlänningsproblemet i Sverige. *Dagens Nyheter*, 21 oktober.
- Schwarz, D. (red.) (1966). *Svenska minoriteter. En handbok som kartlägger invandringspolitiken och befolkningsminoriteternas ställning inom det svenska samhället*. Andra upplagan. Stockholm: Aldus Bonnier.
- Schütze, C. & Osanami Törngren, S. (2022). Exploring ways of measuring colour-blindness in Sweden: Operationalisation and theoretical understandings of a US concept in a new context. *Ethnic and Racial Studies*, 45(16), 637-658.
- Socialdepartementet (1967). *Adoption av utländska barn. Betänkande angivet av tillkallade utredningsmän*. Statens offentliga utredningar 1967:57. Stockholm: Victor Petterssons bokindustri AB.
- Statens nämnd för internationella adoptionsfrågor (1998). *Barn som 1969–1997 invandrat till Sverige och adopterats senare, fördelade på år, världsdelar, länder, ålder och kön*. Stockholm: Statens nämnd för internationella adoptionsfrågor.
- Statistiska centralbyrån (2019). *Folkmängd efter födelseland 1900–2018*. <https://www.scb.se/contentassets/2b133080e48d4f5ba012947e5dc6b79e/be0101-folkmangd-fodelselander-1900-2018.xlsx> [2017-09-25]
- Stenemo, B. (1968). Hur var det med arierna. *Expressen*, 25 augusti.
- Sterner R. (1962a). Varför inte färgade adoptivbarn? *Tiden*, 2, 74–80.
- Sterner R. (1962b). Fostran till färgblindhet. *Tiden*, 5, 305–309.
- Sterner R. (1963). Adoption av färgade. *Dagens Nyheter*, 11 januari.
- Stroh, O. (1961). Röda korset och u-adoption. *Dagens Nyheter*, 27 augusti.

- Svenska institutet för opinionsundersökningar (1963). Actual opinions in Sweden. *SIFO Information*, 4, 1.
- Sverigedemokraterna. 2011. *Principprogram 2011*.
<https://snd.gu.se/sv/vivill/party/sd/c/2011> [2019-09-25]
- Sverigedemokraterna. 2014. *SD släpper ny valfilm: "Låt er inte tystas"*.
<http://www.mynewsdesk.com/se/sverigedemokraterna/pressreleases/sd-slaepper-ny-valfilm-laet-er-inte-tystas-1050004> [2019-09-29]
- Sveriges Radio (1963). Adoptivbarn. Om adoption av svenska och utländska barn. *Sveriges Radio*, 24 september.
- Taikon, K. (1963). *Zigenerska*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Tawat, M. (2019). The birth of Sweden's multicultural policy. The impact of Olof Palme and his ideas. *International Journal of Cultural Policy*, 25(4), 471–485.
- Teora (1963). Rädda Barnens årsmöte: Adoption av färgade moraliskt problem. *Dagens Nyheter*, 22 maj.
- Ung debatt (1968). Dagens ämne: Snedögda Svensson. *Expressen*, 25 augusti.
- Vår kyrka (1964). Adoption av utländska barn. *Vår kyrka*, 15 oktober.
- Wickström, M. (2015). *The multicultural moment. The history of the idea and politics of multiculturalism in Sweden in comparative, transnational and biographical context, 1964-1975*. Åbo: Åbo Akademi.
- Wieslander, A. (1963). De har ljusare framtid här. *Stockholms-Tidningen*, 3 april.
- Winther Jørgensen, M. & Phillips, L. (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Wyver, R. (2020). From flat-packed furniture to Fascism: Exploring the role of the transracial adoptee in fantasies of Swedish goodness. *Interventions. International Journal of Postcolonial Studies*, 22(7), 897–915.
- Zak, M. (1963). Sverige förbjuden mark? *Idun*, 1, 24–27, 40, 45, 47.

4. Från rashygien till rasproblem. Skolan, pedagogiken, kunskapsdelningen och ”ras” kring 1920–1970

Johan Samuelsson

1920-talet var något av en guldålder för olika typer av texter där frågor om ”ras”, skola och pedagogik behandlades i allmänpedagogiska tidskrifter.⁵ I den reformvänliga tidskriften *Skola och samhälle* informerades det exempelvis om *Svenska sällskapet för rashygiens* skriftserie. I tidskriften medverkade också Herman Lundborg, föreståndare för Statens institut för rasbiologi (SIFR), som skribent (Lundborg 1925). I den av Sveriges första professor i pedagogik grundade tidskriften *Svenskt arkiv för pedagogik* hittades också artiklar där ”ras” och rasbiologi behandlades (Brandell 1927). Olika tidskrifter som berörde skola och undervisning kunde alltså utgöra en arena för delning av vad som på den tidens sågs som kunskaper om ”ras”. I exemplen ovan fördes allmänna resonemang om behovet av rashygien för att hindra ”rasens” och i förlängningen västerlandets förfall, men det fanns också artiklar där olika skolreformer problematiserades i förhållande till de senaste rönen inom rasbiologin (Dahlgren 1928).

Det var dock inte bara i dåtidens olika tidskrifter som uppfattningar om ”ras” förmedlades under 1920-talet. Även inom den statliga byråkratin och inom politiken kom olika rasperspektiv att lyftas fram med koppling till skolans värld via namn som Bengt J:son Bergqvist som hade varit läroverksöverstyrelsens chef och som under tidigt 1920-tal även var ecklesiastikminister. Det var nämligen Bergqvist som stod bakom den proposition som ledde fram till grundandet av SIFR (Proposition 1921:114). Bergqvist var också ansvarig för *1918 års skolkommision* (SOU 1922:1:1) och i kommissionens slutbetänkande var rashygien och rasbiologi framskrivet i förslaget till ämnesstadgor (SOU 1922:1:2, s. 684, 692).

⁵ Jag kommer i artikeln att genomgående skriva ”ras” såvida jag inte refererar till texter där ordet används utan citationstecken.

Att skolan, skolpolitiker och den nymornade vetenskapliga disciplinen pedagogik intresserade sig för frågor om "ras" under mellankrigstiden är inte i sig anmärkningsvärt, tendensen såg exempelvis snarlik ut i USA (Fallace 2015). Vidare fanns det inom det mellankrigstida svenska samhället en relativt bred acceptans för att anlägga ett rasperspektiv på olika samhällsliga fenomen. I Sverige har en rad historiker redan konstaterat att det inte sågs som kontroversiellt att förespråka olika former av rashygieniska interventioner vid denna tid utan tvärtom kunde det ses som något progressivt (Broberg & Tydén 2005; Ericsson 2021; Hagerman 2016). Samtidigt, och det är värt att påtala det redan inledningsvis, var närvaron av artiklar som handlade om "ras" i de allmänpedagogiska tidskrifterna inte särskilt stor relativt sett och efter 1935 upphör de i stort sett att förekomma. Samtidigt kom rasbegreppet att användas i skolans styrdokument långt in i efterkrigstiden och ända fram till 1970. Vidare går det att notera att ett antal framträdande personer i skol- och utbildningssammanhang använde sig av flera centrala tidskrifter för att diskutera frågor om "ras".

Denna studie behandlar perioden 1920–1970 och speglar en utveckling där rasbegreppet inledningsvis kopplades samman med en naturvetenskaplig, medicinsk och även antropologisk diskurs för att senare under efterkrigstiden länkas samman med ett samhällsvetenskapligt perspektiv. Begreppet används med andra ord under hela denna långa tidsperiod i relation till skolfrågorna och pedagogiken men ges alltså gradvis en ny mening och kontext under efterkrigstiden. Kort och gott ersätts frågor om rashygien och rasbiologi med frågor om rasproblem, som vi idag skulle kalla rasism, och det är denna utveckling som detta kapitel studerar. Perioden innefattar samtidigt en tid då den svenska skolans roll och organisation förändrades i grunden. År 1920 hade Sverige fortfarande ett parallellskolsystem som i mångt och mycket befäste de då rådande klasskiktade samhällsförhållandena men 1970 hade en rad olika reformer genomförts som syftade till att demokratisera hela det svenska skolväsendet och som låg till grund för skapandet av världens första enhetsskola.

I Sverige har det framför allt gjorts studier om perspektiv på "ras" i relation till skola och utbildning med utgångspunkt i pedagogiska pionjärer som Ellen Key, som omfamnade sin tids rastänkande, och med fokus på förekomsten av stereotyper av olika "raser" i läromedel (Ajagán-Lester 2000; Spjut, 2018; Vikström 2021). Denna studie av temat skola och "ras" knyter framför allt an

till internationell forskning som ser på "ras" i förhållande till pedagogiska perspektiv och teorier i allmänhet och i relation till undervisningsfrågor (Fallace 2015; Rodwell 1999).

Det undersökta materialet utgörs av olika texter inklusive styrdokument som behandlar mänsklighetens utveckling, rashygien och rasbiologi och frågor om "ras". Gränserna mellan rasbiologi och rashygien var flytande under det tidiga 1900-talet, men efterhand kom rasbiologi att betraktas som själva vetenskapen medan rashygien betecknade dess tillämpning på en samhälls nivå. Ibland används även begreppet eugenik för att beteckna föreställningen om att selektiv reproduktion baserad på den rasbiologiska forskningens resultat kan förädla människosläktet (Vikström 2021). När det gäller de texter som har undersökts är användningen av termerna rasbiologi, rashygien och eugenik flytande. När det gäller rasbiologins vetenskaplighet eller snarare dess icke-vetenskaplighet väljer jag liksom Martin Ericsson (2021) och Thomas Fallace (2015) att se den som ett slags historisk artefakt som existerade i huvudsak under perioden 1900–1950.

Det övergripande syftet med denna studie är att undersöka kunskapsspridningen gällande "ras", rashygien och rasbiologi under perioden 1920–1970 inom skolans värld. Detta görs genom att studera pedagogiska tidskrifter som vände sig till lärare, forskare och en bredare samhällsintresserad allmänhet liksom styrdokument i form av läroplaner och annat material som används för att kontextualisera tidskriftsmaterialet. De frågor som studien utgår ifrån är följande: Hur förändrades kunskapsspridningen om "ras" över tid, vilka perspektiv på "ras", rashygien och rasbiologi förekom och vilka var de centrala skribenterna och aktörerna?

En kort översikt: Rashygien, rasbiologi och skola 1920–1970

I Sverige fanns tidigt ett intresse för eugenik och senare rasbiologi inom flera samhällsrelaterade kontexter. Detta intresse hade riktats mot föreställningar om olika "raser" och deras olika egenskaper och rasbiologins uppfattade förmåga att kunna förklara olika kulturella och samhällsrelaterade skillnader. Det handlade vidare om hur samhället borde ingripa för att hindra reproduktion av "skadliga" element som kunde underminera "rasen" i form av exempelvis steriliseringar. Detta hierarkiska rästänkande kan kopplas samman med en

hastig modernisering, teknikens utveckling, genomgripande samhällsförändringar, en större rörlighet samt den ökade komplexiteten i stort (Broberg & Tydén 2005). De snabba samhällsförändringarna födde debatter och diskussioner om ett västerland i kris. Föreställningar om degeneration, upplevda hot från minoriteter eller från utlandet och en minskande befolkning ledde till radikala förslag på lösningar. Det var i detta sammanhang som rashygienen uppstod som lösningen på att rädda "rasen". Rasbiologin och dess tillämpning i form av olika rashygieniska insatser föreställdes kunna lösa en rad problem av social karaktär som var kopplade till frågor om exempelvis fattigdom och olika sjukdomar. I sammanhanget brukar man även tala om en "reformeukenik", vilken tilltalade de mer progressiva krafterna i dåtidens samhälle (Broberg & Tydén 2005; Ericsson 2021; Vikström 2018).

Under första hälften av 1900-talet frodades intresset för rasbiologi och rashygien i större delen av västvärlden. År 1922 grundades Statens institut för rasbiologi - SIFR – och det var den tidigare nämnde Bengt J:son Bergqvist som ansvarade för framtagandet av underlaget till den proposition som lade grunden till SIFR i egenskap av ecklesiastikminister. Medicinaren Herman Lundborg blev dess första föreståndare men under 1930-talet tycks Lundborgs status ha sjunkit betydligt. Den inriktning som Lundborg företrädde har kommit att kallas *mainline eugenics* och inom den betonades att psykiska och fysiska förmågor gick i arv och olika sociala problem och klasskillnader kunde kopplas till ärvda egenskaper. Inom denna gren fanns också en kritisk hållning till kvinnlig emancipation och till yrkesarbetande kvinnor. Reformeukeniken menade i sin tur att rasbiologi och rashygien kunde användas för att förbättra de sociala villkoren i samhället och denna inriktning hyste inte någon tveksamhet inför kvinnoemancipationen (Ericsson 2016; Idevall Hagren 2021).

Lundborg ersattes 1936 av Gunnar Dahlberg, som var antinazist och just en anhängare av reformeukeniken. Dahlberg kom också i hög grad att söka kontakt med brittiska och franska kollegor, varav vissa var uttalade socialister såsom han själv var. Chefsbytet brukar betraktas som en övergång från en *mainline*-diskurs till en reformdiskurs i ett svenskt sammanhang (Ericsson 2021; Hagerman, 2016).

Det fanns ingen formell och institutionell koppling mellan SIFR och skola och pedagogik, även om institutet gärna lyfte fram att den svenska lärarkåren hade en viktig upplysande roll gällande rasbiologiska frågor. Samtidigt var Lundborg en flitigt anlita föredragshållare i folkbildande sammanhang som också kunde inbegripa skolan. Att det fanns ett betydande intresse för att popularisera och sprida kunskapen om "ras" är tydligt (Broberg & Tydén 2005; Dahlgren 2002). Internationell forskning har visat att det, framför allt i USA, fanns ett omfattande intresse för frågor om rasbiologi hos progressivt orienterade pedagoger. Flera centrala reformister analyserade exempelvis skolresultat i förhållande till föreställningen om nedärvda egenskaper som sades bero på "ras" (Fallace 2015). Även i Sverige kom de reformpositiva pedagogiska tidskrifterna att sprida kunskap om rashygien och rasbiologi men till skillnad från i USA var det inte de mest progressiva krafterna som gjorde det.

Under mellankrigstiden kom det rådande parallellskolesystemet med en folkskola för söner och döttrar till "bönder och arbetare" och läroverk för medel- och överklassens söner alltmer att ifrågasättas och diskuteras, inte minst i pedagogiska tidskrifter. Vid utgången av perioden lades sedan förslag om att avskaffa parallellskolesystemet vilka succesivt förverkligades med start under tidigt 1960-tal för att sedan kulminera i införandet av enhetsskolan (Lundgren 1989; Richardson 1978). I denna nya skola läste pojkar och flickor tillsammans oavsett bakgrund. Denna genomgripande förändring av skolan tänktes bidra till framväxten av ett jämlikt och demokratiskt samhälle. Det fanns dock flera knäckfrågor som diskuterades intensivt i förhållande till enhetsskolan. En av dessa var den så kallade "differentieringsfrågan". Den gällde hur länge elever egentligen skulle läsa tillsammans beroende på begåvning och intresse. Förenklat går det att säga att läroverkslinjen innebar en tidig sortering av elever, medan enhetsskollinjen förespråkade en sen differentiering. I samband med den diskussionen kom en mer mätorienterad pedagogik att flytta fram sina positioner. Olika test för att pröva elevers förmågor och kunskaper utvecklades och intelligensmätningar sågs med gillande hos beslutsfattarna (Axelsson 2007; Lundahl 2005).

Emma Vikström (2021) har uppmärksammat att även om flertalet progressiva pedagoger inte hade en uttalad rasistisk agenda kom vissa perspektiv och antaganden att få en tydlig etnocentrisk prägel. Exempelvis

anammades den så kallade rekapitulationsteorin av de progressiva pedagogerna. Den innebar att olika folkslag eller "raser" befann sig på olika kulturella utvecklingsnivåer, där den vita västerländska kulturen sågs som den mest utvecklade medan inte minst olika urfolk sågs som mindre civiliserade och rentav primitiva. Inom den barncentrerade pedagogiken överfördes dessa tankar på så sätt att barnet antogs befinna sig på "vildens" nivå och därmed var i behov av fostran.

Thomas D. Fallace (2015) har i sin studie av eugenik och pedagogik i USA 1880–1929 visat hur dominerande pedagogiska forskare utgick från rashygieniska antaganden. För dem var det exempelvis viktigt att inte hämma begåvade elever och om detta skedde samtidigt som svaga elever fick för mycket stöd kunde det enligt pedagogerna bidra till att "rasen" försämrades. Detta perspektiv kom dock att utmanas och under 1930-talet kom andra mer samhällsorienterade perspektiv att få ett stort inflytande på den pedagogiska diskussionen i USA.

Det är idag välkänt att progressiva pedagoger som Ellen Key och andra hyste ett stort engagemang för rashygien som ett sätt att utveckla samhället (Etzemüller 2014; Vikström 2021). Key menade att eugeniken var ett sätt att förbättra samhället på och också något som pedagogiken borde upplysa om. Även i Australien spelade skolan en central roll för att via rashygien förbättra "rasen" (Rodwell 1999). I Australien kom pedagoger till exempel att påtala att barnen behövde ta mer ansvar för sin egen hälsa i skolan och därigenom utveckla det så kallade befolkningsmaterialet.

Även enskilda pedagogers intresse för frågor om "ras" har berörts i tidigare forskning. Det har nämnts att Bertil Hammer, Sveriges första professor i pedagogik, hyste ett stort intresse för rasbiologi vilket också dennes doktorand Georg Brandell gjorde (Axelsson 2007; Nordström 1987; Zander 2001). Att läromedel i exempelvis geografi, medborgarkunskap (medborgarkunskap var en föregångare till samhällskunskap) och historia använde sig flitigt av rasbegreppet har likaså uppmärksammats i tidigare forskning och en allmän slutsats är att användningen av begreppet försvinner ut ur svenska läromedel under loppet av 1950-talet (Spjut 2018).

Den pedagogiska tidskriften som spridare av kunskap om "ras"

Studiet av hur kunskap om en viss fråga sprids undersöks inom det framväxande fältet kunskapshistoria med hjälp av det centrala begreppet kunskapscirkulation. Johan Östling menar att kunskapshistorisk forskning till exempel kan riktas mot hur kunskap systematiseras och stabiliseras, vilket i sin tur ligger nära ett kunskapssociologiskt perspektiv (Östling 2015). Fokus kan också ligga på hur kunskap utvecklas när den medieras och färdas mellan olika medier och genrer. I studiet av hur kunskap delas är också själva kunskapscirkulationen central och då kan kunskapens aktörer eller *brokers* också bli föremål för forskningen, vilket konkret innebär studier av hur olika organisationer, institutioner, nätverk och enskilda personer aktivt sprider kunskap.

I relation till denna studie kan formella institutioner som skolmyndigheter och informella institutioner som ämnesföreningar liksom enskilda lärare vara lämpliga att undersöka och detsamma gäller hur olika aktörer samverkar eller för den delen motverkar varandra. Det är inte bara frågan om hur kunskapen förändras i samband med kunskapscirkulationen som är relevant utan också hur cirkulationen sker och tar sig uttryck. Vilka är egentligen de institutioner och aktörer som så att säga blir bärare av kunskapen? Tidigare studier har identifierat ett antal aktörer av olika slag i samband med kunskapscirkulation. Daniel T. Rodgers (1998) har studerat några av de centrala *brokers* eller mäklare som förmedlade kunskap om progressiv undervisning i USA. Sådana mäklare kunde bland annat utgöras av tjänstemän från USA:s finansdepartement vilka besökte olika nordiska länder för att ta del av hur en progressiv ekonomisk politik kunde föras. Ett annat sätt att förmedla kunskapen var via internationella konferenser och kurser där deltagare från olika länder möttes och utbytte erfarenheter. Tidskrifter och litteratur av olika slag var också avgörande kanaler för att sprida progressiv politik.

En studie av kunskapscirkulationens institutioner och aktörer bör också inkludera interaktionen mellan olika aktörer och institutioner (Burke 2016; Östling 2015). I denna studie är intresset riktat mot tidskriften som en central mäklare av kunskap om "ras", rasbiologi och rashygien. Pedagogiska tidskrifter och olika pedagogiska skriftserier var under hela 1900-talet ett

viktigt sätt för lärare att ta del av aktuell kunskap som hade direkt bäring på undervisningen (Landahl 2009; Morawski 2019). Genom att erbjuda kunskap om exempelvis skolhistoria, andra länders utbildningssystem och de senaste vetenskapliga rönen fortbildades lärarna kontinuerligt via dessa tidskrifter.

Material och avgränsningar

De allmänpedagogiska tidskrifter som har analyserats i denna studie är sådana som återkommande refereras i tidigare forskning (Andolf 1972; Richardson 1978;). De tidskrifter som har valts ut har det gemensamt att de behandlade undervisning och skola i allmänhet. Jag har valt att inte undersöka ämnesspecifika tidskrifter vilka framför allt vände sig till läroverkens ämneslärare. Det kan exempelvis inte uteslutas att det i pedagogiska tidskrifter riktade till biologilärare på läroverken fanns många artiklar som behandlade rasbiologi och rashygien. De tidskrifter som har undersökt är *Pedagogisk tidskrift*, *Skola och samhälle* och *Svenskt arkiv för pedagogik*, som efter 1922 hade namnet *Arkiv för psykologi och pedagogik*.

Den äldsta tidskriften är *Pedagogisk tidskrift* (1865–1971), vilken också gavs ut under längst tid bland de som behandlade frågor om skola och undervisning. *Pedagogisk tidskrift* hade som syfte att behandla allmänna pedagogiska frågor och vara "ett organ för ömsesidigt utbyte af tankar, erfarenheter och studier rörande lärarkallets uppgifter och utöfvande samt för noggranna redogörelser öfver skolans verksamhet" (Nordisk familjebok 1915). Allmänna artiklar om skola och undervisning, en omfattande recensionsavdelning och information från Skolöverstyrelsen och dess äldre motsvarigheter kännetecknade tidskriftens innehåll. Artiklar om undervisningens genomförande kunde exempelvis handla om kongruensen mellan subjekt och predikatets numerus, grammatikundervisning i moderna språk eller hur dagspressartiklar kunde användas i undervisningen (Hall 1933; Jonsson 1931; Mjöberg 1924; Olavi 1934). Artiklar av mer vetenskaplig natur och recensioner av vetenskapliga publikationer hämtade från psykologisk och pedagogisk forskning var också återkommande. Sådana artiklar kunde exempelvis handla om behaviorismen och dess metoder eller om sambandet mellan rättskrivningens psykologi och metodik (Brandell 1930a; Siegvold 1930).

Den progressiva allmänpedagogiska tidskriften *Skola och samhälle* (1920–1967) var länge en central arena för den progressiva pedagogiken i Sverige. Tidskriftens namn anspelar på John Deweys bok *The school and society*, även om det inte skrevs ut direkt i tidskriftens första nummer och programförklaring från 1920 (Jfr Dewey 1915). *Skola och samhälle* tog tydligt ställning för en reformerad progressivt inriktad skola och i huvudsak handlade tidskriftens artiklar om de reformer som påbörjades under tidigt 1900-tal med fokus på en gemensam bottenskola och om hur progressivt inriktade pedagogiska metoder kunde användas i undervisningen. Debattartiklar och texter om andra länders skolsystem varvades med översikter av nya, vetenskapliga resultat, inslag där lärares praktiska erfarenhet av undervisning beskrevs och diskussioner om aktuella skolreformer (Anderberg 1932; Bergfors 1930; Freudenthal 1934; Stubelius 1930). Därtill fanns det också en recensionsavdelning där läroböcker och vetenskapliga publikationer anmäldes (Engström 1934; Sörensen 1934).

Svenskt arkiv för pedagogik grundades av Sveriges första professor i pedagogik Bertil Hammer och kom ut med sitt första nummer 1912. År 1922 gick tidskriften samman med *Psyke. Tidskrift för psykologisk forskning* och fick namnet *Arkiv för psykologi och pedagogik*. Tidskriften gavs ut fram till 1929 och var tänkt att vara en arena för svensk pedagogisk forskning via publicering av vetenskapliga artiklar. Tidskriften kunde också innehålla information om andra för pedagogiken relevanta verksamheter till exempel konferenser och olika personligheter kopplade till skolans värld. De som medverkade i tidskriften var främst forskare och målgruppen var också i huvudsak forskare, men tidskriften vände sig samtidigt till en samhällsintresserad allmänhet. Redan i det första numrets programförklaring refererades det till en på sin tid rasbiologiskt influerad forskare, H. H. Goddard. Han var en amerikansk reformpedagog som tog avstamp i en rasbiologisk psykometrisk tradition där test och intelligens var viktiga beståndsdelar (Fallace 2015). När tidskriften bytte namn till *Arkiv för psykologi och pedagogik* presenterades tänkta framtida områden som borde avhandlas (Hammer 1922). En av de frågor som lyftes fram var "genetisk psykologi" och även om rasbiologi inte nämndes explicit fanns det flera andra indirekta eller direkta kopplingar till kunskap om "ras". Den mest namnkunniga tilltänkta skribent som enligt Hammer accepterat att medverka i tidskriften var Herman Lundborg. Skribenten David Lund, som var docent i psykologi, hade tidigare givit ut en skrift hos *Svenska sällskapet för rashygien*

(1920). Även Ellen Key och Bengt J:son Bergqvist nämns som framtida skribenter liksom Hammers dåvarande doktorand Georg Brandell. Den senare kom att bli den svenska pedagogiska forskare som allra tydligast delade och spred kunskap om "ras" i olika sammanhang.

Tidskrifterna utgör studiens huvudsakliga empiriska material, men nedslag har också gjorts i läroplaner och styrdokument som gäller för den undersökta perioden. Perioden inleds som tidigare nämnts med utredningar och debatter om hur den svenska skolan skulle kunna göras mer enhetlig och gemensam för alla och avslutas med att en enhetlig skola "invigs" i och med införandet av den sammanhållna grundskolans första läroplan Lgr 62. Perioden täcker också in att SIFR inrättas 1922, att SIFR utvecklas i en mer reformeugenisk riktning från och med mitten av 1930-talet samt att SIFR slutligen inkorporeras i Uppsala universitet 1958 som Institutionen för medicinsk genetik.

Metod och analys

Det ska här sägas att det är skolans och pedagogikens förhållande till frågor om "ras", rasbiologi och rashygien som studeras i artikeln, inte institutets relation till skolan. Detta är heller inte en fördjupad studie av vilka perspektiv på "ras" som framträder i materialet utan handlar om hur de olika tidskrifterna kom att sprida kunskap om frågor kopplade till "ras".

I samband med ett annat projekt som studerar hur lärartidskrifter utgjorde en arena för spridning av undervisningskunskap noterade jag ett antal artiklar och recensioner där frågor om rasbiologi och rashygien förekom. Jag noterade vidare att det handlade om ett antal återkommande författare som skrev om "ras" och om artiklar som exempelvis behandlade frågor om brottslighet eller kognitiv utveckling. Med hjälp av tidskrifternas innehållsförteckningar hittade jag sedan artiklar som tog upp frågor om "ras", rasbiologi och rashygien. Det är dock troligt att jag inte har hittat samtliga texter som på något sätt handlade om "ras" i de tre utvalda tidskrifterna.

Min inventering visar att det var relativt få artiklar som explicit och på ett mer utförligt sätt kretsade kring frågor om "ras". Sammanlagt handlar det om 20-talet artiklar och 17 av dem publicerades under åren 1920–1935, det vill säga intressant nog under den period som Herman Lundborg ledde SIFR.

Guldåldern, 1920–1935

Som nämndes inledningsvis var 1920-talet något av en höjdpunkt för frågor om "ras", rashygien och rasbiologi i pedagogiska tidskrifter, vilket sammanfaller med en allmän positiv inställning till rastänkandet i det svenska samhället i stort under detta årtionde. I detta avsnitt görs först en genomgång av de olika tidskrifterna och därefter sammanfattar jag några av de teman och mönster som går att utläsa.

Skolans organisation som en spegling av rasegenskaper

I *Svenskt arkiv för pedagogik* var det framför allt Georg Brandell som spred kunskap om "ras". Brandell hade en doktorexamen i pedagogik och var Bertil Hammers första doktorand. Han var verksam som folkskoleinspektör liksom lektor vid folkskoleseminariet i Uppsala. Brandell var en mycket produktiv författare, inte minst inom områden som gällde frågor om "ras". År 1944 skrev han exempelvis boken *Svensk folkkaraktär* där han bland annat diskuterade frågor om nedärvda rasegenskaper. Redan 1918 publicerade han artikeln "Psykiska egenskapers ärftlighet" i *Svenskt arkiv för pedagogik* där rashygieniska perspektiv anlades (Brandell 1918). Brandell lyfte också fram betydelsen av studien av "rasernas föränderlighet" samt enskilda folks "uppåtstigande och förfall" och han skrev att det som kallas raser ofta består av "korsningar" av flera raser. Detta gällde även det svenska folket men i Sverige var det "germanska ursprunget" alltjämt betydande, menade Brandell. Sedan följde en genomgång av hur väl olika landsändar hade bevarat det germanska ursprunget. Att blanda olika befolkningselement var också något Brandell menade var ett problem. Om de "mindervärdiga elementen" blev för dominerande hos ett folk riskerades att kulturer förföll, vilket romarikets fall var ett bra exempel på, hävdade Brandell. I artikeln påstods också att det för "rasen" var ödesdigert om "mindervärdiga befolkningselement" skulle få "föroka sig" i alltför hög grad. Hotet mot "rasen" kom alltså även inifrån den egna befolkningen. I artikeln refererades också progressiva pedagoger som influerats av rasbiologiska tankar som Thorndike och Goddard liksom även svensk och tysk rasforskning.

År 1927 återkom Brandell med en artikel där "ras" och rasbiologi än en gång var viktiga beståndsdelar (Brandell 1927). Referenser gjordes till den framträdande tyska rasbiologen Hans F. Günther, som stod den tyska nazismen mycket nära och senare blev känd som "Rassen-Günther". I texten

kopplades intellektuella egenskaper och förmågor samman med olika raser och svensken (inklusive den nordiska rasen) hävdades till exempel ha organisationslust, handlingskraft, statsmannabegåvning och konstruktions-sinne. Med referenser till Günther påstod Brandell även att den svenska skolans dåvarande organisation stämde väl överens med den nordiska rasens egenskaper.

Den rasbiologiska synpunkten

I tidskriften i fråga tycks dock inte redaktören Bertil Hammer själv ha utgått från rasbiologiska perspektiv i sina artiklar. Det gjorde han däremot i andra sammanhang. I Skriften *Samskolan och skolkommissionen* argumenterade han mot förslaget om en samskola där pojkar och flickor läste tillsammans (Hammer 1923). I kapitlet "Den rasbiologiska synpunkten" utvecklade Hammer sin kritik genom att bland annat ta avstamp i "rasbiologernas och sociologernas skarpa varningssignaler" från USA. Den negativa befolkningsutvecklingen i USA berodde, hävdade han, på att fruktsamheten bland "de äkta amerikanska folklagren" uppvisade en nedgående trend. Folkökningen skedde i stället hos "negrerna och de nyinvandrade", hävdade Hammer.

Orsaken till den negativa utvecklingen påstod Hammer var att de "bästa" kvinnorna förvärvsarbetade, vilket var negativt för "rasens" utveckling. Att flickor skulle samläsa med pojkar på högre stadier var därför en stor "fara" då de i framtiden skulle komma att förvärvsarbeta och därmed inte föda barn. Den då aktuella skolkommissionen rusade "med öppna ögon" in "fördärvet" enligt Hammer. Han ställde den retoriska frågan vad vi kunde lära från livskraftiga nationer som Tyskland och USA gällande "vårt folk med dess rasbestånd och dess nativitetssiffror". Förslaget att låta kvinnor och pojkar samläsa på högre stadier borde därför provas hos SIFR, "denna i sitt slag enastående statsinstitution" som statsmakterna "med berömvärd frikostighet och framsynthet upprättat" (Hammer 1923, s. 28–32).

De vetenskapliga tidskrifterna hade inte främst den vanliga läraren som tilltänkt läsare, men *Svenskt arkiv för Pedagogik* hade ändå en viktig ställning inom skola och pedagogik då flera av de mest prominenta personerna i dåtidens skolsverige medverkade i tidskriften.

Rasbiologi, skola och samhälle

Den progressiva tidskriften *Skola och samhälle* kan sägas ha varit en introduktör av frågor om "ras", rashygien och rasbiologi till en bredare publik då den främst vände sig till lärarkåren. I första årgången som kom 1920 presenterades *Svenska sällskapet för rashygien* (SSR) och dess skriftserie av SSR:s ordförande. SSR var vid tiden en central aktör för spridning av kunskap om rasbiologi och rashygien (Björkman 2011). Läsaren av *Skola och samhälle* informerades om att sällskapet hade börjat ge ut småskrifter "under redaktion av H. Lundborg". Vidare framhölls de "ärftlighetsbiologiska och rashygienska frågornas stora betydelse för kulturfolken" och att det var en "bjudande plikt att i vida folklager sprida kunskap om aktuella spörsmål på dessa områden". Sällskapet erbjöd en rejäl rabatt till exempelvis rektorer och de som var inskrivna vid landets folkskoleseminarier och bland de skrifter som räknades upp fanns Lundborgs *En svensk bondesläkts historia*, Hultkrantz *Rashygien* och von Hofstens *Modern ärftlighetslära* (Svenska sällskapet för rashygien 1920; Lundborg 1925). Det går här att ana en medveten strategi från SSR:s sida gällande delning av kunskap om "ras". Genom att använda sig av en tidskrift som vände sig till skolfolk bedömde SSR uppenbarligen att skolan och dess samlade personal kunde bidra till att sprida kunskap om rasbiologiska och rashygienska spörsmål.

Ett år senare medverkade biologen, folkskoleinspektören och lektorn vid folkskoleseminariet i Falun Lorentz Bolin (1921) med en längre artikel med titeln "Uppfostran och rashygien". Den inleddes med en historisk tillbakablick på evolutionsforskningens landvinningar, men det återstod samtidigt en lång väg att gå för att utveckla människosläktet, påpekade Bolin. Även med aktiva rashygienska insatser var det svårt att bemästra den rådande befolkningsproblematiken. Enligt Bolin hade det nämligen visat sig att de "rashygieniskt bästa" också uppvisade den allra lägsta nativiteten. Det skulle kunna innebära "vår kulturs sönderfallande" och att västerlandet går "samma öde tillmötes som en gång de gamla kulturfolken i Grekland och Rom". Vidare var det framväxande industrisamhället ett problem för rasens överlevnad betonade Bolin: "Storstadslivet och industrialismen" var en "onaturlighet" som orsakade "degeneration".

Läraren och skolan hade här en viktig roll för att sprida kunskap om de utmaningar rasen stod inför, enligt Bolin. Det var också viktigt att samhället

gav rätt form av stöd för att främja en ökad nativitet. Bolin utvecklade detta resonemang längre fram i texten då han påpekade att stöd till "rasmindervärdiga, är däremot icke på sin plats".

Bolin fångade också upp frågan om "den moderna pedagogiken" som strävade efter att "utplåna de synbara gränserna mellan normala och icke normala individer". Även om det var "erkännansvärt" skulle det på sikt leda till negativa resultat, ansåg han. Bolin avslutade artikeln med att antyda att sterilisering kunde vara en lösning för att bli av med skadliga arvsanlag från exempelvis grova sedlighetsförbrytare. Han insåg dock att detta var ett känsligt område.

Bolins ståndpunkter faller väl in i den dåtida diskussionen om rashygien. Att exempelvis koppla samman nationens överlevnad och föreställningar om degeneration och kulturkris med "ras" gjordes i många sammanhang (jfr Broberg & Tydén 2005). Men frågan om rashygien länkades också samman med karaktären på skolan och dess uppdrag. Kritiken riktades mot ett breddat pedagogiskt uppdrag där även svagbegåvade elever gavs stöd. Tanken var att det på sikt kunde försvaga rasen. Snarlika tankegångar återkom i åtminstone en artikel till i tidskriften skriven av folkskolläraren Torsten Dahlgren (1928). I artikeln "Uppfostran och ärftlighet" diskuterade Dahlgren förhållandet mellan arv och uppfostran och med referens till aktuell debatt ställde han sig tveksam till om uppfostran och undervisning verkligen kunde påverka "materialet", alltså eleverna, så mycket. Nils von Hofsten och hans påpekande om att förvärvade egenskaper ej ärvdes lyftes också fram. Rasen kunde därför inte utvecklas och förbättras med hjälp av uppfostran, hävdade Dahlgren. Högstämnda "pedagogiska predikare" borde därför vara lite mer ödmjuka, skrev han. Det innebar samtidigt inte att fostran och utbildning var oviktigt: att överföra goda sociala egenskaper var alltså centralt men med vetskap om att fostran stod sig slätt mot arvet. Det var fruktlöst för skolan att försöka göra "secunda material" till "förstklassiga förmågor", påstod Dahlgren. Att satsa för mycket offentliga medel på detta "secunda material" skulle på sikt inte vara försvarbart. Förhoppningen var, skrev Dahlgren, att steriliseringsnämnderna skulle göra skäl för sina statsanslag. För "rasens framtida väl" var det viktigt att inte "slösa bort medel och arbete på mindervärdiga och mindre önskvärda element", avslutade Dahlgren.

På 1930-talet hävdades i en artikel av folkskolinspektören Arvid Gierow (1936) att rashygieniska insatser kunde vara lämpliga för svåruppfostrade barn, men betydelsen av miljöfaktorer betonades också. I artikeln funderade Gierow på om det ändå inte kunde vara på sin plats med "socialhygien", det vill säga rashygien, för att verka preventivt mot brottslighet. Kunde man åstadkomma en "biologiskt och socialt högtstående människotyp" vore det önskvärt. Den diskussion som fördes här hade en motsvarighet i USA men det gjordes inga direkta referenser till de mer rasbiologiskt orienterade pedagogiska forskarna i USA (Fallace 2015).

Kunskap om rashygien och rasbiologi lyftes också fram i några andra sammanhang och då i texter författade av Herman Lundborg. Han skrev två artiklar i *Skola och samhälle*: 1925 publicerades "Om betydelsen av rasbiologiska socken- och häradsbeskrivningar" och 1926 kom "Släktforskning och familjeregistrering" (Lundborg 1925, 1926).

I den första artikeln slog Lundborg ett slag för rasbiologiska sockenstudier, som titeln också antydde och framhöll att skolelever med fördel borde utgöra underlag för studierna. Det var därför viktigt att samarbete med lärare skedde för även om läkare borde genomföra dessa sockenbeskrivningar var läraren en viktig samarbetspartner då det var eleverna som skulle mätas och kroppsbesiktigas (Lundborg 1925).

I "Släktforskning och familjeregistrering" lyftes återigen betydelsen av lokala studier gällande olika släkters "rasursprung" fram men denna gång med vad som närmast kan beskrivas som en manual för rasbiologiska sockeninventeringar (Lundborg 1926). Lundborg föreslog att lärare med god lokalkännedom under "lediga stunder eller under ferietiden" skulle kunna tjäna vetenskapen via inventeringar av den egna familjen och släkten. Dessa studier skulle sedan kunna ligga till grund för en mer djupgående "släktbiologisk" och "rashygienisk" forskning. I artikeln återgavs en mall från SIFR som kunde fungera som förlaga till sådana inventeringar. När inventeringen var klar skulle den sedan lämnas över till en "rasbiolog" eller till SIFR, föreslog Lundborg.

Även om artikeln inte närmare diskuterade olika landvinningar inom den då aktuella rasforskningen gavs läsaren ändå vissa elementära kunskaper inom fältet. Att det exempelvis gick att identifiera specifika, lokala "rasdrag"

runtom i landet låg ju i själva uppmaningen till en inventering. I artikeln gavs också flera litteraturtips och bland titlarna nämndes Lundborgs egen skrift *Rasbiologi och rashygien* liksom Hans F. Günthers *Europas raser*. Ytterligare en text som inte direkt berörde skolans organisation, men likväl nyttan med rashygien var Viktor Peterssons (1935) anmälan av Folke Borgs *Ett döende folk*. Pettersson sammanfattade boken med att argumentera för att det behövdes än fler rashygieniska insatser i samhället för att den svenska nationen skulle överleva inför framtiden.

Rashygien och rasbiologi i kulturkampens tjänst och läroverkskunskapen

Skola och samhälle var som tidigare nämnts en progressiv tidskrift med reforminriktade folkskollärare och läroverkslärare som målgrupp medan *Pedagogisk tidskrift* främst hade läroverkslärare som tänkta läsare. Det var delvis en annan slags kunskap som presenterades i tidskriften. Det fanns i stort sett inga vanliga artiklar där frågor om "ras", rasbiologi och rashygien diskuterades. Kunskapen om "ras" förmedlades i stället i huvudsak via recensioner av rasbiologiska studier. Det var framför allt två författare som skrev dess recensioner under 1920-talet, Sven Ekman och Georg Brandell. Till skillnad från texterna i *Skola och samhälle* gjordes ingen direkt koppling till skolan i dessa texter.

Först ut var tidigare läroverksläraren i biologi och sedermera professorn i zoologi Sven Ekman (1923). År 1923 recenserade han Lundborgs *Rasbiologi och rashygien*. Boken fick en positiv recension och Ekman lyfte bland annat fram "eugenikens behöflighet" för nationens utveckling. Nästkommande år recenserade Ekman (1924a) också ett verk av en annan forskare inom detta fält. I recensionen av Otto L. Mohrs *Ärftlighetslärans grunddrag* riktade han dock kritik mot Mohrs förslag om barnbegränsning. Ekman hävdade i stället att en ökning av nativiteten inom den germanska rasen borde vara en målsättning i sig. Även Nils von Hofstens *Ärftlighet och utveckling* recenserades under samma år (Ekman 1924b). Ekman kan för övrigt sägas ha ingått i samma akademiska sammanhang som von Hofsten (Björkman 2011).

Något av en huvudrecensent av litteratur med koppling till rasfrågor var den tidigare nämnda Georg Brandell, som också var en aktiv skribent i *Svenskt arkiv för pedagogik*. Brandell kom vid flera tillfällen att recensera den tyska

rasforskaren Hans F. Günther under andra hälften av 1920-talet.⁶ Till de recenserade verken hörde *Rassenkunde des deutschen Volkes* (1928) och *Rassengeschichte des hellenischens und de römischen Volkes* (1929). Han recenserade också annan rasbiologisk litteratur som exempelvis Halfdan Bryns *Der nordische Mench* (1929) (Brandell 1926; 1929a; 1929b).

Om än med viss variation lyfte Brandell fram frågor om "ras" där ett tema var att beteenden och egenskaper var medfödda och just kopplade till "ras". Ytterligare ett tema var att kulturer kan gå under om det sker "rasförsämringar". Det skedde vanligtvis genom att "sämre raselement" blandades med en mer framstående ras. Vidare lyftes den "nordiska rasen" fram i texterna. Det fanns också antisemitiska påståenden om den judiska "rasen". Bland annat refererade Brandell till studier som hävdade att det var "judarna som förstört det romerska riket". Brandell menade visserligen att det var en överdrift, men att det nog ändå stämde till viss del. Huvudorsaken till förfallet var dock enligt Brandell det "nordiska blodets utsinande" i romarriket.

År 1930 kom ytterligare en recension av Günther och denna gång var det boken *Rassenkunde den jüdischen Volkes* som behandlades av Brandell (Brandell 1930b). Först gjordes en generell beskrivning av den "främre-asiatiska rasen" och sedan gjorde Brandell med hänvisning till Günther en fördjupande redogörelse av vad som utmärkte judarna. Judarna var inte en "ren" ras utan det fanns inslag av bland annat "negerras" hos dem, skrev Brandell. Han hävdade sedan, alltjämt med utgångspunkt i Günther, att hans samtids judar hade en speciell lukt. Brandell menade också, i linje med en antisemitisk tradition, att fenomenet "judisk kapitalism" hade gett upphov till "judisk imperialism". Enligt Brandell skrev Günther också uppskattande om judarna men den sistnämnde menade samtidigt att det var viktigt att de fick utveckla sin "folkliga egenart" och det vore därför önskvärt att om möjligt på sikt skilja dem från "de västerländska folken".

Brandell återkom sedan ytterligare en gång till Günther i samband med att dennes bok *Herkunft und Rassengeschichte der Germanen* gavs ut 1935

⁶ Günther var en av de mest lästa rasforskarna i Tyskland och han var även Himmlers rådgivare i "rasfrågor". Se Morris-Reich 2006.

(Brandell 1935). Han gav i recensionen en utförlig beskrivning av den "rasvård" som bedrevs i Tyskland samtidigt som han placerade in den i en längre historisk kontext där betydelsen av att upprätthålla framgångsrika kulturer via just rasvård betonades. Romarrikets fall lyftes återigen fram som ett varnande exempel. Betydelsen av den tyska "rationella rasvården" sträckte sig utanför det tyska riket, skrev Brandell. I texten förutspådde han att fler länder skulle bli tvungna att följa det tyska exemplet för att bevara den västerländska kulturen och skydda den mot "lägre stående" kulturer. Att Brandell hyste klart antisemitiska och pro-nazistiska åsikter är uppenbart att döma av recensionerna. Sammantaget gavs läsaren av *Pedagogisk tidskrift* bilden av att kunskap om "ras" helt enkelt handlade om vetenskap och inget annat.

Mönster och teman 1920–1935

Perioden 1920–1935 och i synnerhet 1920-talet var den tid då flest artiklar om "ras", rashygien och rasbiologi publicerades i de tre utvalda pedagogiska tidskrifterna. Merparten av texterna kan sägas ligga nära *mainline eugenics*. Det handlade om att fysiska och psykiska egenskaper ärvdes, att vissa förmågor gick i arv och att klasskillnader kunde kopplas till nedärvda egenskaper.

Vidare återfanns en tydlig kritik mot kvinnlig emancipation. Hammers resonemang om "rasförflackning" och om det existentiella hot mot den nordiska rasens överlevnad som samskoleidén utgjorde är ett bra exempel på det. Om flickor med de bästa anlagen i för stor utsträckning gavs möjlighet att vidareutbilda sig skulle de inte i tillräckligt hög grad kunna föra sina goda anlag vidare och det vore enligt Hammer detsamma som att hugga ned ädla fruktträd och använda dem till ved (Hammer 1923). På ett konkret vis kopplades alltså skolreformer med rötter i en progressiv tradition till en negativ utveckling av "rasen". Snarlika resonemang förde också Torsten Dahlgren och Lorentz Bolin, vilka båda såg problem med en modern kompensatorisk pedagogik utifrån ett rashygieniskt perspektiv. Bolin talade till och med om risken med att utplåna gränserna mellan normala och icke-normala individer i skolan då det kunde vara negativt ur rashygienisk synpunkt om samhället hjälpte svaga elever alltför mycket (Dahlgren 1928). Det fanns också i resonemangen direkta kopplingar till de olika institutioner som då existerade med avseende på rashygien och rasbiologi. Dahlgren

hoppades att de lokala steriliseringsnämnderna skulle göra ett bra jobb för att förhindra en försämring av rasen och Hammer önskade till och med att SIFR skulle få pröva om idén med en skolreform där flickor och pojkar skulle läsa tillsammans var lämplig eller ej.

Merparten av de texter som rörde sig inom *mainline eugenics*-diskursen kom dock inte att direkt resonera om de i samtiden omdiskuterade skolreformerna. De förhöll sig samtidigt till skolan i allmänhet då de kommenterade eller recenserade vetenskaplig litteratur eller pedagogisk litteratur som vände sig direkt till skolan. Ibland kunde det, som i Thorsten Rocéns (1935) recension av sexualupplysningslitteratur, handla om ett kort konstaterande om att rashygieniska aspekter hade behandlats på ett bra sätt. Det kunde också handla om att betona vikten av att rashygieniska aspekter borde tas upp i läromedel, vilket K. V. Ossian Dahlgren gjorde i en recension av läromedel i biologi för det differentierade gymnasiet (Dahlgren 1935). Det fanns också artikelförfattare som påtalade behovet av att införa rashygieniska aspekter i läroplanerna (Pettersson 1935).

Ytterligare ett tema, inom *mainline eugenics*-diskursen, var det som inte berörde skolan överhuvudtaget. Här var det snarast behovet av rashygien för att rädda västerlandet från undergång som direkt eller indirekt behandlades. Sven Ekmans texter är ett exempel på det men den som mest frekvent lyfte detta tema var Georg Brandell. Han varnade via recensioner och artiklar återkommande, och gärna i en antisemitisk anda, för rasblandning och argumenterade för det trängande behovet av rashygien. Om vi till detta lägger att Herman Lundborg fick en positiv anmälan av *Rasbiologi och rashygien* och själv bidrog med två artiklar i den progressiva tidskriften *Skola och samhälle* så kan 1920-talets lärare i vart fall på pappret sägas ha getts tillgång till den på den tiden mest aktuella kunskapen om "ras", rashygien och rasbiologi.

Texter om rashygien och rasbiologi försvinner i stort sett från de allmänpedagogiska tidskrifterna efter 1935, vilket sammanfaller med att SIFR byter inriktning till det som kallas reformeugenik. Det är här lockande att dra slutsatsen att när SIFR överger *mainline eugenics* leder det till att också de pedagogiska tidskrifterna byter spår, men vad som egentligen händer är att tidskrifterna i det närmaste upphör med att publicera texter där rasfrågor behandlas explicit. En mer rimlig förklaring är att de explicita och inte sällan rasistiska uttryckssätten helt enkelt inte längre efterfrågades av

tidskrifternas redaktörer och redaktioner mot bakgrund av det som skedde på kontinenten under loppet av 1930-talet.

Det personer som spred och delade kunskap om "ras" tillhörde samtidigt något av toppskiktet av det dåtida svenska samhället. Hammer var exempelvis professor i pedagogik i Uppsala och K. V. Ossian Dahlgren, Bolin och Brandell verkade som lektorer vid folkskoleseminarier. Dahlgren och Brandell var kollegor under närmare 20 års tid vid seminariet i Uppsala under perioden 1921–1938 (Sveriges statskalender 1921–1938). Personerna i fråga hade med andra ord goda möjligheter att agera kunskapsmäklare och sprida kunskap om "ras" till stora grupper av lärare och blivande lärare.

Dahlgren hade också återkommande kontakt med Herman Lundborg då han var anlitad som föreläsare för SIFR, enligt dennes barnbarn Eva F. Dahlgren (2002). I biografien över sin farfar framkommer också att Dahlgren var med i samma naturvetenskapliga studentsällskap som den tidigare nämnde Thorsten Rocén. Det var med andra ord inte de kulturradikala och progressiva skolreformatörerna som använde tidskrifterna för att sprida kunskap om "ras". Lundborg, Ekman och Brandell sympatiserade alla med Nazi-Tyskland och i det genomgångna materialet har jag inte hittat någon av de i samtiden mer kända progressiva pedagogerna som skribenter i detta sammanhang.

Även om rashygien och rasbiologi i stort sett försvinner som teman i tidskrifterna efter 1935 fanns det andra sammanhang där dessa frågor flyttade fram sina positioner. I de metodiska anvisningarna som reglerade undervisningen vid läroverken ingick rasbiologi från och med just 1935 som ett moment i undervisning. Begreppet hade inte förekommit i tidigare läroplaner och i anvisningarna stod det att i undervisningen "bör en orientering lämnas över människans ärftlighetsförhållanden samt rasbiologins och rashygienens viktigaste arbetsuppgifter och resultat" (Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk 1934, s. 152). Redan i *1918 års skolkommision* hade det föreslagits att rashygien och rasbiologi borde skrivas in i ämnesplanerna men skedde med andra ord först 1934 (SOU 1922:1:2, s. 684, 692).

Kulturens förfall och rasbegreppet under efterkrigstiden

I den centrala skolutredningen *1946 års skolkommision* förekom begreppet ras i ett stycke som handlade om att skolan skulle fostra eleverna till goda demokratiska medborgare som skulle präglas av "förståelse för andra folk och raser" (SOU 1948:27, s. 36). Här går det med andra ord att börja ana konturerna av en mer samhällsvetenskapligt orienterad användning av begreppet till skillnad från under mellankrigstiden då rasbegreppet nästan enbart betraktades som ett naturvetenskapligt och medicinskt begrepp. Vid inledningen av 1950-talet hade de principiella besluten redan tagits om en sammanhängande enhetlig skola och frågan om differentiering av elever som varit en av de centrala skolpolitiska stridsfrågorna hade också hanterats genom ett slags kompromiss där tanken var att differentieringen skulle ske efter årkurs nio och inte efter årskurs fem eller sex som tidigare hade skett. Differentieringsdebatten kom dock inte i det genomgångna materialet att föras i relation till exempelvis rashygieniska ståndpunkter, vilket skedde i USA (Fallace 2015).

Rasfrågan återkom dock i några få artiklar i de pedagogiska tidskrifterna på 1950-talet och närmare bestämt under loppet av 1955. Georg Brandell (1955) var åter en av skribenterna, den andra skribenten var Valter Fevrell (1955). I de artiklar som publicerades återkom ett tankegods som framför allt Brandell hade introducerat redan i Hammers tidskrift och i *Pedagogisk tidskrift* på 1920-talet. En historisk tillbakablick gjordes i artikelns inledning. Industrialisering och modernisering hade inneburit stora utmaningar för de västerländska samhällena och det påpekades att en aktiv socialhygien delvis hade bidragit till att lösa de sociala problemen. Men delar av socialhygien hade också varit negativ för befolkningen. Framför allt gällde det fosterfördrivning och preventivmedel som ledde till sjunkande nativitet, vilket utmanade den "nordiska rasens" långsiktiga överlevnad menade Brandell. Han hävdade också att det var problematiskt om "intellektuellt mindervärdiga" folk österifrån invandrade, det skulle vara ett hot mot de västerländska samhällena. Resonemang fördes vidare om att den nordiska rasens homogenitet var hotad och det var främst främmande raser från öst som utgjorde detta hot. Enligt Brandell hade det i Tyskland gjorts lyckade försök att stärka rasen, men det var bara en kortvarig seger. Nu efter kriget var den västerländska kulturen än mer hotad, och en lärdom från romarrikets

fall visade att även framstående kulturer kunde gå under skrev denne (Brandell 1955).

I Fevrells artikel fördes också resonemang om "ras" och kultur, men här var de inte direkt kopplat till olika rasers eventuella intellektuella förmågor. Det fanns heller inga resonemang om att olika raser kunde vara "mindervärdiga". Fevrell lyfte också fram Sveriges skyldighet att ta emot judiska flyktingar från de östra delarna av Europa efter kriget. I texten förekom samtidigt föreställningen om den nordiska rasens renhet och uttrycket "rasrent folk" användes. Det förekom också ett resonemang om "lapparna" som sades vara en "rasspillra" och han talade även om judiska "raselement". Dessa två texter från 1955 var antagligen de allra sista artiklarna där rasbegreppet användes på det förkrigstida sättet i de undersökta allmänpedagogiska tidskrifterna.

Även om frågor om "ras" ur framför allt ett naturvetenskapligt perspektiv i stort sett försvann från tidskrifterna efter 1950-talet, försvann inte rasbegreppet eller perspektiv kopplat till föreställningar om "ras" från läroplanerna. I grundskolans första gemensamma läroplan, Lgr 62, talades det exempelvis om "rasproblem ur psykologisk synvinkel" och om "rasförföljelser" och i den reviderade läroplanen för grundskolan, Lgr 69, användes också begreppet "rasförföljelser" (Larsson 2019; Lgr 62, 243; 255; Lgr 69, 185). Det är tydligt att användningen av rasbegreppet vid denna tid avspeglade den dåtida diskussionen om rasismen i USA och Sydafrika liksom om den då pågående avkoloniseringen.

I läroplanen för gymnasiet går det att skönja en liknande utveckling. År 1960 skulle eleverna orienteras om "rashygienens viktigaste arbetsuppgifter" i biologiämnet. Ämnesplanen för historia innehöll samtidigt moment där "rasproblem" ingick som ett område att behandla när de så kallade utvecklingsländerna stod på schemat. "Rasproblem" skulle också diskuteras i samhällskunskapsundervisningen, men i samband med att eleverna läste om mänskliga rättigheter. Inom geografiämnet var det samtidigt inte "rasproblem" som var kärnan utan rätt och slätt "raserna" och befolkningsutveckling som stod i fokus (Kursplaner och metodiska anvisningar för gymnasiet 1960, 155, 97, 109, 105). Vid denna tid tävlade med andra ord den gamla naturvetenskapliga synen på rasbegreppet med den samhällsvetenskapliga dito.

Fem år senare, i Lgy 65, återfinns skrivningar om "människans rasproblem" som skulle tas upp i samband med att evolutionens drivkrafter behandlades inom biologin. I en förklarande text betonades det att undervisningen syftade till att ge eleverna "biologiska fakta" för att kunna genomsåda "ovederhäftig raspropaganda". I ämnet historia talades det om "förhållandet mellan vita och svarta förr och nu". Eleverna skulle också erhålla kunskap om "rasteoriernas politiska roll från kolonialimperialismen till de moderna diktaturerna" inom samma ämne (Lgy 65, 327, 332, 181). Snarlika skrivningar går också att hitta i läroplanen från 1970 Lgy 70 (Lgy 70, 74, 291). På fem års tid skedde helt enkelt en djupgående förändring vad gäller synen på rasbegreppet och ett problematiserande samhällsvetenskapligt perspektiv på "ras" kom slutligen att slå igenom till fullo.

Rasbegreppet återfanns också inom andra arenor när skolfrågor behandlades. I massmediesammanhang användes termen under hela 1950-talet och allt oftare i samband med att "rasfördomar" i skolan diskuterades. Även om artiklarna i grunden hade en kritisk inställning till de förkrigstida biologiska föreställningarna om "ras" användes likväl rasbegreppet under stora delar av den svenska efterkrigstiden och en bra bit in på 1970-talet (Hübinette 2021). Exempelvis slog en ledartext i *Dagens Nyheter* fast att "alla folk är blandrasiga" och att det inte finns några nedärva egenskaper som skiljer människor åt (Dagens Nyheter 1959-11-29). I ledaren uppmärksammades också att det i skolan och på universiteten användes läromedel och kurslitteratur där "förlegade" föreställningar om ras alltjämt förmedlades.

Vid början av 1960-talet förekom också i media en rad artiklar där frågan om "rasfördomar" i svenska skolan lyftes fram. "Rashets" mot judiska ungdomar på en skola i Lidingö uppmärksammades till exempel under rubriken "Rasfördomar i Sverige" (NSF 1963-05-07). Skolelevs kunskaper om "rasfrågor" blev också en tidningsnyhet i början av 1960-talet. I artikeln "Gymnasister nekas fakta i rasfrågor men tar parti mot rasdiskriminering" diskuterades resultaten av en elevenkät (Svenska Dagbladet 1965-02-27). I artikeln ställdes bland annat frågan "ras – vad är det?" och artikelförfattaren konstaterade att rasbegreppet bör användas med försiktighet.

Under tidigt 1980-tal kom sedan en reviderad läroplan för gymnasiet som inte innehöll några skrivningar alls om "rasproblemen". Därmed sattes punkt

för en åtminstone nästan 50-årig historia av rasbegreppets närvaro i den svenska skolans mest centrala styrdokument.

Sammanfattning: Från rashygien till samhällsliga rasproblem

Under 1920-talet delades och spreds kunskap om "ras", rashygien och rasbiologi i pedagogiska tidskrifter och denna kunskap härrörde från framträdande forskare och inflytelserika skribenter. Exempelvis delades kunskap från en av de mest lästa rasforskarna i Tyskland som senare kom att bli SS-chefen Heinrich Himmlers rådgivare i "rasfrågor" Hans F. Günther (Morris-Reich 2006). Kunskapsdelningen om "ras" skedde i såväl den progressiva tidskriften *Skola och samhälle* som i läroverkstidningen *Pedagogisk tidskrift*. De pedagogiska tidskrifterna kom därmed att fylla en viktig mäklande funktion som delare av rasbiologisk och rashygienisk kunskap under mellankrigstiden. På den tiden fanns en bred acceptans för rashygien och rasbiologi och begreppet "ras" brukades allmänt i det dåtida svenska samhället.⁷ De dåtida pedagogiska tidskrifterna blev därigenom en plattform för ett antal av de mest framstående rasbiologerna att sprida sina perspektiv på "ras" genom. Om vi till detta lägger rashygieniska sällskapets annonser i *Skola och samhälle* så är det uppenbart att rasbiologerna och de som förespråkade rashygieniska åtgärder betraktade de pedagogiska tidskrifterna som en viktig arena för spridning av kunskap om "ras". I stort sett publicerade dock inga mer explicita texter om "ras" efter 1935 förutom två längre artiklar från 1955 som antagligen var de sista i sitt slag.

Det fanns i huvudsak två sätt att närma sig frågorna om "ras", rasbiologi och rashygien på. I den tidskrift som vände sig till läroverkslärare, *Pedagogisk Tidskrift*, var det framför allt internationell och inte minst tysk rasbiologi som introducerades. I *Skola och samhälle* som hade en bredare läsekrets som riktade sig till reformintresserade folkskollärare var det andra aspekter som lyftes fram. En del av dessa aspekter handlade om hur lärare rent praktiskt kunde bidra som ett slags rasbiologiska fältarbetare ute på landsbygden och därigenom göra viktiga insatser för den rasbiologiska vetenskapen. Det fanns också texter där författarna förde fram rashygieniska resonemang om

⁷ Se här redan anförda referenser.

huruvida svagbegåvade elever verkligen borde få stöd. Här skrevs rashygien fram som ett slags aktiv socialpolitik som kunde spara pengar åt samhället. Resonemang av karaktären "önskad i enhetsskolan" är dock bara något som undantagsvis förekom i texterna (Jfr Broberg & Tydén 2005).

Efter 1935 försvann i *dessa* tidskrifter artiklar där "ras", rashygien och rasbiologi utgjorde explicita och centrala teman. Det skedde ungefär parallellt med att SIFR bytte inriktning samtidigt som kritiken växte mot Herman Lundborgs syn på "ras". Det är dock svårt att leda i bevis att den utvecklingen påverkade tidskrifterna. Det går vidare att notera att i USA kom likaså rashygieniska perspektiv att förlora sin tidigare starka ställning i pedagogiska kretsar vilket Thomas D. Fallace (2015) ser som ett resultat av samhällsvetenskapens frammarsch vid denna tid.

Möjligen kan också frånvaron av artiklar om rasbiologi och rashygien efter 1935 förstås mot bakgrund av det faktum att rashygien och rasbiologi 1934 skrevs in i de metodiska anvisningarna för läroverken (Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk 1934, 152). Frågor om "ras", rashygien och rasbiologi inledde därmed sin långa närvaro i de svenska styrdokumenterna och därmed också i undervisningen. Till exempel infördes rasbiologi som ett moment i biologi på 1930-talet. Vidare talades det om "raser" i styrdokumenterna så sent som under 1960-talet men från och med 1965 kom rasbegreppet att alltmer tydligt länkas samman med en samhällsvetenskaplig diskurs än med den förkrigstida biologiska, medicinska och naturvetenskapliga förståelsen av begreppet.

Att det samhällsvetenskapliga perspektivet på "ras" kom att slå igenom till fullo på 1960-talet bör både förstås i relation till att den naturvetenskapliga synen på "ras" kom att få det allt svårare att hävda sig efter 1945 och till det faktum att samhällsvetenskaperna fick en allt starkare ställning under efterkrigstiden och sist men inte minst att årtiondet är den stora brytningstiden i Sverige vad gäller synen på "ras".

Käll- och litteraturförteckning

Läroplaner, riksdagstryck och utredningar

Kursplaner och metodiska anvisningar för gymnasiet (1960). Stockholm:

Kungl. Skolöverstyrelsen.

Lgr 62 (1962). Läroplan för grundskolan. Stockholm: Kungl.

Skolöverstyrelsen.

Lgr 69 (1969). Läroplan för grundskolan. Stockholm: Kungl.

Skolöverstyrelsen.

Lgy 65 (1965). Läroplan för gymnasiet. Stockholm: Kungl. Skolöverstyrelsen.

Lgy 70 (1970). Läroplan för gymnasiet. Stockholm: Kungl. Skolöverstyrelsen.

Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk

(1935). Stockholm: Kungl. Skolöverstyrelsen.

Proposition 1921:114.

SOU 1922:1:2. *Skolkommissionens betänkande. Grunder för en ny*

läroverksorganisation. Stockholm: Norstedts.

SOU 1948:27. *1946 års skolkommissions betänkande*. Stockholm:

Häggströms.

Sveriges statskalender. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Tidningsmaterial

Dagens Nyheter, 1959-11-29, "Undervisning i rasfördomar".

NSF, 1963-05-07, "Rasfördomar i Sverige".

Svenska Dagbladet, 1965-02-27. "Gymnasister nekas fakta i rasfrågor men tar parti mot rasdiskriminering".

Anderberg, R. (1932). "Intelligensundersökningarnas pedagogiska problem". *Skola och samhälle* 1932.

Bergfors, G. (1930). "Föreligger för närvarande något behov av en ny stavningsreform?". *Skola och samhälle* 1930.

Bolin, L. (1921). "Uppfostran och rashygien". *Skola och samhälle* 1921.

Brandell, G. (1913). "Skolbarns personlighetsideal". *Svenskt arkiv för pedagogik* Band I 1913.

Brandell, G. (1918). "Psykiska egenskapers ärftlighet". *Svenskt arkiv för pedagogik* Band VI 1918.

Brandell, G. (1927). "Svenskt folkpsyke och svensk skola". *Arkiv för psykologi och pedagogik* Band VI 1927.

- Brandell, G. (1928). "Anmälan av Hans F. Günther. *Rassenkunde des deutschen Volkes*". *Pedagogisk tidskrift* 1926.
- Brandell, G. (1929a). "Anmälan av Hans F. Günther. *Rassengeschichte des hellenischens und de rümischen Volkes*". *Pedagogisk tidskrift* 1929.
- Brandell, G. (1929b). "Anmälan av Halfdan Bryn. *Der nordische Mench*". *Pedagogisk tidskrift* 1929.
- Brandell, G. (1930a). Anmälan av John B Watson. *Behaviorismen och dess metoder*". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Brandell, G. (1930b). Anmälan av Hans F. Günther. *Rassenkunde den jüdischen Volkes*". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Brandell, G. (1935). Anmälan av Hans F. Günther. *Herkunft und Rassengeschichte der Germanen*". *Pedagogisk tidskrift* 1935.
- Brandell, G. (1955). "Kulturdöd eller regeneration". *Pedagogisk tidskrift* 1955.
- Dahlgren, K. W. (1935). Anmälan av Folke Borg. *Biologi för det differentierade gymnasiet*". *Pedagogisk tidskrift* 1935.
- Dahlgren, T. (1928). "Uppfostran och ärftlighet". *Skola och samhälle* 1928.
- Ekman, S. (1923). Anmälan av Herman Lundborg. *Rasbiologi och rashygien*". *Pedagogisk tidskrift* 1923.
- Ekman, S. (1924a). "Anmälan av Otto L. Mohr, *Ärftlighetslärans grunddrag*". *Pedagogisk tidskrift* 1924.
- Ekman, S. (1924b). "Anmälan av Nils von Hofsten, *Ärftlighet och utveckling*". *Pedagogisk tidskrift* 1924.
- Engström, G. (1934). "Folkskolans kartbok". *Skola och samhälle* 1934.
- Fevrell, V. (1955). "Svensk livsduglighet, framtidstro och folkuppfostran". *Pedagogisk tidskrift* 1955
- Freudenthal, G. (1934). "En ny svensk avhandling om minnet". *Skola och samhälle* 1934.
- Gierow, A. (1936). "Svåruppfostrade". *Skola och samhälle* 1936.
- Hammer, B. (1913). "Utgivarens förord". *Svenskt arkiv för pedagogik* Band 1:1. 1913.
- Hammer, B. (1922). "Anmälan". *Arkiv för psykologi och pedagogik* Band 1:1. 1922.
- Hall, F. (1933). "Om grammatikundervisning i moderna språk". *Pedagogisk tidskrift* 1933.
- Jonasson, O. (1931). "Dagspressen i undervisningens tjänst". *Pedagogisk tidskrift* 1931.

- Lundborg, H. (1925). "Om betydelsen av rasbiologiska socken- och häradsbeskrivningar". *Skola och samhälle* 1925.
- Lundborg, H. (1926). "Släktforskning och familjeregistrering". *Skola och samhälle* 1926.
- Mjöberg, J. (1924). "Frågeförhårets begränsningar". *Pedagogisk tidskrift* 1924.
- Olavi, GE. (1934). "Iakttagelser under ett läsår rörande kongruensen mellan subjekt och predikatets numerus". *Pedagogisk tidskrift* 1934.
- Petersson, V. (1935). "Anmälan av Folke Borg. *Ett döende folk*". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Rocén, T. (1935). "Anmälan av Siri Wikander-Brunander. *Handledning för undervisare i seksualkunskap*". *Pedagogisk tidskrift* 1935.
- Siegvald, H. (1930). "Om intelligensundersökningar". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Stubelius, S. (1930). "Från lärarutbildningen i Tyskland och Schweiz". *Skola och samhälle* 1930
- Svenska sällskapet för rashygien* [presentation]. *Skola och samhälle*, 1920.
- Svenskt arkiv för pedagogik* Band IX, 1921.
- Sörensen, A. (1934). "Anmälan av Christina Staël von Holstein Bogolovsky. *The Educational Crisis in Sweden*". *Skola och samhälle* 1934.

Litteratur

- Ajagán-Lester, L. (2000). *"De andra": Afrikaner i svenska pedagogiska texter 1768–1965*. Lärarhögskolan i Stockholm: Institutionen för undervisningsprocesser, kommunikation och lärande.
- Andolf G. (1972). *Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965*. Stockholm: Esselte.
- Axelsson, T. (2007). *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Linköpings universitet: Tema Barn.
- Björkman, M. (2011). *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Lund: Arkiv.
- Brandell, G. (1944). *Svensk folkkaraktär*. Stockholm: Effellves förlag.
- Broberg, G. & Tydén, M. (2005). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Burke, P. (2016). *What is the history of knowledge?* Cambridge: Polity Press.
- Dahlgren, E. (2002). *Farfar var rasbiolog*. Stockholm: Bokförlaget DN.

- Dewey, J. (1915). *The school and society*. 2. edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Ericsson, M. (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige– en analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Ericsson, M. (2021). What happened to “race” in race biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960. *Scandinavian Journal of History*, 46:1, 125-148.
- Etzemüller, T. (2014). *Alva and Gunnar Myrdal. Social engineering in the modern world*. London: Lexington.
- Fallace, T. (2015). *Race and the origins of progressive education*. New York: Teachers College Press.
- Hagerman, M. (2016). Svensk rasforskning och den nazistiska världsbilden. Om rasbiologen Herman Lundborgs vänskap och utbyte med ledande rashygieniker i Nazityskland. I Widmalm, S., Lundell, P. & Björkman, M. (red.) *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket*. Lund: Arkiv, ss. 121–159.
- Hammer, B. (1923). *Samskolan och skolkommissionen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hübinette, T. (2021b). *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Idevall Hagren, K. (2021). Othering in discursive constructions of Swedish national identity, 1870–1940. *Critical Discourse Studies*, 19(4), 384–400.
- Larsson, A. (2001). *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*. Umeå universitet: Institutionen för historiska studier.
- Larsson, A. (2019). Kontroversiella samhällsfrågor i samhällsorienterande ämnen 1962–2017: En komparation. *Ingår i: Nordidactica. Journal of Humanities and Social Science Education*, 3, 1-23.
- Landahl, J. (2009). *Den läsande läraren. Pedagogiska skrifter som bildnings- och moderniseringsprojekt 1898–1984*. Stockholm: Stiftelsen SAF & Lärarförbundet.
- Lundahl, C. (2007). Den populära pedagogiken - om hur ett kunskapsområde formas i det moderna samhället. *Studies in Educational Policy and Educational Philosophy*, 1, 1–20.
- Lundgren, UP (1989). *Att organisera omvärlden*. Stockholm: Utbildningsförlaget.

- Morris-Reich, A. (2006). Race, ideas and ideals. A comparison of Franz Boas and Hans F. K. Günther. *History of European Ideas*, 32(3), 313–332.
- Morawski, J. (2010). *Mellan frihet och kontroll. Om läroplanskonstruktioner i svensk skola*. Örebro universitet: Akademin för humaniora, utbildning och samhällsvetenskap. *Nordisk familjebok* (andra upplagan, 1915), uppslagsord *Pedagogisk tidskrift*.
- Nordström, M. (1987). *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962*. Lund: Lund University Press.
- Richardson, G. (1978). *Svensk skolpolitik 1940–1945*. Stockholm: Liber.
- Rodgers, D. (1998). *Atlantic crossings. Social politics in a progressive age*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rodwell, G. (1999). The eugenic and political dynamics in the early history of physical education in Australia, 1900–50. *Critical Studies in Education*, 40(1), 93–113.
- Samuelsson, J. (2021). Kris i skolfrågan. Progressiv krisretorik i samband med skolans modernisering. I Landahl, J., Sjögren, D. & Westberg, J. (red.) *Skolans kriser. Historiska perspektiv på utbildningsreformer och skoldebatter*. Lund: Nordic Academic Press, ss. 59–81.
- Spjut, L. (2018). *Att (ut)bilda ett folk. Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola åren 1866–2016*. Örebro universitet: Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap.
- Tydén, M. (2000). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Vikström, E. (2018). Människosläktets århundrade. Ellen Key och Statens institut för rasbiologi. *Personhistorisk Tidskrift*, 114(1), 9–27.
- Vikström, E. (2021). *Skapandet av den nya människan. Eugenik och pedagogik i Ellen Keys författarskap*. Örebro universitet: Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap.
- Zander, U. (2001). *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.
- Östling, J. (2015). Vad är kunskapshistoria? *Historisk tidskrift*, 135(1), 109–119.

5. Analogisk solidaritet: Gunnar Myrdal och Richard Wright om avkoloniseringsen och västvärlden under 1950-talet

Ludwig Schmitz

Introduktion

På väg till Indonesien för att rapportera från den afrikansk-asiatiska konferensen i Bandung under våren 1955 passerade Richard Wright genom Spanien för att samla material till *Pagan Spain*, en resejournal från västvärldens primitiva och irrationella förflutna som, enligt bokens hypotes, fortlevde i dess spanska nutid. Wright tillägnade boken Alva och Gunnar Myrdal, vilka enligt dedikationen föreslagit honom att skriva den och "whose compassionate hearts have long brooded upon the degradation of human life in Spain" (Wright 1957a).⁸ Den afrikansk-amerikanska romanförfattarens journal från den andra sträckan av samma resa, *The Color Curtain: A Report on the Bandung Conference*, har ett förord av Gunnar Myrdal, vilket Wright bad sin vän om som moraliskt stöd ("moral support") mot anti-kommunistiska amerikanska läsare (Wright 1955a). I denna intertextualitet, mellan Francos Spanien och det postkoloniala Bandung, formuleras ett samförstånd mellan Myrdal och Wright: Västvärlden och de postkoloniala nationerna blir varandras tolkningsnycklar.

Kontakten mellan Myrdal och Wright hade förberetts av ett ömsesidigt beundrande i en amerikansk kontext på 1940-talet, när Myrdal arbetade på studien *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* och Wright fullbordade sin uppgörelse med det amerikanska kommunistpartiet i den självbiografiska romanen *Black Boy* från 1945. Deras vänskap inleddes dock först i Europa i början av 1950-talet, när Myrdal var ordförande för FN:s Ekonomiska kommission för Europa i Genève och Wright levde i Paris. Under de följande åren vände de parallellt med varandra uppmärksamheten bortom

⁸ Se även kapitel 7 i denna bok för en diskussion om Myrdals syn på biståndet.

västvärlden – Wright i litterära reportageböcker och Myrdal i analyser av ”utveckling” och ”underutveckling”.⁹

När Wrights och Myrdals kontakt undantagsvis kommenterats har uttolkare av de två traditioner som deras namn förknippas med – en afrikansk-amerikansk radikalism och en svensk socialdemokrati – hejdat sig inför möjligheten av en djupare intellektuell korrespondens. Denna blinda fläck i litteraturen följer en amerikansk akademisk skiljelinje: Wright har kanoniserats i en svart radikal tradition som artikuleras emot en vit ”liberalism” vars huvudroll spelades av Myrdal, författaren till *An American Dilemma*. Denna gränsdragning reflekterar också något mer akut och verkligt än akademiska positioner. Den bevarar en ”radikal” antirasistisk front som uppfattas som nödvändig så länge medborgarrättsreformernas ”liberalt” formulerade jämlikhet inte erkänns vara otillräcklig – en omformulering snarare än ett avskaffande av den amerikanska rasismen.¹⁰

⁹ Se till exempel Wrights förord till St. Clair Drakes and Horace R. Caytons studie om Chicagos South Side, *Black Metropolis: A Study of Negro Life in a Northern City*, där Wright nämner Myrdals ”monumental study” och efterfrågar filosofiska perspektiv på den amerikanska svarta erfarenheten som kan komplettera den: ”We have the testimony of a Gunnar Myrdal, but we know that that is not all. What would life on Chicago’s South Side look like when seen through the eyes of a Freud, a Joyce, a Proust, a Pavlov, a Kierkegaard?” (Wright 1945, s. xxxi).

¹⁰ Wrights plats i en svart radikal tradition befästs i Cedric J. Robinsons *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition* (1983) och Paul Gilroy’s *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (1993). Litteraturen om Wright är i övrigt omfattande och ständigt växande. Nya analyser som är relevanta för den föreliggande jämförelsen finns till exempel essäerna i volymen *The Politics of Richard Wright: Perspectives on Resistance* (Gordon & Zirakzadeh, 2018). Följande bidrag är av särskilt intresse: Kevin Kelly Gaines ”Revisiting Richard Wright in Ghana: Black Radicalism and the Dialectics of Diaspora” och Cedric J. Robinsons ”Richard Wright and the Critique of Class Theory”. Se även kapitlet om Wright i Olakunle Georges *African Literature and Social Change: Tribe, Nation, Race* (2017). I den amerikanska litteraturen placeras Gunnar Myrdals *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* från 1944 i centrum av amerikansk diskussion om ”racial liberalism” – den vita amerikanska ”liberalismens” försök att bekämpa rasismen med vädjanden till den vita majoritetens moraliska känslor och förnuft. Denna ”liberala” antirasism blir enligt dess diagnostiker i praktiken en strategi för att bevara den vita övermakten genom svart assimilation på den tidigares villkor: ett universellt amerikanskt subjekt som överensstämmer med vitheten artikuleras implicit och antirasismen blir ett dolt försvar av den vita amerikanska imperialismen. För uppskattande tolkningar av Myrdals ”liberalism” i den engelskspråkiga litteraturen, se till exempel Walter A. Jacksons

Men om Myrdal i USA idag förknippas med en impotent "liberalism" i rasfrågan representerar hans verk också en demokratisk omfördelningspolitik som fortsätter att inspirera den amerikanska antirasistiska vänsterrörelsens självförståelse. Att kasta ljus på en viss samklang mellan Myrdal och Wright i avkoloniseringsfrågan tycks därför vara värt den medföljande risken att deras viktiga skillnader provisoriskt skjuts åt sidan.¹¹ I det följande kommer deras kontakt därför att relateras till deras respektive analyser från 1950-talet, vilka för essäns syfte har sammanfattats i generella drag och endast undantagsvis utretts i detalj. Min tes i det följande är att Myrdals och Wrights analyser av de forna kolonierna var betingad av den funktion som de kunde fylla i deras redan tidigare formulerade analyser av västvärlden.

Gunnar Myrdal and America's Conscience: Social Engineering and Racial Liberalism, 1938–1987 (1990) och David W. Southers *Gunnar Myrdal and Black-White Relations: The Use and Abuse of "An American Dilemma," 1944–1969* (1987). För kritiska tolkningar, se till exempel Nikhil Pal Singh, *Black is a Country: Race and the Unfinished Struggle for Democracy* (2004) och Jodi Melameds *Represent and Destroy: Rationalizing Violence in the New Racial Capitalism* (2011). För en kritik av "racial liberalism" se Charles W. Mills *Black Rights/White Wrongs: The Critique of Racial Liberalism* (2017).

¹¹ En särskilt viktig skillnad som inte behandlats är hur Myrdals beskrivningar av kolonialismen med en envis "neutralitet" räknar upp dess "förtjänstfulla" effekter för kolonierna, vid sidan av de som innebar deras "underutveckling". Snarare än apologetisk är denna "neutralitet" dikterad av Myrdals kritik av all form av opraktisk bitterhet i de nya nationerna, fokuserad på frågor om "skuld" och "rätt", vilken riskerar att bli ett hinder för "utveckling". Ett exempel finns i Myrdals första behandling av ämnet i *Development and Under-Development: A Note on the Mechanism of National and International Inequality*. Myrdal skriver till exempel att kolonialstyret "implied contacts with the ideas and ideals of the world of the advanced countries and conferred higher education and training to administrative and professional responsibility..." (1956c, s. 52). Wrights perspektiv rymmer inte någon sådan "neutralitet" eller dess implicita kritik av de anti-koloniala rörelsernas "rätt" i förhållande till deras forna underkuvares "skuld". Kolonialstyret beskrivs av Wright som en odelat negativ kraft, även om de "förtjänstfulla" effekter som Myrdal räknar upp, särskilt kontakten med västerländsk utbildning, i någon mån förutsätts i hans övergripande argument om den efterkoloniala situationen. Väsentligen tycks skillnaden vara att Myrdal dels inte förstår kolonialismens psykologiska effekter, dels är systematiskt ointresserad av frågor om skuld och rätt. I en amerikansk debatt 1964 med bland annat James Baldwin, påpekade Myrdal att idén om "ancestral guilt" och de rättighetsanspråk gentemot samhället den gav sociala grupper gick tvärsen mot jämlikhetspolitikens praktik, vilken måste appliceras universellt (Myrdal 1964).

Avkoloniseringen som lösning på ett västerländskt problem

I sitt brev till Myrdal där han efterfrågar förordet är Wright entydigare än i sin publicerade text om innebörden av den makt som postulerats vid Bandungkonferensen: "Brother, in Asia I saw something worse than Communism, that is, race and religion..." (Wright 1955a). Det moraliska stöd som Myrdals förord till *The Color Curtain* kom att ge upprepar denna summering. Wrights rapport från konferensen beskriver enligt Myrdal ras och religion som irrationella drifter ("urges") "far beyond Left and Right", vilka i Afrika och Asien hindrade samma politiska potential, bortom västerländska ideologiska begrepp, som de utlöst genom de anti-koloniala rörelserna.

Ras och religion gav de forna kolonierna både en grund för en ny slags internationell solidaritet, formulerad i motstånd mot en vit västvärld som vägrat erkänna deras jämlikhet, samtidigt som de splittrade dem både internt och sinsemellan. Med samma gest som dessa folk på andra sidan den vita världens rasgräns, dess "color bar", formulerade ett alternativ till dikotomin mellan marxistisk och liberal politik, vars egen irrationalism Myrdal hade kritiserat sedan sina första teoretiska försök, omöjliggjorde dessa nya nationer ett sådant alternativs förverkligande.¹² Som en första ansats, ut ur en irrationalism genom en annan, var denna gryning efter kolonialismen dock lovande. Något som implicit tycktes likna Myrdals egen teoretiska attityd, långt bortom vänster och höger, höll på att förverkligas politiskt i världens nya uppvaknande maktcentrum på andra sidan västvärldens rasgräns.

Myrdals förord noterar en komplexitet i Wrights schematisering som tar vara på denna förhoppning om en ny epok i världshistorien, i vilken en socialdemokratisk politik kunde förverkligas globalt. Endast en av de två irrationella driftarna tillhörde Afrika och Asien. Religion var Afrikas och Asiens irrationalism: "their cultural heritage from many thousands of years of living and dying, longing and fearing". Ras var däremot en reaktion på en

¹² En relevant överblick av Bandungkonferensens betydelse som rör vid dessa teman finns i antologin *Making a World after Empire: The Bandung Moment and its Political Afterlives* (Christopher J. Lee 2010). Se till exempel Dipesh Chakrabartys bidrag "The Legacies of Bandung: Decolonization and the Politics of Culture" (2010).

främmande, västerländsk irrationalism som kombinerade ras och religion till en singular impuls (Myrdal 1955a, s. 433).

Wrights reflektioner om västvärldens irrationalism i *Pagan Spain* gör sig påminna i denna distinktion, som Myrdal betonar som Wrights viktigaste insikt om Bandung. Wright beskriver Francos Spanien som ett levande fossil av västvärlden år 1455, året då påven delade upp det kristna styret över den icke-kristna världen mellan Spanien och Portugal. Dess jungfrudyrkare påminner honom om hans barndoms Mississippi, där "hooded Ku Kluxers had been protecting 'the purity of white womanhood'" (1957a, s. 284). Ras- och själsöverlägsenhetens idé bevaras i Spanien av den katolska liturgins paganism som en extern, om än impotent, verklighet. Protestantismen hade i Nordeuropa i stället internaliserat denna religiösa rasidé och därigenom gjort det moderna koloniala våldet mer effektivt och rationellt, men samtidigt motsägelsefullt eftersom det hävdade externt vad som omformulerats som något internt. Med sitt rationella våld tömde den moderna kolonialismen sina offers värld på dess inhemska mening, "jolted by the brutal and thoughtless impact of the Western world", och lämnade den nu, efter kolonialismen, inget annat val än att positivt formulera en rationell framtid som går bortom både det inhemska och det västerländska. Afrika och Asien, om än lika irrationella och hedniska som västvärlden, hade därför det verkliga historiska anspråket på framtiden. Bandungkonferensen artikulerar detta anspråk och låter Wright i resplanen från Nordeuropa via Sydeuropa till Indonesien skissera en världshistorisk scen 1955. Den historiedyrkande, ras- och själsfixerade europeiska fascismen hamnar utanför historien, sedan femhundra år tillbaka förstelnad i en "extern" realisering av sin paganism. Den protestantiska, liberala västvärlden görs genom händelser som Bandungkonferensen däremot medveten om motsägelsen som dess väsenslikhet med denna paganism tvingar den till. De nya nationerna på andra sidan av västvärldens rasgräns blir som syntesen av den fascistiska och den liberala västvärldens tes och antites (Wright 1957a, s. 231).

I Wrights Bandungbok följer reflektionerna om ras och religion, vad han där kallar "the most powerful and irrational forces in human nature", som en association ur en återgivning av Sukarnos tal vid konferensen:

Asian and African populations had been subjugated on the assumption that they were in some way biologically inferior and unfit to govern themselves, and the white

Western world that had shackled them had either given them a Christian religion or else had made them agonizingly conscious of their old, traditional religions to which they had had to cling under conditions of imperialist rule. Those of them who had been converted to Christianity had been taught to hope for a freedom and social justice which the white Western world had teasingly withheld. Thus, a racial consciousness, evoked by the attitudes and practices of the West, had slowly blended with a defensive religious feeling; here, in Bandung, the two had combined into one: a racial and religious system of identification manifesting itself in an emotional nationalism which was now leaping state boundaries and melting and merging, one into the other. (Wright 1955b, s. 541)

I Myrdals bifallande omformulering i sitt förord: "Race is the explosive pressure of their reaction to West European prejudice and discrimination, stored and accumulated under centuries of colonial domination." Afrika och Asien "carry the irrationalism of both East and West" men bortom de moderna västerländska, likaså irrationella elementen "vänster" och "höger" (Myrdal 1955a, s. 433). Myrdal etablerar på så sätt i Wrights beskrivning av betydelsen av ras och religion, bortom höger och vänster, vid Bandungkonferensen ett dialektiskt moment som passar in i hans egen övergripande analys av avkoloniseringen och västvärlden som den tar form från och med hans föreläsningar om "utveckling" och "underutveckling" vid den egyptiska nationalbanken i Cairo 1955.

I Wrights beskrivning av den nya postkoloniala politikens blandning av irrationalism och rationalism, driven av impulserna ras och religion men bortom västerländska ideologier, antyds för Myrdal en väg ut ur den västerländska liberala och marxistiska politikens grundläggande irrationalism, nämligen en politik som tar sig själv för att vara en objektiv sanning, vilken han kritiserat sedan sina första samhällsteoretiska texter. Problemet "ras och religion" i de forna kolonierna så som Wright presenterar det i sin Bandungbok blir för Myrdal ett slags ersättningsproblem vars lösning skulle kunna förläna validitet till hans egen politiska teori. Om de irrationella drifterna ras och religion i Afrika och Asien kan separeras från den post-liberala, icke-allierade politik som förenar de anti- och postkoloniala politiska programmen, bortom höger och vänster och utförd genom planering ("planning") enligt explicita värdepremisser snarare än ideologiskt färgade teorier, skulle dessa nya nationer på en global skala kunna bekräfta som en historisk verklighet det politiska och teoretiska program som Myrdal argumenterat för sedan 1930-talet.

Myrdals och Wrights respektive analyser av avkoloniseringen blandas och smälter samman i förordets dubbla röst. Innebörden av Bandung tolkas genom att två "irrationella" relationer identifieras: å ena sidan mellan västvärlden och den icke-västerländska världen¹³ och, å andra sidan, mellan delarna av den senare. Den första relationen, bestämd av "ras", antas förena den icke-västerländska världen i reaktion mot den västerländska irrationalism som uttrycks i dess rasism. Den andra relationen, bestämd av "religion", splittrar den icke-västerländska världen genom religionens inhemska irrationalism. Motsägelsen mellan dessa två relationer, vilken präglar den postkoloniala politiska situationen, kan låta något fullkomligt nytt formuleras, bortom bägge formerna av irrationalism. Den västerländska historien har aldrig erbjudit ett sådant moment av motsägelse, låter Myrdal och Wright förstå, och har därför ännu inte överkommit den egna formen av irrationalism. Men ur avkoloniseringen träder alltså västvärldens räddning fram.

Idén om en västerländsk irrationalism har som sagt en specifik innebörd för Myrdal, vilken bara antydningssvis går att känna igen även hos Wright och då särskilt i texter som är i dialog med Myrdal. Västvärldens irrationalism är för Myrdal vad han kallar "metafysiken" hos en politik som hävdar att den är objektiv och därigenom grundar sig på ett sanningsanspråk i stället för ett maktanspråk.¹⁴ Myrdal hämtar denna grundsats dels från Axel Hägerströms värdenihilism, som kunskapsteoretiskt visar att moraliska satser saknar sanning, dels från sin egen "immanenta kritik" av den liberala samhällsteorin, först formulerad i *Vetenskap och politik i nationalekonomien* från 1930, som försöker visa hur den ekonomiska teorin genom dess grund i naturrättsfilosofins "naturliga" värdebegrepp alltid rymt en implicit politik

¹³ "Den icke-västerländska världen" används i det följande som samlingsbegrepp för den geografiska enhet som Myrdal omväxlingsvis kallar "tredje världen", "fattiga länder" ("poor countries") och "underutvecklade länder" ("underdeveloped countries"), Wright kallar "afrikanska och asiatiska nationer" ("African and Asian nations") och som bägge författare, när de syftar på en relation definierad av rasism, kallar den "färgade" ("colored") delen av världen.

¹⁴ Föreläsningarna i *White Man, Listen!* ger, som diskuteras nedan, exempel på detta (Wright 1957b). Wrights kritik av den marxistiska klassteorins oförmåga att förklara rasismen förlämnar honom hans plats i Robinsons "Black Radical Tradition" (Robinson 1983).

som leder den till självmotsägelse även när dess egna premisser accepteras (Myrdal 1930; Hägerström 1939, s. 25).¹⁵

Det är viktigt att här betona att Myrdal förstår rasism som ett exempel på denna liberala samhällsfilosofis "metafysiska" härledande av politik ur teori. I *An American Dilemma* analyserade han på så sätt rasdiskriminering enligt samma premiss som han tidigare analyserat liberal ekonomisk och social teori: Den var ett falskt härledande av en politik – rasdiskriminering – ur en "vetenskap" om rasskillnader. Men Myrdals antirasism tog form i brytpunkten runt 1945 då rasbiologins intresse för skillnader övergick i genetikens intresse för likheter. Den kom därför att genomgående förlita sig på två argument som ytterst står i konflikt med varandra: dels en kunskapsteoretisk kritik av rasismens försök att härleda en politik ur fakta om "ras", dels en vetenskaplig kritik av rasismens förmenta "fakta", det vill säga att mänskliga skillnader både existerar och är betydande nog för att påverka en jämlikhetspolitikens förutsättningar (1944, s. 24; s. 73; s. 1032).¹⁶ Detta senare argument antyder, tvärtemot Myrdals egen premiss, att en vetenskap om likhet kan vara ett kriterium och en garanti för en jämlikhetspolitik. Logiskt betraktat behövs inte detta andra argument om mänsklig likhet. Det första argumentet har redan slagit fast att politik överhuvudtaget inte kan härledas "objektivt". Varken bekräftade rasskillnader eller mänsklig identitet kan rättfärdiga politik, varken rasdiskriminering eller jämlikhetspolitik, som "sann". Om Myrdals första argument tas på allvar, kan politik endast auktoriseras av makt, företrädesvis men inte nödvändigtvis demokratiskt bekräftad.¹⁷

¹⁵ Denna kritik påbörjas i *Vetenskap och politik* men fullbordas först i artikeln "Kring den praktiska nationalekonomiens problematik" från 1931, i vilken Myrdal kommer fram till att samhällsteori rent epistemologiskt förutsätter ett moraliskt "a priori". Inte endast "ändamål" utan också valet av dess "medel" rymmer en mängd ogrundade värderingar eftersom alternativa sekvenser av medel och ändamål måste väljas bort innan en frågeställning kan formuleras (Myrdal 1931, s. 216).

¹⁶ För en demonstration av det andra argumentet med en tydlig kristen underton, se till exempel Myrdals korta artikel "Rasfrågan i världen" (Myrdal 1943).

¹⁷ Under 1960 och 70-talet betonade Myrdal alltmer behovet av en "stark stat" i de fattiga länderna och uppmuntrade till och med en jämförelse mellan honom själv och Mao Zedong. I essän "Brief Note on Marx and 'Marxism'" publicerad i *Against the Stream: Critical Essays on Economics* beskriver Myrdal Maos filosofi som "a positive moral philosophy" och tillägger

I mitten av 1950-talet börjar Myrdal notera att den västerländska jämlikhetspolitiken, om än en ohejdbar historisk process, förblir bräcklig och hotad av en inre kollaps som förvandlar den till dess motsats – rasism, nationalism, egenintresse – så länge en verklig uppgörelse med denna "metafysik" hos en teoretiskt formulerad "objektiv" politik inte ägt rum. I Myrdals förståelse av Bandung genom Wright träder samtidigt den icke-västerländska världen ut ur kolonialismen med ett implicit löfte om att frigöra både sig själva och västvärlden från denna västerländska irrationalism, vars mest akuta symptom är dess rasism. Avkoloniseringen formuleras därigenom som en möjlighet att fullborda en filosofisk och politisk transformation som Myrdal, men också Wright, redan hade definierat och förberett i tidigare arbeten.

Avkoloniseringens problem som upprepning av en västerländsk erfarenhet

I *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*, publicerad 1968 – nästan ett decennium efter Wrights död – inkallar Myrdal själv moraliskt stöd från Wright för att förklara sin metodologiska grundsats, enligt vilken värdepremisser måste redovisas för att undvika det "metafysiska" misstaget att framställa politik som objektiv. Myrdal noterar hur en västerländsk forskares analys av Sydasiens gör behovet av en kunskaps sociologi ("sociology of knowledge") akut och citerar ur Wrights *White Man, Listen!*, en samling föreläsningar Wright höll i Skandinavien 1956 och som publicerades på initiativ av Bonnier:

I state that emotion here precedes the idea, that attitudes select the kind of ideas in question... We are human; we are the slaves of our assumptions, of time and circumstances, we are the victims of our passions and illusions, and... our critics can ask of us...: Have you taken your passions, your illusions, your time, and your circumstances into account? That is what I am attempting to do. (Wright, citerad i Myrdal 1968, s. 7)

Myrdal klipper här ihop två delar från två olika föreläsningar. Den första meningen är tagen från ett avsnitt i "The Psychological Reactions of

att han bara kan känna sig smickrad av att hans eget arbete i en brittisk avhandling jämförts med Maos (Myrdal 1972, s. 312).

Oppressed People” som behandlar det psykologiska ”tomrum” som västvärlden skapat i sina kolonier genom att halvt röja undan det inhemska och halvt införa det västerländska. I Wrights text:

I state that emotion here precedes the idea, that attitudes select the kind of ideas in question. This is the void that the West has induced in the Asian and African elite and the filling of that void is with ideas that most nearly answer to the need. The idea that is accepted usually depends upon which idea gets there first! The dynamic concept of the void that must be filled, a void created by a thoughtless and brutal impact of the West upon a billion and a half people, is more powerful than the concept of class conflict, and more universal. (Wright 1957b, 690)

Det efterföljande i Myrdals citat är taget ur en mer direkt metodologisk och kunskapsteoretisk reflektion, med en tydlig resonans från Myrdals egna, i början av föreläsningen ”Tradition and Industrialization: The Historic Meaning of the Plight of the Tragic Elite in Asia and Africa.” I originalet:

Obviously no striving for an objectivity of attitude is ever complete. Tomorrow, or the day after, someone will discover some fact, some element, or a nuance that I've forgotten to take into account, and, accordingly, my attitude will have to be revisited, discarded, or extended, as the case may be. Hence there is no such thing as an absolute objectivity of attitude. The most rigorously determined attitude of objectivity is, at best, relative. We are human; we are the slaves of our assumptions, of time and circumstance; we are the victims of our passions and illusions; and the most that our critics can ask of us is this: Have you taken your passions, your illusions, your time, and your circumstances into account? That is what I am attempting to do. More than that no reasonable man of good will can demand. (Wright 1957b, 704)

I sitt förord till Wrights Bandungbok hade Myrdal betonat just en sådan kvalitet hos Wrights texter och därigenom antytt, för varje läsare bekant med hans egen metodologi, en affinitet mellan Wright och honom själv: ”The specific objectivity of his observations and inferences is determined by the clear definition of the very personal point from which he views things.” Denna ärlighet, i det här fallet avslöjande ”a deep spontaneous understanding” av Bandungskonferensens betydelse följde av Wrights ”own individual development from a childhood amongst the remnants of slavery to his present life as a free and lonely intellectual” och var vad som gjorde Wright till en stor författare (”his approach to greatness”) (Myrdal 1955a, 434).

I *Black Power: A Record of Reactions in a Land of Pathos*, Wrights reportagebok om Kwame Nkrumahs Ghana, då fortfarande Guldkusten, från 1954, hade

Wright redan postulerat det nya politiska medvetande som antyds i det första citatet från de nordiska föreläsningarna. I bokens afrikanska kontext framställs det som en slumrande potential hos stamsamhällets "massor" ("tribal masses") vilken en ledare som Kwame Nkrumah, balanserade mellan stam och västvärld, var på väg att väcka till liv och förverkliga. Denna potential träder motsägelsefullt fram i Wrights beskrivningar av Ghana dels som en patologisk psykologi som han härleder ur en blandning ("mixture") av inhemsk "paganism" och missionärernas västerländska moral, dels som en förmåga, ännu inte känd i väst, att övervinna båda dessa former av irrationalism. Ytterst signalerar Ghanas självständighet i Wrights reportage en historisk möjlighet att bryta det irrationella förflutnas makt över en rationell framtid (Wright 1954, 197).¹⁸

I föreläsningarna ett par år senare har Wrights analys blivit mer definitiv. "Massorna" utelämnas och Wrights intresse begränsas till "the historic meaning of the plight of the tragic elite in Asia and Africa" – undertiteln på den ovan citerade text av Wright som kanske ligger närmast Myrdals språk och tänkande. Den afrikansk-asiatiska intellektuella träder här fram som en historisk aktör lika bekant som obekant med de två formerna av irrationalism – den inhemska och den västerländska – och därför förmögen att föra historien bortom bägge samtidigt som han, som individ, förblir en tragisk karaktär i strid med verkligheten i sina två världar.

Wright berömmar ironiskt västvärlden för dess på så sätt oavsiktliga frigörelse av sina koloniala underlydande från att vara underkastade deras inhemska förflutnas irrationalism – religion – genom förverkligandet av sin egen irrationalism – ras – genom kolonialismen. Men Wright avbryter sin ironi och försöker i stället etablera en bestämd position:

But enough of ironic comparisons. Where do we stand today? That part of the heritage of the West that I value – man stripped of the past and free for the future – has now

¹⁸ I ett brev till Myrdal ett par år senare upprepar Wright denna tanke om ett Afrika vars "historielöshet", ställd inför historiens motsägelser vid avkoloniseringens brytpunkt, innebär ett unikt anspråk på framtiden: "You know that I feel that the African, unlike the Asian, has no past and that his traditions are fragile, and, for this reason, I feel that he is free to face the future. In fact, I'm convinced that Black Africa, during the next fifty years, will startle the world" (Wright 1959b).

been established as lonely bridgeheads in Asia and Africa in the form of a Western-educated elite, an elite that is more Western, in most cases, than the West. (Wright 1957b, s. 722)

Wrights afrikansk-asiatiska intellektuella blir en nietzscheansk gränsfigur som har en likhet både med Myrdals bild av den afrikansk-amerikanska reportern vid Bandungkonferensen och Wrights egen självförståelse som en afrikansk-amerikansk intellektuell som valt att dröja kvar i gränlandet mellan västerländska ideologiska och moraliska påbud som öppnats av den amerikanska rasismens historia. En resonans finns även från de ensamma manliga protagonister som befolkar Wrights romaner och noveller, vars kriminella gärningar tycks avbryta lagens, politikens och moralens normala förlopp genom att äga rum i en social verklighet vars komplexitet deras institutioner vägrat ta i beaktande. Det bästa exemplet förblir Bigger Thomas i romanen *Native Son* från 1941, som också användes som exempel på den alienerade afrikansk-amerikanska mannens psykologi av Myrdal i *An American Dilemma*. Även Wrights självbiografiska fiktion i den andra delen av *Black Boy*, *American Hunger*, som förblev opublicerad under Wrights livstid, tycks förebåda samma position, långt från avkoloniseringsens världshistoriska scen. I ett avsnitt där berättaren säljer tvivelaktiga försäkringar till illitterata svarta invånare i Chicagos South Side frågar en kvinna som han har en relation med, i utbyte mot en försäkringspremie, vad det är för en bok han läser. Hon håller boken upp och ned.

“You all right,” she said, giggling. “I like you.”

“I could kill you,” I said.

“What?” she exclaimed.

“Nothing,” I said, ashamed

“Kill me, you said? You crazy, man,” she said.

“Maybe I am,” I muttered, angry that I was sitting beside a human being to whom I could not talk, angry with myself for coming to her, hating my wild and restless loneliness. (Wright 1977, s. 277)

Den intellektuelle afrikan-amerikanen ”Richard Wright” förkroppsligar i den självbiografiska berättelsen en dubbel alienation både i relation till de fattiga svarta ”massorna” i South Side och i relation till vad Wright i samma text kallar en ”protestantisk etik” – individualitet, frihet, ansvar – i böckerna som

dessa massor inte kan läsa, men genom vilka han önskar att återuppliva dem från deras social död.¹⁹

I dessa intertextuella associationer mellan Myrdal och Wright träder en idé fram om en affinitet mellan å ena sidan Myrdal och Wright och, å andra sidan, mellan både Myrdal och Wright och den afrikansk-asiatiska intellektuellas unika historiska situation. En historisk och intellektuell korrespondens upprättas mellan Myrdals socialdemokratiska politiska teori, Wrights intellektuella suveränitet i parisisk exil från både liberal assimilation och kommunistiskt motstånd och det nya politiska medvetande som är på väg att förverkligas av den afrikansk-asiatiska intellektuella. Myrdals politiska självförståelse träder fram genom liberalismens rationalism men emot dess "metafysiska" irrationalism. Wrights självbiografi går genom den västerländska kommunismen och liberalismen men emot den amerikanska rasism som förblev blinda fläckar för båda. På samma sätt har den afrikansk-asiatiska intellektuella, det vill säga i Wrights och Myrdals gemensamma berättelse om honom, anlant genom västvärldens rationalism men, med historisk nödvändighet, emot både västvärldens och den icke-västerländska världens irrationalism – ras och religion, ideologi och stam, moral och paganism – för att leda vägen till en global politisk upplysning som motsvarar Myrdals och Wrights egen.

Avkolonisering som välfärdsstatens utmaning och räddning: Myrdals analys

Wright's dialektiska skiss av västvärldens förverkligande bortom sina gränser genom den afrikansk-asiatiska intellektuellas historiska figur har en parallell i Myrdals analyser av den globala ekonomiska ojämlikheten från samma tid. Här relateras denna berättelse dock till en specifikt myrdalsk analys och kritik av den västerländska välfärdsstaten.

¹⁹ Vad Wright menar med protestantism framgår ur vad han skriver angående sitt utträde ur kommunistpartiet. Kommunismen hade svikit den "protestantiska etik" som den hade "svurit att rädda" ("sworn to save"): "The heritage of free thought, - which no man could escape if he read at all, - the spirit of the Protestant ethic which one suckled, figuratively, with one's mother's milk, that self-generating energy that made a man feel, whether he realized it or not, that he had to work and redeem himself through his own acts, all this was forbidden, taboo" (Wright 1977, s. 352).

I dessa analyser, kanske tydligast i *Beyond the Welfare State: Economic Planning and its International Implications* – en serie föreläsningar vid Yale University publicerade 1960 – hänvisar begreppet välfärdsstat tvetydigt både till Myrdals teoretiska ideal och till den förvrängning av detta ideal som blev dess historiska förverkligande. Så länge välfärdspolitiken förblev artikulera enligt den liberala samhällsfilosofins mönster var ett förverkligande av den som en "socialpolitik" så som Myrdal hade föreställt sig den under 1930-talet omöjlig.²⁰ Med karaktäristisk motsägelsefullhet betraktar Myrdal välfärdsstaten här som redan realiserad i västvärlden, med undantag av USA, samtidigt som han identifierar denna välfärdsstats inneboende "metafysiska" problem som alltmer akut och uppenbart i det globala perspektiv som avkoloniseringen öppnat – dess nationalistiska grundval nu avslöjad.

Innan denna kritik av välfärdsstatens nationalism återges är det viktigt att identifiera vad Myrdal på 1950 och 60-talet menar konkret med "välfärdsstat". Inte helt olik Friedrich Engels, som Myrdal sporadiskt allierar sig med i fotnoter om planeringsideologins ursprung (Myrdal 1968, s. 727), tänker han sig välfärdsstaten som en process genom vilken staten gör sig själv obsolet, vittrar bort genom att dess omfång blir totalt och gränsen mellan den politiska och den sociala sfären suddas ut. De sociala och ekonomiska förlopp som den liberala staten påverkar undantagsvis genom lagar vars koordination ytterst förblir utsagd och gömd bakom den liberala frihetsteorin, automatiseras av välfärdsstaten genom att beteenden och värderingar justeras med hjälp av utbildning och strategisk lagstiftning. Som ett exempel betraktar Myrdal en svensk lag om anställningsdiskriminering av förlovade, gifta och gravida kvinnor. Medan lagen behövdes på 1930-talet är den meningslös i slutet på 1950-talet: dess referent i den sociala verkligheten har utrotats genom en "profylaktisk" kombination av lag och utbildning (Myrdal 1960, s. 91).²¹

²⁰ Det tydligaste exemplet på Myrdals vision förblir essän från *Spektrum*, "Socialpolitikens dilemma I-II" (1932)

²¹ Med sin ofta kritiserade optimism antyder Myrdal i samma avsnitt att även att de amerikanska medborgarrättslagarna kommer att gå detta öde till mötes.

Genomgående formulerar Myrdal på så sätt välfärdsstaten som speglade en svensk 1950-talssituation. Dess jämlikhetspolitik hålls samman av ett konstant hot om socialisering från en stark arbetarrörelse, vars påtryckningar i praktiken ger samma ekonomiska maktfördelning som om en socialisering redan ägt rum. Myrdal tar också för givet att staten måste kontrollera kommunikation, transport och kanske även banker, försäkringar och vissa industrier. Välfärdsstatens avgörande uppgift är dock att garantera att alla verksamheter bedrivs i enlighet med den "offentliga viljan" ("the public will") oavsett ägandeskapets fördelning. Utöver denna roll, vars garanti Myrdal här kopplar till ett aktivt hot om socialisering genom välorganiserade och välinformerade intressegrupper, ska välfärdsstaten också garantera alla organisationers demokratiska karaktär.

Within the general framework provided by these two types of state policies, the public will is then realized by an enlightened and active people, without calling for much direct state intervention in casu. The people will do this both directly through general community pressure, establishing and sanctioning what in reality is a system of social morals, and more indirectly through their participation in local self-government and in their interest organizations. (Myrdal 1960, s. 94)

För att återgå till den kritik som ryms i samma presentation av denna västerländska välfärdsstat: Myrdal erkänner att den "integration", eller jämlikhet (de två termerna är synonyma för Myrdal), som den västerländska välfärdsstaten genom dessa medel uppnått står i omvänt förhållande till en global desintegration, eller ojämlikhet. Denna nationalistiska självmotsägelse hos den västerländska välfärdsstatens jämlikhetspolitik beror på dess historiska framväxt. I *Beyond the Welfare State* skisserar Myrdal denna genealogi som en serie tillfälligheter: en följd av undantag från naturrättslig, liberal teori på nationell nivå som dels svarade på internationella kriser, dels reagerade emot den manipulation av marknaden som kapitalismen tillät enskilda intressegrupper.

Nationell planering växte fram som en nödvändig koordination av dessa undantagsingrepp och gav ett ramverk för att medla mellan intressegrupper enligt det gemensamma nationella intresset gentemot internationella krafter. Välfärdspolitik stärkte därigenom den nationella, etniska gemenskapen gentemot det utländska och fostrade även vardagliga "attityder" som förhindrar en känsla av solidaritet med den fattiga världen: Välfärdsstatsmedborgaren, säger Myrdal, vänder sig inåt (Myrdal 1960, s. 43; s. 92).

Ett egenintresse ytterst bestämt av en etniskt definierad nation blev inbyggt i den västerländska välfärdsstatens grundstruktur – en slutsats som låter Myrdal spekulativt fråga ifall Marx revolutionära prognos hade bekräftats historiskt om befolkningarna i de västerländska nationerna varit mer etniskt heterogena. Indirekt förklaras därmed också USA:s eftersläpande välfärdsstat med att det där saknats en sådan överensstämmelse mellan etnicitet och nation som fanns i länder som Sverige under välfärdsstatens framväxt (Myrdal 1960, s. 222).

Genom att vara ett ramverk av ett minimum av koordinerande lagar och ett maximum av fostrande institutioner som tillåter medling mellan intressegrupper inom nationens etniskt bestämda identitetsgräns, gör välfärdsstaten en global solidaritet praktiskt omöjlig. Även en nationell majoritets generositet gentemot fattiga nationer kan enkelt hejdas av en minoritet vars intressen hotas, vilka måste vördas för att bevara den nationella integrationen även om det omöjliggör den internationellt. Den nationalistiska välfärdsstatens jämlikhetspolitik står på så sätt i direkt konflikt med uppfyllandet av dess ideal i egentlig mening – med mänskligheten snarare än den nationella gruppen som horisont.

Trots de egna teoretiska ansträngningarna under 1930-talet hävdar Myrdal här att välfärdsstatens begrepp i väst anlönt efter att dess förverkligande redan var ett faktum. En teori och ideologi formulerades fragmentariskt och negativt som en reaktion till den liberala politikens och teorins ofrånkomliga upplösning i möte med samhällets komplexitet. I de fattiga länderna, där "planering" är nödvändig från första början och sammanfaller med nationens självdefinierande, råder det motsatta förhållandet: "...the *idea* of planning precedes attempts at its *realization*." (Myrdal 1968, 739) Den positivt formulerade planeringsideologi som den västerländska välfärdsstaten saknade och fortsätter att gömma bakom sina undantagsingrepp och sina ideologiskt bestämda teorier, kan på så sätt, för första gången i världshistorien, ges till västvärlden från dess forna kolonier. Myrdals projekt, ytterst att förverkliga upplysningsidealet "lika möjligheter" ("equality of opportunity"), förskjuts genom denna motsägelsefullt samtidigt triumfatoriska och grundligt självkritiska diskurs om välfärdsstaten från en nationell till en global scen, vars huvudaktörer är antikoloniala intellektuella ledare av Jawaharlal Nehrus slag.

Kritiken av den västerländska välfärdsstaten från den globala ojämlikhetens perspektiv i texter som *Beyond the Welfare State* uttrycks också i texter där den icke-västerländska världens problem står i fokus: föreläsningarna i Cairo 1955, publicerade 1956 som *Development and Under-Development: A Note on the Mechanism of National and International Economic Inequality*, den mer systematiska och omfattande boken *An International Economy: Problems and Prospects* från samma år och *Rich Lands and Poor: The Road to World Prosperity* från 1957. Men kritiken är kanske mest betydelsefullt formulerad i de drygt tretusen finstilt tryckta sidorna i *Asian Drama* och dess supplement *The Challenge of World Poverty* från 1968 respektive 1970.²²

Alla dessa texter utgår från observationen av den omvända kausala relationen i världsekonomin: Minskad nationell ojämlikhet i väst motsvaras av ökad ojämlikhet globalt. Marx premiss, den omvända kausala relationen mellan kapitalets expansion och proletariatets fattigdom, har alltså tvärtemot den västerländska socialdemokratiska arbetarrörelsens självförståelse ännu inte motbevisats. Socialdemokrati har enbart inneburit en förskjutning av ojämlikhetens problem till en global scen på vilken en liten överklass av nationer skyddar sina intressen gentemot ett stort proletariat av fattiga nationer. Oavsett ekot från Marx i denna globaliserade omvända relation och Myrdals många varningar till västerländska publikar att Marx revolutionära förutsägelse inte motbevisats annat än ekonomiskt-teoretiskt, undviker Myrdal konsekvent att analysera denna ekonomiska diskrepans i termer av "exploatering". Enligt Myrdals förståelse av den termen skulle dess användande förutsätta Marx arbetsvärdeteori och mervärdebegrepp och därigenom kräva precis ett sådant "naturligt" och "objektivt" värdebegrepp som Myrdal försökte rota ut ur samhällsteorin (Myrdal 1960, s. 223; Myrdal 1972, s. 310).

²² För andra beskrivningar av dessa texter, som dock inte betraktar dem i dess sammanhang, se Maribel Moreys introduktion till hennes temanummer av tidskriften *Humanity* om Myrdal. Av särskild relevans är artiklarna av Isaac Nakhimovsky, Benjamin Siegel, Simon Reid-Henry och Samuel Moyn (Morey 2017). Kapitel 7 i denna bok innehåller en utmärkt överblick av *Asian Drama* och kritiken av Myrdals utvecklingsdiskurs. Tydén accepterar kritiken av Myrdals utvecklingsdiskurs som i grunden teleologisk och på ett generiskt vis eurocentrisk – en tolkning jag i större utsträckning finner det nödvändigt att problematisera.

Sedan den tidiga uppgörelsen med liberalismens ekonomiska teori i *Vetenskap och politik* från 1930 hade Myrdal betraktat marxismens samhällsteori som epistemologiskt identisk med de samhällsvetenskapliga versioner av den liberala teorin som han genom alla sina texter kritiserar på samma grund: att de "objektiverar" politik och enligt naturrättsfilosofins princip hävdar en "naturlig" rätt och ett "naturligt" värde (Myrdal 1930, s. 158; Myrdal 1944, s. 1047; Myrdal 1956a, s. 87). Denna förmenta objektivitet, marxistiskt eller liberalt formulerad, hade förberetts av den liberala teorins teoretiska *ceteris paribus* – dess abstraktion av den sociala verklighetens komplexitet. Om Myrdal är "anti-marxistisk" går detta därför att nyansera från två motsatta perspektiv: Myrdal både bidrar till sin generations germanska samhällsteoris diagnos av den borgerliga epokens motsägelser – det var Karl Mannheim som arrangerade den engelska översättningen av Myrdals *Vetenskap och politik* – och välkomnar en senare "radikal" generations kritik av "liberala" misslyckanden att överkomma samma problem som hans egen kritik identifierar.²³

I stället för att kritisera den globala klassklyftan som en naturlig effekt vars primära orsak är det kapitalistiska ekonomiska systemet, beskriver Myrdal den därför rent fenomenologiskt, och tvingas därmed beakta marxismens och liberalismens blinda fläck: ras. Vad Myrdal med säkerhet kan säga, utan ekonomiska teorier, är att den globala ekonomiska skiljelinjen överensstämmer med en skiljelinje mellan hudfärg: västvärldens "color bar" och de solidaritetskänslor den fostrar (Myrdal 1956c, s. 155). Att omformulera den psykologiska grunden för solidaritetskänslor bortom ras kopplas därigenom samman med att motbevisa historiskt den logiska konsekvensen av den liberala-marxistiska naturrättsfilosofin, vilken enligt Myrdal enbart Marx under sin tid var ärlig nog att identifiera: revolution, ett våldsamt omfördelande av kapitalet till dem som genom att producera det hade en naturlig rätt till det (Myrdal 1930, s. 104).

Vägen till en verklig västerländsk välfärdsstat och, slutligen, en välfärdsvärld ("Welfare World") som kan hejda revolutionens logik leder i Myrdals analys

²³ För en tolkning av Myrdal som anti-marxistisk, se till exempel Pal Singhs kritik i *Black is a Country* som följer Uday Singh Mehtas modell för en kritik av liberalism i *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberalism* (Singh Mehta, 1999).

genom en framtid i vilken den icke-västerländska världen förenar sig och bekräftar sin makt gentemot västvärlden för att påtvinga dess korrigerande, bortom rassolidaritet, enligt sin nya positivt formulerade planeringsideologi. Enligt Myrdal är denna "nya" politiska ideologi, som han hittar i dess renaste form hos Nehru och de indiska planeringskommissionernas rapporter, fri från "metafysiskt" "objektiverade" och "naturrättslig" politik av den sort som enligt Myrdals utspridda genealogiska skisser både aktiverat och avbrutit den västerländska upplysningstraditionen (1968, 752; 1930, 96).²⁴ En enad och stark icke-västerländsk värld skulle ha politisk makt att tvinga västvärlden att omformulera sin "solidaritetsgrund" ("basis of solidarity") så att den överensstämde bättre med det västerländska jämlikhetsidealet.²⁵

Även om Myrdal aldrig otvetydigt betonar det skulle en "utvecklad" och "rationell" icke-västerländsk värld också vara mer lik västvärlden och på så sätt underlätta globalt en sådan vardaglig identifikation som tillåtit den nationella välfärdsstatens integration. Homogenitet, det förment universellas prioritet framför det partikulära, förblir alltså ett verktyg för jämlikhetspolitik även när det inte längre kan vara ett värde i sig: Myrdal understryker den partikulära sociala verkligheten i den icke-västerländska världen gentemot liberalismens partiska universalism men accepterar samtidigt att en sådan universalism, om den skulle göras till en social

²⁴ Myrdal finner dock i *Asian Drama* ofta anledning att själv korrigera sina indiska kollegor. Detta konstanta behov att korrigera de indiska planerna och politiska diskursen förblir dock framför allt ett bevis på den västerländska liberala samhällsvetenskapens infektering av de indiska ambitionerna. I ett avsnitt i *The Challenge of World Poverty*, som Myrdal skrev från en mer desillusionerad position efter att *Asian Drama* misslyckats att få samma genomslag som hans amerikanska studie, låter Myrdal den indiska journalisten Kusum Nair, vars bok *Blossoms in the Dust* Myrdal författade ett förord till, träda fram som ett nästintill perfekt indiskt språkrör för hans egna korrigeringar av den indiska utvecklingsdiskursen (Myrdal 1970, s. 128).

²⁵ Oavsett vad kritiker av Myrdals "idealism" hävdar vidhåller Myrdal på så sätt konsekvent att förändringar i den politiska, sociala och ekonomiska maktens fördelning kräver protest och påtryckning från en samlad och organiserad underprivilegerad "massa", men också att "idealistiska" justeringar i de dominanta gruppernas "värderingar" äger en verklighet och kan påskynda de på så sätt initierade sociala förändringarna (Myrdal 1965, s. 179; Myrdal 1956a, s. 61) Ett tidigt exempel på denna kritik som godkänns av senare kritiker som Nikhil Singh finns i Herbert Apthekers *The Negro People in America: A Critique of Gunnar Myrdal's "An American Dilemma"* (Aptheker 1946).

verklighet på initiativ av länderna själva, vore ett effektivt medel för att förverkliga en mänsklig i stället för en etniskt grundad affektiv solidaritet (Myrdal 1956c, s. 96).²⁶

Att avvisa denna dubbelhet hos Myrdal som en ren upprepning av liberal västerländsk universalism enligt till exempel John Stuart Mills mönster – vars inflytande på Myrdal är tydligt trots hans "immanenta kritik" av honom – tycks lika oärligt som att hävda att Myrdals moraliska relativism hindrar honom helt från att upprepa en liberal fantasi om en värld naturligt "utvecklad" i västvärldens avbild. En sådan avvisande tolkning kan visserligen motiveras av att Myrdals antirasism förlitar sig på ett argument om mänsklig likhet som i någon mån blir både beskrivande och föreskrivande. Men samma tolkning blir problematisk om den är ärlig nog att beakta Myrdals viktigare kunskapsteoretiska argumentet att det inte går att dra politiska slutsatser ur en sådan mänsklig likhet även om den finns.²⁷ Den kritiska blicken bör i stället vändas till hur Myrdal omformulerar den liberala fantasin om en mänsklig likhet i västvärldens avbild, från att vara teoretiskt implicerad som en sanning till att betonas, och projiceras, som en positivt artikulerad vilja i de nya nationerna: en möjlig lösning på det globala ojämlikhetsproblemet som demonstrativt fränsäger sig sitt universella sanningsanspråk och som ytterst bara kan grundas i den makt som koncentrerats hos den icke-västerländska världens västutbildade anti-koloniala ledare (Myrdal 1956c, s. 95).

Myrdal analyserar med andra ord den västerländska välfärdsstaten i ljus av avkoloniserings och icke-västs "underutveckling" mot bakgrund av sin egen teori om välfärdsstaten. Denna dubbla analytiska manöver kräver att en väsentlig distinktion gjorts mellan den sociala verkligheten i väst och den

²⁶ I vilken grad Myrdal förväntar sig att västvärlden i sin tur skulle komma att förvandlas i den icke-västerländska världens avbild är än mindre tydligt. En sådan förändring tycks dock implicerad i hans betoning av västvärldens de facto minoritetsstatus och maktunderläge, samt i en tydligt uttryckt förväntan att rörelsefrihet över gränserna som dikterats av "the color bar", om än otänkbar för Myrdal som en realistisk politik under 1950 och 60-talet, skulle vara möjlig i ett senare skede av den icke-västerländska världens "utveckling".

²⁷ Denna förvirring är såklart inte unik för Myrdal: I samma stund som man motbevisar rasismens argument om skillnad har man accepterat dess premiss att skillnad och likhet skall vara politikens grund.

sociala verkligheten i den icke-västerländska världen. I väst har enligt Myrdal nämligen en historisk process av inflytande mellan den sociala verkligheten och den liberala samhällsteorin – både beskrivande och föreskrivande – upprättat en korrespondens mellan dem och gjort dem nästintill oskiljbara: den ekonomiska, rationella människa som postulerades av teorin har där blivit nästintill verklig. Även om den fortsätter att stå i konflikt med den sociala verkligheten genom att framställa politiska slutsatser som objektiv sanning, motsvarar den liberala samhällsteorin den västerländska sociala verkligheten i tillräcklig grad för att kunna beskriva den. När den däremot exporteras genom utvecklingsekonomins teori till andra sociala verkligheter blir dess abstraktioners implicita politik mycket mer förödande än den varit i väst (Myrdal 1968, s. 1903).²⁸

Som ett led i detta övergripande resonemang identifierar därför Myrdal en social verklighet i den icke-västerländska världen, tydligast med hänvisning till Indien i *Asian Drama*, som är fundamentalt annorlunda än den som formats enligt den liberala teorins mönster i väst. Denna distinktion görs alltså inte endast för att ogiltigförklara västerländska analytiska begrepps förment universella applicerbarhet, utan också för att ge tillfälle att upprepa Myrdals egen "immanenta kritik" av den västerländska liberala samhällsteorin, vars frigörelse från "metafysik", eller ideologi, han ser som en förutsättning för den västerländska välfärdsstatens verkliga förverkligande som en välfärdsvärld.

Däri ligger dubbelheten i Myrdals idé om en fullständigt ny politisk ideologi, först formulerad när avkoloniseringsens världshistoriska brytpunkt gav vad Myrdal i *Asian Drama* kallar en "Third World of Planning" (Myrdal 1968, s. 707). Myrdals framhårdande i att den icke-västerländska världens planeringsideologi, vilken i kontrast mot västvärldens ideologier inte artikulerar politik som sanning utan som demokratiskt och "rationellt" bestämda viljehandlingar, det vill säga planer, representerar något fullständigt nytt i världshistorien står alltså i uppenbar konflikt med denna

²⁸ En sammanfattning av denna kritik, med fokus på begreppet "underemployment" och hur dess applikation i Sydasiens avslöjar både dess västerländska antaganden om den sociala verkligheten och dess implicita politiska premisser, finns i bilagan "A Critical Appraisal of the Concept and Theory of Underemployment" i *Asian Drama* (Myrdal 1968, s. 2041).

ideologis nästan perfekta överensstämmelse med hans egen socialpolitiska teori och kritik av den liberala samhällsfilosofin från 1930-talet. Myrdals tidiga teoretiska projekt, förberedande vad andra skulle kalla en "tredje väg", blir med andra ord på 1950 och 60-talet omformulerat som en "tredje värld".

Myrdal kritiserar genomgående den västerländska utvecklingsekonomins analogi mellan den "utveckling" som ägde rum i väst och den "utveckling" som krävs i den icke-västerländska världen. Men i sin kritik av den västerländska teorins analogiska analys inför Myrdal en ny analogi: mellan sin egen teori och en teori som enligt hans egen logik måste tillhöra någon helt annan. "Planeringens tredje värld" blir på så sätt formulerad både som ett unikt ursprung till något nytt bortom västvärlden och som en repetition av västvärlden som fullbordar den. Den "tredje världen" är unik när den formuleras som en korrigerande av den västerländska välfärdsstatens nationalism och ideologiska "metafysik". Men den är en upprepning på den västerländska välfärdsstaten när den formuleras i termer som överensstämmer med Myrdals vision sedan 1930-talet av ett moraliskt obundet, rationellt planerat socialt liv.²⁹

En analogiskt formulerad solidaritet med den icke-västerländska världen

I april 1959, när Myrdal hade riktat hela sin uppmärksamhet mot Sydostasien och de "underutvecklade" regionerna skrev Wright, vars roman *The Long Dream* just hade mötts av negativ kritik i hemlandet, till Myrdal i ett avsnitt som är understruket i mottagarens kopia av brevet:

Listen, I'm between books and my thoughts turn to travel, new projects. I'm wondering if there is anything I could do in India? Could I write a book about India? Could I be of any service to the Indian people? I'm chaffing at the bit here in this pale and rotting Europe and want to see new people and new countries? Quite seriously, could you take up with your friends in the Indian government and see if I could be

²⁹ Eftersom Sverige för Myrdal också förblir ett undantagsexempel på den västerländska välfärdsstaten som ligger närmare hans teoretiska ideal, placerar dessa analyser "Sverige" i en unik valfrändskap med de forna kolonierna: Sverige kan nästan skänka den icke-västerländska världen det analogiska exemplet på "utveckling" som inte kan ges av den västerländska välfärdsstaten.

used to the benefit of India. Could I work any with [sic] Indian writers? Or do they already have enough? The object of my writing this is to offer my services, for whatever they are worth, to India. See what you can do for me (Wright 1959a).

Wright anställdes aldrig av Myrdal i Indien.³⁰ Myrdal försökte dock, av allt att döma uppriktigt men i slutändan förgäves, finna finansiering till Wright för att skriva en andra bok om Afrika. Denna skulle till skillnad från Ghanaboken handla om det franska Afrika, som Wright i sitt synopsis till boken tänker sig kommer präglas av en annan historisk dynamik än den han beskrev i relation till den protestantiska, tragiska intellektuella eliten i de brittiska postkolonierna. Det franska kolonialstyret, föreslår Wright, hade till skillnad från det brittiska stämplat den inhemska eliten med västerländsk religion och kunde därför kanske upprätta en sådan relation till "massorna" som den inhemska koloniala eliten i de brittiska kolonierna inte varit förmögen till och vars frånvaro där givit upphov till rörelser av Nkrumahs och Nehrus sort – rationella, revolutionära, samtidigt västerländska och icke-västerländska (Wright, 1959b).

Denna slutfas i Myrdals och Wrights korrespondens – Wright avled året efter – antyder en utebliven fördjupad dialog som förmodligen hade gjort skillnaderna mellan deras perspektiv mer definitiva. Under den period som deras korrespondens pågick, mellan 1951 och 1959, är deras kvasi-dialektiska grundmodell dock samma: Den icke-västerländska världen kan på grund av sin historiska belägenhet mellan motstridiga former av irrationalism – västvärldens och den icke-västerländska världens – överskrida båda och gå en rationell framtid till mötes bortom rasism, religion och ideologi.

Både Myrdal och Wright pendlar i sina berättelser om den icke-västerländska världens relation till västvärlden mellan att avvisa och återinföra analogin dem emellan som en analytisk modell: en analogi förnekas för att en annan ska kunna upprättas. Icke-väst är något så olikt västvärlden att en analogi mellan dem är omöjlig. Den "tredje världen" måste tala från en social verklighet så annorlunda att den liberala samhällsteorin där bryts ned. Endast då kan en helt ny politik formuleras. Men denna nya politik visar sig

³⁰ Myrdal tycks dock ha övervägt att anställa Wright till sitt sydasiatiska projekt ett par år tidigare (Myrdal 1956c).

vara ingen annan än den västerländska i dess oförfalskade form. Den icke-västerländska världen är både radikalt annorlunda och absolut identisk med den västvärld som det är dess historiska öde att både förneka och förverkliga.

Vad Myrdal kallar den västerländska traditionens "metafysik" – idén om en objektiv politik – och vad Wright kallar dess "paganism", antas av ingendera väsentligen diskvalificera den. Konturerna av en sådan kritik, som ser västvärldens motsägelser som inbyggda i dess sanningar, kan anas hos båda men ges aldrig rangen av slutsats. I stället finner deras analyser, som tar form innan 1960-talets omvälvningar, gemensam sak i att föregå just en sådan kritik och i deras försök att artikulera ett alternativ till den innan den anländer, genom en världshistorisk berättelse om de dialektiska förvandlingar av västvärlden som utlovas av avkoloniseringen.

Referenser

- Aptheker, H. (1946). *The Negro people in America: A critique of Gunnar Myrdal's "An American dilemma"*. New York: International Publishers.
- Chakrabarty, D. (2010). The legacies of Bandung: Decolonization and the politics of culture. I Lee, C. (red.) *Making a world after empire: the Bandung moment and its political afterlives*. Athens: Ohio University Press, ss. 45-68.
- Gaines, K. (2001). Revisiting Richard Wright in Ghana: Black radicalism and the dialectics of diaspora I Gordon, J. & Zirakzadeh, C. (red.) *The politics of Richard Wright: Perspectives on resistance*. Lexington: University Press of Kentucky, ss. 181-198.
- Georges, O. (2017). *African literature and social change. Tribe, nation, race*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gilroy, P. (1993). *The black Atlantic. Modernity and double consciousness*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hägerström, A. (1939). *Socialfilosofiska uppsatser*. Stockholm: Bonniers.
- Jackson, W. (1990). *Gunnar Myrdal and America's conscience. Social engineering and racial liberalism, 1938-1987*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Melamed, J. (2011). *Represent and destroy. Rationalizing violence in the new racial capitalism* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mills, C. (2017). *Black rights / white wrongs. The critique of racial liberalism*. New York: Oxford University Press.

- Morey, M. (2017). Introduction. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, 8(1), 127-132.
- Myrdal, G. (1930). *Vetenskap och politik i nationalekonomien*. Stockholm: Bonnier.
- Myrdal, G. (1931). Kring den praktiska nationalekonomiens problematik. *Ekonomisk tidskrift*, 33(2), 41–81.
- Myrdal, G. (1932). Socialpolitikens dilemma I. *Spektrum*, 2, 1–12.
- Myrdal, G. (1932). Socialpolitikens dilemma II. *Spektrum*, 3, 13–31.
- Myrdal, G. (1943). *Rasfrågan i världen*. Stockholm: Kooperativa förbundets förlag.
- Myrdal, G. (1944). *An American dilemma. The Negro problem and modern democracy*. Vol. 1-2. New York: Harper & Brothers.
- Myrdal, G. (1956a). Foreword. I Wright, R. *The color curtain: A report on the Bandung conference*. Cleveland: The World Publishing Company, ss. 1-6.
- Myrdal, G. (1956c). *An international economy. Problems and prospects*. New York: Harpers & Brothers Publishers.
- Myrdal, G. (1956d). *Development and under-development. A note on the mechanism of national and international economic inequality*. Cairo: National Bank of Egypt.
- Myrdal, G. (1956c). *Utkast till brev till Richard Wright [brev]*. 6 mars. Flemingsberg: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Myrdal, G. (1957). *Rich lands and poor. The road to world prosperity*. New York: Harper & Row Publishers.
- Myrdal, G. (1958). *Value in social theory. A selection of essays on methodology*. London: Routledge.
- Myrdal, G. (1964). Liberalism & the Negro. Around-table discussion. *Commentary*, 37, 25-42.
- Myrdal, G. (1965). *The challenge to affluence*. New York: Vintage.
- Myrdal, G. (1968). *Asian drama. An inquiry into the poverty of nations*. New York: Pantheon.
- Myrdal, G. (1970). *The challenge of world poverty*. New York: Pantheon.
- Myrdal, G. (1972). *Against the stream. Critical essays on economics*. New York: Pantheon.
- Pal Singh, N. (2004). *Black is a country. Race and the unfinished struggle for democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Robinson, C. (1983). *Black Marxism. The making of the black radical tradition*. London: Zed.

- Robinson, C. (2018). Richard Wright and the critique of class theory. I Gordon J. & Zirakzadeh, C. (red.) *The politics of Richard Wright: Perspectives on resistance*. Lexington: The University Press of Kentucky, ss. 45-64.
- Singh Mehta, U. (1999). *Liberalism and empire. A study in nineteenth-century British liberalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Southern, D. (1994). *Gunnar Myrdal and black-white relations. The use and abuse of "An American dilemma," 1944-1969*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Wright, R. (1954). *Black power. A record of reactions in a land of pathos*. New York: Harper.
- Wright, R. (1945). Introduction. I Drake, St. C. & Cayton, H.R. (red.) *Black metropolis. A study of Negro life in a northern city*. New York: Harcourt, Brace and Company, ss. 1-12.
- Wright, R. (1955a). *Brev till Gunnar Myrdal* [brev]. Skickat till Gunnar Myrdal, 7 september. Flemingsberg: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Wright, R. (1955b). *The color curtain: A report on the Bandung conference*. Cleveland: The World Publishing Company.
- Wright, R. (1957a). *Pagan Spain*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Wright, R. (1957b). *White man, listen!* Westport: Greenwood Press.
- Wright, R. (1959a). *Brev till Gunnar Myrdal* [brev]. Skickat till Gunnar Myrdal, 22 april. Flemingsberg: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Wright, R. (1959b). *Brev till Gunnar Myrdal* [brev]. Skickat till Gunnar Myrdal, 28 maj. Flemingsberg: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Wright, R. (1977). *Black boy (American hunger)*. New York: Perfection Learning Prebound.

6. Vackra och välklädda: Konstruktioner av respektabla svenska kvinnor under 1950-talet

Emma Severinsson

Inledning

I slutet av 1950-talet tog författaren Josef Almqvist kontakt med Bertil Lundman, docent i fysisk antropologi vid Uppsala universitet, för att be om hjälp med att hitta lämpliga bilder av olika "rasskönheter". Han efterfrågade bland annat skarpa fotografier av kvinnor av nordsvensk typ och av östbaltisk, alpin, dinarisk och mediterransk ras (Brev från Almqvist till Lundman 24/7 1957). Anledningen till att Almqvist var intresserad av ett sådant material var att han vid tillfället var redaktör för en serie bestående av fyra rådgivningsböcker med titeln *För oss kvinnor* som sedan publicerades 1958. Böckerna var tänkta att vägleda kvinnor i allt från hemarbetet och arbetslivet till relationer och skönhets- och modefrågor. Verken gavs ut i en exklusiv utgåva i skinnband med förgyllt snitt men även i klotband.

I denna artikel undersöks hur mode- och skönhetsrådgivning, utifrån ovannämnda böcker, annan rådgivningslitteratur och svenska modetidningar under 1950-talet, användes som ett medel för att formera och konservera svenskhet genom instruktioner för kroppsvård och klädsel. Det fanns en vilja att bevara det genuint svenska men samtidigt en strävan efter att utveckla svenskarna till deras fulla potential såväl vad gällde kropparna som klädseln. Mode och skönhetsvård var fenomen som främst knöts till kvinnorna vars uppgift var att utgöra tilltalande och välvårdade representanter för folkhemmets faktiska hem. Fokus för denna artikel är därför konstruktioner av svenska kvinnor i populärkulturen.

Almqvist var redaktör för *För oss kvinnor* men de som författade de olika avsnitten om skönhetsvård var övervägande kvinnor, de övriga rådgivningsböckerna är författade av kvinnor och de flesta artiklarna i modepressen var likaså skrivna av kvinnliga journalister. Ibland finns ett mer personligt tilltal i form av ett "vi kvinnor" men i andra fall betraktar

skribenten de svenska kvinnorna med distans. Kvinnorna som uppmanades sträva efter en välklädd, vacker och välvårdad kropp skulle inte enbart göra det för att leva upp till männens förväntningar. Vackra, välklädda och välvårdade svenskor var något som hade en vidare betydelse och skapade stolthet och trivsel i ett större sammanhang än så. Materialet är ett utsnitt ur det som ingår i ett forskningsprojekt om folkhemmets mode.

Den modeteoretiska pionjären John Flügel menade redan 1930 att kläder kommunicerar social tillhörighet och nationalitet (s. 15). Trots det har konstruktioner av nationalitet ofta förbisetts i historisk forskning om mode till förmån för ett klass- respektive genusperspektiv. Hur nationalitet uttrycks genom klädseln kan enkelt undersökas genom till exempel militära uniformer och skoluniformer men finns även uttryckt på ett mer underliggande sätt i mer vardagliga typer av kläder (Maxwell 2019, s. 2–3). Även i den svenska modehistoriska forskningen har kategorin nationalitet varit styvmoderligt behandlad även om det finns några undantag (Bagerius 2019; Blomberg 2006). Hur svenska kvinnokroppar har använts som nationella symboler är däremot mer utforskat (Andersson 2006; Blomberg 2006; Mattsson & Pettersson 2007; Salomon 2007; Severinsson 2018; Tolvhed 2008).

Syftet med denna artikel är att visa hur mode och skönhetsrådgivning, som historiskt sett kodats som ytligt, spelade en betydande roll i skapandet av normer för hur svenskarna, och i synnerhet de svenska kvinnorna, förväntades se ut och hur detta i förlängningen ansågs påverka deras beteenden. Jag undersöker hur föreställningar om ras och svenskhet formulerades i dåtidens mode- och skönhetsrådgivning. Utgångspunkten är att kläder är en central markör för nationalitet och användes som en form av moralisk kompass för hur väl kvinnor passade in i den "svenska kulturen". Nationell identitet kan definieras som en föreställd gemenskap som bland annat formeras genom tryckta medier och även genom mode, teater, musik, tv, film, radio och arkitektur (Edensor 2002, s. 7). Den nationella identiteten och den nationella gemenskapen manifesteras också i vardagliga rutiner så som när vi talar, äter och sover liksom i valet av språk, religion, klädsel och musik (Ehn, Frykman & Löfgren 1993, s. 13–14).

1950-talet har beskrivits som en guldålder för folkhemmet och även som en blomstrande tid för modeindustrin och modepressen. Konfektionsindustrin förändrades och billigare produkter gjorde moderiktiga kläder tillgängliga för

en större del av befolkningen. Det var också en tid då fler modetidningar startades och när de redan etablerade veckotidningarna ägnade allt fler sidor åt de senaste trenderna. Valet att undersöka 1950-talet baseras på den växande konsumtionskulturen som brukar tillskrivas perioden och det större utrymme som mode fick i den tidens populärkultur, vilket inte minst speglades i att modejournalistiken tog mer plats. Kvinnor tilltalades som och tillskrevs vidare aktörskap som konsumenter under folkhemsperiodens första årtionden. Det är därför fruktbart att undersöka hur kvinnor som konsumenter av mode förväntas förhålla sig till inköp av kläder.

I 1950-talets folkhem konstruerades en ny kollektiv identitet kring idén om den vanliga, ordinära svensken (Salomon 2007, s. 191). Ett föreställt "vi" som en enhet är en central del i processen av formerandet av en nation (Edensor 2002, s. 7). Längtan efter det moderna skapade en homogenisering av vanor, rutiner och preferenser. Efterkrigstidens vardagliga hembyggen bidrog också till en viss inställning till konsumtion, stil, smak och familjeliv som kom att uppfattas som "något typiskt svenskt" (Ehn, Frykman & Löfgren 1993, s. 65). Kulturgeografen Irene Molina menar att nationen och hemmet kan "sagas befinna sig mitt i skärningspunkten mellan makten och de sociala konstruktionerna kön, ras och klass" (Molina 2007, s. 15). Den svenska välfärdspolitiken handlade om att tillrättalägga samhället och inte minst familjelivet skulle anpassas efter folkhemmets ideal (Salomon 2007, s. 205). För att få de svenska medborgarna att uppfylla dessa krav behövdes fostran genom upplysning och rådgivning. Både politiska och kommersiella aktörer arbetade med att sprida kunskap om de nya funktionalistiska och rationella principer som skulle styra hur hemmen utformades och därmed även hur konsumtionen skulle hanteras (Alexius & Löwenberg 2012; Broberg & Sandström 2018).

Historikern Karin Carlsson (2013) visar i sin studie om hemvårdarinnor hur hemmet sågs som en samhällelig och politisk angelägenhet och hur de sociala ingenjörerna och andra professionella aktörer skulle arbeta för god hygien och hälsa i hemmen. Familjerna ansågs behöva höja sin hygieniska standard och därmed bli goda medborgare (Carlsson 2013, s. 41–48). Jag menar att de här resonemangen även bör inkludera mode och hur kläder användes för att skapa respektabla medborgare. Nya roller och nya krav på människor kräver ofta även nya klädkoder som tydligt avspeglas i synen på mode (Edwards 2015, s. 8–9). Det är allmänt vedertaget att kläder är ett socialt fenomen men

det har också poängterats att förändringar i klädseln *är* social förändring. De plagg vi väljer eller uppmanas att klä oss i har således en potential att även vara medskapare i olika sociala förändringsprocesser (Hollander 1994, s. 4, 13). På samma vis menar modeteoretikern Elizabeth Wilson att mode ska förstås som ett kulturellt fenomen som har förmåga att uttrycka idéer, begär och tro (Wilson 2003, s. 9).

Den teoretiska utgångspunkten för studien är förankrad i Beverly Skeggs respektabilitetsbegrepp. Respektabilitet kan beskrivas som ett kluster av tecken, ekonomi och praktiker som är tätt sammanlänkade med klasstillhörigheter (Skeggs 2000, s. 31). Den förutsätter alltid ett motsatspar för att kunna upprätthållas, det vill säga de som uppfattas som respektabla och de som inte gör det. Respektabiliteten konstrueras av godtagbara former för beteende, språk och utseende som fungerar som sociala regler och moralkoder (Skeggs 2000, s. 78). Skeggs studie av respektabilitet grundar sig i en analys av brittiska kvinnor som tillhörde arbetarklassen under 1980- och 90-talen. Kontexten som jag undersöker skiljer sig från den som Skeggs utgår ifrån, men jag menar att respektabilitet kan användas som en ram för att identifiera vad en respektabel medborgare är. Respektabilitet blir då ett begrepp för att ringa in vilka egenskaper och aspekter som konstruerar respektabla medborgare vid en viss tidpunkt och i en viss kontext. Respektabilitetsbegreppet har också använts i flera svenska studier som till exempel i relation till barnbegränsandets idé och praktik från sent 1800-tal till 1940-talet och till hur svenska sexualitetsideal möter föreställningar om ras, etnicitet och klass hos unga kvinnor med bakgrund i Latinamerika under 2000-talet (Kling 2007; Lundström 2010).

Anledningen till att jag i första hand använder begreppet respektabilitet och inte det svenska skötsamhet är att Skeggs begreppsapparat utgår från skapandet av godtagbara femininiteter. Vi föds med olika ekonomiska, kulturella och sociala förutsättningar och till detta för Skeggs också kroppsliga förutsättningar som "inte nödvändigtvis passar in i de teckensystem som definierar vad det är att vara attraktiv" (Skeggs 2000, s. 164). En viktig del i att vara en respektabel kvinna är också att ha kunskap om vilka kläder som är rätt vid ett visst tillfälle, hur de ska bäras och var de ska köpas och så vidare (Skeggs 2000, s. 166). Begreppet kan därför användas för att förstå och förklara hur mode bidrog till att konstruera en önskvärd svensk kvinnlighet. Detta är starkt beroende av den samhälleliga kontexten

där 1950-talets folkhem är viktigt för att förstå hur klädseln bidrog till att upprätthålla och formera önskvärda medborgare. Klädsel och mode-medvetenhet liksom god smak sågs som viktiga komponenter i vad som kunde anses vara respektabelt eller inte.

Processen att skapa en viss typ av medborgare kan också beskrivas med begreppet kulturell kloning, som innebär ett systematiskt reproducerande av likhet. Ras- och rasismforskarna Philomena Essed och David Theo Goldberg (2002) menar att kloningen är starkt förankrad i relation till ras/etnicitets-, genus- och klasstrukturer. Kloningskulturen baseras på att en viss typ av människa konstrueras som önskvärd. Idealet etableras och reproduceras inom politiken, juridiken och inom militären, utbildningsystemet, estetiken, massproduktionen och populärkulturen. Processen bygger på att patriarkala strukturer upprätthåller och bevarar normer som befäster privilegier för vita medelklassmän. Det beskrivs som ett explicit val att upprätthålla denna struktur av hegemonisk konsensus där likhet är önskvärd. Produktion, konsumtion och estetik kan används som medel för standardisering och homogenisering av människor och även utesluta de som inte passar inom normen (Essed & Goldberg 2002).

Cultural cloning is predicated on the taken-for-granted desirability of certain types, the often-unconscious tendency to comply with normative standards, the easiness with the familiar and the subsequent rejection of those who are perceived as deviant. (Essed & Goldberg 2002, s. 1070)

I likhet med respektabilitetsbegreppet finns det, menar jag, en allmängiltighet i begreppet kloning som kan användas för att visa hur man vid en viss tidpunkt arbetar med att föra vidare och implementera olika normer och ideal och inte bara som Essed och Goldberg framhåller på olika platser utan även i skilda tider. Termen kloningskulturer används här för att skapa en djupare förståelse för hur modetidningar och rådgivningsböcker användes för att konstruera en viss typ av svensk medborgare under 1950-talet. Jag ser således både klonings- och respektabilitetsbegreppen som ett ramverk vars komponenter är föränderliga över tid. Med utgångspunkt i 1950-talet undersöker jag vilka kvinnokroppar som vid tiden uppfattades som svenska för att sedan analysera vilken betydelse klädseln spelade i konstruktionen av svenskhet. Det handlar om vilka kroppar och vilken klädsel som ansågs passa in i folkhemmet och hur den kulturella kloningen och skapandet av respektabilitet tog sig uttryck.

Svenska kvinnokroppar

I *För oss kvinnor* betonas att den svenska typen är ”den som genom sin, starka, sunda kropp, sitt klara, friska ansikte med milda färger och hela sin fräscha, naturliga atmosfär gjort den svenska kvinnans skönhet världsberömd” (Almqvist band 3 1958, s. 34). Detta ligger i linje med att vissa påstådda särdrag brukar pekats ut för att ringa in vem som kan betraktas som svensk. Bland annat brukar hud-, hår- och ögonfärg liksom formen på huvud, näsa, ögon och läppar användas för att beskriva svenskars utseende. Blont hår, reslighet och en rak kroppsform är viktiga element för att konstruera föreställningar om hur svenskar ser ut (Werner 2014, s. 46).

I band ett av *För oss kvinnor* utreds hur kvinnors skönhet kan förstås i relation till olika nationaliteter och rasgrupper. Läsarna får bland annat veta att det finns olika premisser för hur skönhet har upplevts historiskt men även hos olika folkgrupper. Det innebär, förklarar skribenten, att vad som uppfattas som vackert kan skifta och skönheten påverkas av miljö, landskap, klimat, föda, arbete, motion och själsliga uppgifter. I denna tankefigur räcker inte ras till för att avgöra vem som är vacker utan även psykologiska orsaker behöver vägas in (Almqvist 1958 band 1, s. 31). Trots detta resonemang fokuserar en betydande del av *För oss kvinnor* som bär underrubriken ”Hälsa – hållning – skönhet” på just diskussioner om ras. I kapitlet ”Skönhet över hela jorden” framhålls att det finns vissa medfödda förutsättningar för att kunna anses som vacker:

Naturen måste ge oss några tilltalande ansiktsdrag och några vackra figurlinjer för att vi över huvud skall ha något att utveckla från spirande anlag till verklig skönhet. Vi talar här om en människas ras eller hennes biologiska arvstyp. (Almqvist 1958 band 1, s. 145)

De flesta svenskar pekades ut som tillhörande den nordiska rasen vilken identifierades genom lång- och högskallighet, smärt kroppsbyggnad, guldblont eller askblont hår och blå ögon (Almqvist 1958 band 1, s. 31). Föreställningen om en nordisk ras etablerades när den svenska rasforskningen tog fart från och med slutet av 1800-talet. En stor undersökning gjordes vid tiden för att utreda hur utbredningen av den nordiska rasen såg ut och inom Statens institut för rasforskning var tankegångarna om den nordiska rasen centrala. Begreppet användes också av nazityska rasforskare. Redan under 1930-talet började dock relevansen av att

kategorisera människor som tillhörande den nordiska rasen ifrågasättas även om klassificeringen inte övergavs (Ericsson 2020, s. 158–161).

I *För oss kvinnor* konstateras dock att det finns stora missuppfattningar vad gäller ras så som till exempel att många tror att alla individer är renrasiga och att enbart renrasiga personer kan vara vackra. Sverige beskrivs som det rasmässigt mest enhetliga landet i hela Europa och den nordiska rastypen sägs dominera starkt i landet. Endast 15 procent av svenskarna ansågs dock vara helt renrasiga medan de resterande hade större eller mindre inslag av östbaltisk och alpin typ: "Att vi inte är 100 procent nordras syns redan av exempelvis att genomsnittssvenskan har något mörkare hår än vad vi finner hos den oblandade nordtypen" (Almqvist 1958 band 1, s. 145).

Rank, frisk, stolt... genom tusende år har nordisk hållning präglat den svenska kvinnan

Fin dotter av ett bondeland — en naturligare kvinna än den norska finner man sällan

Den svenska och den norska kvinnan.

Kapitlet är illustrerat med tolv sidor med sammanlagt 45 fotografier av kvinnor av olika nationaliteter och raser med förklarande bildtexter, vilket indikerar att Almqvist fick ett positivt svar på sin förfrågan om fotografier. Upplägget för tankarna till de böcker som Herman Lundborg publicerade under 1920-talet när han kartlade olika rastyper (Lundborg 1927). Under ett fotografi av en leende kvinna med mellanblont står "Rank, frisk, stolt... genom tusende år har den nordiska hållningen präglat den svenska kvinnan" (Almqvist 1958 band 1, s. 146). Med andra fotografier följer beskrivningar som "Bakom ungerskans runda, breda drag lovar traditionen oss

temperament och hetsighet” och ”Modern kubanska... hon tycks veta att ett drag av spotskhet kan locka många män” (Almqvist 1958 band 1, s. 156). Här synliggörs ett antagande om att det utifrån kvinnornas nationalitet och utseende gick att identifiera vilka egenskaper som utmärkte dem. Fotografierna av de europeiska kvinnorna visar enbart deras ansikten medan indonesiska och tahitiska kvinnor och ”flickor från zulustammen” porträtteras avklädda med exponerade bröst eller fullständigt nakna (Almqvist 1958 band 1, s. 146–157). Under bilden av ”en flicka från Chile” får läsaren veta att ”vi gissar på mediterrän skönhet och nordisk friskhet bland förfäderna” (Almqvist 1958 band 1, s. 156).

Ovisst om med rätta utläser vi allvar och tungsinne ur dessa mongoliska kvinnors ansikten *Det nya Kina vill visa världen en frisk och effektiv typ, samtidigt är rasens vänlighet kvar*

Mongoliska och kinesiska kvinnor. Bildtexten till höger konstaterar att ”Det nya Kina vill visa världen en frisk och effektiv typ, samtidigt är rasens vänlighet kvar”.

Författaren menar vidare att synen på ras har förändrats och att ”vi nu ser skönhet i den alpina typens runda, mjuka, färgstrålande ansikte, i negrernas primitiva, kraftfulla drag och hos mängder av raskorsningar med oregelbundna, intressanta och personliga särmärken” (Almqvist 1958 band 1, s. 158). Det framhålls också att det finns en förlegad syn på ras som författaren vill ta avstånd ifrån genom att betona att ”vi i Europa lärt oss uppskatta vissa negertyper som fulländade vilket var otänkbart för några 100 år sedan då neger betraktades som ett monstrum” (Almqvist 1958 band 1, s. 27). Under 1920-talet letade sig rasbiologiska tankegångar in i populärkulturen och svenska veckotidningar tog inspiration från dem som

utgångspunkt för att föra fram en mall för svenska ideala kvinnor (Severinsson 2018, s. 143). Tabeller med precisa mått efter vilka läsarna uppmanades förändra sina kroppar publicerades, det vill säga att rasbiologin populariserades. Även om resonemangen om skönhet rymde en större problematisering i *För oss kvinnor* än under mellankrigstiden fanns föreställningarna om raser delvis kvar. Även exotiseringen och objektifieringen av icke-vita och utomvästerländska kvinnors kroppar var påtaglig. Det finns exempelvis ett avsnitt som handlar om afrikanska folkslag där kvinnokroppar beskrivs ingående och vissa kvinnor sades ha "getbröst" (Almqvist 1958 band 1, s. 34, 160). En illustration avbildar en naken kvinna och kompletteras med texten "Hottentottkvinnan har av naturen en benägenhet för steatypogi, dvs. fettstjärt" (Almqvist 1958 band 1, s. 34).

I rådgivningsboken *Våga vara vacker* framhölls att det inte finns några universella skönhetsmått och att om en "en hottentott kom hit skulle han ha det ledsamt i ett land där han aldrig kunde hitta en riktig, riktig fettstjärt" (Bjurström 1952, s. 14). "Redan i Europa finns det ju flera olika raser" betonade författaren Betty Bjurström och fortsatte som följer:

Vi har till exempel högvuxna och slanka nordbor och lågvuxna och slanka medelhavsfolk och så undersätsiga mellaneuropéer. Var och en av dess raser har väl skönhetsideal som är naturliga för dem. (Bjurström 1952, s. 21)

Baserat på undersökningen av *För oss kvinnor* och *Våga vara vacker* fanns det i skönhetskulturen fortfarande, om än inte lika utpräglat som tidigare, föreställningar och antaganden om att ras kunde användas som förklaringsmodell för vad som var vackert, men också att rastillhörigheten var avgörande för vad man uppfattade som vackert.

Johan Fornäs (2004) menar att rasdiskurser utgår från kroppsliga distinktioner som uppfattas som naturliga medan etniska diskurser i stället utgår från skillnader i traditioner och livsmönster. Båda dessa diskurser kan dock användas som strategier för att "frysa fast kulturell identitet till ett närmast evigt och inneboende väsen" (Fornäs 2004, s. 194). I resonemangen ovan blandas dessa två diskurser samman för att bilda en föreställningsvärld där människor skiljs åt både kulturellt och kroppsligt.

Ett lands befolkning förutsattes vidare ge ett visst enhetligt intryck som baserades på rasproportioner och de psykiska egenskaper som följde av dessa. Svenskarna beskrivs som ett blont, storvuxet och lugnt folk och italienarna som mörka, kortvuxna och livliga (Almqvist 1958 band 1, s. 145, 158). Trots att det inte finns en uttalad värdering i jämförelsen mellan svenskar och italienare är det ändå svenskarna med sitt lugn, blonda hår och storvuxna kroppar som underförstått var idealet. Trots resonemangen om att det inom samtliga rasgrupper finns skönheter och att vad som anses vara vackert skiljer sig från folk till folk, är det ändå den nordiska rasen som värderas högst. Slanka, friska och stolta svenskor av nordisk ras framställdes helt enkelt som överlägsna alla andra kvinnor. Även om den rasdiskussion som fördes tidigare under 1900-talet kritiserades och trots att en viss grad av rasblandning accepterades syns ändå spår av att det önskvärda var en viss ras i en viss nation – det vill säga rasblandningen fick inte gå för långt och hota det genuint svenska. I de flesta rådgivningsböcker och modetidningar som innefattas i denna studie förekommer inte denna form av direkta och explicita kopplingar mellan ras och skönhet men det finns vissa undantag. I den första svenska modetidningen för tonårsflickor *Ton-års-ton*, 1962, dök exempelvis rasbegreppet upp. Utomlands sades de svenska flickorna vara beundrade för att "det är stil och ras" över dem. De utmärktes av sina långa, graciösa, vackra och smäckra linjer. En svensk tonårsflicka var "som ett fullblod" enligt redaktören som också var ägare till Värnamo Konfektions AB, som stod bakom utgivningen av tidningen (*Ton-års-ton* 1962, s. 6).

Trots att den svenska skönheten gång på gång framhölls uppmanades läsarna att följa de mängder av råd som fyller böckernas sidor. De handlade om bantning, sminkning, grace, kroppshållning, träning, skönhetsvård med mera. En mängd detaljrika beskrivningar av hur kroppen skulle se ut presenterades:

Kroppenslängd = $7 \frac{3}{4}$ gånger huvudets höjd", "Från hjässan till blygdhårens övre gräns skall vara lika med halva kroppslängden. Brösten skall sitta mellan 3:e och 7:e revbensparet: vårtorna uppskjutna över vårtgården, ej längre ned än 5:e revbensparet och ett inbördes avstånd på minst 20 cm. (Almqvist 1958 band 1, s. 288)

I rasbiologisk anda framhölls att "om vi voro riktigt stränga, skulle vi för det första arbeta fram ett proportionsschema för varje enskild ras och för det andra ytterligare findela detta schema". I boken finns en utvikbar plansch som visar modeller av olika kvinnokroppar ordnade efter fem typer: "liten och slank", "liten och fyllig", "medeltyp", "lång och slank" och "lång och fyllig".

Rådgivningen som är anpassad efter svenskornas olika kroppstyper visar att det fanns en medvetenhet om att alla svenska kvinnor trots allt inte rymdes inom samma mall och inte heller skulle ha möjlighet att transformera kropparna i tillräckligt hög grad för att kunna göra det. I en tabell angavs dock precisa mått på flera olika kroppsdelar som lår, ankel och hals för de olika kvinnotyperna medel, lång och slank, liten och fyllig och så vidare (Almquist 1958 band 3).

”Fördelaktigt för figuren”. Guide med anpassade råd om mönster och övrigt lämpliga för olika kroppstyper.

Dessutom fanns en detaljerad guide för vilka kläder som bäst passade respektive kroppstyp. ”Den lilla fylliga figuren” sades orsaka flest problem eftersom konfektionerna sällan erbjöd alternativ för denna kroppstyp. De små runda kvinnorna uppmanades att klä sig i raka plagg som inte markerade höftpartiet och de rundryggade modellerna var i det närmaste förbjudna eftersom ”de kan få henne att rulla fram som en fotboll” (Almquist 1958 band, 3 s. 23–32). Det var alltså möjligt att dölja sin icke-respektabla kropp under

respektabla kläder för att närma sig idealet så mycket som möjligt. Kloningen av ideala kvinnor hade således sina naturliga begränsningar men såväl rådgivningslitteraturen som modetidningarna arbetade för att de kvinnor som föll utanför den kroppsliga normen skulle kunna dölja sina skavanker.

Kroppstyperna knöts även samman med olika rastillhörigheter, exempelvis beskrevs små och fylliga kvinnor som pykniska varianter inom alpin och östbaltisk ras, medan långa slanka kvinnor i huvudsak placerades inom den nordiska rasen. Läsarna uppmanades att identifiera sin typ för att sedan mäta den egna kroppens olika delar; allt från vaderna till huvudhöjden till axelbredden, halsens omfång, låren, ovanför knäna och andra kroppsdelar. Det fanns en påtaglig och tydlig vilja att klona en viss typ av kvinnokropp efter precisa mått. Under mellankrigstiden blev denna typ av tabeller och precisa mått vanliga i veckotidningarna och hade tydliga rasbiologiska konnotationer (Severinsson 2018, s. 144–145). Det fanns fortfarande spår av denna rasbiologiska skönhetskultur i 1950-talets mode- och veckotidningar även om den inte längre var lika stark som under 1920- och 30-talen. I *Femina* fanns till exempel en spalt där läsarna kunde ställa frågor till skönhets-experten Margit Bergwall. Kvinnor skickade in måtten på sina olika kroppsdelar för att få svar på om de var "normala". En läsare fick veta att hennes mått behövde justeras och att de proportioner som hon borde sträva efter var: "byst: 84 á 85m, midja 62 á 63 och höfter 86 á 87" (*Femina* nr 4 1957, s. 45). Samma tidning uppmanade läsarna under rubriken "Bli en ny kvinna" att skicka in beskrivningar av sina kroppstyper och erbjöd dem sedan hjälp att klä sig rätt för att komma så nära idealtypen som möjligt (*Femina* nr 5 1957, s. 19). I denna dubbeltydighet, där svenskorna å ena sidan ansågs ha naturligt vackra kroppar men å andra sidan ständigt behövde förbättra dem för att fullt ut accepteras, spelar de kommersiella drivkrafterna också in. Försäljningen av rådgivningslitteraturen som modetidningarna var beroende av att upprätthålla var beroende av att de svenska kvinnorna ville förändra sina kroppar. Den påstådda medfödda svenskheten underordnades också möjligheterna att transformera kropparna efter idealet.

Johan Fornäs har undersökt jazzmusikens inträde i det svenska folkhemmet. Han menar att "efter andra världskriget har rasbegreppet förvisso trängts undan i åtminstone den svenska kulturmiljön och blivit i det närmsta tabubelagt utanför begränsade sekter" (Fornäs 2004, s. 195). I de modetidningar jag har undersökt från 1950-talet användes, med ett par

undantag, inte rasbegreppet explicit men det är tydligt att inspirationen från rasbiologin levde kvar så långt även om just denna studie enbart kan säga något om ett utsnitt av dåtidens skönhetsrådgivning. Almqvist uttrycker en viss tveksamhet kring om han kommer att få hjälp att ta fram de bilder, av kvinnor av olika ras, som han efterfrågade. Han förmodade dock att hans "gamle vän" Jan Arvid Böök, som var dåvarande chef för Rasbiologiska institutet, skulle ställa sig välvillig till att låta honom låna bilder ur institutets arkiv, men avslutade brevet med följande rader:

Fast jag vet naturligtvis inte, huruvida han under den våg av miljöintresse, som f.n. på ett rent egenartat sätt behärskar antropologin, uppfattar idén att avbilda rasskönheter. (Brev från Almqvist till Lundman 24/7 1957)

Det går utifrån detta brev att se en avmattning eller tveksamhet till självklarheten i att använda rasbegreppet. Vid tiden pågick en vetenskaplig diskussion om huruvida rasbegreppet var fortsatt fruktbart att bruka eller inte och på vilket sätt det i så fall borde användas (Ericsson 2020). Lundmans syn på ras kan i stället kopplas samman med det tidiga 1900-talets rasforskning och hans tankesätt kring ras ska inte ses som allmängiltigt för tiden. Samtidigt publicerades trots allt sida upp och sida ner i *För oss kvinnor* om skönhet där rasbegreppet användes och det fanns även tydliga spår av det förkrigstida rastänkandet i *Ton-års-ton* och *Våga vara vacker*. Böckerna och tidningen riktade sig till en bred publik, vilket bör indikera att det fanns, i alla fall en viss, acceptans för att tänka kring ras även mer allmänt.

Det fanns, som konstaterats, en glidning eller dubbelhet i tankesättet om vackra kroppar inom skönhetskulturen. Å ena sidan fanns en grundläggande övertygelse om att den biologiska skönheten var baserad på ras. Å andra sidan räckte inte biologin till för att de svenska kvinnokropparna skulle värderas som vackra. Skönheten behövde vårdas och till hjälp fanns de olika tränings-, bantnings- och skönhetsråden som i nästintill oändlig mängd återfanns i den tidens tidningar och rådgivningsmaterial. Svenskheten framställdes på en och samma gång som biologisk och konstruerad. Här syns en vilja att klonas svenska kvinnor efter en viss modell. Biologiska förutsättningar räckte inte till för att kropparna skulle anses som genuint svenska fullt ut. Kloningen tar sig uttryck i en rådgivning om inte lämnade mycket utrymme för individualitet. En nyckel till att vara en "riktig" svensk

innebar dock inte enbart att tillhöra en viss ras och uppvisa en viss kroppstyp, utan det ansågs vara lika viktigt att vara välklädd.

Välklädda svenska kvinnor

Hemmet sågs som navet i det svenska folkhemmet både utifrån hur det skulle användas och inredas. Det skulle utformas enligt funktionalistiska principer där enkelhet och rationalitet var eftersträvansvärt. Historikern Ronny Ambjörnsson (2017) har identifierat hur ett ideal om den skötsamme arbetaren växte fram under 1800-talet för att sedan leva vidare under folkhemsperioden. Skötsamhetsidealet utgjordes kortfattat av ingredienser som bildning, pliktkänsla och ansvar. Kärnfamiljen, som gärna skulle bosätta sig i tidens moderna funkisvillor, bestod av den pålitliga arbetaren och den ordentliga husmodern (Ehn, Frykman & Löfgren 1993, s. 204). Historikern Maria Göransdotter menar att under 1930-talets lades grunden för den hempropaganda som förordade en ny sorts kvinna som skulle inreda, arbeta och bo i de nya hemmen. Kvinnan kom att ses som hemmets galjonsfigur som skulle ha förmågan att vara funktionell och modern inom vissa gränser (Göransdotter 1999, s. 51, 53). Svenskarna skulle dock inte enbart kännetecknas av välskötta hem och ett korrekt uppförande – de behövde också klä sig på rätt sätt. Just därför är det viktigt att undersöka hur rådgivningen om moderiktig klädsel förhöll sig till tidens ideal om likhet, funktion och rationalitet. 1950-talets folkhem hade, enligt en skribent i *För oss kvinnor*, bidragit till att de flesta svenska familjer kunde kosta på sig stilfulla kläder och ett vårdat yttre (Almqvist 1958 band 1, s. 22). I *Eva – Bonniers månadstidning* framhölls att det går att piffa upp en garderob genom noggrann planering även med små medel och att välkläddheten inte behövde begränsas genom en kringkuren ekonomi (Eva – Bonniers månadstidning mars 1958, s. 63). Utvecklingen som betydde att fler svenskar hade möjlighet att konsumera kläder väckte alltså en insikt om att detta nya konsumtionsmönster behövde hanteras.

Det var inte enbart klädernas snitt som var viktiga att ha kunskap om utan även att plaggen skulle matcha svenskornas hår- och hudfärg. I *Eva – Bonniers månadstidning* konstaterades att svenskorna redan klädde sig smakfullt och balanserat. Svenskorna utmärktes av "slankheten, fräschören, charmen, den magnifika hållningen och därtill ett klädurval utan konkurrens i världen" (Eva – Bonniers månadstidning maj 1956, s. 43). De tillskrevs vidare en utsökt

smak, vilket förstärktes av att de valde rena linjer utan bjäfs i nyanser som klädde dem och framhöll deras egna milda färger (Eva – Bonniers månadstidning maj 1956, s. 43). I *Våga vara vacker* betonades att svenska kvinnor klädde sig i diskreta toner och förstod att måttfullhet utan rysch och pysch var det rätta (Bjurström 1956, s. 9, 50). Tankarna om att ljusa toner och måttfullhet passade de svenska kvinnornas färger särskilt väl kan kopplas till det vithetsideal som gällde i en bredare kontext. Konstvetaren Jeff Werner har identifierat en liknande uppfattning när det gällde synen på svensk design under 1930-talet. Den ljusa designen ansågs kort och gott harmonisera med det blonda och bleka svenska, det vill säga på samma vis som klädseln skulle matcha hudfärgen förväntades även inredningen göra det (Werner 2014, s. 208). Svenskorna beskrevs som "bleka" och "milda" i hud- och hårfärgen, men det finns också mer explicita kopplingar mellan svenskhet och vithet. I *Konsten att bli vacker* varnas läsarna för att lockas till att bli alltför solbrända under semestern och därmed "brun som en neger" utan i stället bör de sträva efter att få en "lagom solgyllen frisk sommarfärg" då en brunbränd hud uppfattades som grövre och rynkigare (Jörge 1956, s. 64). Det ljusa och vita var en viktig komponent för att kvinnorna skulle uppfattas svenska. Filmvetaren Richard Dyer (1997) menar att vithet innefattar en dubbelhet genom att den på en och samma gång är osynlig och synlig. Vithet har historiskt sett kopplats till renhet, renlighet och oskuldsfullhet (Dyer 1997, s. 45, 47, 70). I exemplet från *Eva – Bonniers månadstidning* ovan kopplas svenskornas milda färger samman med fräschör och "rena linjer". Helheten konstruerar en vit och respektabel svensk kvinna som har förmåga att klä sig enkelt, men vackert.

Ett rationellt förhållningssätt till moderiktig klädsel utgjorde ett nav i konstruktionen av svenskhet i modetidningarna. Svenskornas slanka kroppar, hållning, charm och fräschör utgjorde grunden för att kunna bära upp de moderna plaggen. Detta visar att det fanns en enhetlig syn på hur svenskorna såg ut. Svenskorna berömdes för att de hade öga för vad som passade sig och inte – de valde aldrig bjäfs utan rena linjer. I tidningen *Evas modespegel* diskuterades varför just dräkten blivit så populär bland svenskorna och även här framhölls deras fysiska fördelar "ty här i landet finns ju många slanka, välväxta kvinnor som både passar i och trivs i dräkt" (*Evas modespegel* nr 1 1950, s. 14). Även i *För oss kvinnor* fördes det fram att den långa slanka typen var den som oftast kallades för mannekängfigur och att det också var denna som enklast kunde bära upp de kläder som "enligt vår smak

kallas exklusiva”. Tankar om en enhetlig svensk smak framträder här och det understryks också att det svenska klädidealet oftast baserades på den smärta nordiska rasen. En kritik riktades samtidigt mot standardiseringen, och även globaliseringen, inom klädindustrin som ansågs ha gjort att hundratals miljoner östasiater gick runt oestetiskt förklädda till västerlänningar (Almqvist 1958 band 1, s. 287–288). En anpassning av klädseln baserad på rastillhörighet fördes fram som lösningen på denna problematik.

Trots de översvallande orden om svenskornas redan fulländade smak och klädsel rådde inte konsensus om de redan var fullärda. ”Om man med friska ögon tittar på en medelsvensk folksamling, så är varken männen eller kvinnorna, särskilt vackert klädda” menade en skribent i *Evas modespegel* (Evas modespegel nr 1 1950, s. 13). I stället såg de lite slappt brokiga och obestämda och alltför massiva ut. Detta skulle kunna betyda att konfektionen ännu inte kunnat ge sitt bästa. Men det kan också betyda att vanlig, normal god smak är något som är ganska sällsynt. I *För oss kvinnor* betonades att den som var svag för tingeltangel borde strama upp sig och ta avstånd från en sådan irrationell klädsel (Almqvist 1958 band 3, s. 22). Etnologerna Billy Ehn, Jonas Frykman och Orvar Löfgren skriver om de svenska hemmen under 1950-talet att ”[d]en frodiga vulgaritet med rysch och pysch i storblommigt eller knallfärgat, som återfanns i tyska, engelska och amerikanska vardagsrum drevs på flykten i Sverige” (Ehn, Frykman & Löfgren 1993, s. 63).

Samma idéer som fanns om heminredning återspeglades i hur klädseln skulle utformas för att passa svenska förhållanden. Råden och pekpinnarna om att undvika det extravaganta och pråliga visar att det fanns en önskan om att klona en viss typ av svensk kvinna. Detta gjordes genom att avgränsa vad som var respektabelt och inte. Det icke-respektabla personifierades i kläddockan som hade sin motsvarighet i det manliga modelejonet och som symboliserade vad som ansågs vara en alltför flärdfull klädsel vid tiden (Severinsson 2020). Svenska kvinnor fostrades helt enkelt till god smak baserad på rationalitet och funktionalitet. Det fanns heller inga ursäkter för att inte vara respektabelt klädd oavsett hur den egna ekonomin såg ut. I stället sattes ett värde i att även med en begränsad ekonomi kunna uppvisa ett smakfullt och välvårdat yttre. En viktig pusselbit till att vara välklädd låg i att undvika ”planlösa inköp” (Hagdahl 1954, s. 89). Garderoben skulle i stället planeras noga och för den som var osäker kunde rådgivningsböckerna och modetidningarna vara behjälpliga. I dessa fanns nämligen klädscheman som visade vilka plagg som

borde finnas i svenskornas garderober för att de skulle kunna vara presentabla i olika sammanhang (Bonniers månadstidning nr 8–9 1952, omärkta sidor; Almquist 1958 band 3, mittuppslag, omärkta sidor; Söderlund 1951, s. 74–75).

För att vara välklädd behövdes heller ingen exklusiv elegans utan "poplinkappan från i våras kan vara lika smakrik och uppslagsgivande som en nysydd skraddardräkt bara den ... klär sin bärarinna" (Eva – Bonniers månadstidning mars 1958, s. 6). Även i rådgivningsboken *Hög klack till långbyx?* poängterades att ingen skulle behöva vara generad över att gå klädd i samma kappa eller klänning i sju–åtta år utan det tydde på ett sinne för kvalitet och en utvecklad smak (Söderlund 1951, s. 49). En varaktigt moderiktig klädsel förespråkades, vilket egentligen går emot hela grundprincipen där föränderligheten i själva verket är det som utgör mode, och läsarna uppmanades att inte falla för flyktigheten. De välklädda, och därmed rätt klädda, svenska kvinnorna skulle vara moderiktiga men rationella, lägga tid på sitt yttre men utan att vara ytliga. De skulle göra förnuftiga, medvetna och ekonomiska val och därmed välja plagg som kunde hålla i flera säsonger i stället för ett uppblussande "dagsländemode" (se till exempel Eva – Bonniers månadstidning januari–februari 1956, s. 35).

En skribent delade med sig av en händelse då hon helt förförts av en kappa efter parisisk design, som inte alls var särskilt klädsam vid närmare eftertanke. Därför ifrågasatte hon sitt eget och andra kvinnors självständiga omdöme och undrade om det inte fanns en tydlig norm för vad elegans var och om kvinnor enbart var benägna att "endast se genom det dagsaktuella modets magiska glasögon?" (Bonniers månadstidning nr 2 1952, s. 6). Skribenten lyckades här skapa ett "vi" av svenska kvinnor som borde kunna värja sig mot den parisiska flärdfullheten och samtidigt markera vikten av att följa tidningens tips. Strävsamhet och gemenskap som var tydliga ideal för 1950-talet ansågs inte vara förenliga med ytlighet och kommersialism (Salomon 2007, s. 223). Även här syns ett avståndstagande från det ytliga och kommersiella. I stället betonades vikten av att stå emot impulsen att följa modet alltför slaviskt och därmed falla för kommersiella krafter.

"Klädlyx kan köpas för pengar", betonades i rådgivningsboken *Att vara välklädd* från 1954, "men det kan inte klädkultur, som är en kombination av egenskaper och kunskaper" (Hagdahl 1954, s. 8). Ingen borde bli slav under

modet eller sträva efter att vara hypermodern, enligt råden i boken, utan välja diskreta, praktiska och klädsamma plagg för att främja "egen och andras trevnad" (Hagdahl 1954, s. 9). För att tillägna sig förmågan att vara välklädd betonades att kvinnorna var i behov av vägledning. Modetidningarnas roll var att ta ansvar för att svenska kvinnor skulle lära sig att navigera i det parisiska modet och helst skulle de också klä sig i plagg från den svenska konfektionsindustrin. Den kritiska blicken på det mode som spreds från Paris var långt ifrån ny vid tiden, utan det franska modet hade sedan lång tid tillbaka betraktats med tveksamhet i Sverige. Under 1700-talet förlöjligades de franska modenyheterna bland annat i pjäsen *Den svenska sprätthöken* och det var tydligt att den överdrivna lyxen inte ansågs passa in i Sverige. I slutet av 1800-talet vände sig i sin tur dräkthereformrörelsen mot det alltför utsvävande parisiska modet som ansågs vara ohygieniskt. I stället förespråkades en enklare dräkt som skulle vara vacker men inte alltför flärdfull och originell utan att vara spektakulär, ett mode som skulle passa fria svenska kvinnor bättre (Bagerius 2019, s. 235).

I 1950-talets modetidningar intogs en medelväg där tidningarna tillsammans med den svenska konfektionsindustrin tog ansvar för att anpassa det franska modet för de svenska kvinnorna. Tidningarnas roll var således att översätta modenyheterna från Paris till svenska förhållanden och hjälpa läsarna att välja ut det som var klädsamt för just svenska kvinnokroppar och därmed lämpade för den enkla medborgaren i folkhemmet. "Klädförståendet" som tillskrevs svenska kvinnor sattes som motpol till flyktigheten (Eva – Bonniers månadstidning januari-februari 1956, s. 35). Det svenska folkhemmet präglades under 1950-talet av ett avståndstagande från flärd och lyx till förmån för trygghet och strävsamhet (Salomon 2007, s. 218). Detta lyste igenom i artiklar och reportage om mode där utsvävningar och det extravaganta inte platsade i svenskornas garderober. I stället förespråkades en välavvägd ekonomisk och hållbar uppsättning plagg som passade vid flera olika tillfällen.

Kulturgeografen Katarina Mattsson och sociologen Katarina Pettersson menar att Fröken Sverige-tävlingarna under 1950-talet blev till en arena där rädslor och hopp för nationens framtid aktualiserades och där en särskild skönhetsnorm bekräftades. De ser även hur nationella myter skapades och återskapades och att frågor om nationell tillhörighet befastes i samband med tävlingen. Det var ett sätt att konstruera en svensk nationalitet och på samma

gång hitta strategier för att förhålla sig till modernitetens påverkan (Mattsson & Pettersson 2007, s. 234, 243). I Fröken Sverige-tävlingarna användes kvinnokroppar som bevis för svenskarnas överlägsenhet vad gällde skönhet. I *Eva – Bonniers månadstidning* utlystes i stället en tävling för att finna den mest välklädda svenska kvinnan (Eva – Bonniers månadstidning december 1958, s. 80–81). Även om denna tävling långt ifrån fick samma uppmärksamhet som skönhetstävlingarna visar den att även klädseln var central för att passera som en fulländad svensk kvinna. Välkläddheten var en viktig komponent i skapandet av kvinnor som nationella symboler. Medarbetare från tidningen besökte olika städer och sökte efter svenska kvinnor som kunde belönas med en utmärkelse för sin välkläddhet. Det går således att se modetidningarna och rådgivningsböckerna som ett område där nationaliteten förhandlades, formulerades och reproducerades på en och samma gång. Det skapades en samhörighet och en föreställd gemenskap om hur svenskarna var och borde vara. Modet var egentligen bara ytterligare ett sätt att befästa normer för hur en svensk medborgare förväntades uppföra sig. Även här återspeglades förväntningarna om skötsamhet, rationalitet och enkelhet som var betydelsefulla för 1950-talets folkhem. Det var nämligen skötsamhetens utsida som konstruerades och befästes. Här syns även idealet om den "vanliga svensken", som inte strävade efter det ouppnåeliga utan i stället helst höll sig till det mer ordinära modet. Sammantaget kan detta ringas in av begreppet respektabilitet där skarpa gränser drogs för vad som var respektabelt och inte.

I tidningarna liksom i rådgivningslitteraturen påpekades att kvinnor behövde olika garderober beroende på vilken livssituation de befann sig i. I rådgivningsboken *Att vara välklädd* från 1954 varnades hemmafruarna för att tro att det inte var så noga vad de hade på sig i hemmet. Det konstaterades att många husmödrar i stället lade all möda och alla pengar på att ge barnen något för dyra kläder och såg till att de var hela och rena. Läsaren förmanades och vikten av att husmodern tänkte på sitt eget utseende poängterades:

Även hemmens kvinnor har rättighet, ja skyldighet att tänka en smula på sitt yttre. Det kommer hela familjen till godo på många sätt. En husmor som ger sig tid att sköta sina egna kläder, att alltid – även i vardagslag, som nästan är viktigast – vara ren och välklädd på ett enkelt, praktiskt och smakfullt sätt, är en prydnad för hemmet och sprider trivsel i familjen. (Hagdahl 1954, s. 8)

Här befästes förväntningarna på den skötsamma husmodern som skulle ha en helhetssyn och ansvar för hemmets samtliga delar. Det går även att skönja en förändring i rådgivningslitteraturen från 1950-talet i jämförelse med mellankrigstiden rådgivning där gifta kvinnor i stället uppmanades att klä sig vackert på det vis som hennes make önskade för att han inte skulle börja leta efter någon mer attraktiv kvinna (Severinsson 2018, s. 105). Husmödrarna framställdes sällan i första hand som attraktiva i 1950-talslitteraturen och tidningarna utan deras uppgift var att använda sin kropp och klädsel för att bevara hemmets trivsel. Deras respektabilitet konstruerades genom att funktionen som hemmets nav även avspeglades i det yttre. Tilltron till de svenska kvinnorna som verkade i hemmet var låg när det gällde skönhetsvården och för att de skulle kunna passa in i folkhemmet behövde de vägledas precis som i fråga om hemmets skötsel.

Historikern Kim Salomons (2007) studie av veckopressen under 1950-talet visar hur berättelserna om den svenska kvinnan genomsyrades av en stolthet över hennes utseende och stil. Skönheten kopplades till det svenska men också till folkhemmet och välfärden (Salomon 2007, s. 235). I mitt material går det i stället att se en större ambivalens kring och en vacklande tro på kvinnornas förmåga att leva upp till en viss standard. Ett kluster av olika komponenter bildade önskvärda och respektabla svenska kvinnor; nämligen en välvårdad slank kropp efter en viss mall samt en välkläddhet baserad på logik, rationalitet, funktionalitet och en ekonomisk livshållning. Det fanns en ambivalens i förhållande till hur svenska kvinnor klädde sig. Å ena sidan framställdes de som världens mest välklädda kvinnor och å andra sidan beskrevs svenskorna som i behov av vägledning och beskrivningarna av dem var inte alltid positiva. En vilja att arbeta bort de brister som de svenska kvinnorna ansågs ha i klädkunskande och stil- och smakfrågor tyder på en låg tilltro till den personliga smaken, trots att även den sågs som viktig. Här fanns helt enkelt en tydlig strävan efter kompetenshöjning. Den kloningskultur som går att identifiera här bygger på att skapa enhetliga svenska kvinnor som passade in i det svenska folkhemmets ideal om måttfullhet och enkelhet som kunde uppnås om klädköpen rationaliserades.

Konfektionsindustrins roll

Svenska konsumenters köpkraft ökade påtagligt under 1950-talet. Den industriella massproduktionen sågs som en demokratiserande kraft men

förutsättningen var att svenskarna skulle lära sig att konsumera på ett rationellt sätt, vilket har beskrivits som en indoktrinering (Ehn, Frykman & Löfgren 1993, s. 58, 60, 61). Sedan 1930-talet hade den svenska konfektionsindustrin expanderat och möjliggjort för fler att investera i en moderiktig garderob. Redan under 1950-talet stod det klart att det fanns utmaningar på textilmarknaden som sedan skulle ta sig uttryck i tekokrisen under de kommande årtiondena. En växande import av beklädnadstyger och kläder gjorde att efterfrågan på svenska konfektionskläder gradvis minskade (Gråbacke 2015, s. 170–171).

Modetidningarnas roll var, som nämnts ovan, att förmedla, tolka och översätta modet från Paris åt sina läsarinor. Det handlade också om att begränsa vilka nyheter som svenskorna kunde tänkas ta efter. Under 1950-talet fanns en tydlig vilja att lyfta fram fördelarna med den svenska konfektionsindustrin. Här syns en länk mellan modetidningarna och industrin. Tidningarna hade under 1900-talet en central roll för att sprida mode och förhållandet till modeindustrin har beskrivits som ett symbiosförhållande där de båda parterna var beroende av varandra för att existera (Nelson Best 2015, s. 6). Det är därför inte konstigt att svenska modetidningar lyfte fram och proklamerade den svenska konfektionens fördelar. Ett tecken på detta täta samarbete och beroende var när *Bonniers månadstidning* 1950 stod som värd för den första svenska modevisningen där samtliga plagg var svensktillverkade och producerade av svenska tyger. Tanken bakom visningen med titeln "Svenska linjer" var att visa upp plagg för de svenska vardagskvinnorna (*Bonniers månadstidning* 1950 nr 8–9, s. 6, 96–99). Dessutom var *Evas modespegel* som gick att köpa första gången 1950 helt tillägnad svenskproducerat mode:

Detta är en tidskrift om bra svenska kläder. Det är en tidskrift som vill ge råd och tips om vad den svenska konfektionsindustrin har att bjuda för hösten och vintern. Vår avsikt är att ge en något så när fyllig översikt av olika klädesplagg samt uppgifter om modeller, färger och priser. Vår avsikt är däremot inte att snobba med exklusiviteter eller att konstra till modet eller vår rådgivning, utan i stället att hjälpa de tusentals svenska kvinnor som arbetar i hemmen eller på andra platser och som tycker om att vara bra och smakfullt klädda även om de inte alltid skulle ha råd eller lust att offra för mycket på sin utrustning. (*Evas modespegel* 1950 nr 1, s. 5)

Den svenska klädproduktionen ställdes alltså upp som en motpol till snobbighet och kunde i stället, med *Evas modespegel* som förmedlare, erbjuda

just de eftersträvansvärda smakfulla kläderna. I *Dammodet* underströks att svensk konfektion plockade upp nyheter från Paris och anpassade dem efter svensk smak och svenska behov (Dammodet våren 1950, omärkt sida). Samma inställning syntes i *Det nya modet* åtta år senare:

De svenska konfektionärerna har den här säsongen ställt om sina blickar med en viss försiktighet och anpassar det nya och avancerade så att det skall passa vår smak i vår miljö och vårt klimat. (Det nya modet vintern 1958, s. 43)

Det förutsattes att det fanns en svensk enhetlig smak som tydligt skiljde sig från den franska. Tidningarna var också snabba med att föra fram att svenskorna klädde sig väl i de franska nyheterna. Exempelvis sades det i *Eva Bonniers månadstidning* att den nya Trapezelinjen, som lanserades av Yves Saint Laurent för modehuset Dior under våren 1958, passade de svenska kvinnorna särskilt väl (Eva Bonniers månadstidning maj 1958, s. 60).

Innan och under veckotidningarnas storhetstid arbetade redaktionerna ofta med olika typer av tävlingar för att etablera en direkt kontakt med läsarna och göra tidningarna attraktiva. *Bonniers månadstidning* utlyste exempelvis 1953 tävlingen "Är ni svenskan med god smak?". Vinsten var en resa till Amerika och för att vinna den skulle de tävlande sätta ihop en drömgarderob bestående av svenska konfektionsplagg och motivera sina val (Bonniers månadstidning nr 8 1953, s. 13, 41). Denna tävling visar på symbiosen mellan industrin och modetidningarna. Det är påtagligt att den svenska konfektionsindustrin användes som ett sätt att formera en viss svenskhet och även en nationell gemenskap. Redan under 1930- och 40-talen befästes en föreställd svensk gemenskap genom att den svenska konfektionen visades upp i veckotidningarna (Blomberg 2003, s. 202–203; Kyaga 2017, s. 219). Den svenska gemenskapen konstruerades både genom att företagen ansågs ha kunskap om svenska kvinnors kroppar och genom att svenskproducerade plagg ansågs vara av högsta kvalitet. Modeskribenterna tog inte avstånd från Paris som ett mode-Mecka utan menade att de parisiska nyheterna behövde justeras och anpassas efter svenskornas kroppar, smak och behov. Genom modetidningarna och konfektionsindustrins standardisering av kläder klonades en specifik svensk kvinnotyp som var rationell men även vackert klädd i det som passade den svenska kulturen. Genom att välja svenska konfektionstillverkade plagg kunde kvinnorna enkelt bli respektabla eftersom kläderna i sig redan ansågs hålla en viss standard. Eftersom

konfektionsindustrin i slutet av 1950-talet stod inför stora utmaningar kan modetidningarnas engagemang även ses som ett verktyg för att upprätthålla och utöka konsumtionen av svenskproducerade kläder.

Hel och ren

Sedan 1800-talet har frågor om hygien och renlighet diskuterats och kommit att bli en del i vad som förstås som svenskt. Frykman och Löfgren (1979) har identifierat en kultiveringsprocess i samhället vid denna tid som syftade till att skapa tydliga normer för renlighet. Renligheten och känslan för vad som var hygieniskt knöts till borgerligheten medan arbetarklassen och bönderna var de som främst sågs som i behov av renlighetsfostran. Ludvig "Lubbe" Nordströms berömda reportage *Lort-Sverige* från 1938 visade att många svenskar inte hade tillgång till den levnadsstandard som ansågs vara passande i folkhemmet. Renlighet och ett välskött hem blev ett starkt ideal i folkhemmets ideologi. Efterkrigstidens husmodersfilmer framhöll till exempel vikten av ett välstädat och prydligt hem.

I 1950-talets veckotidningar och rådgivningslitteratur betonades den kroppsliga hygien och det fanns en påtaglig oro för att denna hos de flesta svenskar var bristande. Inte minst i rådgivningsböcker som specifikt riktade sig till tonåringar betonades kroppsvården. I Kerstin Thorvall-Falcks *Boken till dig* uppmanades ungdomarna att slösa med tvål och vatten. "Att tvätta sig i stjärten borde vara en självklar sak" skriver hon "men det slarvas med det, om det nu beror på blyghet eller lättja" (Thorvall-Falck 1959, s. 84). Läsaren som följde de detaljerade råden utlovades att bli vackrare och "aptitlig som ett friskt grönt äpple" (Thorvall-Falck 1959, s. 84). I band tre av *För oss kvinnor* som ägnas helt åt klädsel och kroppsvård framträdde likaså en oro över svenskarnas renlighet:

Det borde inte behöva sägas i det standardmedvetna Sverige, men med tanke på alla gråvita axelband, som avslöjas i provhytterna, måste pekfingret fram: hemligheten med att hålla underkläder fina är den att de aldrig får bli smutsiga, bara lätt solkiga. (Almqvist 1958 band 3, s. 48)

Det framhålls också att välkläddheten kräver moral och karaktär och under rubriken "Farliga förbiseenden" får läsarna veta följande:

Att vara välklädd är att vara strängt kritisk mot sig själv. Just den lilla ovårdade detaljen kan spoliera helhetsintrycket på ett särskilt sätt. En enda försummelse kan räcka till att ge andra en negativ bild av er person. Det kostar så litet tid och pengar att vara välvårdad. Se därför upp i tid. (Almqvist 1958 band 3, s. 110)

På tre sidor kan läsarna sedan ta lärdom av illustrationer som visar hur lätt respektabiliteten utmanades. Till exempel hotade "transpirationsfläckar" intrycket av fräschhet (Almqvist 1958 band 3, s. 110–112). "Välstruken, och välpressad, fläckfri och väldoftande" var kriterierna för att uppfattas som välklädd enligt uppmaningarna i rådgivningsboken *Konsten att bli vacker* (Jörge 1956, s. 27).

Den kultiveringsprocess som identifierats för 1800-talet där renligheten var ett moraliskt problem och ett hinder för utjämning och förbättring levde således kvar under 1950-talet (Löfgren & Frykman 1979, s. 149). Rådgivningslitteraturen och modetidningarna var i sammanhanget en viktig kanal för att nå ut till kvinnorna. Skapandet av respektabilitet var starkt länkad till renligheten. Dock bar tanken på den svenska orenligheten inte på några explicita klasskonnotationer utan samtliga kvinnor uppmanades att se över sin kroppsliga hygien. När det gällde hygien påtalades även att amerikanska kvinnor hade ett försteg gentemot svenska eftersom de redan insett behovet av att ofta byta underkläder såsom korsetter. De svenska kvinnorna kontrasterades mot amerikanskorna vilka annars beskrevs som lite väl utsvävande när det gällde mode. Smuts platsar inte i det svenska samhället och den som är oren, eller smutsig, kan inte heller anses fullt ut som svensk var budskapet.

Klädvård var en annan aspekt av det privata livet som svenska kvinnor antogs behöva vägledning i. En kvinna kunde aldrig anses som välklädd om hon inte vårdade sina kläder oavsett garderobens omfattning meddelades det i *Att vara välklädd*. Kvinnorna borde lägga lika mycket tid på klädvård varje dag som på kroppsvård (Hagdahl 1954, s. 89). Den sjaskigt klädda hemmakvinnan sades ha gått till historien och det var inte längre ett problem för varje kvinna "att se vårdad ut i vardagslag" (Söderlund 1951, s. 66). Hemligheten sades vara att ständigt vårda garderoben och vara lika noga med handväskor som blusar.

Devisen "hel och ren" går som en röd tråd genom hela det undersökta materialet. De önskvärda svenska kvinnorna skulle inte bara ha en garderob

bestående av välavvägda och klädsamma plagg utan de skulle också vara beredda att ständigt vårda den in i minsta detalj. Respektabiliteten skapades på så vis genom ett oklanderligt yttre, lika blänkande och rent som tidens funktionella kök. Och på samma sätt som att köken standardiserades skulle även kvinnornas yttre klonas efter en viss modell.

Vardagliga, välklädda och välvårdade

Medborgarna i 1950-talets folkhem förväntades vara skötsamma och bo i välstädade, välordnade och hygieniska hem. En viktig aspekt för att passa in i det dåtida samhället var även att kropparna kunde godtas som svenska. I tidens modetidningar och rådgivningsböcker fanns mängder med råd om hur de svenska kropparna skulle vårdas och vid behov transformeras. I boksviten *För oss kvinnor*, tidningen *Ton-års-ton* och rådgivningsboken *Våga vara vacker* har vi sett hur rasbegreppet delvis levde kvar och användes för att positionera svenska kvinnor som de vackraste kvinnorna i världen. Svenskheten beskrevs å ena sidan som biologisk, baserad på rastillhörighet och på de särdrag som ansågs prägla svenskarna som starka, sunda kroppar, milda, ljusa färger och blont hår. Å andra sidan behövde svenskheten skapas och upprätthållas genom skötsel av kroppen och genom val av rätt kläder. I denna artikel har jag visat hur modetidningarna och rådgivningslitteraturen ger en inblick i att det fanns en vilja att kлона svenska kvinnor för att skapa respektabla medborgare – från insidan och ut. Det går vidare att identifiera en paradox i konstruktionen av kvinnlig svenskhet i 1950-talets folkhem, nämligen att en kvinna *var* en biologisk, svensk, kropp men samtidigt skulle hon *göras* till en svensk kvinna genom kroppsvård, kläder, mode och stil.

I beskrivningarna av de svenska kvinnorna fanns ofta en stolthet över deras stil men tilltron till deras val av rätt klädsel var inte fullständig. Svenskorna ansågs därför behöva instruktioner för att utföra och visa upp svenskheten på rätt sätt. Konsumtionen av moderiktiga plagg krävde upplysning, kompetenshöjning och uppfostran, precis som när det gällde hemmets skötsel. Det fanns nämligen hela tiden en risk vad gäller att göra avsteg från att betraktas som en fullgod svensk och här stakade tidens modetidningar och rådgivningslitteratur ut en medelväg mellan det extravaganta, pråliga och flärdfulla och det ovårdade, omoderna och slarviga. De fungerade som manualer för att läsarna skulle kunna navigera kring hur en välklädd svensk medborgare borde se ut. För att uppnå en lagom, ordinär och ändå moderiktig

garderob uppmanades svenskorna att rationalisera sina klädinköp och gärna köpa plagg av god kvalitet från den svenska konfektionsindustrin. Kvalitetsmedvetenhet liksom ett rationellt förhållningssätt till konsumtion var det som premierades. Åtskilliga gånger poängterades det att det inte var ekonomin som i första hand avgjorde vem som kunde vara välklädd eller inte. Även om tidningarna inte förespråkade en enhetlig uniform utan betonade att en viss personlig touch alltid var av godo var detta samtidigt något av en dimridå eftersom gränserna för vad som var acceptabelt var mycket snäva. Modetidningarna presenterade inte i första hand plaggen som en valbar möjlighet utan snarare som en begränsning.

En annan viktig ingrediens för att fullborda respektabiliteten var den personliga hygien. Med tanke på de noggranna och detaljerade beskrivningarna av hur kroppen skulle tvättas och skötas är det tydligt att hygien sågs som ett allmänt problem i dåtidens Sverige. Den sista komponenten i kloningen av respektabla svenska kvinnor var just hygien och här lyste tilltron till de svenska kvinnorna med sin frånvaro. På samma vis skulle garderoben vårdas in i minsta detalj och en saknad knapp eller en lös tråd skapade sprickor i det respektabla.

Tidningarna och rådgivningsböckerna visar också att det fanns en föreställd svensk gemenskap och en uppfattning om att alla svenskar "är lika" samtidigt som de som inte passade in uppmanades att förändra sig både kroppsligen och i valet av kläder för att kunna uppnå just denna likhet. Själva navet i arbetet med att befästa respektabiliteten kan sammanfattas med att de svenska kvinnorna skulle vara välvårdade, vardagliga och välklädda. Det handlade om att befästa ett ideal för skötsamhetens utsida som passade in i det svenska funktionella och rationella folkhemmet där välklädd var detsamma som att vara rätt klädd.

Referenser

Alexius, S. & Löwenberg, L. (2012). *Drömmen om den kloka konsumenten. En historisk belysning av kunskapsideal och organisering av svensk konsumentvägledning, ca 1900–2012*. Stockholms universitet: Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor.

- Almqvist, J., brev till Lundman 24/7 1957. *Bertil Lundmans brevsamling*, mappen med påskriften "A", material insamlat av Martin Ericsson, Uppsala universitetsbibliotek.
- Almqvist, J. (red.) (1958). *För oss kvinnor*, band 1 och 3. Stockholm: Medén.
- Ambjörnsson, R. (2017). *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlssons.
- Andersson, T. (2006). *Beauty box. Filmstjärnor och skönhetskultur i det tidiga 1900-talets Sverige*. Stockholms universitet: Institutionen för filmvetenskap.
- Bagerius, H. (2019). *Korsettkriget. Modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet*. Stockholm: Natur & kultur.
- Bjurström, B. (1952). *Våga vara vacker*. Stockholm: Carl B. Svensson.
- Blomberg, E. (2006). *Vill ni se en stjärna. Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*. Lund: Nordic Academic Press.
- Bonniers månadstidning* nr 8–9, 1950, nr 2, 4, 8–9 1952, nr 8, 1953.
- Broberg Å. & Sandström, B. (2018). Hushållningens pedagogiska innehåll – en analys av *Ica-Kuriren* 1942. *Historisk tidskrift*, 138(2), 255–285.
- Carlsson, K. (2013). *Den tillfälliga husmodern. Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*. Lund: Nordic Academic Press.
- Dyer, R. (1997). *White. Essays on race and culture*. London: Routledge.
- Edensor, T. (2002). *National identity, popular culture and everyday life*. Oxford: Berg.
- Edwards, N. (2015). *Dressed for war. Uniform, civilian clothing and trappings, 1914– 1918*. London: I.B. Tauris.
- Ehn B., Frykman, J. & Löfgren, O. (1993). *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur & kultur.
- Ericsson, M. (2020). Vi måste ha ett namn på dessa skillnader. Rasbiologen Gunnar Dahlberg och rasbegreppet. *Personhistorisk tidskrift*, 116(2), 154–172.
- Essed P. & Goldberg, D. T. (2002). Cloning cultures. The social injustices of sameness. *Ethnic and Racial Studies*, 25(6), 1066–1082.
- Eva – Bonniers månadstidning* januari–februari 1956, mars, maj, december 1958.
- Evas modespegel* nr 1, 1950.
- Femina* nr 4, 5, 1957.
- Flügel, J. (1930). *The psychology of clothes*. London: Hogarth Press & The Institute of Psycho-Analysis.

- Fornäs, J. (2004). *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen*. Stockholm: Norstedts.
- Frykman, J. & Löfgren, O. (1979). *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.
- Göransdotter, M. (1999). Från moral till modernitet. Hemmet i 1930-talets svenska funktionalism. *Nordisk arkitekturforskning*, 12(2), 45–54.
- Hagdahl, E. (1954). *Att vara välklädd*. Stockholm: KF.
- Hollander, A. (1994). *Sex and suits*. New York: Alfred A. Knopf.
- Jörge, G. (1956). *Konsten att bli vacker. Om skönhetsvård hemma*. Stockholm: Lindqvist.
- Kling, S. (2007). *Vi våga ej helt leva. Barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstransitionen*. Umeå universitet: Institutionen för historiska studier.
- Kyaga, U. (2017). *Swedish fashion 1930–1960. Rethinking the Swedish textile and clothing industry*. Stockholms universitet: Institutionen för mediestudier.
- Lundborg, H. (1927). *Svensk raskunskap*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Lundström, C. (2010). Vit respektabilitet. Den svenska nationens könade symbolik och unga kvinnors kulturella praktiker. *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 33(4), 295–308.
- Mattsson, K. & Pettersson, K. (2007). Crowning Miss Sweden. National constructions of white femininity. *NORA– Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 15(4), 233–245.
- Maxwell, A. (2019). Analyzing nationalized clothing: Nationalism theory meets fashion studies. *National Identities*, 23(1), 1–14.
- Molina, I. (2007). Intersektionella rumsligheter. *Tidskrift för genusvetenskap*, 3, 7–21.
- Nelson Best, K. (2015). *The history of fashion journalism*. London: Bloomsbury.
- Salomon, K. (2007). *En femtiotalsberättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige*. Stockholm: Atlantis.
- Severinsson, E. (2018). *Moderna kvinnor. Modernitet, femininitet och svenskhet i svensk veckopress 1920–1933*. Lunds universitet: Historiska institutionen.
- Severinsson, E. (2020). Lättledda modelejon och stilfulla män. Svenska herrmoderådets arbete med att styra och vägleda mäns konsumtion. *Arr: idéhistorisk tidskrift*, 32(1–2), 53–64.
- Skeggs, B. (2000). *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos.

- Söderlund, K. (1951). *Hög klack till lång byx?* Stockholm: Atlantis.
- Tolvhed, H. (2008). *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*. Umeå: h:ström.
- Ton-års-ton*, hösten 1962.
- Thorvall-Falk, K. (1959). *Boken till dig*. Stockholm: Bonnier.
- Werner, J. (red.) (2014). *Blond och blåögd. Vithet, svenskhet och visuell kultur*. Skiascope 6. Göteborg: Göteborgs konstmuseum.

7. ”R-länder” och ”U-människor”.

Rasismens tankefigurer i svenskt bistånd cirka 1950–1980

Mattias Tydén

Inledning

Det är tidigt sextiotal. Ett spretigt och ännu mycket begränsat svenskt bistånd är på väg att samlas under ett gemensamt statligt paraply. Folkopinionen sägs vara alltmer positivt inställd till att ”hjälpa u-länderna”, och snart ska regeringen lägga fram sin första övergripande biståndspolitiska proposition, 1962 nr 100. Där presenteras bland annat en procentmålet som en framtida riktlinje: en procent av bruttonationalprodukten till u-hjälpen. Biståndsfrågan börjar generera allt fler utredningar och officiella dokument. En av dessa statliga kommittéer ägnar sitt första möte åt att reflektera över Sveriges specifika roll i en framväxande flora – för att inte säga i en internationell rivalitet – av biståndsgivande industriländer. ”Sverige har tre särskilda fördelar”, antecknar möttesekreteraren: ”vi är neutrala, vi har inget kolonialt förflutet och vi saknar fördomar mot språkliga, rasliga, religiösa eller andra minoriteter” (Rösiö 1960).

Den självbilden – svensk exceptionalism och frihet från rasistisk och kolonial belastning – var ett inte ovanligt argument för att Sverige skulle vara en mer aktiv part i 1960-talets internationella utvecklingssamarbete. Men det var förstas inte det enda. Bistånd till den så kallade tredje världen³¹ ansågs bidra till global säkerhet, stärka internationella nätverk som FN och även röja väg för svenskt näringsliv att investera i och handla med de allt fler självständiga

³¹ Kapitlet följer dåtidens språkbruk och återger numera förlegade begrepp som ”tredje världen” och ”u-länder”.

länderna i syd – detta var med andra ord olika sätt att resonera kring bistånd som ett svenskt egenintresse (Berg, Lundberg & Tydén 2021).³²

Men där fanns ytterligare ett argument, som i viss mån kopplade till föreställningen om en specifik svensk antirasism. Vi skulle kunna kalla det altruism eller idealism – i samtiden talade man om ”känslor av moralisk plikt och internationell solidaritet”, som det hette i den nyss nämnda stora biståndpropositionen från 1962. En ung Olof Palme, tillsammans med byråchefen Hans Lundström på finansdepartementet, låg bakom det mesta av propositionstexten som i efterhand kommit att refereras igen och igen i biståndskretsar. Bland annat finns där ett moraliskt credo som kan citeras i sin helhet:

Den uppfattning om människovärdet och de sociala jämlikhetskrav som kommit att prägla utvecklingen i flertalet västerländska stater under det senaste seklet gör inte längre halt vid nations- och rasgränserna. Detta är lika glädjande som det är naturligt i en värld där dessa gränser förlorat sin förmåga att avskärma och skydda. Den växande känslan av solidaritet och ansvar över gränserna är ett uttryck för en fördjupad insikt om att fred och välstånd inte är exklusivt nationella angelägenheter utan något alltmär universellt och odelbart. De ideella motiven för biståndsgivningen är alltså samtidigt i hög grad realistiska.

Det svenska utvecklingsbiståndet kräver inte någon annan motivering än den här anförda. (Riksdagstrycket 1962a, s. 5–6).

Förutom det i dåtidens biståndspolitiska texter ovanliga uttrycket ”rasgränser” kan man notera ordet ”ansvar”, ett begrepp vars lätt patriarkala dubbeltydighet vi återkommer till längre fram. I övrigt måste passagen betraktas som ett försök att ringa in den ”solidaritetskänsla” som svepte genom delar av den svenska opinionen. Redan på 1950-talet hade biståndsfrågan knutits till visionen om en gränslös framtida värld, såsom i kooperationens stora satsning ”Utan gränser” som både var en utställning och en omfattande insamlingsaktion. I början av 1960-talet riktades fokus mot avkoloniserings Afrika och inte minst mot de kvarvarande apartheid-systemen. Svenska Sydafrikakommittén bildades 1961 och svenskt statligt

³² Vissa passager i den följande texten bygger på avsnitt i Berg, Lundberg & Tydén 2021 liksom på min artikel ”Rasismen, utvecklingstanken och det svenska biståndet”, *Ikaros* 2016:3–4.

bistånd skulle några år senare väcka uppmärksamhet genom stödet till en rad afrikanska befrielseörelser (Berg, Lundberg & Tydén 2021; Sellström 1999, 2002).

En annan aspekt av solidaritetsdiskursen gällde bistånd som ett sätt att förbättra Sveriges rykte i omvärlden, eller u-hjälpens "goodwill-effekt" som det hette i 1960-talstexter. Här var det bland annat den svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget som spökade, och tanken att Sverige i någon mening svek demokratin genom att ställa sig utanför kampen mot Nazityskland. Nu gick det inte längre att ställa sig vid sidan om "hela den övriga civiliserade världens hjälpansträngningar eller visa en njugghet, som skulle internationellt uppmärksammas", skrev utrikesdepartementets Sverker Åström i ett internt PM om biståndet 1962; svenskarna, fortsatte han, kunde inte "egoistiskt sitta isolerade" i sitt "hörn av världen" (Åström 1962a, s. 12, 1962b, s. 4).

Man skulle därmed kunna säga att det framväxande svenska biståndet vilade på en rad antirasistiska premisser. Där fanns ett uttalat stöd till offren för rasism och kolonialt förtryck och till principen om alla människors rätt till frihet och alla folks rätt till självstyre. Och där fanns en tanke om att inte upprepa den vacklande hållningen visavi den nazityska rasstaten tjugo år tidigare, utan tvärtom agera aktivt för internationell solidaritet. En sådan biståndspolitisk aktivism, för att följa samma tankegång, passade dessutom särskilt bra för ett land så fritt från kolonial historia, fördomar och rasism som det svenska ansågs vara. Det offentliga svenska biståndet byggdes därefter upp i rekordfart. Från tidigt 1960-tal till 1970-talets mitt tiodubblades de summor som den svenska staten lade på internationellt bistånd. Då enprocentmålet till sist uppnåddes budgetåret 1975/76 hade Sverige klättrat från botten till toppen i OECD-ländernas lista över biståndsgivare.

Så långt den biståndspolitiska ramen och självbilden under svenskt 1960- och 1970-tal. Argumentet i detta kapitel är att efterkrigstidens biståndsdiskurs – parallellt med antirasism och solidaritetsideal – paradoxalt nog var en arena där rastänkande kunde omformas, förnyas och fortleva, långt efter 1945. Det kommer att skissera kontinuiteten mellan tidigt och sent 1900-tal, och hur en biologiserande "klassisk" rasism (Rattansi 2007) via en "rasism utan ras" (Balibar 2002b) omvandlades till hierarkiserande förståelse av "folk" och "kulturer" som fick ett utrymme även i svensk biståndsdebatt och politik.

Uttrycken för detta varierade förstås. I vissa situationer var de synsätt och kommentarer i marginalen. I andra lägen hade de stor betydelse, och påverkade, som vi ska se, strategiska biståndspolitiska vägval – exempelvis de omfattande satsningarna på så kallat befolknings- eller familjeplaneringsbistånd.

Rastänkandets kontinuiteter i efterkrigstidens biståndsdiskurs opererade via tre sammanflätade teman: teorier om modernisering och utveckling, föreställningen om tredje världen som ett hot samt genom olikhetens och åtskillnadens tankefigur. I kapitlet ges empiriska exempel som utifrån olika typer av källmaterial anknyter till dessa teman. Till att börja med behandlas de föreställningar om mänskliga och samhälleliga hierarkier som rymts inom biståndets utvecklingsbegrepp. Ett av exemplen här är texter av ekonomen och samhällsdebattören Gunnar Myrdal som under 1960- och 1970-talen påverkade biståndsdiskussionen såväl i Sverige som internationellt. Därefter följer ett avsnitt om befolkningsbistånd och familjeplanering i tredje världen – en biståndsform som under 1950- till 1970-talet blev något av en svensk specialitet. Här är argumentet att befolkningsbiståndet – i vissa fall – anknöt till retoriska hotbilder och även konkreta praktiker från det tidiga 1900-talets rashygien. I det avslutande avsnittet "Talet om de andra" visar jag vad som på olika nivåer kunde uttryckas i samband med bistånd. Hur var det möjligt att formulera sig kring "tredje världen", "u-länder" och "bistånds-mottagare" – för ett statsråd, i form av humor, eller som svensk bistånds-arbetare i Tanzania?

Jag påstår inte att svenskt bistånd generellt styrdes av rasism, eller att den övergripande biståndspolitiken medvetet, eller ens omedvetet, kan sägas ha varit rasistiskt impregnerad (om begreppet inte ska urvattnas). Men det finns en röd tråd genom kapitlets litet disparata fallstudier: hur föreställningar med historiska rötter i rasismen kunde rymmas inom en solidaritetsdiskurs, hur en progressiv – och även uttalat antirasistisk – biståndspolitik kunde samspela med rasistiska tankefigurer. Och kanske en förutsättning för detta just var en svensk självförståelse som gick ut på att Sverige var ett antirasistiskt land, utan kolonialt förflutet.

En ”utvecklad” värld

Startpunkten för efterkrigstidens internationella utvecklingsbistånd brukar i historieböckerna förläggas till den 20 januari 1949. Det var den dag då den omvalde USA-presidenten Harry S. Truman i sitt installationstal lanserade ett fyrapunktsprogram för framtida stabilitet och internationell säkerhet. Vid sidan av Marshallplanens fortsatta uppbyggnadsarbete i Europa, stöd till Förenta Nationerna och en plan för en västlig försvarsallians var det ”punkt fyra” som samtida amerikanska kommentatorer särskilt uppmärksammade:

Fourth, we must embark on a bold new program for making benefits of our scientific advances and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped areas. (Citerad i Rist 2014, s. 71)

Även svenska medier noterade att presidenten talat om vad som i översättning blev ”ett djärvt nytt program” för att ”hjälpa till att förbättra och utveckla föga utvecklade områden”. *Dagens Nyheter* lyfte på ledarplats fram Trumans punkt fyra – ”detta utgör den märkligaste nyheten i hans program” – och menade att denna ”välfärdsolitik för hela världen” bottnade i en blandning av kristet färgad idealism, en vision av att sprida amerikansk demokrati, livsstil och standard och samtidigt hejda ”kommunistfaran” (Dagens Nyheter 1949a, 1949b). Så tolkades till en början punkt fyra även i den svenska riksdagen, då den i förbifarten nämndes av bondeförbundets andreman vid tiden Erik von Heland några veckor senare. ”[D]en enda möjligheten att bemöta kommunismen”, hette det i von Helands tappning, ”var att tillfredsställa världshungern och ordna upp denna ekonomiska livsfråga för hela världen” (Riksdagstrycket 1949, s 46).

Att framställa Trumans tal som början på biståndsfrågan och biståndspolitikerna är naturligtvis en grov förenkling. Viktiga trådar bakåt kan dras till Europas koloniala exploateringar i Afrika och Asien, den kristna missionen i samma områden och samtidigt till de riktade transnationella stödinsatser som förekom till offer för krig och svältkatastrofer alltifrån Napoleonkrigen och framåt (Götz, Brewis & Werther 2020; Unger 2018; jfr Hansen & Jonsson 2015). Men två aspekter av Trumans tal ringar verkligen in hur nya tankesätt tog plats efter andra världskriget i talet om ”fattiga” och ”rika” länder. Dels bäddades frågan in i en framväxande kalla krigsdiskurs. Det gällde även den svenska biståndspolitikerna från 1950-talet och framåt, men det är inte något

som jag fördjupar mig i här (Berg, Lundberg & Tydén 2021 för den diskussionen). Dels satte talet det tvetydiga ordet "utveckling" i centrum.

"Development aid" blev med tiden den gängse beteckningen för internationellt bistånd, och FN skulle senare utropa 1960-talet till "the United Nations Development Decade" – vilket på grund av sin ofullkomlighet följdes av ett andra utvecklingsårtionde under 1970-talet, ett tredje under 1980-talet och ett fjärde under 1990-talet (Stokke 2009). I svensk press dyker begreppet "utvecklingshjälp" upp i slutet av 1950-talet, för att följas av "utvecklingsbistånd" 1962 – året för den stora biståndspropositionen – och "utvecklings-samarbete" ett par år senare.³³ Utvecklingssamarbete är fortfarande en gängse term för den politiska verksamhet som handlar om Sveriges internationella biståndsprogram, men i ordet "utveckling" ligger ett frö till det slags ambivalens som ständigt färgat biståndsfrågan. I allmänt språkbruk handlar "utvecklingens" tankefigur om vägen från lägre till högre, från sämre till bättre.³⁴ På så sätt öppnar sig begreppet också för den myriad av föreställningar om "Europa" och "de andra", "the West and the Rest", "civilisation" och "natur", "förnuft" och "oförnuft", "nord" och "syd" som färgat historien i allmänhet och i senare tid kanske biståndsfrågan i synnerhet.

Utvecklingstankens hierarkiska tema är vad som för arvet från 1800-talets vetenskapliga rasism vidare. Flera internationella historiskt inriktade studier har följt utvecklingsbegreppet kritiskt, undersökt dess kopplingar till 1700- och 1800-talets framväxande rastänkande – de mänskliga "rasernas" placering på en utvecklingstrappa – och dess successiva avbiologisering under 1900-talet då det å ena sidan frigjordes från sin rasbiologiska förklaringsmodell, medan å andra sidan en eurocentrisk föreställning om folk och nationers positioner längs en ekonomisk, samhällelig och kulturell utvecklingsordning bestod. En eurocentrism underbyggd av vetenskaplig

³³ Enligt *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladets* artikeldatabaser.

³⁴ Se till exempel uppslagsbokens formuleringar: "Medan termen förändring är värdenneutral i den meningen att man kan konstatera att en förändring ägt rum utan att ta ställning till om den är bra eller dålig, förutsätter utveckling i regel ett ändamål. Man antar ofta att utvecklingen sker från ett lägre och mer odifferentierat tillstånd till ett högre, bättre och mer differentierat. Därmed kommer värderingar öppet eller förtäckt in i resonemanget." "Utveckling", *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/utveckling> [2020-01-23]

rasism, med ett klimax 1914–1945, ersattes av "subliminal eurocentrism" under efterkrigstiden, menar John M. Hobson i sin studie av den internationella politiken och doktrinernas historia. Den explicita, manifesta eurocentrismen tvättades bort i ett nytt politiskt språkbruk efter 1945 som ersatte rasbegreppet med talet om "modernitet" i förhållande till "tradition" eller "centrum" i motsats till "periferier" (Hobson 2012, s. 10). Thomas McCarthy, som följer idén om människans utveckling och på ett liknande sätt beskriver rasismens övergång till en avbiologiserad, kulturell nyrasism i Étienne Balibars (2022b) förståelse, sammanfattar diskurserna kring modernitet, utveckling och globalisering under 1900-talets andra hälft med att allt naturligtvis inte var detsamma, "but the overall contours display remarkable continuity with those of classical racism and imperialism" (McCarthy 2009, s. 231).

Gilbert Rist slutligen, i sin exposé över utvecklingsbegreppets historia, menar att Trumans punkt fyra, och med detta den breda lanseringen av beteckningen "underutvecklade områden", inte förändrade historien men väl manifesterade hur etablerade hierarkier fogades in i en ny världsbild. Enligt den tidigare modellen, skriver Rist, hade förhållandet mellan nord och syd organiserats i enlighet med dikotomin koloniserad/underutvecklad, en officiellt hierarkisk världsordning bestående av styrande och styrda, över- och underordnade – människor av olika sort och med olika uppgift. Den nya dikotomin – utvecklad/underutvecklad – stod däremot i överensstämmelse med FN:s deklaration om mänskliga rättigheter 1948, med avkoloniseringen och med alla staters självständighet. Utvecklade och underutvecklade, individer som stater, var alla likvärdiga och strävade mot samma mål, moderniteten, låt vara att några – ännu så länge – var mer moderna än andra (Rist 2014, kap. 4). Nord och syd var alltså inte längre motsatser, men syd ett utvecklade nord:

Conceptually, the "development"/"underdevelopment" contrast introduced the idea of a continuity of substance, so that now the two terms of the binomial differed only relatively. "Underdevelopment" was not the opposite of "development", only its incomplete or (to stay with biological metaphors) its "embryonic" form; an acceleration of growth was thus the only logical way of bridging the gap. (Rist 2014, s. 74)

Därmed, fortsätter Rist, suddades också sekler av globalt förtryck, slavhandel och exploatering ut ur historieskrivningen. Det var inte hur nord agerat visavi

syd som förklarade världens ojämlikhet, fattigdomen och svältkatastroferna. Förklarade gjorde i stället varje nations plats på modernitetens och utvecklingens hinderbana. Längs denna bana följde alla länder samma utvecklingslagar, och vem som låg före och efter mättes enklast i BNP per capita (Rist 2014). Bland efterkrigstidens utvecklingsekonomer fick MIT-professorn Walt Whitman Rostow särskilt genomslag med *The stages of economic growth* 1960 (med den mera sällan citerade undertiteln *A non-communist manifesto*), enligt vilken människans samhällssystem genomgick fem utvecklings- och tillväxtstadier, från det pre-newtonska traditionella samhället, över "take-off" (en tidstypisk metafor) med urbanisering och tekniska och industriella genombrott för att slutligen nå den mogna sista fasen karakteriserad av hög masskonsumtion. Denna teoretiska och samtidigt normativa modell – det västerländska industrisamhället som det högsta stadiet att sträva efter – kom att influera såväl Kennedyadministrationen som 1960-talets europeiska och svenska biståndspolitik (Ish-Shalom 2006; Rist 2014, 94–103).

För svensk del anammades den ekonomistiska utvecklingsoptimism som Rostow och andra företrädesvis amerikanska ekonomer lanserade av de utredningar som ledde fram till 1962 års stora biståndsproposition. Här fanns resonemang om hur ett u-land med en kraftig "förändringsimpuls" utifrån, via internationellt bistånd, skulle passera "utvecklingströskeln" och inleda en kedjereaktion av investeringar, följda av arbetstillfällen, höjd standard och ökad konsumtion som i sin tur stimulerade till nya investeringar som successivt förbättrade landets ekonomi och höjde levnadsnivån – vad som i utredningstexterna kallades "multiplikatoreffekten" (Berg, Lundberg & Tydén 2021, kap. 8). Tänkandet var till stora delar samhällsekonomiskt – men inte enbart. Det framgår tydligt av en av de texter som beledsagade proposition 1962:100, Anders Östlinds uppsats "Synpunkter på utvecklingsproblematiken" som ingick i Statens offentliga utredningar nr 12 våren 1962: *Aspekter på utvecklingsbiståndet*. Låt oss se närmare på hur gammalt och nytt här kunde förenas då utvecklingsbegreppet tematiserades på 1960-talet.

Anders Östlind var vid tidpunkten professor i nationalekonomi och socialpolitik vid Stockholms universitet och ledamot av den "beredning för internationella biståndsfrågor" som sammanträdde under Tage Erlanders ordförandeskap under 1961 och 1962. I utredningstexten uppehöll han sig

bland annat vid ett resonemang om "det stationära samhället" och "utvecklingsvallen". Ännu vid mitten av 1800-talet, skrev Östlind, såg stora delar av världens nu underutvecklade områden ut som på medeltiden: "de var stationära samhällen". Därefter hade västerlandets materiella framsteg lett till allt intensivare kontakter. Impulser från "de dynamiska r-länderna" (ska läsas rika industriländer) hade "fört in främmande kulturelement i u-regionerna" (ska läsas utvecklingsregionerna) vilket inneburit en "spänningsfylld omvandlingsprocess". Men de "traditionella kulturmönstren" utgjorde fortfarande ett av de största hindren för en utveckling "efter västerländska linjer", menade Östlind: ålderdomliga trosdogmer och levnadsformer förhindrade förändring, tabun begränsade utrymmet för skapande fantasi. Till detta kom undernäring och sjuklighet, avsaknad av "elementär bildning" och "arbetsdisciplin", för att inte tala om bristen på kapital, byggmaterial, effektiv marknad och förvaltning: "Vi kan göra u-människorna immuna mot smittsamma sjukdomar", skrev Östlind: "Men att spruta in västerländsk förnuftsmässighet i dem går inte" (Östlind 1962, s. 211-216).

Den rika världens uppgift, enligt Östlind, var att hjälpa "u-länderna" att få i gång en utvecklingsprocess på bred front – att "genombryta utvecklingsvallen". Här krävdes tekniskt och ekonomiskt samarbete mellan r- och u-länder, familjeplanering för att bryta folkökningen, välplanerade biståndsprojekt, liksom volontärer och experter i stor skala som sändes till fattiga områden för att sprida "know-how". Helt centralt var "inlärningsprocesserna", att med massmedia och den moderna reklamens metoder och inte minst undervisning av ungdomen förändra "attityder och beteendemönster": "Den första förutsättningen för en djupare förståelse hos u-människorna för västerländska kulturvärden är att de lär sig läsa och skriva samt att de via tidningar, böcker, film, radio etc. får nya utblickar" (Östlind 1962, s. 216, 219).

Östlinds text är både typisk och atypisk. Den kan förstås läsas som ett typexempel på det slags föreställningar om asymmetrier som frilagts av postkolonial forskning: polariseringen mellan en västvärld som agerar och underutvecklade regioner i Afrika och Asien präglade av passivitet och mottagande, mellan de rika ländernas förnuft och rationalitet, och "u-människorna" som fastnat i dogmer och traditioner (man noterar att endast tredje världens befolkningar homogeniseras i ett "u-människor", någon "r-

människa” existerar inte i Östlinds text). I den meningen är den ovanligt explicit – och kanske just därför inte heller helt typisk för sin tid. I proposition 1962:100 är språkbruket nedslipat, om än inte andemeningen. Om begreppet ”underutveckling” heter det i propositionen:

Problemet gäller *ekonomisk* underutveckling.³⁵ U-ländernas eftersläpning på det materiella planet är inte nödvändigt liktydig med underutveckling på andra områden. Den ekonomiska underutvecklingen har å andra sidan sina rötter i attityder och traditioner som endast kan förstås mot en historisk och sociologisk bakgrund. Utvecklingsproblemet måste därför angripas på bred front. Västerländska värderingar och utvecklingsmönster kan inte utan vidare appliceras på u-länderna, som därtill inbördes uppvisar stora olikheter. (Riksdagstrycket 1962a, s. 5)

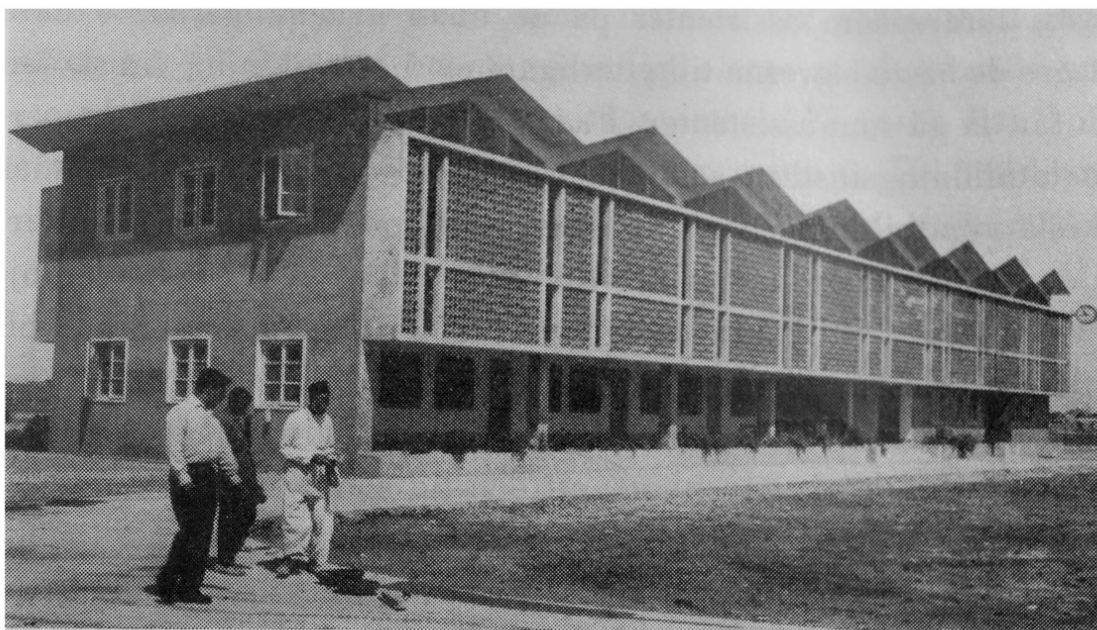
”Underutveckling” ska alltså förstås i ekonomiska termer, men den bottnar samtidigt i ”attityder och traditioner”. På annan plats i propositionen beskrivs analfabetismen i u-länder som ”både symptom på och en av orsakerna till den okunnighet och traditionsbundenhet som ofta starkt hämmar ekonomiska och sociala framsteg” (Riksdagstrycket 1962b, s. 84).

Lösningen – såväl i Östlinds text som i propositionen – följer tidstypisk ekonomisk utvecklingsteori: överföring till u-länderna av kunskap och kapital, stimulering av deras utrikeshandel, planerade investeringar i ekonomiska sektorer som i sin tur skulle ge tillväxt i nya sektorer, kort sagt omfattande satsningar för att via ekonomisk tillväxt ta sig ur ”fattigdomsfällan” och över ”utvecklingströskeln” (Riksdagstrycket 1962b, s. 87–97; Östlind 1962).

³⁵ Det kursiverade ”ekonomisk” spärrat i originalet.

I vissa delar av världen, som i Ekvatorialafrika, lever befolkningen fortfarande under mycket primitiva förhållanden.

Yrkesskolans elevhem som uppförts med Sverige Hjälper-medel.

Dikotomier som utvecklad/underutvecklad eller modern/primitiv, var legio i debatten under 1940-, 1950- och början av 1960-talet. Foton och bildtexter ur Sverige hjälper – ett handlingsprogram, en tidig biståndsutredning publicerad 1959 av den halvstatliga paraplyorganisationen Centralkommittén för svenskt tekniskt bistånd till mindre utvecklade länder (jfr Öhman 2008).

Evolutionen och Gunnar Myrdals ”mjuka stat”

En mera inflytelserik svensk teoretiker än Östlind var ekonomen Gunnar Myrdal. Han var en av efterkrigstidens få internationellt tongivande svenska samhällsvetare, uppmärksammas sedan 1940-talet genom sin kritiska analys av den amerikanska ”rasfrågan” i boken *An American dilemma* från 1944. Senare tog han sig an den globala fattigdomen i studier som utmynnade i trebandsverket *Asian drama* (1968) om förhållandena i Sydasiens och särskilt Indien. Hans perspektiv på ”utvecklingsproblemet” ansågs radikalt för sin tid i den meningen att han lyfte fram globala strukturella hinder för en jämlik värld, och argumenterade för statliga insatser och kraftfull ekonomisk planering i u-länderna och för den industrialiserade världens medansvar till värdsfattigdomen (jfr kapitel 5 i denna bok).

Men i *Asian drama* lanserar Myrdal också begreppet ”den mjuka staten” (*soft state*) som han menade karakteriserade de nyligen avkoloniserade självständiga länderna i Asien och Afrika, och i viss mån även Latinamerika. Med ”mjuk stat” avsåg Myrdal ”en allmän brist på social disciplin i underutvecklade länder, uttryckt genom många svagheter”: brister i rättssystem och laglydnad, tjänstemäns underlåtenhet att följa regelverk, och över lag en underlåtenhet bland människor i allmänhet att rätta in sig efter offentlig styrning. Inte minst var korruptionen ett kännetecken för den mjuka staten. Myrdal var noga med att framhålla att hans analys inte handlade om att moralisera: ”these countries are as they are not because of any inherent evil of the people, but as the result of a long history very different from that of our countries” (Myrdal 1967/68, s. 1120–1121 (cit.), 1968a, s. 66–67, 1968b, s. 895–897).

Vad bestod då denna historia, så ”annorlunda än vår egen”, egentligen av? En avgörande punkt, menade Myrdal, var att de nu utvecklade länderna – ”våra länder” – varit självständiga stater under århundraden och successivt omvandlats långt innan de industrialiserades: ”renässansen, reformationen och upplysningen i tur och ordning revolutionerade begrepp och värderingar.” Rationalismen hade stärkts och traditionalismen var redan försvagad då de steg in i industrialismens tidsålder. De hade redan blivit ”moderna” stater, vilkas politiska, ekonomiska och sociala institutioner stod redo för den nya tiden. I motsats till detta var de avkoloniserade länderna i Asien och Afrika ännu inte konsoliderade som nationalstater kapabla att föra

en effektiv ekonomisk politik. Moderniseringsidealen var "inte inhemska", skrev Myrdal. De kunde visserligen omfattas av den ledande eliten, "som en slags statsreligion", men motverkades samtidigt "av starka hämningar" hos samma elit och av hinder "bland massorna". De underutvecklade länderna i Asien och Afrika var traditionella samhällen "med sina rötter flera hundra eller tusen år tillbaka", sammanfattade Myrdal (Myrdal 1967/68, s. 1121–1123, 1970, s. 41–42).

Även om Gunnar Myrdal placerade en av orsakerna till denna "frånvaro" av utveckling i kolonialismen – kolonialstyret hade i vissa områden slagit sönder den förmoderna men fungerande by-organisationen, och i andra samspelat med och förstärkt en förkolonial inhemsk auktoritär tradition – var det resonemanget om "den mjuka statens" tillkortakommanden som fick fäste i biståndsforskning och debatt. Ännu på 1980-talet kom teorin om "den mjuka staten" att användas i en alltmer pessimistisk akademisk diskussion om afrikanska staters kristillstånd, bland annat genom böcker av den internationellt uppmärksammade svenske statsvetaren och biståndsforskaren Göran Hydén (1983, s. 60–63).

Samtidigt kan man uppmärksamma att Gunnar Myrdals "mjuka stat" tidigt kom att kritiseras av indiska och senare även afrikanska forskare, liksom av vissa antropologer i väst. De framhöll att Myrdal tecknade en stereotyp och grovt förenklad bild av indisk religion, kultur och historia, och att han i stort sett missförstått hinduismen. Myrdal kunde på ett plan uppfattas som en öppensinnad och till tredje världen sympatiskt inställd forskare, skrev till exempel sociologen Susantha Goonatilake 1978, men hans av etnocentrism, okunskap och bristande data färgade framställning i *Asian drama* påminde i praktiken om de texter om Asien som spreds i väst under kolonialtiden (Goonatilake 1978, s. 17; jfr Devadas Pillai 1971, s. 19–21; Doornbos 1990, s. 179–198; Sangmpam 1993, s. 73–94). Den amerikanske antropologen Clifford Geertz, å sin sida, menade att Myrdals institutionella perspektiv ledde till en extremt svepande framställning av Indien:

It would seem impossible to write nearly a million words on a country with so rich a history, so profound a culture, and so complex a social system and fail to convey the force of its originality and the vitality of its spirit somewhere; but Professor Myrdal has accomplished it. (Geertz 1969, s. 31)

Så fogade Myrdal in sig i en längre tradition av västerländska texter – vilket alltså Susantha Goonatilake påpekade redan på 1970-talet – enligt vilka "väst" var motorn i en flerhundraårig global process som lyfte de mänskliga samhällena från lågt till högt ekonomiskt, socialt och kulturellt. (Det är signifikativt att Myrdal definierar utveckling som en "uppåtgående" rörelse: "By development I mean the movement upward of the entire social system, and I believe this is the only logical tenable definition", Myrdal 1974, s. 729). Med centrum i Europa hade moderniteten enligt denna föreställning spridits över världen och grunden för det europeiska övertaget var dess ekonomiska och samhällsliga institutioner, kultur, vetenskap och teknik, som avancerat under en mycket lång tid. Varianter på temat hade framförts bland många andra av forskare som Adam Smith på 1700-talet, Karl Marx på 1800-talet och Max Weber i början av 1900-talet. Så gestaltade sig alltså länge den grundläggande förklaringen till "klyftan" mellan nord och syd; den handlade om inneboende kvaliteter i det västerländska samhället, och om motsvarande brister i den övriga världen.

Här är inte platsen att redovisa hur globalhistoriker som Kenneth Pomeranz, Andre Gunder Frank, Prasanna Parthasarathi, Robert Marks med flera empiriskt omvärderat tesen om den västerländska exceptionalismen och dess historiska rötter. Men sammantaget handlar det om hur nationer i väst, vad gäller teknisk utveckling, kapaciteten till långväga transporter, medicinska kunskaper, urbanisering m.m. under tidigmodern tid (dvs. från ca 1500 till 1800) inte var mer avancerade än motsvarigheter i Kina, Indien och Japan – snarare tvärtom. I själva verket var Asien – Kina och Indien i första rummet – motorn i den globala ekonomin åtminstone från 1400-talet och fram till tidigt 1800-tal (Marks 2002; Parthasarathi 2011; Pomeranz 2000). På liknande vis har Afrikas historia – länge framställd som starkt beroende av väst – skrivits om under senare decennier och gestaltats i sin mångfald och sin egen rätt, med de avancerade medeltida imperierna och kontinentens integration i den följande atlantiska ekonomin (Rodney 1972/1981; Táíwò 2010; Thornton 1998).

Man kan inte begära att Gunnar Myrdal på 1960- och tidigt 1970-tal skulle ha varit medveten om den förändrade bild av tredje världens historia som var på väg att växa fram, och vars mest omvälvande resultat presenterats först de senaste årtiondena. Men man kan konstatera att kritiker uppfattade honom som eurocentrisk och stereotypiserande redan i samtiden. Den världsbild

Myrdal omfattade, och med honom en rad svenska biståndsaktörer, handlade om västs mission att sprida moderniteten genom "utveckling". Och det var ett synsätt som i praktiken var besläktat med vad John Thornton betecknar som den koloniala myten: "that European domination had brought backward societies into the modern world" (Thornton 1998, s 3).

Men var detta rasism? Det finns en spänning här mellan orden och ordens sammanhang och konsekvenser. Gunnar Myrdal – om vi ska fortsätta att använda honom som exempel – kan betraktas som en forskare med strävan att förstå och komma till rätta med världens orättvisor och studera tredje världens länder på deras egna premisser. Själv kritiserade han den "fördomsfulla" utvecklingsforskningen som han menade felbedömde förhållandena genom att applicera "den västliga världens begrepps- och teoriapparat" på tredje världens samhällssystem (Myrdal 1964, kap. 2). Antirasismen gick på ett plan som en röd tråd genom hans författarskap, från avfärdandet av den klassiska rasbiologin i *Kris i befolkningsfrågan* (med Alva Myrdal 1934) över tesen i *American dilemma* att "rasmotsättningarna" bottnade i den vita befolkningens frustration över sin egen fördomsfullhet och förtrycket av afro-amerikaner. USA:s "problem" handlade inte om den svarta befolkningen, utan om de vitas förhållningssätt – vilket var en radikal slutsats i tiden. Afro-amerikanerna, lika lite som de vita, skulle inte heller betraktas som raser, menade Myrdal, utan som socialt konstruerade grupper, vilket också detta var en radikal omtolkning under tidigt 1940-tal även om synsättet gick i linje med antropologen Franz Boas och andras tidigare kulturalisering av begreppet "folk" och attacker mot dåtidens rasforskning (se exempelvis Myrdal [1944] 1962, s. 115).

Paradoxerna framstår tydligare i efterhand. *Kris i befolkningsfrågans* parallella plädering för en "radikal utsovring" av "höggradigt livsodugliga" genom "ett tvångsmässigt steriliseringsförfarande" (Myrdal & Myrdal 1935, s. 257–266) gör att paret Myrdal fogar in sig i det hierarkiserande rashygieniska språkbruket, samtidigt som de försöker göra steriliseringsfrågan rumsren genom att frikoppla den från rastänkande och arvsbiologisk determinism (sterilisering skulle i första hand ske utifrån individuella, inte befolkningsmässiga kriterier; jfr Tydén 2002, s. 89–94). Och *An American dilemma* har med tiden å ena sidan fått ikonisk status som en bok som banade väg för 1950- och 1960-talets avsegregering (och som citerades i Högsta domstolens banbrytande beslut 1954 att rassegregerade

skolor bröt mot USA:s konstitution), medan den samtidigt kritiserats för att bygga på djupt problematiska och kontraproduktiva utgångspunkter. Myrdals tes att rasismen bottnade i "fördomar", och att USA:s liberala frihets- och jämlikhetsideal ("the American creed") och assimilering till sist skulle lösa problemen, ledde till "the failure to foresee the Civil Rights and other race-based movements, the failure to account for the persistence of ethnic assertion, and the failure to explain the continuing significance of race in the United States" (Doane 2003, s. 3–4). I slutänden ansluter sig Myrdal till en längre idéhistorisk tradition som betraktar den amerikanska rasismen som en anomali, "an aberration on an otherwise sound American creed, holding that moral transformation among white people would eventually eradicate racial domination" (Seamster & Ray 2018, s. 323). Det är en i grund och botten teleologisk analys, dels ett slags stadieteori om rationellt framåtskridande och utveckling mot en upplyst värld, dels en berättelse om väst som skriver ut rasismen, inte genom att ignorera den utan genom att betrakta den som ett undantag från en normalitet i stället för som en av den europeiska expansionismens och västerländska historiens byggstenar (Mills 1999; Seamster & Ray 2018).

Med frågan om teleologiska stadieteorier och den i grunden evolutionära samhällssyn som Gunnar Myrdal här får exemplifiera är vi tillbaka i begreppen "utveckling" och "utvecklingsländer". Beteckningarna var omdiskuterade också i samtiden och signalvärdet betydande. "Underutvecklade länder" ersatte på 1950-talet det mera stigmatiserande "efterblivna" länder. (Vilket kan illustreras av formuleringar i två kulturartiklar i *Svenska Dagbladet* med några års mellanrum: "Svensk teknik och svenska metoder är inte utan vidare möjliga att omplantera i mycket efterblivna länder, där befolkningen bokstavligen först måste lära sig bruka plogen, innan den kan nyttja en traktor" (Sundén 1952, s. 7), men några år senare: "Bara detta att vi numera talar om underutvecklade i stället för efterblivna länder, och att det är dessa länder själva som avgör vilken teknisk hjälp de vill ha, innebär en avsevärd förändring" (Carlsson 1957, s. 13). Därefter följde 1960-talets mera dynamiska uttryck "utvecklingsländer": "utveckling" andades progression medan "underutvecklad" var ett tillstånd.

Gunnar Myrdal var dock av annan uppfattning. "Utvecklingsländer" var en diplomatisk eufemism, skrev han 1964, ett sätt att skyla över att många fattiga regioner inte förändrades till det bättre. Deras belägenhet var just ett

tillstånd: "det verkligt viktiga i deras situation och det som söker efter uttryck är ju uppenbarligen inte att de faktiskt befinner sig i utveckling utan att de är underutvecklade, att de har ett behov av utveckling, att de borde utvecklas och att de i vissa fall är i färd med att planera för sin utveckling" (Myrdal 1964, s. 72–73).

Vill man dra parallellen långt kan man påstå att Myrdals resonemang länkar in i 1800-talets evolutionära tänkande, enligt vilket både biologiska varelser och sociala strukturer genomgår utvecklingsstadier från lägre till högre tillstånd. Socialdarwinisten Herbert Spencer, som formulerade sin "lag om tilltagande komplexitet" vid mitten av 1800-talet, menade sig se en inneboende drivkraft hos alla organismer (och samhällen) från det enkla mot det komplexa, differentierade och individuella. Och med ökad komplexitet och individualitet följer, enligt Spencer, en större självständighet och oberoende av yttre faktorer eller, som i ett samhälles fall, av omvärldens nåd (La Vergata 1995). Gilbert Rist kallar detta för västvärldens stora berättelse, att samhällenas "utveckling", deras komplexitet, tekniska och vetenskapliga nivå och rikedom, kan härledas till en naturlag.

Och det var denna stora berättelse, fortsätter Rist, som också legitimerade européernas koloniala anspråk under 1800-talet och i ett senare skede även påverkade det moderna utvecklingsprojektet i "tredje världen". Överförd på samhället lade utvecklingstanken grunden för föreställningen om "social evolution": även samhällen genomgår utvecklingsstadier från lägre till högre, från primitivt till avancerat, men olika samhällen har kommit olika långt i denna förändringsprocess. Tanken finns också hos Marx som i *Kapitalet* liknade de ekonomiska samhällsformernas utveckling vid "en naturhistorisk process" där det var omöjligt för en nation eller ett samhälle att hoppa över "naturenliga utvecklingsfaser": "Det industriellt mera utvecklade landet visar det mindre utvecklade endast bilden av dess egen framtid" (Marx [1867] 1974, s. 3–4).³⁶

³⁶ Karl Marx i förordet till första upplagan av *Kapitalet* 1867. Även om Marx med den sista, ofta citerade meningen syftade på den konfliktfyllda framtid som i Storbritanniens efterföljd väntade den tyska arbetarklassen. Jfr Rist 2014, s. 42–43.

Som Gilbert Rist och andra framhåller har idén om samhällelig evolution bidragit till att konsolidera den eurocentriska principen: med europeisk måttstock bedöms och rangordnas icke-västerländska samhällen efter hur långt de ansetts ha nått på den västerländska utvecklingstrappan (Rist 2014, s. 42–43). Nyrasismen, eller "rasism utan raser", uppställer hierarkier som utgår från individers och grupperns påstådda förmåga att anpassa sig till en tänkt västerländsk modell, till assimilering, eller med dagens vokabulär "integration" (jfr Balibar 2002b). I sin studie över rasismens och utvecklingstankens idéhistoria tillägger Thomas McCarthy (2009) att socialvetenskapernas tal om "dysfunktionella kulturer" i "underutvecklade samhällen" har ersatt naturvetenskapernas rasteorier, men liksom tidigare förklaras orättvisor med de underutvecklades egna tillkortakommanden, även om dessa nu sägs vara kulturella snarare än biologiska. Men den kanske mest slående kontinuiteten, fortsätter McCarthy, handlar om att nyrasismen faktiskt tillämpar "samma grundläggande uppdelningar av mänskligheten som konstruerades i och genom den klassiska rasismen", dvs. uppdelningar i samma "folk", i européer mot icke-européer, "vita" mot "svarta" (McCarthy 2009).

Oavsett om vi väljer att använda begreppet nyrasism eller inte är det tydligt att biståndet kunde fungera som en brygga mellan den klassiska rasismens tankevärld och en avbiologiserad världsbild där uppdelningarna mellan väst och "de andra" trots allt bestod. Många av biståndshistoriens aktörer var uttryckligen anti-rasister – bland dem Gunnar Myrdal – men bidrog samtidigt till att befästa en världsbild som lånade sina dikotomier och hierarkier från tiden före 1945.

Bistånd som försvar – befolkningsexplosionen

Trots rasvetenskapens och den politiska rasismens vanrykte efter andra världskriget försvann inte idén om grundläggande olikheter mellan européer och icke-européer. Ibland var denna tankefigur fortfarande explicit rasbiologisk även i biståndssammanhang, som då läkaren och biståndsdebattören Stig Holm i boken *Jordens hunger* (1957, s. 105) avfärdade Unesco:s *Statement on race* och hävdade att u-hjälpen måste anpassas efter "psykiska rasdifferenser": "Alla raser har antagligen inte samma genomsnittliga intelligens, energi och samarbetsförmåga och därför inte samma utvecklingsmöjligheter". Oftare, i sådana sammanhang, möter

dock en kulturaliserad dikotomisering mellan "i-värld" och "u-värld". Det är vissa folkgruppers "nationalkaraktär" som förhindrar deras utveckling, skrev *Expressens* kulturjournalist Hemming Sten (1960).

Ett vanligare och klart uttalat tema var föreställningen om tredje världen som ett hot mot Europa och västvärlden. I tidiga biståndstexter framställdes fattigdomen – och de fattiga själva – som en potentiell fara för de industrialiserade länderna: i det globala armodets spår väntade såväl väpnade konflikter som flyktingströmmar. I 1950-talsdebatten jämfördes följaktligen det internationella biståndet med behovet av ett militärt försvar. Ulla Lindström, Sveriges första biståndsminister 1954–1966, talade om hjälpen till "de underutvecklade" som "en investering av självbevaringsdrift i vår egen framtid" (Lindström 1959). Blev världen inte mera rättvis skulle problemen snart ta sig innanför landets egen dörr, hävdade hon i ett tidigt tal på Skansen i Stockholm som skisserade 1950-talets biståndspolitik. Lindström var inte ensam om att koppla biståndet till externa hotscenarier, vare sig i svensk eller internationell debatt, men sticker ut genom att som statsråd röra sig med ett språkbruk som anknöt till en tidigare mera explicit xenofobisk föreställningsvärld. Med en retorisk piruett tog Skansenstalet avstånd från 1930-talets rasism (som placerades i Tyskland) samtidigt som det förde vidare dess tankefigurer:

Utan att räcka så mycket som ett lillfinger åt den nationella självtillräcklighet, som på 30- och 40-talen tog sig så motbjudande uttryck i herrefolksmentaliteten i ett visst grannskap, vågar vi väl ändå säga oss här, att det vore roligt om detta land med sina allvarsamma, sköna barrskogar, sina välsköta slumfria städer och sin ovanligt homogena och välbalanserade befolkning även i framtiden skulle komma att bebos av våra efterkommande utan alltför våldsamt uppblandning med främmande folkelement. (Lindström 1955)

En liknande koppling mellan yttre hot och inre välfärd återkom i en text där Lindström inför 1960-talet målade upp ett framtidsscenario där de fattiga – och med all rätt enligt biståndsministern – skulle revoltera om världssvälten inte övervanns. De biståndspolitiska vägvalen var därför avgörande, skrev Lindström, för "om våra barn i en ombonad västerländsk värld skall få följa vårt eget livsmönster eller om de kommer att sköljas bort i folkvågorna från öst och syd, som förlorat kontrollen över sina handlingar" (Lindström 1959).

I detta inlägg, och i samtida texter av andra skribenter, är det befolkningstillväxten i syd som framställs som motorn i hotbilderna. Den globala "befolkningsexplosionen" eller "barnbomben" blev, som idéhistorikern Annika Berg noterar, en metafor i tiden under kalla krigets kapprustning (Berg, Lundberg & Tydén 2021, kap. 11). Växtfysiologen och livsmedelsforskaren Georg Borgström slog tidigt an den alarmistiska tonen i *Jorden vårt öde* från 1953: "Få människor har vågat tänka denna tanke till slut: Vad betyder det att våra barnbarn kommer att leva i en värld med i det närmaste dubbelt så många människor som idag? Är det ens bland de mest 'optimistiska' männe någon, som på allvar tror, att det skall vara möjligt att bevara mycket av det välstånd vi i dag åtnjuter i vår del av världen?" Och om Japan, "Asiens tidsinställda bomb": "Varje morgon finns det 5 000 fler japaner än dagen före" (Borgström 1953, s. 18, 243). Ulla Lindström använde samma teknik för att frammana känslan av en kapplöpning mot undergångsklockan: "Folkökningen är en befolkningsexplosion, och bara under den knappa timme jag talar här hinner det bli 4 000 fler spädbarn som skriker efter mat."³⁷

Georg Borgström, som med flera böcker på temat befolknings- och livsmedelskris blev en både svensk och internationell miljöprofil, lade tonvikten vid materialismens och den snedvridna konsumtionens konsekvenser för världsnöden. Men han blev mot slutet av 1960-talet mera offensiv, skriver Annika Berg, och såg nu "obligatorisk födelsekontroll" och sterilisering efter tredje barnet som en möjlig lösning (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 673). Därmed är vi inne på de intrikata kopplingarna mellan 1930- och 1940-talens rashygieniska program, och 1960- och 1970-talens svenska familjeplaneringbistånd.

Sammanhanget var inte exklusivt svenskt – tvärtom. Matthew Connelly, Alison Bashford och andra historiker har följt efterkrigstidens framväxt av en internationell rörelse för global befolkningspolitik. Svenska aktörer – som sexualupplysaren och RFSU-grundaren Elise Ottesen-Jensen – var här en del i ett internationellt nätverk som förde idéer från mellankrigstidens rashygien eller eugenik (*the eugenics movement*) vidare in i 1950- och 1960-talen (Bashford 2014; Connelly 2008; Weydner 2018; jfr Berg 2010; Engh 2005;).

³⁷ Vid en biståndskonferens 1961 enligt *Svenska Dagbladets* referat (*Svenska dagbladet* 1961).

Britter, amerikaner, holländare och svenskar var här särskilt framträdande och bildade i början av 1950-talet en gemensam organisation som skulle få stort inflytande: *the International Planned Parenthood Federation* (IPPF). Andra familjeplanerare som deltog vid grundandet kom från Västtyskland, Hong Kong, Singapore och Indien. Det indiska och asiatiska deltagandet belyser komplexiteten: även i länder som Indien och Singapore hade eugeniken sin egen historia och postkoloniala aktörer kunde där kombinera antirasism och antikolonialism med föreställningar om "befolkningskvalitet" och rashygien (Amrith 2010; jfr Bashford 2014, s. 24; Weydner 2018). Det påfallande med Sverige är emellertid den stora roll som global familjeplanering gavs i det svenska biståndet från 1950-talet till 1970-talets slut.

Huruvida man ska beteckna efterkrigstidens globala familjeplaneringsprojekt som en rashygien eller rentav trettiotalsrasism i "nya kläder" har varit en omdiskuterad fråga. Skillnaderna är å ena sidan påtagliga. Till stor del – och i motsats till 1930-talets eugenik – betonade organisationer som IPPF frivillighet och inte minst kvinnors frihet, hälsa och reproduktiva rättigheter. Inte heller talade man på trettiotalsmåner om "folkraser" eller faran av "rasblandning". Rörelsen var i själva verket, via FN och FN:s underorganisationer Unesco och världshälsoorganisation WHO, kopplad till efterkrigstida paroller om en enad mänsklighet i en gemensam värld, uttryckt i dokument som deklarationen om de mänskliga rättigheterna 1948 och Unescos kritiska forskaruttalanden om "ras" och "rasism" kring 1950.

Å andra sidan fanns förbindelser bakåt på flera plan. För det första gällde det personer. En lång rad av de eugeniska aktivister som varit verksamma i olika länder före andra världskriget, och exempelvis propagerat för rashygienisk sterilisering av funktionsvarierade och andra betecknade som "undermåliga", fortsatte i organisationer som IPPF under efterkrigstiden. För att bara nämna ett exempel blev amerikanen Margaret Sanger, som från 1920-talet kombinerade sin kamp för födelsekontroll och kvinnors rättigheter med eugenik, IPPF:s första ordförande 1952 (för att efterträdas av Ottesen-Jensen 1959). Ännu på 1950-talet var flera av organisationens styrande medlemmar samtidigt anslutna till "eugenic societies" i sina respektive hemländer (Dowbiggin 2008, s. 6–7; Weydner 2018, s. 157). Något motsvarande sällskap i Sverige fanns inte vid denna tid.

För det andra gällde det metoder. Abort och sterilisering lanserades som praktiker för födelsekontroll av det tidiga 1900-talets eugeniska rörelser, och i den mån sådana operationer reglerades av lagstiftning (som i USA från 1910-talet och Skandinavien från 1930-talet) hade det rashygieniska motivet varit centralt för lagarnas tillkomst och tillämpning och rymde olika grader av tvång. Och även om kondomer, spiral, "säkra perioder" och senare p-piller blev centrala metoder för familjeplaneringskampanjerna i tredje världen diskuterades och användes också sterilisering – och med tiden mer eller mindre tvångsmässig sterilisering.

En tredje kontinuitet gäller målsättningar. Detta är svårbedömt, men kanske det avgörande. Rashygien/eugeniken fick fäste i debatten om raser och folk kring sekelskiftet 1900 och utmynnade i statliga regleringar som invandringskontroll och segregering i en lång rad länder. På så sätt kan man påstå att den var en "praktisk tillämpning" av en rasistisk ideologi som utgick från dåtidens rasvetenskaper (fysisk antropologi, rasbiologi och i viss mån ärftlighetsforskning). Men eugeniken riktade sig också – och ofta till övervägande del – "inåt", mot den "egna" befolkningen och blev, föreställde man sig, en på vetenskapen byggd metod att komma till rätta med sociala och medicinska problem på samhällsnivå. Fortplantningskontroll av "undermåliga" – föregivet ärftligt belastade, "asociala" osv. – handlade om att förhindra dem från att sprida sina påstått hotande arvsanlag, att, som det formulerades vid 1900-talets början, förebygga "degeneration". Så fogades de yttre och inre hotbilderna samman, ofta svåra att åtskilja, i en övergripande – rasistisk – tankefigur om den egna befolkningens, eller rasens, renhet. Tyngdpunkten varierade, och försköts med tiden. I takt med den växande kritiken mot Nazitysklands raspolitik tonade allt fler eugeniker och ärftlighetsforskare i omvärlden ned frågan om "ras" till förmån för skadligt "arv" som en individuell patologi. Distanseringen var påtaglig efter kriget, som då en av de svenska ärftlighetsforskare som varit djupt inblandade i det svenska steriliseringsprogrammet i en radiodebatt framhöll att fler "uppenbart undermåliga människor" steriliserades i Sverige än i något annat land i världen, och samtidigt försäkrade: "Vår steriliseringslag är mycket olik

den som tyskarna hade. I väsentliga hänseenden är principerna rakt motsatta” (Broberg & Tydén 1991, s. 162; Tydén 2002).³⁸

Efterkrigstidens övergång till en global befolkningspolitik, via IPPF, olika FN-organ och nationella biståndssatsningar som den svenska, utgick från talet om överbefolkning. Drivkraften var alltså, liksom i den tidigare eugeniken, att möta ett föreställt hot – eller som det formuleras av Bashford: det var ”en biopolitisk lösning på ett geopolitiskt problem” (Bashford 2014, kap. 11). Den biopolitiska lösningen – liksom den tidigare eugeniken – handlade om styrning av livet, av hälsa och reproduktion, av kroppar. ”Problemet” hade emellertid förflyttats från nationell till global nivå. I en mening handlade det – till skillnad från eugeniken – om kvantitet snarare än ”kvalitet”; det var överbefolkningen som sådan, mängden, som var hotet. Georg Borgström, i sitt 1950-talslarm, gav lika ansvar åt jordens länder – även Europas överkonsumtion var en del av svältproblemet. Och i de tidiga pilotprojekt för befolkningsbistånd som Sverige drev på Ceylon (Sri Lanka) och i Pakistan under 1950-tal och tidigt 1960-tal stod hälsa och enkla och billiga preventivmetoder i centrum. Fokus låg på tekniker som kunde användas i stor skala, inte på kvalitativa eugeniska resonemang eller på sterilisering (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 223–226).

Om emellertid perspektivet skiftas, kommer hela det post-eugeniska globala befolkningsprojektet i ett annat ljus. Även om det inte explicit talades om ras, är det naturligtvis inte oväsentligt *var* stöten sattes in. IPPF, WHO, liksom det svenska biståndsorganet SIDA ägnade sig åt familjeplanering i syd – experimenten och de stora satsningarna på barnbegränsning gällde tredje världens kvinnor och män. Ett argument för detta var förstås att det var i dessa områden de växande befolkningstalen åtföljdes av svältkatastrofer. Men det hade i så fall också funnits andra tänkbara lösningar. Förutom verkligt substantiella biståndssatsningar var planerad och styrd migration en möjlighet som diskuterades internationellt ännu under 1950-talet, men därefter ansågs överspelad. Det är också i det ljuset man ska se den svenska biståndsministerns uttalande om att ”våra barn” inte skulle behöva sköljas bort i folkvågor från öst och syd. Eller som Alison Bashford konstaterar: ”In

³⁸ Nils von Hofsten i radioprogrammet ”Falska analogier. Ett radiosamtal om vetenskapens popularisering” 1946.

the context of an emerging 'development' agenda, part of the usefulness of fertility regulation was that it kept people in their local place" (Bashford 2014, s. 327, jfr kap. 11).

Dessutom var måttstocken olika när det kom till familjeplanering i nord och syd. Även om svenska aktörer som Alva Myrdal och Ulla Lindström betonade frivillighet och reproduktiva rättigheter som en universell modell kom det individuella rättighetsperspektivet, när det gällde tredje världen, i praktiken att överflyglas av "kampen mot överbefolkningen". Elise Ottesen-Jensen uttryckte detta då hon hälsade delegaterna välkomna till IPPF:s första större konferens som hölls i Stockholm 1953. Här skilde hon, som Sara Weydner noterar, mellan demokratiska välfärdsstater som Sverige å ena sidan, där barnbegränsning befrämjade hälsan och gav individuella föräldrapar möjligheter att själva bestämma familjestorleken, och å andra sidan födelsekontroll som en global fråga som handlade "om liv och död, krig och fred". Även Ottesen-Jensen, kommenterar Weydner, "embraced the idea of reproductive rights for some, and reproductive control for many" (Weydner 2018, s. 159). I slutänden, som vi ska se, drogs svenskt bistånd in i omfattande tvångssteriliseringskampanjer där SIDA fungerade som medfinansierare och passiv åskådare.

Befolkningsbistånd hade under lång tid en framskjuten plats såväl inom den svenska biståndsmyndigheten SIDA, inrättad 1965, som inom föregångaren Nämnden för internationellt bistånd (NIB, 1962–1965). Biståndsformen lyftes också fram av statsmakterna genom propositionstexter och statsbudgetens öronmärkta medel för familjeplanering i u-länderna. Ett samband mellan befolkning och rationellt bistånd fastställdes redan i den tidigare nämnda biståndspropositionen från 1962, "urtexten" för Sveriges biståndspolitik (som i mycket lyfte fram just effektivitet och rationalitet). Här preciserades hur ett maximalt produktivt bistånd kunde mätas genom dess effekt på u-ländernas ekonomiska utveckling. Denna utveckling, i sin tur, definierades som "en höjning av bruttonationalprodukten per capita, vilket alltså innebär att hänsyn måste tas inte bara till åtgärder som ökar den totala produktionen utan också till åtgärder som reducerar tempot i befolkningsökningen" (Riksdagstrycket 1962b, s. 147).

Familjeplanering i mottagarlandet låg alltså i linje med de ekonomiskt uttryckta biståndsmålen i början av 1960-talet, eftersom färre medborgare

helt enkelt innebar högre BNP per person. Vid sidan av sådana teoretiska modeller utvecklade Ernst Michanek, chef för NIB från 1964 och därefter generaldirektör för SIDA, mera existentiella argument för biståndsmyndighetens satsningar på befolkningsbistånd och familjeplanering. Han anknöt gärna till de samtida utopierna om världsfred och samverkan i vad han kallade det "planetära samhället", och fogade in de globala rättvisefrågorna i en ständigt otillräcklig kamp mot "befolkningsexplosionens och världssvältens enorma problem" (Michanek 1964). I pressen citerades uttalanden som att familjeplanering var "den mest utvecklingsfrämjande verksamhet som Sverige kan bedriva" (vid SIDA:s tillkomst 1965). Och när FN och Världsbanken mot 1960-talets slut mera entydigt tog ställning för befolkningsbiståndet (bland andra katolska länder hade tidigare utgjort en broms), beskrevs detta i SIDA:s årsredogörelse, under rubriken "Familjeplaneringstankens seger", som ett psykologiskt genombrott och samtidigt "en sporre till förnyade och ökade ansträngningar" (SIDA 1968/69, s. 1:3–1:4; jfr Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 253–263).

Familjeplaneringen fick en särskild position i svenskt bistånd genom Ernst Michaneks och biståndsminister Ulla Lindströms personliga engagemang, men framför allt för att det löper som en råd tråd från de småskaliga försöksprojekten under 1950-talet fram till 1970-talet då mångmiljonbelopp öronmärkta för befolkningsbistånd slussades till åtta länder och till IPPF och andra multilaterala organisationer. Det rörde sig om en mindre del av den totala svenska biståndssumman – omkring 6 procent i mitten av 1970-talet – men hade en särställning som prioriterad biståndsform. Befolkningsbiståndet sköttes av en särskild enhet inom SIDA, och det var – liksom katastrofbiståndet – undantaget från den princip om koncentration till vissa länder som annars gällde; stöd till familjeplanering kunde ske varhelst det ansågs motiverat. I en informationsskrift om det svenska biståndet som SIDA gav ut 1972 meddelades att Sverige stod för närmare 10 procent av världens bistånd för familjeplanering "och har i hög grad påverkat utvecklingen på området". Antalet "födslar i u-länderna" som på detta sätt "förhindrats" kunde beräknas till två och en halv till tre miljoner, vilket var en ännu så länge "mycket blygsam" siffra (SIDA 1972, s. 45, 47).

Familjeplaneringen hade en särställning också i det avseendet att Sverige drev frågan internationellt i en tid, under slutet av 1950- och början av 1960-talet, när de flesta biståndsgivarna inte ägnade sig åt denna biståndsform eller

– av religiösa och andra skäl – var direkt emot den. Ulla Lindströms pläderade för befolkningsbistånd i FN, Ernst Michanek redovisade svensk familjeplanering inför USA:s senat, och inte minst förekom svenska initiativ i Världsbanken och världshälsoorganisationen WHO. En statlig utredning summerade aningen självbelåtet 1977:

På familjeplaneringens område har Sverige internationellt sett spelat en pionjärroll, som resulterat i att så gott som alla på området numera verksamma internationella organisationer och många u-länder nu accepterat befolkningspolitikens betydelse både för familjernas välfärd och ländernas utveckling. [...] En stark svensk betoning av detta ämnesområde kan dock fortsättningsvis motiveras med att befolkningspolitiken, enligt svensk uppfattning, spelar en särskilt viktig roll i utvecklingsprocessen. (Biståndspolitiska utredningen 1977, s. 264)

Inget talar för att ledande aktörer i NIB och därefter SIDA satsade på befolkningsbistånd i akt och mening att på global nivå fullfölja det eugeniska projekt som svenska forskare, läkare och politiker inledde med 1930- och 1940-talets steriliseringslagar. Däremot fanns, som framgått ovan, olika slags diskursiva, metodologiska och även personmässiga kopplingar till detta projekt. Biståndsmyndigheten SIDA var inte heller drivande när det gällde att använda sterilisering inom befolkningsbiståndet, men var inte heller en principiell motståndare när metoden blev allt vanligare i bland annat Pakistan och Indien under 1960- och 1970-talet. Tillsammans med länder som USA, Norge, Nederländerna och Japan finansierade och deltog man i en global befolkningskampanj som gradvis övergick från familjeplanering inriktad på individers välfärd till en "passion for control" på befolkningsnivå (Connelly 2008b). 1960-talets känsla av kris – och det gällde både det upplevda kommunisthotet och "befolkningsbomben" – "nudged orthodox family planning in the direction of population control: Now contraceptions and sterilization would need to be aggressively promoted in poor countries, and specific goals for fertility reduction need to be set" (Connelly 2008b, s. 61–62).

Ett slags de dubbla måttstockarnas praktik – att det var möjligt att göra sådant i tredje världen som inte var möjligt i Sverige – kan ses på flera plan i befolkningsbiståndet. Under de första åren – de svenska så kallade pilotprojekten för familjeplanering åren kring 1960 – testades spiral och p-piller på srilankesiska och pakistanska kvinnor innan metoden var tillåten i Sverige (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 217–221). När det gällde

sterilisering var SIDA medfinansier till de pakistanska och indiska steriliseringsprogrammen samtidigt som Sverige i mitten av 1970-talet på hemmaplan avvecklade de gamla steriliseringslagarna. De ersattes med en lagstiftning som skulle garantera att operationen endast skedde under full frivillighet – sterilisering skulle nu betraktas som en individuell möjlighet och rättighet, och inte som ett medel för statlig befolkningspolitik (Tydén 2002). Beträffande befolkningsbistånd i syd var operationen en fortsatt accepterad metod, även om SIDA var medveten om ett motstånd från enskilda individers sida. I den tidigare nämnda informationsskriften skrev myndigheten att man i u-länderna ”lyckats förvånansvärt väl med steriliseringar, men metoden har stött på motstånd eftersom den steriliserade i praktiken inte kan göras fruktsam igen. Så länge barnadödligheten är hög kommer motståndet troligen att bestå” (SIDA 1972, s. 45). Dubbelmoralen uppmärksammades 1974 av *Dagens Nyheter*s ledarskribent, även om denne inte noterade Sveriges inblandning i befolkningsbiståndet:

Hos oss gäller alltså alltmer att fortplantningen betraktas som individens sak, inte samhällets. Men i de överbefolkade delarna av u-världen förskjuts opinionen i motsatt riktning. Där kan det bli fråga om att i samhällets intresse begränsa individens rätt att föda barn. Här gäller det fri sterilisering, där kanske snart tvångssterilisering. Så miljöbetingad är moralen. (*Dagens Nyheter* 1974)

När Indien från 1975 övergick till massteriliseringar och tvångsliknande metoder, väjde SIDA i det längsta för att låta brutaliseringen av det indiska befolkningsprogrammet gå ut över det svenska stödet. Internt diskuterades om ”svenska värderingar” skulle påverka inställningen till de tvångsmetoder som användes i Indien (i ett PM 1976 betitlat ”Tvångssteriliseringar i Indien – bra eller inte?”³⁹), och i ett brev samma år från SIDA-Stockholm till svensk fältpersonal i New Delhi hette det att SIDA inte accepterade användande av tvångsmetoder, men att ”civilised and gentle pressure should be accepted” (Engh 2005, s. 228).

Vad som i själva verket pågick i Indien, under Indira Gandhis så kallade undantagstillstånd 1975–1977, var en snabbt upptrappad brutalisering av befolkningsprogrammet där miljoner fattiga indier steriliserades efter mutor eller hot om våld. Händelseutvecklingen var inte på något sätt okänd i Sverige

³⁹ Delar av dokumentet offentliggjordes av journalisten Bo Gunnarsson (1980, s. 23).

utan gavs tidvis stort utrymme i svensk press vilket kartlagts av Sunniva Engh (Engh 2005, kap. 5). Den svenska inblandningen – genom att SIDA fortsatte att ge ekonomiskt stöd till det indiska programmet – belystes i slutet av 1970-talet med alltmer kritiska reportage i bland andra Sveriges Radio och *Dagens Nyheter*, med rubriker som "Svenskt bistånd används i krig mot de fattiga" och "Ska Sida fortsätta delta i tvångssteriliseringarna" (Gunnarsson 1979a, 1979b⁴⁰). Kritiken växte även internt och befolkningsbiståndet skulle med tiden splittra personalen inom SIDA. Ett öppet brev som protesterade mot stödet till det indiska programmet våren 1980 samlade 110 – anonyma – undertecknare från SIDA. Här påtalades att det under det tidigare indiska familjeplaneringsprojektet "som blivit så illa beryktat, förekom en rad belönings- och straffmetoder för att fp-målen skulle uppnås". Och även om indiska makthavare nu börjat ändra inställning ifrågasattes hur frivilligheten skulle kunna garanteras: "Vem kontrollerar detta och vem rapporterar vidare? Hur ska SIDA få information om eventuella övergrepp?" (Sydasienbulletinen 1980, s. 24). Trycket utifrån och inifrån blev slutligen för stort, och SIDA:s styrelse beslöt våren 1980 att avbryta all finansiering av den indiska familjeplaneringen. Skandalerna kring det indiska programmet smittade också av sig till befolkningsbiståndet som sådant, som därefter fick en alltmer nedprioriterad roll i SIDA:s verksamhet (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 607–611; Engh 2005, kap. 5).

Talet om de andra

Hittills har denna text handlat om vad som skulle kunna kallas indirekta kopplingar mellan "klassisk rasism" och föreställningar och praktiker inom en postkolonial biståndsapparat. Det rör sig, som framgått, inte om någon specifikt svensk företeelse även om där fanns speciella svenska inslag. För att ta ett enda exempel fanns liknande kontinuiteter i norskt bistånd där en person som läkaren och hälsodirektören Karl Evang, likt Ottesen-Jensen, förkroppsligade överbryggingar från 1930-talets hälsopolitik och eugenik (och samtidigt antinazism och antirasism) till efterkrigstidens globala befolkningsbistånd där Evang också var en drivande aktör. Det kan tillägas att den norska biståndsmyndigheten Norad fortsatte att understödja det indiska

⁴⁰ Se även hänvisningar till reportage 1976 och 1977 i Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 724–725 not 24 och 25.

befolkningsprogrammet när SIDA drog sig ur, bland annat eftersom den kritiska diskussion som uppstod i Sverige saknade norsk motsvarighet (Engh 2005, kap. 6).

En central fråga gäller förstås definitionen av rasism. De flesta som forskar på området med ett historiskt perspektiv betonar fenomenets föränderlighet och kontextberoende. Gårdagens biologiserande rasism har transformerats och rymmer nya uttryck. Detta fångas numera in med begrepp som den tidigare nämnda "nyrasismen" eller "rasism utan raser", där det som fortfarande sker är "människors kategorisering i artificiellt isolerade typer" (Balibar 2002a, s. 25). Andra forskare pekar på den gemensamma nämnaren i samtidens mångfald av rasismer: "They attempt to fix human social groups in terms of *natural* properties of belonging within particular political and geographical contexts" (Back & Solomos 2000, s. 23). Och ytterligare en variant där rasism helt enkelt refererar till "the negative portrayal and/or treatment of those defined as 'racial' or ethnic out-groups" (Verkuyten & ter Wal 2000, s. 2). Alireza Behtoui och Stefan Jonsson har i en essä lyft fram hur rasism och rasifiering handlar om hur det nationella och globala samhället fungerar "som system och institution" och alstrar över- och underordningar (Behtoui & Jonsson 2013). Rasismen, framhåller de, ser olika ut i olika tider och olika samhällen, men vilar på tre faktorer som sammantaget formar ett utestängningssystem: kunskapsdoktriner om skillnader mellan grupper, tro på gemensamma kollektiva grunddrag och slutligen "kontroll av människoflöden över geografiska, ekonomiska, politiska, kulturella och språkliga gränser" (Behtoui & Jonsson 2013, s. 169–171, 194).

Betraktad så är det tydligt att biståndets rasistiska tankefigurer inte bara handlat om ett rasistiskt och kolonialt bagage, utan att där fanns inslag som vi kan kalla rasistiska i sin egen rätt. Där fanns till exempel kunskapsdoktrinerna om "r-länder" och "u-människor", föreställningarna om vad som karakteriserade de "underutvecklade" nationernas "soft states", och där fanns i hög grad ambitionen att kontrollera både människors flöden och människors kroppar. Det innebär inte nödvändigtvis någon "ond vilja" från de inblandade aktörernas sida – som Balibar framhåller har rasismen frodats inom universalismens och humanismens diskurs, och som Behtoui och Jonsson påpekar är vi alla "mer eller mindre inblandade" i rasifieringens processer (Balibar 2002c, s. 90; Behtoui & Jonsson 2013, s. 190). Den "negativa behandling" av "ut-grupper", för att använda Verkuytens & ter Wals

definition ovan, som befolkningsbiståndet otvivelaktigt kom att leda till, var bland åtskilliga svenska biståndsaktörer varken avsedd eller ens accepterad. Att de ändå var "mer eller mindre inblandade" i dess närmast oundvikliga logik – givet befolkningsbiståndets kopplingar till historisk eugenik och samtida globala differentiering mellan "utvecklade" och "underutvecklade" – blev riktigt tydligt först i efterhand.

Allt detta kan tyckas tämligen abstrakt. Men man bör här också notera hur "den negativa porträtteringen" (Verkuyten & ter Wal) också kunde uttryckas mycket konkret i talet om de andra, vilket blir kapitlets avslutande tema. Maria Eriksson Baaz, i sin avhandling om nordiska biståndsarbetare i Tanzania under sent 1990-tal, beskriver en kluven biståndsarbetaridentitet där avståndstagande från eurocentrism och paternalism kombinerades med stereotypa tankefigurer. Här fanns till exempel föreställningen om en grundläggande skillnad mellan "afrikanen"/"tanzaniern" å ena sidan, och "svensken"/"europén"/"västerlänningen" å den andra. Här fanns talet om "kulturkrocken" och om nordbornas modernitet i motsats till tanzaniernas irrationalitet, oansvarighet, opålitlighet och rentav barnslighet. En av de mest dominanta dikotomierna, skriver Eriksson Baaz, handlar om den aktive västerlänningen och den passive afrikanen som ska utbildas, uppfostras eller räddas (Eriksson Baaz 2002). Troperna känns igen från texter som den om "r-länder" och "u-människor". Avslutningsvis följer här ytterligare ett par exempel.

Jag ska här gå från det mera diffusa till det påtagliga. Det inhemska motståndet mot familjeplaneringen i Pakistan började uppmärksammas i slutet av 1960-talet. Så publicerade exempelvis *Dagens Nyheter* en serie artiklar 1969 som beskrev SIDA:s omfattande satsningar i landet, de svenska kommunikationsexperterna som skulle propagera för familjeplaneringen, spiraler som ledde till blödningar, och kondomerna som importerades för SIDA-medel men som mest användes av medelklassen medan "bottenskräpet steriliseras" som en intervjuad expert uttryckte det. Det var i högsta grad kritiska reportage, med udden riktad mot hur "världens rika länder" understödde en repressiv pakistansk statsapparat. Men texterna beledsagades också av estetiserande fotografier av kvinnor bakom slöjor och burka, rubriker om hustrur som fann sig i stryk av sin man, och om koranverser i stället för utbildning. Sammantaget framträdde – mera genom inramningen än artikeltexterna – Pakistan som ett land med en

människofientlig regim, mer eller mindre godtroget understödd via utländska biståndsinsatser, men också med en människofientlig religion och en illitterat och lite naiv befolkning. "Kondomerna blir leksaker", utropade den inledande artikeln. I Pakistan "finns u-världens alla problem i koncentrat" (Bäckman 1969a, 1969b, 1969c).

Tråden togs lite oväntat upp av Hasse Alfredson och Tage Danielsson som i "88-öresrevyn" följande år häcklade det svenska biståndet i en kuplett om familjeplaneringen. Perspektivet var även här otvetydigt kritiskt. Genom massexport av kondomer som likt ballonger seglade in över u-länderna "förhindras en revolution" hette det i avslutningsraderna, som därmed anknöt till vänsteruppfattningen att befolkningsbiståndet syftade till att förhindra de fattigas rättmätiga revolt. Men även kuplettens förvisso ironiska inledningsrader skulle locka till skratt: "Befolkningen ökar i världen, två indier blir dagligen tre, och varje minut, en kines tittar ut, för det måste vi sätta P" (Alfredson & Danielsson 1970).

Dagens Nyheter 13 juli 1969. Till höger Tage Danielsson och Hasse Alfredson i "88-öresrevyn" 1970 (över) och Gösta Ekman och Tage Danielsson i revyn "Glaset i örat" 1973 (under). Skärmdumpar från SVT/Öppet arkiv.

Hasse & Tage återvände till bistandsfrågan i nästa revy, "Glaset i örat" hösten 1973. Återigen var det ett uppenbart kritiskt revynummer, denna gång om hur svenskarna fredade sitt samvete genom att skicka oanvändbara överskottsprodukter till u-länderna och ändå förväntade sig tacksamhet tillbaka. Inramningen var nu ett spel med koloniala stereotyper: Tage Danielsson och Gösta Ekman som afrikanska biståndsmottagare iklädda bastdräkter, Tage försynt och officiellt tacksam i telefonförbindelse med den svenske statsministern, Gösta hans flabbiga sekundant som deltar i samtalet med ett upprepat "bolla-bolla".

Satir och ironi handlar om att förmedla något motsatt det som sägs eller avbildas (Dadlez 2011). Men här finns två komplikationer. För att en satir som spelar på stereotyper ska fungera krävs att intentionen är ironisk men också att mottagaren uppfattar ironin; att under revynumret "Bolla-Bolla" publiken förstår att här ser vi en kritik såväl av svenskt bistånd som av fördomar mot tredje världen. De skratt Gösta Ekmans naiva gestalt drar ned, på den inspelning av revyn som kan ses på SVT Play, ger inte riktigt det intrycket (Danielssons & Ekman 1973). En andra komplikation är att stereotyper som reproduceras, oavsett intention och publikmottagande, dels för stereotypen vidare – håller den levande – dels självfallet kan uppfattas mycket olika beroende på vem åskådaren är och vilka erfarenheter hon eller han bär: "People experience racially marked or charged events and conditions differently. Obviously this will turn on how one is racially marked in and by a society" (Goldberg 2015, s. 31).

Kanske man kan påstå att revynumret från 1973 – som all satir, jämför debatten om konstnären Lars Hillersberg och antisemitismen (Andersson m.fl. 2001) – riskerade att fungera som något som skulle grassera under 2000-talet: den ironiska hållningen att säga något, men samtidigt inte – allt är ju bara ett skämt. När det gäller reproduktionen av ras-stereotyper har det på internet kommit att kallas *hipster racism*, definierat i engelska Wikipedia (något vetenskapligt begrepp är det strängt taget inte) som "engaging in behaviors typically regarded as racist and defending them as being performed ironically or satirically" (Wikipedia 2021; jfr Anderson 2015; Dubrofsky & Wood 2014).

Vissa uttalanden slog uppenbart fel. När bistandsminister Ulla Lindström 1963, tio år före biståndssketchen, hårt pressad efter medial kritik om

misslyckade biståndsprojekt i ett offentligt tal angrep vissa biståndsarbetare yttrade hon: "Vad vi kallar lappsjuka har sin motpol i tropiksjuka. Det har till och med inträffat att en hygglig svensk i Afrika blivit så afrikansk att han börjat springa omkring naken och slå sin svenska fru gul och blå." Var det ironi? Så uppfattades det inte i presskommentarerna. Lindströms språkbruk angreps på ledarsidorna: "I samma andetag som vi fastslår vår moderna och fördomsfria inställning i rasfrågor och talar om lika människovärde osv., underkänner vi hela kulturer genom att tala om dem med okunnig självbelåtenhet", skrev Erik Östling i *Aftonbladet* och pekade på "illusionen att man i Afrika slår sina fruar" (Östling 1963) – den trop som återkom i *Dagens Nyheter*s Pakistanreportage några år senare. Det var just i Lindströms egenskap av statsråd som uttalandet sågs som särskilt olämpligt. Lindström var med sitt sätt att tala "en svår belastning" (Svenska Dagbladet 1963), något som också togs upp i en biståndsdebatt i riksdagen där citatet lästes upp av en borgerlig politiker (Riksdagstrycket 1963, s. 105).

Lindströms uttalande – och reaktionerna – pekar mot en klyvnad mellan vad som kunde sägas och vad som borde sägas, och mellan *föreställningen* om vad Sverige var – en antirasistisk, antikolonial och solidarisk biståndsgivare – och vad Sverige egentligen var. Bortom offentligheten var klyvnaden tydligare. Jag har i annat sammanhang diskuterat en serie arbetsplatsintervjuer som gjordes med svenska biståndsarbetare i Tanzania åren kring 1970. Samtalen var ett led i SIDA:s interna utvärderingsarbete och inte avsett för vidare spridning, och jag kan här bara snudda vid några exempel. Urvalet består av särskilt tydliga uttalanden men utan anspråk på representativitet för helheten.⁴¹ En omedelbar observation är att den motsättning som Eriksson Baaz identifierar, mellan vad biståndet förutsattes vara och stå för å ena sidan, och hur biståndsarbetaren uppfattade sig själv och "mottagaren" å den andra, är påfallande likartad 1970 och nära trettio år senare. Vid 1990-talets slut föreställdes biståndet vara ett jämlikt "partnerskap" i utvecklingssamarbete, medan – för att citera Eriksson Baaz summering – "'donor' and development worker identification involves a positioning of the Self as developed and superior in contrast to a backwards and inferior Other".

⁴¹ Sammanlagt rörde det sig om 148 intervjuer bevarade i SIDA:s arkiv. För en diskussion om källmaterialet, se Berg, Lundberg & Tydén 2021, kap. 33.

Som Eriksson Baaz påpekar ligger konflikten inbyggd i själva utvecklingsbegreppet: å ena sidan "utveckling" som en konkret praktik där teknik, projekt och pengar kan förändra, å andra sidan utveckling som en "immanent process", en evolution där människan tar sig från ett trappsteg till nästa och den ene är "före" och den andra "efter" (Eriksson Baaz 2002, s. 208–209). Båda dessa förståelser av "utveckling" mötte hos biståndsarbetarna, på sent 1990-tal liksom vid tidigt 1970-tal.

* Två svenska ingenjörer övervakar utdikningen av ett träsk- och djungelområde vid Stanley Pool i Congo.

Foto: Tore Johnson/TIO

Vad tycker biståndsarbetare i fält om u-landsjobbet?

Gunnar Rydström reflekterar kring en undersökningsrapport

"Biståndsarbetare" som det illustrerades i SIDA:s tidning Rapport från SIDA, 1972 nr 2, det vill säga ungefär vid den tid då intervjuerna som citeras i kapitlet genomfördes. Fotot är taget av Tore Johnson 1961, mer än tio år tidigare, vilket inte kommenterades av tidningen. Bildtexten lyder: "Två svenska ingenjörer övervakar utdikningen av ett träsk- och djungelområde vid Stanley Pool i Congo".

I 1970-talsmaterialet uppstår kontrasten mellan föreställningen om bistånd som stöd till ett progressivt utvecklingsland (Nyereres socialistiska Tanzania var en av Sveriges största biståndsmottagare vid denna tid) och "verkligheten" på plats i Dar Es-Salaam eller den tanzaniska landsbygden: "All idealitet lyckades rinna av på några få dagar", kommenterade en biståndsarbetare sin första tid i Tanzania.⁴² Bland SIDA-personalen fanns en antydning om att landet inte var moget för självständighet: "Det hänger främst samman med folkets mentalitet. Vad betyder självständighet när man inte förstår konsekvensen av sina handlingar?" Flera uttrycker att det handlar om att som biståndsarbetare anpassa sig till "rätt nivå". En svensk ingenjör och lärare menar att mekanisk inlärning passar tanzanierna bättre än abstrakt tänkande, "De tycks ha svårighet att fatta och åskådliggöra tredimensionella bilder", medan A "tycker synd om Tanzania" men "jobbar man med dem på den nivå de är, är de inte alls dumma". Dikotomierna kopplas uttryckligen till modernitet och rationalitet. "Afrikanerna tycks inte ha några begrepp om skötsel och underhåll av maskinell utrustning", eller: "Alla tanzanier på banken har svårt att skilja på huvudsak och bisak. Detaljer kan diskuteras i oändlighet, medan man glömmer bort väsentligheter. Det beror kanske på att man saknar förmåga och erfarenhet av hur man angriper och löser stora problem." Och å andra sidan, B, revisor: "Vi européer har mycket större förmåga än afrikanerna att jobba effektivt." Mest extremt uttrycker sig C och D som intervjuas tillsammans och är eniga om att det råder ett slags "omvänd rasism" där européer utnyttjas men måste ta hänsyn och hålla igen: "Liksom överallt finns det afrikaner som många gånger är otroligt stryktäcka. De tigger stryk och så får man inte slå, därför att de är afrikaner."

Några anknyter explicit till tropen underutvecklad/barn, som verkstadschefen E som tvivlade på att utvecklingen skulle fungera i Tanzania: "Man behöver lära sig att arbeta, och det tycks man inte ha lust med; det är mycket roligare att leka", och som den tidigare citerade läraren: "Våra barn gör ofta bättre skisser än en Tanzanian som har 14 skolår bakom sig." Eller mera underförstått, som F som arbetade med vattenbrunnar på Tanzanias landsbygd: "Ute i byarna är folk sköna. Det är roligt att komma dit ut. De tycker också att det är roligt när man kommer ut med fordon och prylar och

⁴² Citaten i detta och i de följande två styckena är hämtade ur intervjuerna och namnen är ersatta med bokstäver, se vidare Berg, Lundberg & Tydén 2021 kap. 33.

river och bökar och bygger vatten. Ute i byarna glömmes man bort att man är vit.”

Parallellt med uttalanden som dessa, som alltså inte kännetecknar merparten intervjuer men återkommer med viss regelbundenhet, finns också biståndsarbetare som reagerat över rasism och ”en väldigt tråkig jargong” hos en del kollegor. Andra talar mycket uppskattande om relationen till tanzanierna medan några beklagar att de inte själva lyckats ”bryta sig ur svenskciirkeln”. Flera menade att ”kulturskillnaden” blev ett argument för att isolera sig: ”I stället för att försöka tränga igenom den vall som olikheter i kultur och vanor utgör ägnar sig den nordiska kolonin med frenesi åt aktiviteter inom den egna gruppen. Detta ger ett moraliskt skydd för den brist på kontakt med tanzanier som nog får sägas vara typisk.”

Fördelen med ett begrepp som rasifiering, skriver Behtoui och Jonsson, är att det inte handlar om att enkelt utpeka rasister eller icke-rasister: ”I stället fäster vi uppmärksamheten på de processer där vi alla är mer eller mindre inblandade, och inte sällan på ett tvetydigt och motsägelsefullt sätt” (Behtoui & Jonsson 2013, s. 190). Poängen med detta kapitel har inte varit att etikettera biståndets aktörer som ”rasister” eller nagla fast deras uttalanden som ”rasistiska” (även om vissa yttranden återgivna här utan tvekan kan definieras så). Tvärtom bar åtskilliga av dem på en övertygelse om att bistånd handlade om solidaritet och strävan efter jämlikhet i en ojämlik värld. Familjeplanering i syd sågs då som steg på vägen för att undanröja fattigdom, förbättra kvinnors ställning och skapa förutsättningar för god sjukvård och skolundervisning för alla barn. Bistånd kunde då också ha en närmast revolutionär karaktär genom stödet till befrielseörelser i fortfarande koloniserade länder. Under arbetet med det biståndshistoriska forskningsprojekt jag nyligen deltagit i har det även varit slående hur sällan begreppet ”ras” eller pejorativa folkgruppsbenämningar användes i det professionella offentliga samtalet om biståndsfrågor eller i interna dokument. Redan på 1950-talet, och definitivt från och med det följande decenniet, tycks de aktivt ha undvikits. Det finns förstås undantag, och i pressens sätt att skriva om biståndsarbetet är det många gånger annorlunda.

Avsikten har i stället varit att diskutera hur svenskt bistånd, på ett kanske särskilt motsägelsefullt sätt, vävdes in bland de trådar som löpt från den klassiska rasismens tidiga 1900-tal till vad Balibar identifierade som en

avbiologiserad "rasism utan ras", och därefter vår samtid med föreställningar (bland dem som inte drabbas av rasismen) om att vi lever i en värld där "ras" inte längre spelar någon roll och "riktig rasism" hör till det förflutna (vem tar idag det rasbiologiska institutet på allvar?), men där samtidigt rasismens uppdelningar är i hög grad närvarande men med nya uttryck och förändrade legitimeringsformer, kort sagt: "the illusion that the dream of the nonracial has already been realized" (Goldberg 2015, s. 180).

Biståndets bit i detta pussel rymmer sina särskilda paradoxer därför att här så tydligt rymdes, brottades och samspelade solidaritet och antirasism med "allt det andra". För vad stod det egentligen i portalstycket i den där regeringspropositionen från 1962 som inledde detta kapitel – och svensk utvecklingspolitik – och som fortfarande betecknas som "det svenska biståndets bibel"?

Den uppfattning om människovärdet och de sociala jämlikhetskrav som kommit att prägla utvecklingen i flertalet västerländska stater under det senaste seklet gör inte längre halt vid nations- och rasgränserna. Detta är lika glädjande som det är naturligt i en värld där dessa gränser förlorat sin förmåga att avskärma och skydda. Den växande känslan av solidaritet och ansvar över gränserna är ett uttryck för en fördjupad insikt om att fred och välstånd inte är exklusivt nationella angelägenheter utan något alltmer universellt och odelbart. De ideella motiven för biståndsgivningen är alltså samtidigt i hög grad realistiska.

Detta brukar läsas som en solidaritetsförklaring – vilket förstås inte är fel. Men stycket kan också läsas annorlunda: som en föreställning om att västerländska stater rymmer en alldeles särskild uppfattning om social jämlikhet och människans värde; som ett uttryck inte bara för solidaritet med utan också patriarkalt ansvar för andra nationer och "raser" till vilka västerlandet sprider sina fundamentala värden; som en försäkran – för hemmapubliken – om att allt detta inte bara sker av idealism utan också med den "realistiska" insikten att fred och välstånd är en global fråga, ty ofred och fattigdom på andra platser kan slå tillbaka på oss själva.

Och kanske var det inte en slump, men väl ett misstag, att just i detta textstycke av alla officiella biståndstexter smög sig det ominösa lilla ordet "ras" in.

Referenser

- Alfredson, H. & Danielsson T. (1970). "Pumpa-bah" ur "88-öresrevyn".
<https://www.svtplay.se/video/24249890/88-oresrevyn> [2021-05-24]
- Amrith, S. S. (2010). Eugenics in postcolonial Southeast Asia. I Bashford, A. & P. Levine (red.) *The Oxford handbook of the history of eugenics*. New York: Oxford University Press, ss. 301–314.
- Anderson, L. (2015). Racist humor. *Philosophy Compass*, 10:8, ss. 501–509.
- Andersson, L. M. m.fl. (2001). Frågan om antisemitism ingen fråga. *Dagens Nyheter*, 15 mars.
- Back, L. & Solomos, J. (2000). Introduction. Theorizing race and racism. I Back, L. & Solomos, J. (red.) *Theories of race and racism*. London: Routledge, ss. 1–32.
- Balibar, É. (2002a). Förord. I Balibar, É & Wallerstein, I. *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter*. Göteborg: Daidalos, ss. 15–30.
- Balibar, É. (2002b). Finns det en "nyrasism"? I Balibar, É & Wallerstein, I. *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter*. Göteborg: Daidalos, ss. 33–47.
- Balibar, É. (2002c). Rasism och nationalism. I Balibar, É & Wallerstein, I. *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter*. Göteborg: Daidalos, ss. 59–96.
- Bashford, A. (2014). *Global population. History, geopolitics, and life on earth*. New York: Columbia University Press.
- Behtoui, A. & Jonsson, S. (2013). Rasism. Särskiljandets och rangordningens praktik. I Dahlstedt, M. & Neergaard, A. (red.) *Migrationens och etnicitetens epok. Kritiska perspektiv i etnicitets och migrationsstudier*. Stockholm: Liber, ss. 168–198.
- Berg, A. (2010). A suitable country. The relationship between Sweden's interwar population policy and family planning in postindependence India. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33:3, ss. 297–320.
- Berg, A., Lundberg, U. & Tydén, M. (2021). *En svindlande uppgift. Sverige och biståndet 1945–1975*. Stockholm: Ordfront.
- Biståndspolitiska utredningen (1977). *Sveriges samarbete med u-länderna*. Statens offentliga utredningar 1977:13. Stockholm: Utrikesdepartementet.
- Borgström, G. (1953). *Jorden – vårt öde. Kan en permanent världshunger avvärijas?* Stockholm: Forum.
- Broberg, G. & Tydén, M. (1991). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Gidlunds.
- Bäckman, A.-L. (1969a). Kondomerna blir leksaker. *Dagens Nyheter*, 13 juli.

- Bäckman, A.-L. (1969b). Idag tjänar pappa en rupie. *Dagens Nyheter*, 18 juli.
- Bäckman, A.-L. (1969c). De får inte säga sina mäns namn. En karl har ju rätt att slå så vi får finna oss i stryk. Utbildning? Koranverser! *Dagens Nyheter*, 21 juli.
- Carlsson, S. (1957). Kunskapens apostlar. *Svenska Dagbladet*, 10 september.
- Connelly, M. (2008a). *Fatal misconception. The struggle to control world population*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Connelly, M. (2008b). Controlling passions. *The Wilson Quarterly*, 32:3, ss. 60–66.
- Dadlez, E. M. (2011). Truly funny. Humor, irony, and satire as moral criticism. *The Journal of Aesthetic Education*, 45:1, ss. 1–17.
- Dagens Nyheter (1949a). Djärvt program framlagt för "fred och frihet". *Dagens Nyheter*, 21 januari.
- Dagens Nyheter (1949b). Välfärdspolitik i världsformat. *Dagens Nyheter*, 23 januari.
- Dagens Nyheter (1974). Din kropp är din. *Dagens Nyheter*, 1 juli.
- Danielsson, T. & Ekman, G. (1973). "Bolla bolla" ur revyn "Glaset i örat". <https://www.svtplay.se/video/28894230/glaset-i-orat> [2021-05-24]
- Devadas Pillai, S. (1971). Western perspectives on India. Some views and counter-views. I Devadas Pillai, S. (red.) *Aspects of changing India. Studies in honour of prof. G. S. Ghurye*. Bombay: Popular Prakashan, ss. 1–26.
- Doane, A. (2003). Rethinking whiteness studies. I Doane, A. W. & Bonilla-Silva, E. (red.) *White out. The continuing significance of racism*. New York, Routledge, ss. 3–18.
- Doornbos, M. (1990). The African state in academic debate. Retrospect and prospect. *The Journal of Modern African Studies*, 28:2, ss. 179–198.
- Dowbiggin, I. R. (2008). *The sterilization movement and global fertility in the twentieth century*. Oxford: Oxford University Press.
- Dubrofsky, R. E. & Wood, M. M. (2014). Posting racism and sexism. Authenticity, agency and self-reflexivity in social media. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 11:3, ss. 282–287.
- Eng, S. (2005). Population control in the 20th century. Scandinavian aid to the Indian family planning programme. Ph.D Thesis. Oxford University: The Queen's College.
- Eriksson Baaz, M. (2002). *The white wo/man's burden in the age of partnership. A postcolonial reading of identity in development aid*. Göteborgs universitet: Institutionen för freds- och utvecklingsforskning.

- Geertz, C. (1969). Myrdal's mythology. "Modernism" and the Third World. *Encounter*, 23:1, ss. 26–34.
- Goldberg, D. T. (2015). *Are we all postracial yet?* Cambridge: Polity.
- Goonatilake, S. (1978). Outsider bias and ethnocentricity. The case of Gunnar Myrdal. *Sociological Bulletin*, 27:1, ss. 1–19.
- Gunnarsson, B. (1979a). Svenskt bistånd används i krig mot de fattiga. Indisk forskare varnade SIDA. *Dagens Nyheter*, 8 november.
- Gunnarsson, B. (1979b). Ska Sida fortsätta delta i tvångssteriliseringarna? *Dagens Nyheter*, 9 november.
- Gunnarsson, B. (1980). Indien kastrerar, SIDA betalar. Tvång – enda sättet. *Sydasiens-bulletinen*, 1, s. 4.
- Götz, N., Brewis G. & Werther, S. (2020). *Humanitarianism in the modern world. The moral economy of famine relief*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, J. (2012). *The Eurocentric conception of world politics. Western international theory, 1760–2010*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holm, S. (1957). *Jordens hunger. Framtidens världsförsörjning särskilt med hänsyn till de underutvecklade länderna*. Stockholm: Medén.
- Hansen, P. & Jonsson, S. (2015). *Eurafrika. EU:s koloniala rötter*. Stockholm: Leopard.
- Hydén, G. (1983). *No shortcut to progress. African development management in perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Ish-Shalom, P. (2006). Theory gets real, and the case for a normative ethic. Rostow, modernization theory, and the alliance for progress. *International Studies Quarterly*, 50:2, ss. 287–311.
- La Vergata, A. (1995). Herbert Spencer. Biology, sociology and cosmic evolution. I Maasen, S., Mendelsohn, E. & Weingart, P. (red.) *Biology as society, society as biology. Metaphors*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, ss. 193–229.
- Lindström, U. (1955). Glädje och allvar på Skansen. *Morgon-Tidningen*, 22 augusti.
- Lindström, U. (1959). 60-talets stora äventyr. *Stockholms-Tidningen*, 4 november.
- Marks, R. B. (2002). *The origins of the modern world. A global and ecological narrative*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Marx, K. [1869] (1974). *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, vol. 1, 3:e uppl., övers. Ivan Bohman. Lund: Cavefors.

- McCarthy, T. (2009). *Race, empire, and the idea of human development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, C. W. (1999). The racial polity. I Babbitt, S. E. & Campbell, S. (red.) *Racism and Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, ss. 13–31.
- Myrdal, A. & Myrdal, G. (1935). *Kris i befolkningsfrågan*. Folkupplaga. Stockholm: Bonnier.
- Myrdal, G. [1944] (1962). *An American dilemma. The Negro problem and modern democracy*. Twentieth Anniversary Edition. New York: Harper & Row.
- Myrdal, G. (1964). *Vår onda värld*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet & Rabén & Sjögren.
- Myrdal, G. (1967/68). The soft state in underdeveloped countries. *UCLA Law Review*, 15:4, ss. 1118–1134
- Myrdal, G. (1968a). *Asian drama. An inquiry into the poverty of nations*. Vol. 1. New York: The Twentieth Century Fund.
- Myrdal, G. (1968b). *Asian drama. An inquiry into the poverty of nations*. Vol. 2. New York: The Twentieth Century Fund.
- Myrdal, G. (1970). *Politiskt manifest om världsfattigdomen. En sammanfattning och fortsättning av asiatiskt drama*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Myrdal, G. (1974). What is development? *Journal of Economic Issues*, 7:4, ss. 729–736.
- Parthasarathi, P. (2011). *Why Europe grew rich and Asia did not. Global economic divergence, 1600–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence. China, Europa, and the making of the modern world economy. Part one*. Princeton: Princeton University Press.
- Rattansi, A. (2007). *Racism. A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Riksdagstrycket (1949). Första kammarens prot. nr 5, s. 46 (9/2 1949).
- Riksdagstrycket (1962a). Proposition 1962:100, angående svenskt utvecklingsbistånd.
- Riksdagstrycket (1962b). Proposition 1962:100, bilaga: Rapport rörande det svenska utvecklingsbiståndet.
- Riksdagstrycket (1963). Anförande av S. Sundin (c) 29/10, första kammarens protokoll nr 30.

- Rist, G. (2014). *The history of development. From Western origins to global faith*. 4:e uppl. London & New York: Zed Books.
- Rodney, W. [1972] (1981). *How Europe underdeveloped Africa*. Washington: Howard University Press.
- Rösiö, B. (1960). Anteckningar från kommittésammanträdet 7 oktober 1960. Riksarkivet, Administrationsutredningen för biståndet till utvecklingsländerna, vol. 1.
- Sangmpam, S. N. (1993). Neither soft nor dead. The African state is alive and well. *African Studies Review*, 36:2, ss. 73–94.
- Seamster, L. & Ray, V. (2018). Against teleology in the study of race. Toward the abolition of the progress paradigm. *Sociological Theory*, 36:4, ss. 315–342.
- Sellström, T. (1999/2002). *Sweden and national liberation in Southern Africa*. Vol. 1–2. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.
- SIDA (1968/69). Anslagsframställning. Petita för 1968/69. Riksarkivet, SIDA:s huvudarkiv, B1B, vol. 1.
- SIDA (1972). *Samarbete för utveckling. Om u-land och svenskt bistånd*. Stockholm: SIDA:s informationsbyrå.
- Sten, H. (1960). "Nationalkaraktär" hindrar utveckling. *Expressen*, 11 november.
- Stokke, O. (2009). *The UN and development. From aid to cooperation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Sundén, R. (1952). Sverige och hjälpen till underutvecklade länder. *Svenska Dagbladet*, 13 oktober.
- Svenska Dagbladet (1961). Ulla Lindström: U-landshjälpen är förgäves om ej folkökningen hejdas. *Svenska Dagbladet*, 6 augusti.
- Svenska Dagbladet (1963). En svår belastning. *Svenska Dagbladet*, 28 september.
- Sydasien-bulletinen (1980). Personalen protesterar. *Sydasien-bulletinen*, 1, s. 1.
- Táíwò, O. (2010). *How colonialism preempted modernity in Africa*. Bloomington: Indiana University Press.
- Thornton, J. (1998). *Africa and Africans in the making of the Atlantic world, 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tydén, M. (2002). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. 2:a uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Unger, C. R. (2018). *International development. A postwar history*. London: Bloomsbury.

- Verkuyten, M. & ter Wal, J. (2000). Introduction. Racism in comparative perspective. I Verkuyten, M. & ter Wal, J. (red.) *Comparative perspectives on racism*. Aldershot: Ashgate, ss. 1–22.
- Weydner, S. (2018). Reproductive rights and reproductive control. Family planning, internationalism, and population control in the International planned parenthood federation. *Geschichte und Gesellschaft*, 44:1, ss. 135–161.
- Wikipedia[eng.] (2021). Hipster racism.
https://en.wikipedia.org/wiki/Hipster_racism [2021-06-01]
- Åström, S. (1962a). P.M. angående utrikespolitiska synpunkter på frågan om en ökning av den svenska statliga hjälpen till u-länderna. Riksarkivet, Finansdepartementets arkiv, Lennart Klackenbergs handlingar, vol. E6.
- Åström, S. (1962b). Presentation av PM ang. utrikespolitiska synpunkter på frågan om en ökning av den svenska statliga hjälpen till u-länderna. Bil. till "PM rörande u-beredningens sammanträde den 12 januari 1962", 21/3 1962. Riksarkivet, Finansdepartementets arkiv, Lennart Klackenbergs handlingar, vol. E6.
- Öhman, M.-B. (2008). "Sverige hjälper". Att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet. *Tidskrift för genusvetenskap*, 29:1, ss. 59–76.
- Östlind, A. (1962). Synpunkter på utvecklingsproblematiken. I Beredningen för internationella biståndsfrågor, *Aspekter på utvecklingsbiståndet*. Statens offentliga utredningar 1962:12. Stockholm: Utrikesdepartementet, ss. 211–227.
- Östling, E. (1963). Avslöjande exemplifiering. *Aftonbladet*, 24 oktober.

8. Rasfrågorna i den svenska riksdagen 1968

Mats Wickström

Inledning

Under det mytomspunna revolutionsåret 1968 genomförde minoritetsaktivisten David Schwarz (1928–2008) tillsammans med docent Bengt Börjesson (1932–2012), sedermera bland annat chef vid Barnbyn Skå och professor i socialt arbete vid Umeå universitet, en enkätundersökning bland svenska riksdagsledamöter. Syftet med undersökningen var att kartlägga riksdagsledamöternas attityder till vad Börjeson och Schwarz kallade "invandrings- och minoritetsproblemen i Sverige". Paret samlade in svar från 300 riksdagsledamöter under våren och sommaren 1968. Schwarz (1968a; 1968b) sammanställde redan samma år resultatet på svenska och engelska i två rapporter. I en senare rapport redogjorde Börjeson och Schwarz (1970) även för forskningsprocessen och problemen de ställts inför under arbetet med enkätundersökningen.

Resultaten från denna undersökning fick inte någon nämnvärd betydelse för det sena 1960-talets så kallade invandrardebatt, som kretsade kring frågan om det svenska samhället skulle assimilera invandrare och minoriteter eller bejaka deras särart och sträva efter ett mer mångkulturellt Sverige (Wickström 2015). Enkätundersökningen har inte heller uppmärksamats i senare samhällsvetenskaplig eller historisk forskning som berör etniska relationer och ras och rasism i det efterkrigstida svenska samhället, med undantag för en kort redogörelse över svaren på en av enkätens adoptionsrelaterade frågor i Tobias Hübinettes (2021b) grundläggande verk *Svensk rasism under efterkrigstiden. Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*.

Tack vare den unika respondentgruppen och bredden i påståendebatteriet riksdagsledamöterna tog ställning till utgör emellertid enkätundersökningen en värdefull historisk källa för forskning om den svenska politiska elitens förhållningssätt till frågor rörande ras, migration, minoriteter och etniska

relationer. I synnerhet som den genomfördes under en tid då Sveriges omvandling från ett så gott som etniskt homogent nationalstat till ett alltmer heterogent land började bli påtaglig. Enkätundersökningen berörde inte minst inställningen till olika aktuella rasrelaterade frågor i det dåvarande svenska samhället. En analys av svaren i sin samtida kontext och de anmärkningar riksdagsledamöterna enligt Schwarz och Börjesson hade på frågorna ger därmed en inblick i svenskt rastänkande och svenska synsätt på ras och rasism hos det svenska folkets representanter i riksdagen under folkhemmets storhetstid. Den socialdemokratiska riksdagsledamotens Nancy Erikssons (1968) debattartikel "Är judarna en ras?", i vilken Eriksson kritiserade undersökningen, utgör ett kompletterande källmaterial, liksom en artikel i *Dagens Nyheter* från den 28 maj 1970 som summariskt redogör för partiskillnader i enkätsvaren utifrån en senare bearbetning av enkät-materialet.

Bakgrunden till enkätundersökningen

David Schwarz föddes 1928 i en polsk-judisk familj. Han överlevde Förintelsen och var en av de fångar som befriades från koncentrationslägret Bergen-Belsen i norra Tyskland av brittiska styrkor vid mitten av april 1945. Förutom Schwarz överlevde endast två av hans familjemedlemmar andra världskriget och Förintelsen. Schwarz var vid befrielsen svårt nedbruten av tuberkulos, tyfus och gulst, "mer död än levande" som han själv uttryckte det i en intervju med Mieczyslaw Górski (1993, s. 7) långt senare. Enligt Schwarz hade det kommit svensk Rödakorspersonal till det sjukhus han inledningsvis vårdades på och frågat efter honom, men han var så utplånad som människa att han inte visste vem han var. Svenskarna körde sedan vidare utan Schwarz (Górski 1993).

Schwarz vårdades på sanatorium i Tyskland, Polen och på ett judiskt sanatorium i Merano i Italien tills den sistnämnda inrättningen lades ner 1950. Därefter skickades han till Sverige, där han vårdades på olika sanatorier i fyra års tid tills han bedömdes vara tillräckligt återställd för att skrivas ut. Den svenska vårdpersonalen ansåg dock att han hade en mycket reducerad arbetsförmåga och att han endast kunde utföra enkla kontorssysslor, en diagnos som Schwarz vägrade godta. Han tog sig sedan an sitt nya liv i Sverige med kraft och målmedvetenhet. Schwarz utbildade sig först till arbetsterapeut och våren 1964 tog han studenten per korrespondens på

Hermods. Han var då 36 år gammal. Samma år började han studera sociologi vid Stockholms universitet, där han av allt att döma blev bekant med den progressive samhällsvetaren Bengt Börjeson (Górski 1993; Román 1994).

Den 21 oktober 1964 publicerades även Schwarz historiskt viktiga anti-assimilationistiska debattartikel "Utlänningsproblemet i Sverige" i *Dagens Nyheter*. Schwarz behärskade vid den här tiden inte svenska fullständigt så artikeln skrevs med hjälp av hans svenska hustru (Román 1994). Artikeln blev startskottet på en debatt om vad Sveriges förvandling från ett homogent till ett heterogent land egentligen innebar, i synnerhet i fråga om assimilation kontra integration och svenskhetens gränser (Wickström 2015). För Schwarz del var debattartikeln början på en lång karriär som debattör, aktivist, forskare och redaktör inom det fält som växte fram i takt med att Sveriges befolkningsammansättning förändrades som en följd av den efterkrigstida invandringen. Enligt Schwarz var det hans judiska härkomst och personhistoria som fick honom att engagera sig i frågor rörande etnicitet och ras i sitt nya hemland Sverige:

Därför inser jag nu att mitt författarskap och de debatter jag fört i mycket hög grad har präglats av min judiska världsbild och av mina svåra barndomsupplevelser under andra världskriget. (Schwarz citerad i Górski 1993, s. 8)

Schwarz var plågsamt medveten om vad politiserade etniska relationer och rasism kunde resultera i. Han ville upplysa svenskarna om utmaningarna med ett mångetniskt samhälle samtidigt som han bildade opinion för mångkulturalism, det vill säga en nedmontering av den svenska assimilationismen och ett officiellt erkännande av och offentligt stöd till Sveriges både nya och gamla minoriteter. För egen del var det framför allt den judiska minoritetens bevarande och överlevnad i Sverige som Schwarz kämpade för, ibland i konflikt med liberala och assimilationsinriktade judar (Schwarz & Svenning 1967).

Hösten 1967 inledde Schwarz tillsammans med docenten Bengt Börjeson ett forskningsprojekt om invandrar- och minoritetsfrågor i Sverige. Börjeson hade året innan disputerat vid Stockholms universitet med avhandlingen *Om påföljders verkningar. En undersökning av prognosen för unga lagöverträdare efter olika slag av behandling*. Han var en tämligen tidstypisk progressiv samhällsvetare som strävade efter att förändra samhället. Vid tiden för

undersökningen var Börjeson även chefredaktör för den socialistiska tidskriften *Konkret* (Börjeson & Schwarz 1970). Formellt var forskningsprojektet Schwarz' licentiatarbete under handledning av Börjeson. Inom ramen för projektet genomförde de båda en enkätundersökning för att kartlägga riksdagsledamöternas attityder till "invandrings- och minoritetsproblemen" i landet (Schwarz 1968a). Studien stötte inledningsvis på problem.

Utmaningar med undersökningen

I början av mars 1968 skickade Schwarz och Börjeson ett enkätformulär och ett följebrev till alla de 384 ledamöterna i Sveriges riksdags två kammare. Enkätformuläret bestod av 65 påståenden med sex svarsalternativ: (+3) instämmer absolut, (+2) instämmer i stort sett, (+1) instämmer i viss mån, (-3) instämmer absolut inte, (-2) instämmer i stort sett inte och (-1) instämmer i viss mån inte. Skalan saknade en angiven nollpunkt eftersom Börjeson och Schwarz ville "undvika en anhopning av svar kring detta värde", det vill säga de ville tvinga riksdagsledamöterna att ta ställning. På grund av att de fick tillbaka enkäter där vissa påståenden inte besvarats kom Börjeson och Schwarz i praktiken att koda dessa obesvarade påståenden som nollsvar (Börjeson & Schwarz 1970, s. 33). Börjeson och Schwarz laborerade alltså ändå med en nollpunkt i sin statistiska sammanställning av enkätsvaren. Detta uppfattades antagligen inte som optimalt av de två forskarna, men kan ur ett historiskt perspektiv ge oss en fingervisning om vilka påståenden och begrepp som förbryllade eller uppfattades som särdeles problematiska av de dåtida riksdagsledamöterna.

Påståendena berörde allt från möjligheterna för medborgare från de övriga nordiska länderna att få vidareutbildning i Sverige till totalstopp för invandring av "zigenare" till Sverige (Schwarz 1968a). Den sistnämnda frågan-påståendet var särskilt aktuell åren 1967 och 1968 då ett litet antal fransk-spanska romer sökte sig till Sverige och förpassades tillbaka till Frankrike. Den romska aktivisten Katarina Taikon och delar av pressen drev en kampanj för att romerna skulle få bosätta sig i Sverige (Westin, Wallengren, Dimiter-Taikon & Westin 2014). För att illustrera själva enkätens upplägg återger jag här påståendet som berörde denna fråga såsom det presenterades i enkäten: "60. All vidare invandring av zigenare till Sverige bör stoppas. +3 +2 +1 -1 -2 -3" (Schwarz 1968b, s. 42). Över lag täcker de 65

påståendena så gott som alla vid den här tiden aktuella migrations-, integrations- och rasfrågor på ett mångsidigt sätt från såväl ett svenskt samhällsperspektiv som från ett initierat invandrar- och minoritetsperspektiv.

I följebrevet till enkäten konstaterade Börjeson och Schwarz att "Sverige blivit ett invandrarland" och motiverade sin undersökning genom att anföra att invandrarnas anpassning var på väg att "bli ett av våra viktiga samhällsproblem" (Börjeson & Schwarz 1970, s. 13). Enligt statsvetaren Andreas Johansson Heinö var berättelsen om Sverige som ett av världens mest etniskt homogena länder "helt oomstridd" fram till 1960-talet (Johansson Heinö 2012, s. 54). Även minoritetsaktivister som Schwarz utgick från denna premis, vilken de facto i stort sett överensstämde med den faktiska befolkningssammansättningen i Sverige vid den här tiden. Syftet med en särskild enkätundersökning riktad till riksdagsledamöterna var enligt Börjeson och Schwarz den påbörjade politiseringen av "invandrarnas problematik". Det var därför av största vikt att kartlägga riksdagsledamöternas attityder (Börjeson & Schwarz 1970, s. 13-14).

Utskicket i mars 1968 misslyckades. Schwarz och Börjeson fick bara omkring 100 svar och en betydande del av dem var ofullständiga. En del enkätformulär återsändes utan att de ifyllts eller med kodnumret bortrivet. Vissa ledamöter hade också skrivit kortare och längre kommentarer på formulären, varav en del var direkt avvisande. Vissa av kommentarer belyser delvis hur det svenska folkets representanter i landets lagstiftande församling betraktade en undersökning i ett ämne som var politiskt känsligt redan 1968. En ledamot anmärkte exempelvis:

[Enkäten] är alltför infamt upplagd och uppenbarligen styrd av en rad kanske för frågeställarna själva omedvetna fördomar. Särskilt motbjudande finner jag frågorna om judarna. I vårt land skiljer vi inte mellan judar och icke judar. I den mån de är utlänningar är de tyskar, polacker, ryssar, israeler etc. Det är alltför diskriminerande att hålla på att pricka ut vissa fullvärdiga svenskar som tillhörande en ras med speciella kännetecken. Att blanda in religionen och låta den bli gruppdelande är verkligen ännu mer upprörande för den, som betraktar all religion som vidskepelse eller i vissa fall maskerad politisk gruppbildning. (Anonym riksdagsledamot citerad i Börjeson & Schwarz 1970, s. 16-17)

Denna kommentar kan antagligen ses som tidstypisk för ett dåtida progressivt (socialistiskt eller liberalt) liksom antagligen också ateistiskt svenskt synsätt på etniska och religiösa skillnader. Intressant nog ansåg ledamoten i fråga att det var ett värre moraliskt snedsteg av Schwarz och Börjeson att kategorisera judar som en religiös grupp än att kategorisera dem som en ras (se även avsnittet "Den judiska rasen?" nedan). Kommentaren artikulerade vidare troligen en progressiv norm om att alla medborgare i Sverige var eller borde bli moderna och sekulära "svenskar" oberoende av hur de själva identifierade sig eller i praktiken betraktades och behandlades.

Några riksdagsledamöter uttryckte också en rädsla för att deras svar skulle läcka ut och "missbrukas politiskt av pressen" (anonym riksdagsledamot citerad i Börjeson & Schwarz 1970, s. 19). Tematikens laddade karaktär krävde absolut anonymitet ansåg en annan:

Jag anser problemet viktigt. Jag har en uppfattning men jag vill inte skriva ner den. Ni säger att det skall vara anonymt, men så har ni kodnummer. (Anonym riksdagsledamot citerad i Börjeson & Schwarz 1970, s. 19)

Frågor rörande ras, migration, minoriteter och etniska relationer uppfattades alltså av vissa riksdagsledamöter som ett politiskt minfält där man lätt kunde trampa fel och hamna i hetluften.

Börjeson och Schwarz lät sig emellertid inte nedslås av den låga svarsprocenten och de negativa kommentarerna om deras undersökning. De fortsatte enträget att skicka påminnelser samtidigt som de tog kontakt med riksdagsledamöter, partikansliet och partiledare. Deras aktivitet ledde till att enkätundersökningen togs upp till diskussion i riksdagsgrupperna. Ett avgörande genombrott i insamlingen var den socialdemokratiska statsministern Tage Erlanders ingripande. Börjeson och Schwarz fick stöd av Erlander, som redan dagen efter att de kontaktat honom uppmanat sin socialdemokratiska riksdagsgrupp att svara på enkäten. Innan Erlanders påstötning var socialdemokraternas svarsprocent på 10 procent den lägsta av alla riksdagsgrupper. Socialdemokraternas svarsprocent steg sedermera till 70 procent (Börjeson & Schwarz 1970).

Det fysiska och sociala avståndet mellan Sveriges ledande politiker och medborgarna var avsevärt mindre 1968 än vad det i de flesta fall är idag då

politikerna håller sig med stora staber och skyddsvakter. Men trots att statministerns hemtelefonnummer fanns tillgängligt i telefonkatalogen (Hägg 2005) var det sannolikt Schwarz personliga bekantskap med Erlander som fick statsministern att agera å enkätundersökningens vägnar. Schwarz var nämligen vid denna tidpunkt aktiv socialdemokrat och hade vid åtminstone ett par tillfällen träffat Israelvännen Erlander för att framföra sitt budskap om det mångkulturella samhällets utmaningar och möjligheter. Socialdemokraternas partiordförande fattade tycke för den engagerade judiske aktivisten, även om Erlander aldrig omfamnade mångkulturalism som politisk idé (Górski 1993; Svenning 2018; Wickström 2015).

Som en sista ansträngning för att få upp svarsprocenten ringde Börjeson och Schwarz runt till de riksdagsledamöter som inte svarat och fick på så sätt in ytterligare cirka 60 svar. Sensommaren 1968 avslutade de insamlingen och hade då lyckats få in 301 ifyllda enkätformulär (Börjeson & Schwarz 1970). Härnäst granskas svaren på enkätens rasrelaterade frågor och påståenden.

Riksdagens färgblinda majoritet och raspessimistiska minoritet

Det första rasrelaterade påståendet (nr. 4) i enkäten är följande: "Färgade invandrare är lika välkomna till Sverige som icke-färgade." En stor majoritet, 74,5 procent, instämde med påståendet, varav hela 41,2 procent instämde absolut. Endast 2,7 procent instämde absolut inte, men 8,3 procent instämde i stort sett inte och 12,3 procent instämde i viss mån inte. Påstående nr. 4 uppvisar dessutom den lägsta andelen nollsvar av enkätens samtliga rasrelaterade påståenden, 2,3 procent. Tydligt fann ledamöterna påståendet vara relativt klart och lätt att ta ställning till. Att 74,5 procent av de svarande riksdagsledamöterna intog en färgblind ståndpunkt är inte särskilt förvånande med tanke på Sveriges antirasistiska linje och självbild vid den här tiden.

Efter andra världskriget skapades nämligen en bild av Sverige som landet som var särdeles fritt från snedsteg och försyndelser som fascism och rasism (Jämte 2013). Samtidigt rensade den tidiga efterkrigstidens kulturradikaler ut så gott som allt och alla som kunde förknippas med (nazi)tysk kultur och politik ur den svenska offentligheten (Östling 2008). Enligt etnologerna Oscar Pripp och Magnus Öhlander etablerades under 1950- och 1960-talet en

föreställning om det dåtida Sverige som "landet utan rasism, ondska och med särskilt fredliga och goda människor" (Pripp & Öhlander 2008, s. 80).

Ett gott exempel på detta återfinns i Olof Palmes radiosända juldagstal 1965 om invandrarna och svenskarnas förhållande till dem, vilket delvis var direkt påverkat av Schwarz (Wickström 2013). I talet pläderade Palme (1965) för större tolerans mot invandrarna samtidigt som han befäste bilden av Sverige som ett demokratiskt och antirasistiskt föredöme: "Demokratin är fast förankrad här i landet. Vi respekterar grundläggande fri- och rättigheter. Grumliga rasteorier har aldrig vunnit fotfäste [i Sverige]". Med bland andra Palme i spetsen framställde sig den så kallade moraliska stormakten Sverige även som ett färgblindt och antirasistiskt föregångsland, en självbild som enligt Catrin Lundström och Tobias Hübinette (2020) stod sig fram till 2000-talets början.

Det är även troligt att en del av de riksdagsledamöter (23,3 procent) som inte instämde i påståendet om att "färgade" var lika välkomna som vita tolkade påståendet i ett större samhälleligt sammanhang trots att de likt den stora majoriteten av de svarande ledamöterna också var (förment) färgblinda. Det är med andra ord sannolikt att en del antirasistiska ledamöter inte trodde att Sverige var ett land utan rasism eftersom de utgick ifrån att det svenska folket inte hade samma färgblinda inställning till en "färgad" invandrare som till en vit som de själva omfamnade. Svaren på påståendena nr. 10 och 21 (se nedan) stöder detta antagande.

Majoriteten av de 70 riksdagsledamöter som inte ansåg att icke-vita invandrare var lika välkomna till Sverige som vita invandrare var dock antagligen negativt inställda till icke-vit invandring av olika rasbaserade skäl med strävan att bevara Sverige homogent och vitt som minsta gemensamma nämnare. Att det var Högerpartiets (idag Moderaterna) ledamöter som var minst benägna att instämma i påståendet tyder på det (Dagens Nyheter 1970). Högerpartiet hade en historia av aktiv och artikulerad rasism och antisemitism som endast låg några decennier tillbaka i tiden (Ericsson 2016). I likhet med de övriga partiernas riksdagsledamöter var den stora majoriteten av Högerpartiets parlamentariker över 50 år gamla (Schwarz 1968b). De var alltså uppvuxna under en tid då föreställningar om svensk rasrenhet och raslig överlägsenhet var särskilt framträdande i Sveriges höger- och konservativa kretsar. Till dessa kan vi även räkna Bondeförbundet

(Centerpartiets föregångare), vars program från 1933 innehöll tydliga rasbiologiska inslag (Bondeförbundet 1933). Tio av Centerpartiets riksdagsledamöter var över 66 år gamla vid mitten av maj 1968 (Schwarz 1968b). Rimligtvis var åtminstone en del av dessa etablerade partimedlemmar när Bondeförbundet (1933) framhöll vikten av "den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement".

Å andra sidan återfinns vi den under början av 1900-talet allmänt omhuldade idén om vit svensk rasrenhet och rasmässig överlägsenhet även inom arbetarrörelsen (Ericsson 2016). Historikern Håkan Blomqvist har identifierat vad han betecknar som en "socialistisk vithet" i den svenska socialdemokratins historia under mellankrigstiden (Blomqvist 2006, s. 347). De två partier i 1968 års riksdag som i störst utsträckning saknade ett ideologiskt arv av klassiskt hierarkiskt rastänkande var Vänsterpartiet kommunisterna⁴³ och det liberala Folkpartiet.

I jämförelse med den svenska socialdemokratins historia är dock den svenska högerpartiernas och konservatismens historia underutforskad, särskilt beträffande rasfrågor under efterkrigstiden. Bedömningen av högerpartisternas bevekelsegrunder är därför osäker. Högerpartiet var visserligen det första partiet i Sverige som formellt tog ställning för mångkulturalism, symboliskt nog 1968, men tidens mångkulturfråga berörde egentligen enbart förment vita och organiserade minoritetsgrupper. Även David Schwarz exkluderade romerna från sitt mångkulturalistiska minoritetsprogram (Schwarz & Svenning 1967). Högerpartiets mångkulturalism drevs fram av nationalistiska balter, främst ester som flytt till Sverige under andra världskriget, samt partiets ideologiska motstånd mot enhetsskolan (Wickström 2013).

Påståendet nr. 10 lyder: "Rasfördomar skulle öka med ökad invandring av färgade till Sverige." Den stora majoriteten, 70,4 procent, höll med om detta påstående, vilket visar att de flesta riksdagsledamöterna utgick från att det åtminstone fanns latent rasfördomsfullhet, med andra ord det som vi idag

⁴³ Karl Marx och Friedrich Engels hade dock varit influerade av sin tids idéer om ras och delade bland annat upp mänskligheten i högre och lägre raser och nationer (van Ree 2019).

vanligtvis kallar rasism, bland svenskarna. Termen rasism verkar för övrigt ha fått sitt stora genomslag i den svenska offentligheten just 1968.⁴⁴ 25,9 procent instämde inte och 3,7 procent avgav inget svar. De som inte instämde hade eventuellt en hög tilltro till den svenska toleransen eller så utgick de ifrån att rasism inte var beroende av antalet så kallade färgade i samhället. Den höga andelen av instämmande svar beror sannolikt på en uppfattning om att en större förekomst av "färgade" i det fortfarande utpräglad vita svenska samhället per automatik skulle resultera i rasistiska reaktioner bland de vita svenskarna i likhet med hur vita grupper reagerade och agerade i mer mångrasliga västländer. Enkätundersökningens syftesförklaring och upplägg byggde ju också på premissen att invandring och en etniskt förändrad befolkningssammansättning var ett stort samhällsproblem som skulle kunna leda till allvarliga konflikter.

Framför allt var det apartheidsystemet i Sydafrika och rasdiskrimineringen i Förenta staterna som uppmärksammades och väckte omfattande svenska protester under 1960-talet (Jämte 2013). Våren 1968 var även den konservativa brittiske politikern Enoch Powell och det positiva gensvar hans rasistiska så kallade *Rivers of blood*-tal i Birmingham fick av bland andra engelska arbetare ett uppmärksammat fenomen.

Samtidigt kunde de brännande rasfrågorna utomlands bekräfta den under det tidiga 1900-talet etablerade uppfattningen om Sveriges fördelaktiga rasrenhet. Det var en föreställning som också kunde uttryckas på högsta nivå i termer av just ras under 1960-talet utan att någon opponerade sig. Så här kunde det exempelvis låta i riksdagen 1965 när statsministern Erlander, som i början av 1940-talet basade för Socialstyrelsens så kallade rasinventering av "tattare" (Ericsson 2015), jämförde Sverige med Förenta staterna: "Vi svenskar lever ju i en så oändligt mycket lyckligare lottad situation. Vårt lands befolkning är homogen, inte bara i fråga om rasen utan också i många andra avseenden" (Erlander 1965). Det rasrena och även i övrigt påtagligt enhetliga svenska folket sågs vid mitten av 1960-talet fortfarande som ett självklart och

⁴⁴ En sökning den 5 januari 2021 på "rasism" i digitaliserade svenska dagstidningar utgivna mellan 1960-01-01 och 1970-12-31 i databasen Svenska dagstidningar gav 268 träffar för år 1968, 58 träffar för år 1967, 31 träffar för år 1966 och 9 träffar för år 1965.

föredömligt faktum av statsministern, rentav som en förutsättning för både skapandet och upprätthållandet av det socialdemokratiska folkhemmet.

Enligt statsvetaren Andreas Johansson Heinö (2009) togs detta förmenta samhällsförhållande för givet och bejakades av hela det politiska fältet i Sverige fram till det sena 1960-talets ideologiska omvälvningar. Johansson Heinö (2012) har även lyft fram konstnären Carl Johan De Geers konstverk med en skändad svenska flagga och parollen "våga vara onationell" 1967 som en symbolisk milstolpe för den anti-nationalistiska anda (och i förlängningen antirasism, i sin färgblinda form) som präglade och artikulerades av Sveriges eliter från och med slutet av 1960-talet.

Den amerikanska rasfrågan engagerade även de svenska studentradikaler som i allt högre grad började prägla den mediala och kulturella dagordningen kring 1968. I november 1967 föreläste bland annat Black Power-rörelsens förgrundsgestalt Stokely Carmichael på Uppsala universitet (Frängsmyr 2013). Dagen efter mordet på Martin Luther King den 4 april 1968 menade Carmichael att det vita Amerika förklarar krig mot de svarta genom mordet och att de svarta var tvungna att hämnas:

Black people know that their way is not by intellectual discussions. They know they have to get guns. Our retaliation won't be in the courtroom but in the streets of America. (The Guardian 1968)

Mordet på King och de omfattande och långvariga raskravallerna som följde på mordet undgick ingen ledamot i Sveriges riksdag. De internationella raskonflikterna gjorde sig även gällande i Sverige våren 1968 genom de så kallade Båstadskravallerna den 3 maj, då en demonstration mot Davis Cup-matchen mellan Sverige och den vita bosättarstaten Rhodesia utmynnade i våldsamma konfrontationer mellan demonstranter och polis. Rasfrågor och raskonflikter befann sig tvivelsutan i det offentliga rampljuset när riksdagsledamöterna besvarade enkätens påstående nr. 21: "Det finns rasfördomar i Sverige".

En överväldigande majoritet av riksdagsledamöterna, 81,8 procent, instämde föga överraskande med påstående nr. 21. Detta bör främst förstås utgående från den förbehållslösa formuleringen av påståendet. Om de svarat följdriktigt borde riksdagsledamöterna ha hållit med om påståendet om de

kände till någon som helst förekomst av "rasfördomar" (rasism) i det svenska samhället, vilket vid den här tidpunkten var ett offentligt faktum i Sverige även om omfattningen av rasfördomarna inte var bekant eller sällan betraktades som rasism i dagens bemärkelse av begreppet.

Redan på 1940- och 50-talen hade den svenska pressen nämligen börjat rapportera om fall av rasdiskriminering i Sverige. Huvudsakligen var det frågan om icke-vita, främst svarta, personer som utsattes för rasism på hotell och restauranger när de besökte Sverige. Från och med början av 1960-talet blev det sedan allt vanligare att lyfta fram svensk rasism, eller svenska rasfördomar som det hette då, i offentligheten. I samband med adoptionsdebatten under 1960-talet diskuterades svensk rasism särskilt flitigt, en fråga jag skall återkomma till nedan.⁴⁵ Den 12 februari 1962 blottades även svensk rasism för TV-publiken genom dokumentären *Färgad i folkhem*, som innebar ett genombrott för en större medvetenhet om problemet med rasdiskriminering i Sverige (Hübinette 2021b).

Det finns också skäl att notera att 30,6 procent endast instämde i viss mån. Dessa ledamöter menade tydligen att rasism förvisso förekom i Sverige, men inte i någon större utsträckning. Detta var i linje med den i offentligheten dominerande linjen. Fyra procent av ledamöterna angav vidare inget svar. Det mest anmärkningsvärda med svaren på påstående nr. 21 är dock att 14,3 procent av de svarande inte tillstod att det överhuvudtaget fanns rasism i Sverige. Detta kan ha berott på en tilltro till eller vilja att projicera idealet om det progressiva Sverige. Eller så utgick förnekelsen från tron på ett rasrent och därmed rasismfritt Sverige i enlighet med logiken om homogenitet som själva förutsättningen för det goda svenska folkhemmet. Dessa två positioner utesluter inte heller varandra. Ytterligare en möjlighet är att det helt enkelt fanns riksdagsledamöter som inte ansåg att "rasfördomar" var en form av fördomsfullhet utan sakligt grundade uppfattningar om vetenskapligt belagda skillnader mellan de olika förmenta raserna. Dyliga vetenskapligt grundande kunskapsanspråk spreds nämligen fortfarande i den svenska offentligheten vid den här tiden.

⁴⁵ 1960-talets adoptionsdebatt avhandlas i kapitel 3 i denna bok.

En sammantagen bedömning av svaren på påståendena nr. 4, 10 och 21 tyder på att en majoritet av de riksdagsledamöter som svarat på enkäten i princip stod för tidens dominerande antirasism, det vill säga den färgblinda dito. Däremot trodde inte en stor majoritet att det svenska folket var färgblindt och immunt mot rasism. Ju fler "färgade", desto större sannolikhet för utbrott av rasism även i det svenska samhället, var en utbredd inställning.

Riksdagsledamöternas principiella färgblindhet visade sig också tydligt i svaren på påstående nr. 29: "Svenska föräldrar som önskar adoptera färgade barn (koreanska, indiska barn osv) bör ha full frihet att göra detta" (Schwarz 1968a). Påstående nr. 29 kompletteras av påstående nr. 16: "Svenska föräldrar som önskar adoptera utländska icke-färgade barn bör ha full frihet att göra detta." Bägge påståendena ingick i enkäten på grund av den adoptionsdebatt som pågick i Sverige från och med början av 1960-talet. Denna debatt var samtidigt, som Hübinette (2021a) utförligt visat, en debatt som minst lika mycket handlade om svenskhet och ras. Enligt Hübinette utvecklades debatten om adoption till en viktig vattendelare mellan vad Lundström och Hübinette (2020) kallar den vita renhetsperioden (1905–1968) och den vita solidaritetsperioden (1968–2001), en periodisering som återkommer i slutreflektionerna.

Av riksdagsledamöterna ansåg 82,4 procent att svenskar borde ha fullständig frihet att adoptera "icke-färgade" (det vill säga vita) barn från utlandet. 48,5 procent instämde absolut och 23,9 procent i stort sett. Beträffande adoption av "färgade", det vill säga icke-vita, barn instämde 75 procent, varav 41,5 procent absolut och 15,6 procent i stort sett (Schwarz 1968b). Skillnaden i riksdagsledamöternas acceptans för adoption av vita respektive icke-vita barn var marginell, och vi kan anta att de flesta som motsatte sig internationell adoption av vita barn även motsatte sig internationell adoption av icke-vita barn utgående från ett allmänt motstånd mot internationell adoption. Intressant nog var andelen nollsvaret aningen större för påstående nr. 16 om adoption av vita barn, 4 procent, än för påstående nr. 29 om adoption av icke-vita barn, 2,7 procent.

Hübinette (2021a) tolkar siffrorna som ett tecken på att flertalet av riksdagsledamöterna 1968 stödde en institutionalisering av de svenska utlandsadoptionerna av icke-vita barn, vilka började stiga kraftigt i antal under samma år. Här kan man invända att ledamöterna endast gav sitt bifall

till svenskars frihet att få adoptera icke-vita barn och att de i första hand sannolikt signalerade sin principiella färgblindhet i en omtvistad och moraliskt laddad fråga där den färgblinda sidan i stort sett redan hade segrat då enkäten genomfördes.

Frågan om den judiska rasen

Finnar var 1968 den enskilt största minoritetsgruppen i Sverige, men det var den judiska minoriteten som uppmärksammades med flest påståenden i enkäten eftersom uppfattningen om den var av särskilt intresse för Schwarz. Ett av dessa, påstående nr. 46, lyder: "Judarna är en ras." 34,2 procent av respondenterna instämde inte med detta påstående, varav 23,6 procent absolut inte instämde. En så stor andel som 19,6 procent av de svarande tog inte ställning till påståendet, medan hela 46,2 procent instämde, varav 19,9 procent absolut instämde (Schwarz 1968a). Närmare hälften av de svenska riksdagsledamöter som besvarade enkäten ansåg alltså att judar kunde kategoriseras som en ras och en femtedel var kategoriskt av denna åsikt. Det är också värt att notera att omkring 20 procent av respondenterna överhuvudtaget inte ville eller kunde besvara påståendet, antagligen på grund av att de likt Nancy Eriksson fann det otillbörligt (se nedan) eller så var frågan för besvärlig i flera bemärkelser.

Fler riksdagsledamöter höll med om påståendet att judarna är en ras än de som instämde i påståendet att judarna är en etnisk minoritet, totalt 36,1 procent. Med tanke på att etnicitet var ett nytt akademiskt begrepp som i stort sett introducerades för att ersätta det nazianstrukna rasbegreppet efter andra världskriget och som egentligen aldrig slog igenom i allmänt svenskt språkbruk under 1900-talet är procentandelen ändå relativt hög. Jag tror dock att flera av de ledamöterna som inte tog ställning till påstående nr. 46 var äldre ledamöter som i flera avseenden var genuint villrådigas om vad som numera gällde i det som de hade lärt känna som "judefrågan".

Svaren visar ändå hur konventionellt det fortfarande var att tänka i termer av ras under det påstått progressiva symbolåret 1968, även i fråga om den judiska gruppen. Detta trots, eller också på grund av, att rasifiering och demonisering av "judar" var ett fundament i den nationalsocialistiska ideologin och Förintelsen. År 1968 var merparten av riksdagsledamöterna över 50 år gamla. De hade alltså vuxit upp under det klassiska rastänkandets

storhetstid. Vetenskapligt förankrade föreställningar om ras var sannolikt en del av de flestas världssyn och även om de tog avstånd från "rasfördomar" eller "rashat" hörde begreppet ras till deras vokabulär och förståelse av mänskligheten. Detta gällde också synen på "vita" grupper som tidigare rasifierats i Sverige. Enligt historikern Lars M. Andersson var "rastänkande om 'judar' och utnyttjande av antisemitiska föreställningar och stereotyper" rentav "ett inslag i skapandet av det moderna Sveriges kulturella och nationella identitet, i de olika konstruktionerna av 'svenskheten'" (Andersson 2000, s. 14).

I ljuset av att antisemitism i vissa avseenden var kulturellt allmängods och socialt acceptabelt i Sverige fram till Tredje rikets undergång (Ericsson 2016), är det särskilt intressant att ta del av riksdagsledamöternas svar på påstående nr. 54: "Det finns en vitt utbredd latent antisemitism i Sverige." Endast 21 procent av respondenterna instämde med påståendet och av dessa instämde 16,6 procent i viss mån. En klar majoritet av ledamöterna, 70,4 procent, instämde alltså inte med påståendet. 8,6 procent avgav inget omdöme i frågan, vilket med tanke på hur påståendet var formulerat kan ses som lågt.

År 1968 var alltså många svenska riksdagsledamöter åtminstone delvis kvar i det tidiga 1900-talets rastänkande om judar samtidigt som de inte trodde att det fanns en omfattande latent antisemitism i Sverige. Förvisso var påstående nr. 54 sannolikt svårgripbart för många av respondenterna men svaren skvallrar ändå om en svensk självförståelse om Sverige som ett land utan antisemitism, vilket förstås var i linje med den nya självbilden av Sverige som ett särdeles progressivt och tolerant land. Här bör vi också komma ihåg att den antisemitism som enligt idéhistorikern Henrik Bachner (1999) florerade inom den svenska 68-vänstern tog fart först efter sexdagarskriget mellan Israel och arabstaterna Jordanien, Egypten och Syrien i juni 1967. Denna vändning inom delar av den svenska vänstern hade med andra ord precis inletts då riksdagsledamöterna besvarade enkäten.

Det internationella revoltåret 1968 kan onekligen betraktas som en brytpunkt i det svenska rastänkandets historia. Explicit rasism blev alltmer skambelagt i offentligheten samtidigt som färgblind antirasism normerades uppifrån. Det skulle dock dröja några år till innan rasbegreppet sakta men säkert började rensas ut från både det politiska och akademiska språket i Sverige (Hübinette 2021b).

Det var inte heller begreppet ras i sig som föranledde den socialdemokratiska riksdagsledamoten Nancy Eriksson (1968) att skriva en kritisk debattartikel om enkätundersökning utan frågorna om judarna i Sverige: "Den som upplevt nazitiden är allergisk och frågar: Vad tjänar sådana frågor till?" Eriksson, som var född 1907, ansåg att alla frågor rörande kategorisering av judar var mer eller mindre "diskriminerande" oberoende av hur man svarade. Därtill menade hon att frågan om judarna var en ras svårligen kunde godtas "ens i en enkät". Eriksson fann också frågan om det var önskvärt att judarna i Sverige assimilerades särskilt klandervärd, eftersom ett negativt svar enligt henne "innebär en anvisning att judar bör gifta sig med judar", vilket skulle vara uttryck för "otäckt rastänkande". Avslutningsvis avfärdade Eriksson det vetenskapliga värdet av "judefrågorna" och vädjade att ingen skulle ta resultaten av dem "på allvar".

Det var onekligen en allvarlig kritik som riktades mot Schwarz och Börjeson. De två forskarna replikerade två dagar senare i *Dagens Nyheter*, men bemötte inte Erikssons anklagelser om de tendentiösa, snärjande och skadliga "judefrågorna". I sitt korta svar påminde de Eriksson (och upplyste samtidigt den DN-läsande allmänheten) om att ingen riksdagsledamot var tvungen att avge svar som inte svarade mot den egna uppfattningen i de specifika frågorna (Schwarz & Börjeson 1968). Forskarnas svar var överslätande, vilket enligt deras senare utsago även var avsikten med repliken eftersom de inte ville äventyra enkätundersökningens slutförande. Erikssons debattartikel bidrog dock till att de båda avslutade insamlingen av enkätsvaren i början av september 1968 (Börjeson & Schwarz 1970).

Reflektioner om rasfrågorna i Sveriges riksdag

Svenska uppfattningar och förhandlingar om ras och rasism under efterkrigstiden är ett nytt forskningsfält som för tillfället är inne i en expansionsfas. Analysen i denna artikel ger ett bidrag till det växande empiriska kunskapsläget rörande de efterkrigstida rasfrågorna i Sverige samt till den teoretiskt viktiga frågan om vithetens och rasismens periodisering i Sveriges moderna historia. Forskningsfältets båda pionjärer Tobias Hübinette och Catrin Lundström delar som tidigare nämnts in svenskt 1900-tal i en vit renhetsperiod och en vit solidaritetsperiod och placerar revolutionsåret 1968 som brytpunkten perioderna emellan. Resultatet av denna fallstudie om synen på rasfrågor i den svenska riksdagen 1968 stöder

också Hübinettes och Lundströms kronologi. Riksdagsledamöterna uttryckte åsikter som, grovt taget, å ena sidan härrörde från den vita renhetsperiodens föreställningsvärld och å andra sidan från den genombrytande vita solidaritetsperiodens nya färgblinda norm. Detta kan kanske vara riktgivande för framtida frågor i historieforskningen om "68" i Sverige, vilken redan är omfattande, men som mig veterligen inte problematiserat "68" i fråga om ras och rasism.

Det är förstås vanskligt att dra säkra slutsatser på basis av det smala och lätt osäkra material som utnyttjats i artikeln. Utgående från resultatet av granskningen kan man dock med goda skäl göra gällande att en liten minoritet av riksdagsledamöterna i 1968 års riksdag kan karakteriseras som oreformerade rasister. De var med andra ord inte bara klassiska rasister av mellankrigstida snitt utan gav i enkäten även uttryck för sin hållning i en tid då rasism, såsom den begreppsliggjordes kring 1968, blev allt mer moraliskt klandervärd. Samtidigt är det inte de kvarvarande försvararna av Konungariket Sveriges vita renhet i sig som är mest intressanta historiskt sett, utan deras antal i förhållande till den stora färgblinda falangen.

Flertalet av riksdagsledamöterna ställde sig redan 1968 bakom tidens progressiva inställning till rasrelationer och rasfrågor, det vill säga den färgblindhet som enligt Catrin Lundström (se kapitel 11 i denna bok) varit "ett antirasistiskt imperativ i efterkrigstidens Sverige framför allt sedan 1970-talet". Däremot var ras ett gängse begrepp 1968. Trots att färgblindhet tydligen var ett ideal för de flesta av riksdagsledamöterna uppvisade de inga större svårigheter att förstå världen i termer av "färgade" och "icke-färgade". Nollsvarens andel var minimal för påståendena som inbegrep "färgade" i jämförelse med frågan om judarna var en ras, som uppfattades vara det otvetydigt mest diskutabla av enkätens rasrelaterade påståenden.

Det är också symptomatiskt för den hegemoniska etniska svenskhet som rådde i Sverige 1968 att den rasfråga som verkar ha väckt mest anstöt och bryderi var den som gällde den judiska gruppen i landet. Detta var en fråga med förankring i europeisk och svensk samtidshistoria som konkret berörde svenskarna, särskilt äldre politiker, till skillnad från vid den här tidpunkten mer teoretiska frågor om "färgade" invandrare och adopterade. Invandrarna i Sverige var vid denna tid som bekant väsentligen "vita", med finnar som den största gruppen. Visserligen hade även finnar rasifierats av både svenskar och

finlandssvenskar i början av 1900-talet, och de finska arbetskraftsinvandrarna i det efterkrigstida Sverige utsattes för diskriminering och stereotyper, men knappast någon svensk skulle ha placerat finnar i facket "färgade" 1968 (Engman 2016).

Samtliga ledamöter i 1968 års riksdag hade tagit del av det rastänkande som präglade det svenska samhället under den vita renhetsperioden, men oavsett hur de tidigare tänkt kring ras visar den enkätundersökning som genomfördes av Schwarz och Börjeson att den stora majoriteten uppvisade attityder som var i samklang med samtidens progressiva strömningar med avseende på rasfrågorna. Efter att enkätundersökningen slutförts vann Socialdemokraterna sedan riksdagsvalet i september 1968 med hela 50,1 procent av de avgivna rösterna. Följande år efterträdde den vita renhetsperiodens siste statminister Tage Erlander av Olof Palme, den vita solidaritetsperiodens första och i särklass mest centrala politiker. Den antirasistiska färgblindhet som hade börjat göra sig gällande i riksdagen 1968 är än idag förhärskande i Sverige, om än utmanad och ifrågasatt av olika aktörer.

Referenser

- Andersson, L. M. (2000). *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. Lund: Nordic Academic Press.
- Bachner, H. (1999). *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur & kultur.
- Bondeförbundet (1933). *Grundprogram*.
<https://snd.gu.se/sv/vivill/party/c/p/1933> [2021-01-19]
- Börjeson, B. & Schwarz, D. (1970). *De politiska partierna: invandrar- och minoritetspolitik*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Dagens Nyheter (1970). Folkvalda (m) klart negativa till invandrare. *Dagens Nyheter*, 28 maj.
- Engman, M. (2016). *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ericsson, M. (2015). *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*. Lunds universitet: Historiska institutionen.

- Ericsson, M. (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige. En analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Eriksson, N. (1968). Är judarna en ras? *Dagens Nyheter*, 17 augusti.
- Erlander, T. (1965). Onsdagen den 24 mars. *Riksdagens protokoll. Första kammaren*, 13.
- Frängsmyr, C. (2013). *Universitetet som arena*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Górski, M. (1993). Människans lott och levnadsöde. Schwarz under luppen. *Invandrare & Minoriteter*, 17(5–6), 2–17.
- The Guardian (1968). Militant call to Negroes. *The Guardian*, 6 april.
- Hübinette, T. (2021ba). *Adopterad: En bok om Sveriges sista rasdebatt*. Stockholm: Verbal.
- Hübinette, T. (2021b). *Svensk rasism under efterkrigstiden: rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Hägg, G. (2005). *Välfärdsåren. Svensk historia 1945–1986*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Johansson Heinö, A. (2009). *Hur mycket mångfald tål demokratin? Demokratiska dilemman i ett mångkulturellt Sverige*. Malmö: Gleerups.
- Johansson Heinö, A. (2012). *Gillar vi olika? Hur den svenska likhetsnormen hindrar integration*. Stockholm: Timbro.
- Jämte, J. (2013). *Antirasismens många ansikten*. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Lundström, C. & Hübinette, T. (2020). *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam.
- Palme, O. (1965). *Talet till utlandssvenskar juldagen 1965 i radio*. http://www.olofpalme.org/wp-content/dokument/651225_vi_och_utlanningarna.pdf [2021-01-19]
- Pripp, O. & Öhlander, M. (2008). *Fallet Nogger Black. Antirasismens gränser*. Stockholm: Agora.
- Ree, E. van (2019). Marx and Engels's theory of history: making sense of the race factor. *Journal of Political Ideologies*, 24(1), 54–73.
- Román, H. (1994). *En invandrapolitisk oppositionell. Debattören David Schwarz syn på svensk invandrapolitik åren 1964–1993*. Uppsala universitet: Centrum för multietnisk forskning.
- Schwarz, D. & Svenning, O. (1967). Svensk invandrings- och minoritetspolitik. *Sociala Meddelanden*, 3–4, 25–41.
- Schwarz, D. & Börjeson, B. (1968). Minoritetsforskning. *Dagens Nyheter*, 19 augusti.

- Schwarz, D. (1968a). *En studie kring riksdagsmännens attityder till invandrings- och minoritetsproblemen i Sverige*. Stockholms universitet: Pedagogiska institutionen.
- Schwarz, D. (1968b). *A study of the attitudes held by members of the Swedish Parliament on ethnic minorities and immigration to Sweden*. Stockholms universitet: Pedagogiska institutionen.
- Svenning, O. (2018). *År med Erlander*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Westin, N., Wallengren, S., Dimiter-Taikon, K. & Westin, C. (2014). *Antiziganism i statlig tjänst. Socialstyrelsens behandling av romer och resande under 1900-talet*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Wickström, M. (2013). The difference white ethnics made. The multiculturalist turn of Sweden in comparison to the cases of Canada and Denmark. I Vad Jønsson H., Onasch, E., Pellander, S. & Wickström, M. (red.) *Migrations and welfare states. Policies, discourses and institutions*. Helsinki: The Nordic Centre of Excellence NordWel, ss. 25–58.
- Wickström, M. (2015). *The multicultural moment. The history of the idea and politics of multiculturalism in Sweden in comparative, transnational and biographical context, 1964–1975*. Åbo: Åbo Akademi.
- Östling, J. (2008). *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis.

DEL 2

1980–2020: Färgblindhet, antirasism och framväxten av nya rasismer

9. Hatbrott och antirasistisk kriminalpolitik

David Assadkhan

Hatbrott och den svenska antirasismen

Hatbrott är varken ett nytt eller ett outforskat fenomen. Sedan dess terminologiska, akademiska och kriminalpolitiska genombrott i 1980-talets USA har detta paraplybegrepp för olagliga handlingar med hatmotiv även blivit en del av det svenska rättsmedvetandet. För ungefär 30 år sedan beslutade riksdagen att "rasistiskt våld eller diskriminering av människor på etnisk grund" skulle leda till en straffskärpning vid påföljdsbestämningen (Prop. 1993/94). Idag är hatbrott ett synnerligen aktuellt och (kriminal)politiskt relevant fält som engagerar både civila och offentliga aktörer. Detta tar sig uttryck i kriminalpolitiska interventioner som riktar sig mot ras- och hatmotiverade brott liksom i en vidgning av förståelsen av vilka som kan falla offer för brott med hatmotiv. Samtidigt som det går att tala om ett utvidgat hatbrottsofferskap finns det dock en osäkerhet om vilka handlingar som ska inbegripas i hatbrottskategorin. Detsamma gäller vilka ideologiska ställningstaganden som de olika partiernas vilja att ta till krafttag gentemot ras- och hatmotiverat våld grundas i, ställningstaganden som ofta förenar en annars splittrad riksdag.

Detta kapitel syftar till att belysa och problematisera denna samstämmiga antirasism som reglerandet av hatmotiverade beteenden kan sägas vara ett uttryck för. I kapitlet studeras den politiska och officiella hållningen gentemot hatmotiverad brottslighet i allmänhet och representationer av den "rasistiska" hatbrottslighetens olika aktörer i synnerhet. Genom att placera hatbrott inom en kriminalpolitisk och samtidshistorisk kontext tar kapitlet sikte på hur det presumtiva och förväntade hatbrottsofferskapet föreställs och konstrueras i offentliga utredningar och politiska utsagor, vilka uppfattningar om ras och rasism som dessa konstruktioner bygger på och för med sig samt hur hatbrott har formulerats som ett samhällsproblem och vilka lösningar detta problem påkallar. Materialet avgränsas till svensk offentlig

(kriminal)politik (jfr Carlbaum 2012), och utgörs av partipolitiska utsagor, förarbeten, offentliga utredningar, propositioner och departementsutlåtanden från 1990-talet och fram till nutid. Kapitlet studerar inte enbart reglerandet av hatmotiverade beteenden utan även de dominerande svenska uppfattningarna om ras och rasism som denna reglering bygger på.

Den kriminalpolitiska kontexten

Sverige beskrivs inte sällan som ett både antirasistiskt och feministiskt föregångsland i världen liksom som ett färgblint land som genomsyras av egalitära principer och som dessutom fram tills nyligen styrdes av världens första antirasistiska och feministiska regering (Hübinette 2013; Hübinette & Lundström 2014; Thomson 2020;). Denna bild av Sverige reproduceras även i olika attitydundersökningar där svenskar över lag framstår som antirasister (Hübinette & Lundström 2014; Mella, Palm & Brofalk 2011). Samtidigt finns en annan och till viss del motstridig bild som handlar om en växande ojämlikhet och rasism, inte minst i relation till ett växande antal hatbrott (Brottsförebyggande rådet 2015; Sveriges Television 2016). Centralt i denna studie är hur samhället, och i synnerhet offentliga texter och utsagor, begripliggör denna motsägelse liksom hur den hatmotiverade brottsligheten framställs som ett samhällsproblem. Att Sverige, liksom övriga delar av västvärlden, har försökt att bemöta hatmotiverad brottslighet genom diverse politiska verktyg är inte överraskande. Däremot har detta bemötande krävt ett formulerande av vad som utgör själva problemet liksom av vilka subjekt och fenomen som föreställs orsaka problemet i fråga (jfr Bacchi 2009).

Det är samtidigt viktigt att betona att det inte råder konsensus om vad som betraktas som ett hatbrott (Perry 2003). Idag utgör inte hatbrott ett specifikt brott utan i stället är hatbrott ett samlingsbegrepp vars ramar sätts av, inom, och genom, tre olika lagrum: hets mot folkgrupp (BrB 16 kap 8 §); olaga diskriminering (BrB 16 kap 9 §); och straffskärpningsregeln (BrB 29 kap 7 §). Den senare innebär att i princip *samtliga brott* kan räknas som hatbrott om det finns ett hatmotiv, vilket gör hatbrottsbeteckningen flytande och instabil (Granström, Mellgren & Tiby 2016). Denna instabilitet gör det intressant att studera hur förståelsen av hatbrott har utvecklats över tid. Föreställningar om förövarens förmodade hatmotiv och om offret som ett hatobjekt är centrala i de bestämmelser som syftar till att motverka hatmotiverad brottslighet. Att studera hatbrottsligheten är därmed ett sätt att belysa hur

synen på ras och rasism uttrycks på den svenska kriminalpolitiska arenan. Likaså kan en inblick i föreställningarna om hatbrottens förövare och offer visa på dominerande diskursers förståelse av etniska och rasmässiga konflikter i det svenska samhället.

Den svenska kriminalpolitiken kan förstås som ett avgränsat empiriskt och tillika *diskursivt* fält (Laclau & Mouffe 1985). 1993 års proposition *Åtgärder mot rasistisk brottslighet och etnisk diskriminering i arbetslivet* utgör det tidsmässiga startskottet för denna studie (Prop. 2001/02). Beteckningen hatbrott framträdde därefter i offentligt tryck först 1998 (se Ds. 1998b). 1990-talet utgör över lag en särskild period inom svensk kriminalpolitik. Bland annat, menar Henrik Tham (2011), kännetecknas årtiondet av en bred politisk konsensus rörande straff som ett verktyg för brottsoffrets upprättelse. På grund av ett ökande fokus på främlingsfientlighet uppmärksammades vidare invandrares och minoriteters potentiella offerstatus alltmer under 90-talet (Brottsförebyggande rådet 2016). Det är först under detta årtionde som hatmotiverad brottslighet börjar uppmärksammas och även statistikförs (Granström, Mellgren & Tiby 2016).

Det undersökta materialet består av riksdagsdebatter, interpellationer, motioner, offentliga utredningar, propositioner och departementsutlåtanden vilka alla har det gemensamt att de syftar till att formulera en antirasistisk kriminalpolitik. Det juridiska materialet har hittats via databasen JUNO, som innehåller samtliga svenska lagar och förordningar, med hjälp av sökorden "rasism", "rasistisk brottslighet", "hatbrott", "diskriminering" och "hets". Riksdagsmaterialet har i sin tur insamlats via riksdagens hemsida med hjälp av samma typ av sökord.

Denna studie skiljer mellan det vi till vardags benämner som politik och det politiska (se Mouffe 2008). Chantal Mouffe menar att det politiska utgör "den dimension av antagonism som är konstitutiv för mänskliga relationer" (Mouffe 2008, s. 18). I detta hänseende är konstruktioner av offer- och förövarskapet i relation till hatbrott politiska. De bygger på diskurser som exkluderar alternativa betydelser, samtidigt som de dominerar, eller hegemoniserar, en samhällelig förståelse av frågan. Studiens teoretiska och metodologiska ramverk genomsyras av en *problem driven ansats* inspirerad av Carol Bacchis (2009) formulering "what's the problem represented to be?" Fråga är alltså, hur framställs ett fenomen som ett problem och hur

(re)presenteras detta problem på en diskursiv nivå? I Mouffes och Bacchis (1999, 2009) efterföljd betraktas den undersökta hatbrottsfrågan inte som objektivet given utan som något som måste ges form, artikuleras och bli "naturligt" på den politiska arenan (jfr Carlbaum 2012; Tollin 2011).

I relation till denna diskursteoretiska förståelse av hur ett problem konstrueras betraktas det insamlade och undersökta materialet som ett diskursivt fält där hatbrott utgör en flytande beteckning som ges mening och blir till något som går att åtgärda samtidigt som den riktar sig mot vissa subjekt och inte mot andra. "We are governed through problematisations", menar Bacchi (2009, s. xi), "rather than through policies".

Ett problem blir till

Studien tar sin utgångspunkt i 1993 års proposition *Åtgärder mot rasistisk brottslighet och etnisk diskriminering i arbetslivet* (Prop. 1993/94) som har kommit att ses som startskottet för dagens hatbrottslagstiftning (se Granström, Mellgren & Tiby 2016; Prop. 2001/02; Tiby 2005). Propositionen lades fram av den dåvarande borgerliga regeringen och föreslog införandet av en särskild straffskärpningsprincip som konkret innebär att det är en försvårande omständighet om ett brott mot person begås till följd av dennes ras, etniska ursprung eller annan liknande omständighet (Brottsbalken 29:2:7; Prop. 1993/94). Den utredning som låg till grund för propositionen föreslog även att en ny straffbestämmelse med avseende på organiserad rasism också skulle införas i brottsbalken. Regeringen gjorde emellertid bedömningen att utredningens förslag inte skulle få avsedd effekt, liksom att en sådan bestämmelse skulle kunna skada rättssäkerheten (Prop. 1993/94, s. 24). Vad som dock ansågs kunna ge effekt var att värna om invandrarna, vilka hotades av en framväxande främlingsfientlighet, med hjälp av en straffskärpningslagstiftning. I propositionen framgår det att det är av största vikt att Sverige ska vara ett land fritt från rasism:

Regeringen anser att Sverige skall vara ett land där människor från skilda kulturer och med skilda livsåskådningar skall kunna leva sida vid sida i god samverkan. Alla tendenser till främlingsfientlighet och rasism skall bekämpas. (Prop. 1993/94, s. 34)

Godtar vi rasistiskt våld eller diskriminering av människor på etnisk grund, godtar vi ett beteende som i förlängningen hotar hela det demokratiska samhället. Vi kan

alla i något sammanhang pekas ut som "annorlunda" och bli intoleransens offer.
(Prop. 1993/94, s. 15)

Mot bakgrund av ovanstående citat blir hatets offer inte en enskild individ, utan det svenska samhället i stort, och demokratin blir samtidigt ett betydelsebärande tecken i diskursen om en antirasistisk lagstiftning. Samtidigt existerar inte denna diskurs i ett vakuum, utan den är relaterad till de skeenden och föreställningar som kännetecknade 1990-talets Sverige.

1990-talets början kännetecknades både av en politisk oro för högerextrema, nazistiska och fascistiska rörelser frammarsch och av en individualistisk tidsanda till följd av nyliberalismens genombrott (Brottsförebyggande rådet 2002; von Hofer 2011, s. 191–192; Meyer 2014). Hatbrottslagstiftningen trädde i kraft 1994 och Säkerhetspolisen började under samma år att kartlägga brott med rasistiska motiv (Säkerhetspolisen 1997). I riksdagen diskuterades samtidigt hotet från den växande extremhögern liksom vilka kriminalpolitiska verktyg som skulle kunna utvecklas för att stoppa densamma.

Som en följd av detta inleddes ett arbete med att försöka begripliggöra främlingsfientlighetens natur och med att försöka förstå *varför* personer begår hatbrott. Både den borgerliga propositionen från 1993 (Prop. 1993/94), och inrikesdepartementets senare rapport från 1998 (Ds. 1998a), betonade att hatets mekanismer i viss mening är ofrånkomliga. Medan propositionen skrev att "osäkerhet[en] inför det nya och främmande är en naturlig reaktion" (Prop. 1993/94, s. 15), konstaterade rapporten att "distinktion[er] mellan 'vi' och 'dom' tycks tillhöra det mänskliga psyket" (Ds. 1998a, s. 104). De båda texterna anslöt sig således till en förståelse av *andrafiering* som något oundvikligt och därtill avhängigt "lokala normer" (ibid.). Möjligen var det utifrån samma idé som 1993 års proposition varnade för att alla människor "i något sammanhang [kan] pekas ut som 'annorlunda' och bli intoleransens offer" (Prop. 1993/94, s. 15).

1993 års proposition noterade vidare att det egentligen inte är "rasistiska organisationer" som bör bekämpas, och inte heller de som sysslar med "brott med rasistiska inslag" (Prop. 1993/94, s. 23). Snarare var det rasismens synliggjorda existens vid sidan av andra, redan kriminaliserade, handlingar, som skulle bekämpas. Propositionen uttryckte en vilja att "alla tendenser till

främlingsfientlighet och rasism skall bekämpas” (ibid., s. 34), men uppfattade också att det fanns en begränsning rörande hur långt det straffrättsliga kan gå i ”lagstiftandet mot rasism”:

Utredningen [för åtgärder mot etnisk diskriminering] föreslår att straffskärpningsgrunden skall avse inte bara motivet för brottet utan att den skall omfatta också brott med rasistiska inslag. Regeringen ställer sig tveksam till denna lösning. Det finns en uppenbar risk att bestämmelsen, om varje inslag av ovan berört slag skall utpekas som en direkt straffvärdehöjande faktor, blir alltför allmänt hållen och tappar i precision. Det bör därvid påpekas att mer allvarliga inslag av rasism och liknande kränkningar i ett handlande i sig ofta utgör ett särskilt brott, exempelvis hets mot folkgrupp eller förolämpning. (Prop. 1993/94, s. 23)

Propositionen är genomgående tydlig med intentionen att inte förbjuda rasism *per se*, vilket möjligen kan förstås som en konsekvens av att rasism inte definieras. Samtidigt hänvisar den till lagrum vilka redan reglerar ”allvarlig” rasism. Att förbjuda rasism kan i stället te sig odemokratiskt, och rentav som onödigt just i Sverige för ”i Sverige råder en i det närmaste total enighet om att rasism är oacceptabelt och oförenligt med de värderingar och normer som råder i samhället och att rasistisk verksamhet bör bekämpas med kraft” (Prop. 1993/94, s. 24). Således pekar propositionen dels på samhällets redan existerande intolerans mot intolerans, dels på nödvändigheten i att bemöta tendenser till rasism straffrättsligt. Rasism föreställs som närmast icke-existerande, eller som allmänt oacceptabel i Sverige. Det betonas att rasism inte inryms i det svenska samhället vilket i sin tur gör att antirasismen betraktas som en konsensusnorm.

Samtidigt vill propositionen värna om viktiga demokratiska rättigheter som till exempel friheten att bilda föreningar för fritt utbyte av åsikter. En möjlighet kan därför vara, fortsätter propositionen, ”att kriminalisera bildande av, deltagande i och stöd till sådana rasistiska organisationer som strävar efter att med våldsamma metoder förverkliga sina rasistiska syften” (ibid.). Vad som framkommer är följaktligen en vilja att inte kriminalisera det som benämns som rasism genom lagstiftning utan att införa en straffskärpning av redan kriminaliserade handlingar som utförs med tydliga rasistiska motiv, som att exempelvis ”bränna en moské” (ibid., s. 23). Propositionen syftar med andra ord inte på existensen av en etnisk och rasmässig ojämlikhet i det svenska samhället och det är inte rasism i sig som propositionen vill åt, utan den synliggjorda rasismen. I detta sammanhang

fungerar inte sällan användandet av extremfall som mordbrand som exempel för att beskriva en pågående hatbrottstrend, där hela det svenska samhället blir till ett brottsoffer (Tham 2011).

På en individuell nivå blir offerskapet inte konstant utan situationellt. Det är endast när personer som rasifieras som icke-vita blir offer för en brottslig handling och samtidigt upplever att offerskapet beror på rasifiering som hatbrott kan konstateras. Det är på så sätt själva processen att rasifieras som kriminaliseras, det vill säga propositionen markerar emot och syftar till att förhindra brottets *rasmässiga* dimension. Våldet ska helt enkelt helst vara färgblint.

I propositionen hittas även föreställningar om vilka som förmodas utföra dessa handlingar, liksom hur dessa personer ska hanteras:

De som attackerar eller hotar människor därför att de kommer från ett annat land eller en annan kultur skall veta att han eller hon därmed ställer sig vid sidan av de normer som gäller i Sverige och att det diskriminerande motivet betraktas som en försvårande omständighet när handlingen sedan skall bedömas i svensk domstol. (Prop. 1993/94, s. 16)

Citatet synliggör en syn på förövaren som någon som inte bara överträder lagen utan som någon som är rasmässigt motiverad och därigenom bryter mot det svenska samhällets antirasistiska övertygelse. Den rasmotiverade förövaren blir, likt rasismen som sådan, därmed en företeelse som står utanför samhället. Detta sker dels via påståenden om att "en moralisk grundsyn" (Prop. 1993/94, s. 14) genomsyrar svenskarna, dels genom formuleringar som säger att "etnisk diskriminering har en klart moraliskt nedsättande innebörd" (ibid., s. 63). Följaktligen blir hatbrottsförövaren inte bara avvikande i termer av brottsbenägenhet, utan i grunden avvikande från samhällets gemensamma moral, eftersom hen "ställer sig vid sidan av de normer som gäller i Sverige" (ibid., s. 16). Sverige framställs därmed som antirasistiskt i sin essens.

Propositionen föreslår vidare olika åtgärder mot rasism, beroende på hur rasismen gestaltar sig. Det finns en ambition i propositionen att bestraffa hets och hat hårdare samt att hatmotiv vid brott mot person ska innebära skärpt straff. Samtidigt finns det en önskan om att behandla förövarna, snarare än att straffa dem. Det finns vidare en idé om att rasism utgörs av en uppsättning

åsikter vilka både kan och ska bemötas med ord. "Det främsta vapnet i kampen mot rasism är en öppen debatt", framhålls i propositionen. (ibid.). Den förövare som konstrueras kan således te sig tudelad. Det handlar å ena sidan om en förövare, som till följd av sin ideologiska övertygelse begår ett brott, men skulle personen i fråga argumentera för sin övertygelse i en debatt så kan ingen bestraffning äga rum (jfr Flyghed 2013).

Att fördöma rasistiskt våld blev ett ledmotiv i den antirasistiska kriminalpolitiken sådan den formades under 1990-talet och även på 2000-talet. Under en interpellationsdebatt i riksdagen i oktober 1995 diskuterades rasistiskt våld och regeringens strategi för att skydda utsatta grupper. Dåvarande justitieminister Laila Freivalds inledde anförandet med att deklarerat att "det råder en i det närmaste total enighet om att rasism är oförenlig med de värderingar och normer som råder i samhället" och hon tillade att "alla uttryck för rasism bör bekämpas med kraft" (Prot. 1995/96, Anf. 1). Även en representant från den borgerliga oppositionen framställde rasismen som en anomali som skulle bemötas *repressivt*:

De som begår våldsbrott mot andra på grund av deras hudfärg, hårfärg, språk eller vanor förtjänar inte annat än vårt gemensamma fördömande och bestraffning. Våldet står för barbariet och för det laglösa samhället (ibid., Anf. 5)

En hatbrottsförövare som uppfattas som en avvikelse och i det närmaste som ondskan själv legitimerar därmed att samhället bestraffar denne hårt (jfr Listerborn, Molina & Mulinari 2011, s. 18). Ett par år senare, vid 90-talets slut är det rasistiska våldet återigen ett återkommande tema i riksdagen. Att marginaliserade grupper fortsätter att utsättas för våld framställs, återigen, som ett resultat av en *brist på lagstiftning*; som en vänsterpartistisk riksdagsledamot uttrycker det: "att dessa främst nynazistiska grupper över huvud taget tillåts begå sådana [hat]brott är helt och hållet vårt ansvar som lagstiftare" (Prot. 1998/99, s. 87). Frånvaron av en fungerande lagstiftning föreställdes vidmakthålla rasismens samhällsliga närvaro.

Nya begreppsapparater

I samband med framväxten av hatbrott som ett problem framställdes de moraliskt avvikande personerna som boven i dramat. Även efter millennieskiftet fick nazister och högerextremister förkroppsliga det stora hotet mot det antirasistiska nationsbygget. I februari 2001 publicerade

regeringen skrivelsen *En nationell handlingsplan mot rasism, främlingsfientlighet, homofobi och diskriminering* (Skr. 2000/01). Skrivelsen skiljer sig i viss mån från tidigare sätt att förstå rasism på, som denna gång även inkluderar "vardagsdiskriminering" (ibid., s. 6) och "diskriminerande mekanismer" (ibid., s. 9). Det är vidare inte endast genom kriminalpolitik som rasismen ska bekämpas utan också genom omfördelning av resurser. Enligt skrivelsen är nämligen social exkludering en grogrund för rasistiska grupperingar, vilka "inte sällan [växer] på orter som drabbats hårt av strukturomvandling och arbetslöshet" (ibid., s. 24). Samtidigt individualiseras rasismen då den typiska hatmotiverade förövaren framställs som tillhörande den svenska naziströrelsen som drivs av att vilja "rädda den vita rasen" (ibid., s. 18).

Skrivelsen gav upphov till en debatt i riksdagen som kretsade kring vilka insatser som krävdes för att bekämpa rasismen. I citatet nedan synliggörs ett slags förundran över hatbrottens existens:

Det är oerhört viktigt att vi flyttar fram positionerna när det gäller de [hat]brotten, att vi tydligt markerar med vilken stränghet staten ser på brotten. Hatbrotten bärs ofta fram av en perverterad politisk syn, där människor inte alls har något värde om de har en homosexuell läggning eller en annan hudfärg. Liksom när det gäller sexualbrott tror jag att en tydligare markering från statens sida mot dessa brott kan ha en förebyggande effekt [...]. (Prot. 2000/01, s. 53)

Genom att staten visar stränghet i form av frihetsberövande straff förväntas "den perverterade politiska synen" försvinna (jfr Feeley & Simon 1992). Visionen är fortsatt att icke-rasism ska råda i Sverige. År 2001 lyfte den dåvarande socialdemokratiska minoritetsregeringen frågan om ett tillägg i lagen om "hets mot folkgrupp" för att även inkludera sexuell läggning. Reformen torde, menade propositionen, även ur "ett samhällsekonomiskt perspektiv [...] kunna medverka till besparingar för staten i form av bl.a. minskad brottslighet" (Prop. 2001/02, s. 59). Den grupp som lagen riktades mot hävdades "hämta[r] näring ur den hat-, hot- och hetspropaganda mot homosexuella som grupp som bedrivs av flertalet nazistiska och i övrigt högerextremistiska grupperingar och nätverk i vårt land" (ibid.). Propositionen gav uttryck för den kriminalpolitiska idén om att minska den hatmotiverade brottsligheten genom att förbjuda hetspropagandan. Denna propaganda förmodades emanera från nazistiska och högerextremistiska grupperingar, vilka än en gång kom att stå för något osvenskt.

Även ambitionen att vilja utbilda bort rasism med hjälp av kunskap uttrycktes i ett antal offentliga texter. I inrikesdepartementets rapport *Rasistiskt och främlingsfientligt våld* (Ds. 1998a) lyftes ungdomar fram som särskilt mottagliga för "rasistiska budskap", vilket i sin tur, enligt rapporten, kan "medföra en ökning av rasism och främlingsfientlighet, särskilt bland ungdomar, och därmed också av rasistisk och främlingsfientlig brottslighet" (ibid., s. 96). Inrikesdepartementet uttryckte dessutom en oro för "rasistiska tendenser" i skolan. Den nya, "mångkulturella skolan" krävde att en ny typ av kunskap behövde ingå i lärarutbildningen och i synnerhet "kunskaper om demokrati, mänskliga rättigheter, nazism [och] rasism" (ibid., s. 28). I *Steg mot minoritetspolitik* (SOU 1997) framhölls också att "genom att utdöma fängelsestraff även till yngre personer [har domstolen] visat att [det rasistiska] brottet är av allvarlig art" (ibid., s. 60).

Under 1990-talet kom också en utvidgning av hatbrottsofferskapet att äga rum genom att nya hatbrottsoffergrupper aktualiserades. År 2002 lade regeringen fram propositionen *Hets mot folkgrupp, m.m.* (Prop. 2001/02) med syftet att skydda den icke-heterosexuella delen av befolkningen. Propositionen föreslog en grundlagsändring i tryckfrihetsförordningen, i vilken "sexuell läggning" hädanefter skulle läggas till, tillsammans med "missaktning för folkgrupp eller annan sådan grupp av personer med anspelning på ras, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung [eller] trosbekännelse" (ibid., s. 5). Samtidigt fanns det röster i den dåvarande riksdagen som uppfattande utvidgandet som ett hot mot yttrandefriheten:

Men det är en subjektiv bedömning vad som är kränkande. Det skiftar med samhällets utveckling och åsiktsbildning ute bland människor, de vi företräder. Lagen är till för att skydda alla individer. [...] Vi har ändå en religionsfrihet och en yttrandefrihet som jag tycker är viktig att värna. Varje nytt tillskott till hetslagstiftningen blir ytterligare en inskränkning och ytterligare en osäkerhet när man ska diskutera så svåra frågor som livsåskådningsfrågor. (Prot. 2002/03, s. 40, 42)

Denna konflikt mellan hat- och hetslagstiftningen och yttrandefriheten är central i sammanhanget och mot bakgrund av ovanstående citat går det att uppfatta en hatbrottsanmälan som ett hot yttrandefriheten och därmed också mot demokratin.

Jacobs och Potter (1998, s. 131) har även argumenterat för att hatbrottslagstiftningen skapar en offerhierarki och bidrar till samhällets balkanisering. Propositionen verkar också ha varit medveten om denna problematik:

Ändringen är således inte avsedd att hindra en fri och saklig debatt om exempelvis homosexualitet som företeelse. För straffbarhet bör i stället krävas att det är fullt klart att uttalandet överskrider gränsen för en saklig och vederhäftig diskussion. (Prop. 2001/02, s. 60)

Här framstår det som om ett "neutralt" meningsutbyte fungerar bättre än lagstiftning och straff. Inom en neoklassicismisk viktologi är även detta perspektiv en central komponent. Benjamin Mendelsohn skiljer mellan det "ofrivilliga" brottsoffret och det "latenta" offret (Mendelsohn 1982, s. 62). Den förstnämnda kan få upprättelse för en kränkning, men endast genom att framställa sig som ett icke-latent brottsoffer. Detta påminner även om marknadens logik, inom vilken rättigheter erbjuds dem som förtjänar det (jfr Tesfahuney 2005). Att "övertala" bygger på övertygelsen att *politiska subjekt* kan samtala och debattera på lika villkor (Laclau & Mouffe 1985). John Rawls har uttryckt det som att "[t]hose who express resentment must be prepared to show why certain institutions are unjust or how others have injured them" (Rawls 1971, s. 553). Kritiker av (ny)liberalismen har belyst hur marginaliserade grupper kan erkännas inom en liberal diskurs samtidigt som deras underordning vidmakthålls (se Roberts & Mahtani 2010). Nyliberalismen reproducerar en upplevelse att "existing social hierarchies neutrally express the relative values of various populations to society" (Johnson 2017, s. 16). Möjligheten till en "fri och saklig debatt" bör därmed förstås i relation till idén om att en maktordning är *icke-hierarkisk*. Samtidigt vittnar ambitionen att "[l]agen är till för att skydda alla individer" (Prot. 2002/03, s. 40) om en föreställning att ingen form av offerskap ska privilegieras. Liksom i 1993 års proposition kan nämligen alla "bli intoleransens offer" (Prop. 1993/94, s. 15). Den officiella svenska antirasismen förstår därmed rasism som en fråga om våld mellan individer snarare än som ett strukturellt och *systematiskt* våld.

Heder eller hat

I det föregående avsnittet framgick det att samtidigt som termen vardagsdiskriminering dök upp på det offentliga utredningsväsendets agenda uttrycktes ett (kriminal)politiskt motstånd mot ett strukturellt angreppssätt

på rasism som till och med sågs som ett hot mot det demokratiska samtalet. Parallellt med detta framträdde även en annan utsatthetsrisk vid denna tid. Den icke-vita befolkningen riskerade nämligen inte bara att utsättas för brott med hatmotiv, utan även för brott med hedersmotiv. Det senare brottstypen förkroppsligades av en ny form av förövare som var patriarkala och förtryckande.

I Arbetsmarknadsdepartementets skrivelse *Integrationspolitik för 2000-talet* (Skr. 2001/02) redogjordes för den integrationspolitik som hade utvecklats under 1990-talet. Riksdagen hade år 1997 infört en ny integrationspolitik, som avsåg att ersätta den tidigare invandrapolitiken. Det fanns farhågor för ett tudelat samhälle till följd av en misslyckad integration och skrivelsen behandlade bland annat just integrationsfrågan. I den redogjordes också för vilka medel som avsatts för att skydda utsatta barn i patriarkala familjer och integrationspolitiken beskrevs som "en nyckel i arbetet med att motverka förekomsten av denna typ av förtryck i Sverige" (ibid., s. 109). De patriarkala familjerna blev ett ledord i bekämpandet av det "hedersrelaterade våldet" och i skyddandet av dem som vill "leva ett liv som liknar andra unga kvinnors och som går emot familjens värderingar" (ibid.). Om hatbrottens förövare har konstruerats som Andra svenskar i form av nazister så kom hedersvåldets förövare nu att konstrueras som Andra icke-svenskar. Efter 1990-talet kan en ny, förskjutet jämställdhetsdiskurs sägas ha utkristalliserats. Enligt Hübinette och Lundström (2014) kännetecknades perioden av en jämställdhetspolitik som inte bara tycktes hotad av extremhögern utan alltmer av icke-vita Andra. I denna studie framkommer en vilja att bekämpa strukturella ojämlikheter, samtidigt som nya former av "hat" och "förtryck" görs synliga i de offentliga utsagorna. I hatbrottssammanhang är det visserligen fortfarande ett fokus på förövarens motiv och det som offret representerar. Samtidigt sker en åtskillnad mellan hedersmotiv och hatmotiv och i synnerhet vad beträffar förövarens intentioner. Att försvara sin heder kopplas till icke-vita Andra medan extremhögern kopplades till att hata sin nästa.

När den efterföljande alliansregeringen redogjorde för sin syn på bekämpandet av hedersvåld hävdades det att denna kunde "ta sig olika uttryck beroende på kulturella föreställningar" (Skr. 2007/08, s. 13). I motionen *Nationell handlingsplan mot hedersrelaterat våld* (Motion 2006/07) föreslogs en rad åtgärder för att förhindra det hedersrelaterade våldet,

däribland krav på "hälsointyg vid besök i hemländer" (ibid., s. 1). För att vidare förebygga denna typ av brottslighet krävdes utbildning och myndighetsinsatser:

Det är [...] viktigt att understryka betydelsen av kunskapsspridning om hedersproblematiken som en del i det förebyggande arbetet mot hedersrelaterat våld. Utbildning rörande andra kulturer och hedersproblematiken bör prioriteras och ges till myndighetspersoner, skolpersonal och politiker för att förbättra kunskaperna om hedersrelaterat våld och medvetandegöra våldets omfattning. (Motion 2006/07, s. 3)

Samtidigt går det att skönja en viss osäkerhet inför skiljelinjen mellan heder och hat. Lagrummens instabilitet gav upphov till en motion som belyste denna osäkerhet:

Det saknas nu ett helhetsgrepp kring arbetet mot hatbrott. I många fall är det svårt att skilja mellan hatbrott, hedersrelaterat våld och våld i nära relationer, till exempel. Detta kan till exempel vara fallet när en person utsätts för våld eller hot om våld från sin ursprungsfamilj, för att personen är homosexuell. Är detta ett hatbrott, ett hedersrelaterat brott eller är det fråga om våld i en nära relation? (Motion 2011/12a, s. 1-2)

Heder- och hatbrott behandlades som två skilda men besläktade problem vilka i båda fallen gick att koppla till både ras, kultur och struktur. För att tala med Bacchi (2009) går det att fråga sig vad problemet med dessa brott förmodades vara. Citaten ovan synliggör ett flytande offerskap som definieras utifrån förövarens motiv. Detta kan möjligtvis tolkas som att det brott som associeras med respektive handling och offergrupp är avhängigt av hur den potentiella förövaren framställs. Även om motivet är centralt efterfrågas samtidigt en distinktion mellan "heder" och "hat". Hedersdiskursens associationer till ursprung, seder, tradition och kultur gav sken av att en annan typ av brottslighet förelåg. Om rasismen förkroppsligas av vissa extrema, vita Andra, kopplas hedersproblematiken till vissa extrema, icke-vita Andra.

Kulturens primat inom hedersdiskursen, som i synnerhet blir tydlig i relation till talet om "[u]tbildning rörande *andra* kulturer" (Motion 2006/07, s. 3; min kursivering), går att jämföra med diskursen om hatbrott. De högerextrema rasmotiverade förövarna är ofrivilligt fångade i en struktur, medan de hedersmotiverade invandrarna är självmant delaktiga i en kultur. Alternativt

kan dessa två brott, heders- respektive hatbrott, förstås som olika väsen, genomsyrade av olika diskurser inom vilka struktur respektive kultur görs till nodalpunkter (Laclau & Mouffe 1985). Verktøygen för bekämpandet av båda brotten är emellertid desamma. Både rasismen och hedersförtrycket uppfattas tillhöra *de Andra* (se Bäcklin 2011), och sägs kunna bekämpas genom ökad kunskap, förbättrade administrativa rutiner och inte minst straffskärpningar.

Att bryta en struktur

Kampen om hur "problemet med rasism" ska definieras återkommer ständigt i det offentliga samtalet om hatbrott under 1990- och 2000-talen. Detta samtal kännetecknades av en antirasistisk konsensus över partigränserna. Vidare tycks även den hatmotiverade brottslighetens problematik vara intimt förbunden med den nationella självbilden sådan den förmedlas i den offentliga diskursen. Nationen och demokratin är de konstanter som den antirasistiska lagstiftningen ska skydda och få alla att värna om. I samband med denna strävan skapas även en bild av hur samhället ser på sig själv och sina medborgare, där vissa Andra ses som berikande medan andra ses som ett hot. Viljan att bevara "det demokratiska samhället" (Prop. 1993/94, s. 15), "det mångkulturella samhället" (SOU 1997), och, inte minst, Sverige som ett "föregångsland" (Skr. 2007, s. 5) pågår parallellt med inkludering av nya grupper som anses vara i särskilt behov av skydd.

År 2012 utvidgades offerskapet till att även inkludera transfobiska hatbrott, vilket en motion uttryckte som en nödvändighet för att "människors sexuella läggning eller upplevda könstillhörighet inte ska anses vara en belastning" utan snarare "något som berikar samhällets mångfald" (Motion 2011/12b, s. 1). Denna strävan efter att de Andras upplevelse bör räknas som "vår", att en inkludering i lagstiftningen uppfattas som ett kriterium på delaktighet i nationsbygget, och idén om att de Andra berikar och skapar mångfald, kan ses som en fortsättning på hur offentliga utsagor har konstruerat det rasifierade offerskapet sedan 1990-talet. Även om utsattheten beskrivs som vardaglig, föreställs den inte som ett symptom på hur samhällets strukturer och normer skapar de marginaliserade gruppernas utanförskap. Genom att inkludera olika minoriteter i juridiska sammanhang förväntas denna marginalisering motverkas, samtidigt som samhällets inkluderande narrativ utvidgas. Denna

process kräver dock en motsida, något som står utanför samhället och som hotar denna inkludering.

I utredningen *Främlingsfienden inom oss* (SOU 2012), som den förre folkpartiledaren Bengt Westerberg stod bakom, konstaterades det att de främlingsfientliga Andra dels inte nödvändigtvis är kritiska mot islam och invandrare av ideologiska skäl, dels att integrationen på sikt torde eliminera denna inställning:

[Det] finns skäl tro att långt ifrån alla som är negativa till islam och muslimer är det av ideologiska skäl. Hos de allra flesta torde den negativa attityden grunda sig i osäkerhet och okunskap. [...] Med ökade kunskaper, förvärvade framförallt genom egna erfarenheter och möten med personer med muslimsk tro, finns hopp om att attityder ska påverkas mot ökad respekt och förståelse. (SOU 2012, s. 147)

I texten likställs negativa inställningar med okunskap. Således blir utbildning om de Andra en åtgärd för att korrigera felaktiga attityder. Kunskapsfokuset är en kontinuitet från inrikesdepartementets rapport, som även den lyfte fram utbildning som en lämplig åtgärd riktad mot unga förövare i riskzon att begå hatbrott (Ds. 1998a, s. 28), liksom 2006 års motion om kunskapsspridning om "hedersproblematiken" (Motion 2006/07, s. 3). Emellertid förväntas kunskapen öka genom närhet till de Andra, det vill säga genom "möten med personer med muslimsk tro" (SOU 2012, s. 147). Med fokus på att förändra förövarens motiv synliggörs även tendensen till att individualisera ett problem som snarare vittnar "om en problematik på samhällsnivå" (Tiby 1999, s. 218). Integrationen av de Andra framstår i citatet som ett medel för att förändra attityder och, vidare, som ett verktyg i bekämpandet av främlingsfientlighet och det främlingsfiendskap som hävdas finnas inom oss. Samtidigt talar texten ur denna synvinkel till en viss typ av läsare. Med beteckningen "oss" förutsätts en viss mottagare som formeras mot Andra (se Carlbaum 2012, s. 171ff).

I utredningen *Främlingsfienden inom oss* (SOU 2012) diskuteras även rasism som en systematisk, institutionell, och, återigen, vardaglig företeelse. Vardagsrasismen återspeglas exempelvis inte i statistiken, menar utredningen: "på offentliga platser och institutioner utsätts dagligen ungdomar med mörk hudfärg [...] för sådan [vardagsrasism]" (ibid., s. 147). Vidare konstateras det att främlingsfientligheten är synnerligen svårsmärkbar och att anmälningsbenägenheten vad gäller hatmotiverad brottslighet är låg,

samt att det dessutom "bara [är] en bråkdel som hos polisen registreras som hatbrott" (ibid., s. 137). Det hävdas därför vara önskvärt att förändra polisens administrativa rutiner även om det "skulle leda till en kraftig uppgång i brottsstatistiken" (ibid., s. 125). De förslag som framförs i utredningen påminner till stor del om de som sedan länge har dominerat det offentliga utredningsväsendet, det vill säga att rättsväsendet ska ta hatbrotten "på allvar", samt att regeringen ska ge "i uppdrag till berörda myndigheter i rättsväsendet att vidta åtgärder som säkerställer att hatbrott kan följas genom rättsprocessen och att det därmed kan tas fram statistik av högre kvalitet" (ibid., s. 357).

Vad som blir tydligt vad gäller denna vision om det våldsfria samhället, fritt från främlingsfientlighet, och hur det ska realiseras, är hur det blir till en fråga om administration genom myndigheters kunskapsproducerande kartläggningar och risk- och konsekvensanalyser (jfr Feeley & Simon 1992). Denna tendens inom svensk jämställdhetspolitik har Katarina Tollin beskrivit som "[f]örlusten av en revolutionär horisont", vilket innebär att politiken i stor utsträckning "ägnas åt att inkludera eller representera [och] få förtrycket erkänt inom ramen för det befintliga samhället" men inte att "vara delaktig i utformningen av ett omstörtande alternativ" (Tollin 2011, s. 168). Med andra ord finns det en tendens att hatbrottsdiskursen inkluderar allt fler identiteter, men icke desto mindre misslyckas den hela tiden med att erkänna den samhälleliga faktorn. I anslutning till detta synliggörs även hur en antagonistisk Andra upprätthålls i form av nazisterna, vilka hotar samhällets utopiska vision om våldsfrihet. Samtidigt finns även tendenser till att offret föreställs som varande i en konstant riskzon för att drabbas vilket är en alarmism som myndigheter också utnyttjar (se Lernestedt 2011). Den tidigare hatbrottsforskningen beskrev inte sällan just rasmotiverat våld som en "stranger danger", det vill säga att den hatmotiverade gärningspersonen utgjordes av en okänd person som oprovocerat och hastigt begick våldshandlingen i fråga (Perry 2001; se även Lawrence, 1999). Denna offer- och gärningspersonrelation har även framhållits i en rad undersökningar (Bowling 1999; Mason 2005). Emellertid har denna bild kommit att problematiserats, bland annat för att just hatbrottsanmälningar ytterst är beroende av offrets relation till gärningspersonen och att det följaktligen på grund av mörkertalet inte går att med säkerhet uttala sig om relationsstrukturen (Granström, Mellgren & Tiby 2016; Mason 2005), vilket i sin tur kan bero på att hatbrottshändelser har normaliserats och blivit vardag för

dem som drabbas (se Young 1986). Det har även diskuterats hur den politiska diskursen om "stranger danger" har påverkat den kriminalpolitiska åtgärdsstrategi som har utformats:

...[the] emphasis on 'stranger danger' [...] has contributed to the expansion of the prison industrial complex, as media and politicians have exaggerated the frequency of stranger-based attacks, implying that harsher laws are needed. (Meyer 2014, s. 122)

2016 års utredning *Kraftsamling mot antiziganism* (SOU 2016) behandlar frågan om romers rättigheter och deras utsatta situation. Liksom i den senare tidens offentliga och politiska utsagor framställs rasismen som ett strukturellt fenomen. Däremot framställs den inte som ett problem som går att spåra till samhället och dess institutioner, utan som en antiziganistisk ideologi som somliga medborgare omfattar och ger uttryck för, vilket i sin tur blir orsaken till romers utsatthet för hatbrott. Detta synliggörs bland annat i hur myndigheter anförtros uppgiften att bryta den strukturella rasismen:

Vi har ett brett uppdrag för att riva många av de strukturella och rasistiska hinder som romer möter i sin vardag. Det handlar i korthet om att vi ska säkerställa att de existerande myndigheterna gör vad de borde göra för att romer ska leva ett liv utan antiziganism. (SOU 2016, s. 148)

Det finns genomgående i utredningen en tendens att, likt tidigare utsagor, kritisera rättsväsendet, och i viss mån även förstå det som delaktigt i en diskriminerande struktur, men att samtidigt anförtro rättsväsendet uppgiften att riva de "rasistiska hinder" som existerar, med hjälp av befintliga medel. Det strukturella, som betydelsebärande tecken i relation till rasism, och i synnerhet den antiziganism som kommissionen utreder, artikuleras härigenom som ett individuellt problem som kan bekämpas genom strängare lagstiftning och mer "märkbare åtgärder":

Polisanmälningar om hatbrott med antiziganistiska motiv utreds i bristande utsträckning och leder mycket sällan till åtal. [...] Det är kommissionens mening att bristen på reaktion bidrar till att legitimera antiziganistiska förhållningssätt och försvårar ett nödvändigt förändringsarbete. Det faktum att anmälningar om hatbrott eller diskriminering inte får märkbara konsekvenser bekräftar dessutom romers negativa erfarenheter av samhällets förmåga att förändra situationen. Signalen om att romers rättigheter inte tas på allvar riskerar att förstärka och kvarhålla romer i en utsatt situation. (SOU 2016, s. 101)

Genom fokus på bristfälliga polisutredningar, det begränsade antalet åtal, och avsaknaden av konsekvenser förmedlas en vilja att förändra romernas utsatta situation genom myndighetsingripanden. Det finns således en tydlig tendens till att hatbrottsdiskursen anammar begrepp som strukturella mönster, strukturell utsatthet, och strukturell rasism, och framställer dessa som bakomliggande faktorer för den hatmotiverade brottsligheten, samtidigt som det strukturella i samma ögonblick ompolitiserar från en fråga om samhällsstrukturer till en fråga om hur rättsväsendets bristfälliga och otillräckliga interventioner vidmakthåller utsattheten för minoriteten i fråga. Det går vidare att se att ojämlikhetsdiskursen länkar samman ras- och etniskt motiverad diskriminering, brottslighet och ojämlikhet:

En annan risk är en etnisk uppdelning av den svenska arbetsmarknaden med en än större överrepresentation av invandrare i låglöneyrken. En sådan utveckling är inte önskvärd. Frågan är då om det går att komma till rätta med den här typen av problem enbart genom sådana åtgärder som t.ex. information, utbildning och frivilliga överenskommelser mellan arbetsmarknadens parter. Den typen av åtgärder är självfallet såväl grundläggande som nödvändiga för att bekämpa diskriminering och rasfördomar. Detta förhållande utesluter dock inte på något sätt att också en lagstiftning kan behövas. (Prop. 1993/94, s. 34–35)

Utredningen identifierar en olycklig trend i invandrares positionering på en alltmer ojämlik arbetsmarknad. Utsagan osynliggör samtidigt den process som har skapat denna ojämlikhet och framställer i stället invandrares överrepresentation som ett problem. Förekomsten av låglöneyrken, och det ojämlika klassamhället, är inte artikulert som ett problem i sig. Problemet hävdas snarare vara att invandrare innehar dessa yrken, och att det i sin tur kan vara ett symptom på etniskt motiverad diskriminering. Åtgärden blir med andra ord inte att angripa den struktur som hänvisar icke-vita kroppar till underklassen, utan en lagstiftning som förbjuder detta att vara rasmässigt motiverat. Detta kan liknas vid kriminalpolitikens avskräckande straff(skärpning) som riktas mot motivet, det vill säga det är inte nödvändigtvis våldet i sig som ska bekämpas utan våldets *rasmässiga* karaktär.

Det tycks finnas en kontinuitet vad gäller den paradoxala, antirasistiska kriminalpolitiken som den förmedlas i utredningar och politiska utspel under de senaste decennierna. Kontinuiteten kan uttryckas som den effekt politiken vill åt, vad som ska uppnås, och hur det ska uppnås: det vill säga det

demokratiska samhället, fritt från rasism och brottslighet. Denna strävan går givetvis hand i hand med dels den bild av Sverige som diskursivt reproduceras, dels med övriga kriminalpolitiska samtidigheter i ett narkotika- och brottsfritt samhälle. Men det tycks även finnas en särskild rasmässig ideologi som genomsyrar denna vilja, och som i synnerhet synliggörs i hatbrottsdiskursen, inom vilken förövare positioneras som extrema Andra medan offren homogeniseras. Detta kan förstås som en process inom vilken Vi älskar, och de Andra hatar (jfr Molina 2011). Lagstiftningen ter sig i detta perspektiv tudelad: å ena sidan utgör dess existens ett bevis på och en måttstock för hur samhället bemöter rasism (genom hårda tag och genom att betona det allvarliga i situationen), och dessutom något som ständigt kan utökas och expandera (genom straffskärpningar och inkluderande av ytterligare offersubjekt). Samtidigt förefaller dess existens exkludera idén om rasismen som inneboende i samhället och som en integrerad del av nationsbygget och när väl moment av hat upptäcks, behandlas det som en avvikelse som kan korrigeras, straffrättsligt, liksom på ett individuellt plan. Detta är en oundviklig följd av att den strukturella rasismen inte kan inbegripas i det juridiska, objektivistiska ramverket. Att föra en sådan politik skulle, som Teun van Dijk (1992, s. 97) uttrycker det, "be lending support to a form of sociopolitical analysis that is no longer manageable" (van Dijk 1992, s. 97).

Rasmotiverat våld inom en antirasistisk kriminalpolitik

Detta kapitel har undersökt hatbrottslighetens politisering i olika offentliga utsagor. Särskild vikt har lagts vid att synliggöra och analysera hur hatet som samhällligt problem framställs liksom de idéer om hatbrottslighetens offer- och förövarskap som de diskursiva framställningarna bygger på och för med sig. Vidare har kapitlet behandlat hur, och varför, hatmotiverad brottslighet har betraktats och framställts som ett samhällsproblem från 1990-talet och framåt. Kontinuerligt beskrivs hatet som problematiskt i förhållande till demokratin och integrationen. Värnandet om det mångkulturella samhället och om de nya svenskarnas integration föreställs som utmanat till följd av den rasistiska brottslighetens samhällsspridning. Demokratin inordnas i ett rättsoptimistiskt perspektiv, varför kriminaliserandet av hat föreställs som ett nödvändigt recept för demokratinns fortlevnad. Andra diskurser i politiska

utsagor har sammanlänkat kriminaliseringen av hat med en begränsning av yttrandefriheten vilket i sin tur också ses som ett hot mot demokratin.

Problemkonstruktionerna har vidare exkluderat förståelsen av rasism som strukturell och samtidigt som den rasistiska brottsligheten har sammanlänkats med individuella rasister. 1993 års proposition konstruerade utsatthetsrisken som icke-hierarkisk, i den meningen att särskilda grupper inte nödvändigtvis framställdes som mer utsatta för risken att drabbas av hatbrott. I stället målades förövaren upp som ett hot mot samtliga medborgare i landet. I 1998 års departementsutlåtande tydliggörs hur det rasistiska våldet inte bottnar i en maktordning, utan kan drabba alla (Ds. 1998a, s. 15). Denna förståelse av hatets offerskap följer i viss mån den offentliga antirasistiska kriminalpolitiken under hela tidsperioden, och även strukturell rasism kan inbegripas som en del av problemkonstruktionerna. Vidare har kapitlet visat hur nya (politiska) subjekt inkluderas i relation till hatbrott och däribland icke-heterosexuella och sedermera även transpersoner. Även i relation till dessa offergrupper har förövarkonstruktionen tett sig som relativt statisk och av materialet att döma förkroppsligad av extrema Andra.

Samtidigt har materialet i viss mån kunnat synliggöra moment då hatbrott som ett flytande fenomen icke desto mindre stabiliseras på en diskursiv nivå genom att ställas mot andra brott med andra motiv och främst med *heders*motiv. I utsagorna uttrycks en oro för hatbrottslighetens instabilitet i förhållande till lagrummen inom vilka hatbrott inbegrips. I synnerhet har denna instabilitet grundat sig i en svårighet att rama in och legitimera offerskapet. Det hedersrelaterade våldet inramas samtidigt som ett *annat* problem än det hatmotiverade våldet, med andra förklaringsmodeller.

De Andra, de som står bortanför samhällets gemensamma moral, förkroppsligar vidare den antagonistiska horisont som utmanar samhällets harmoni (Tollin 2011). Genom utpekandet av både externa och extrema Andra, förskjuts således problemet från en strukturellt samhällelig angelägenhet i behov av politisk intervention, till något som Vi redan avvisar. Genom artikulerandet av den rasistiska Andra kan problemet begreppsliggöras i termer av ett individuellt våld. Hatbrottspolitikens funktion kan i denna bemärkelse liknas vid det som Sara Ahmed beskriver som "a politics of feeling good, which allows people to relax and feel less

threatened, as if we already 'solved' it and there is nothing else to do" (Ahmed 2006, s. 121). Senare års utredningar betonar förvisso ibland den strukturella rasismen. Emellertid tenderar utsagorna att inte endast förbise vad det strukturella egentligen innebär, utan även hur strukturerna ska motverkas. Detta synliggör en kontinuitet vad gäller hur åtgärder mot hatmotiverad brottslighet bemöts kriminalpolitiskt. Det handlar om ett våld vars straffrättsliga konsekvens motiveras utifrån idéer om förövarens avvikelser från samhällets gemensamma moral. Offret utnyttjas således inte bara i den repressiva kriminalpolitikens utformning (se Tham 2011), utan även i upprätthållandet av bilden av den inkluderande och goda nationen.

Den rasistiska brottsligheten blir följaktligen hela samhällets angelägenhet. I konstruktioner av hatbrottsligheten blir inte endast "människor från skilda kulturer" potentiella offer för våldet, utan även samhället i stort. Detta underbyggs av att alla medborgare "kan pekats ut som 'annorlunda' och bli intoleransens offer" (Prop. 1993/94, s. 15). Ur ett diskursteoretiskt perspektiv blir "det rasistiska" ett centralt och privilegierat tecken i konstruktionen av samhällets gemensamma antagonism, och skapas tillsammans med utpekandet av högerextrema rörelser (Laclau & Mouffe 1985). Vi kan följaktligen förstå utpekandet av de förkroppsligade hoten som ögonblick när den antirasistiska diskursen tillfälligt fixeras, samtidigt som den antagonistiska Andra konstitutivt tillåts definiera, och spegla, samhällets demokratiska och liberala ambition om antirasism, tolerans och inkludering.

En poäng som inte sällan görs i studier av det samtida postpolitiska tillståndet är att den nyliberala hegemonin inte nödvändigtvis kännetecknas av acceptansen av liberala värderingar (Brown 2005; Tollin 2011). Straffskärpningar och bestraffningar av intolerans kan därigenom ramas in inom ett forskningssammanhang som studerar hur förändringar i myndigheters och polisens verksamhet utövas inom en nyliberal samhällsordning (Garland 1996; Roberts & Mahtani 2010; Rose 1996; se även Aas 2013). Även antirasismen inordnas i nya, decentraliserade, nyliberala styrningstekniker enligt denna hatbrottsforskning (jfr. Jacobs & Potter 1998; Jacobs 2002; Mason 2005; se Meyer 2014; Spade 2013).

Studien har också visat att offentliga och politiska utsagor förvisso lyfter fram och erkänner olika maktordningar liksom rasistiska strukturers betydelse, men att dessa utsagor och deras kunskapsproduktion samtidigt sällan

bottnar i politiska förslag som kräver en politisk förändring utöver en höjd straffskala eller inkluderingen av (ytterligare) politiska subjekt. Det går att förstå detta som ett inslag i en nyliberal, repressiv kriminalpolitik som exploaterar antirasistiska artikuleringar om icke-vitas förtryck i form av ett slags appropriering av det antirasistiska narrativet.

Slutligen verkar avsaknaden av en politisk intervention som syftar till att bryta rasmaktsordningen korrelera med skapandet av en förövar- och offerrelation, där det politiska subjektet "invandrare" framställs som hotat av de extrema och externa hatmotiverade förövarna. Genom denna manöver kan de politiska, antagonistiska motsättningarna ompolitiserars från en fråga om struktur till åtgärder riktade mot individen. Med Mouffes (2008) terminologi kan detta beskrivas som ett tillstånd inom vilket icke-rasism och intolerans för intolerans upprättas som en självklarhet via en tudelad andrafiering i form av en fiende förkroppsligad av de extrema Andra och ett offer som representeras av de icke-normativa Andra. Det antirasistiska Självvet och den toleranta och neutrala samhällskroppen är samtidigt fortsatt redo för att omfamna nya offergrupper. Den antirasistiska kriminalpolitiken formuleras i stället enligt nyliberalismens princip om individualism som påbjuder straffskärpningar för enskilda individer. Samhällets bemötande av hatbrott undergräver därmed alla försök att motverka icke-vitas marginalisering och underordning på en strukturell nivå.

Referenser

Utredningar, riksdagsmaterial och propositioner

- Ds. (1998a). *Rasistiskt och främlingsfientligt våld*. Inrikesdepartementet. Departementsserien. 1998:35.
- Ds. (1998b). *Kommittéerna och bofinnen – kan en kommitté se ut hur som helst?* Finansdepartementet. Departementsserien 1998:57.
- Motion (2006/07). Motion till riksdagen. 2006/07:So385.
- Motion (2011/12a). Motion till riksdagen. 2011/12:Ju328.
- Motion (2011/12b). Motion till riksdagen. 2011/12:Ju378.
- Prop. (1993/94). *Åtgärder mot rasistisk brottslighet och etnisk diskriminering i arbetslivet*. Proposition. 1993/94:101.
- Prop. (2001/02). *Hets mot folkgrupp, m.m.*. Proposition. 2001/02:59.
- Prot. (1995/96). Riksdagens protokoll. 1995/96:15.
- Prot. (1998/99). Riksdagens protokoll. 1998/99:91.

- Prot. (2000/01). Riksdagens protokoll. 2000/01:83.
- Prot. (2002/03). Riksdagens protokoll. 2002/03:16.
- Skr. (2000/01). *En nationell handlingsplan mot rasism, främlingsfientlighet, homofobi och diskriminering*. Regeringens skrivelse. 2000/01:59.
- Skr. (2001/02). *En nationell handlingsplan för de mänskliga rättigheterna*. Regeringens skrivelse. 2001/02:83.
- Skr. (2007/08). *Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer*. Regeringens skrivelse. 2007/08:39.
- SOU. (1997). *Steg mot minoritetspolitik - Europarådets konvention för skydd av nationella minoriteter*. Statens offentliga utredningar. 1997:193.
- SOU. (2000). *Organiserad brottslighet, hets mot folkgrupp, hets mot homosexuella, m.m. - straffansvarets räckvidd*. Statens offentliga utredningar. 2000:88.
- SOU. (2012). *Främlingsfienden inom oss*. Statens offentliga utredningar. 2012:74.
- SOU. (2016). *Kraftsamling mot antiziganism*. Statens offentliga utredningar. 2016:44.

Litteratur

- Aas, K. F. (2013). *Globalization and crime*. London: Sage.
- Ahmed, S. (2006). The non-performativity of anti-racism. *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism*, 7(1), 104 –126.
- Ahmed, S. (2012). *On being included. Racism and diversity in institutional life*. Durham: Duke University Press.
- Bacchi, C. L. (1999). *Women, policy and politics. The construction of policy problems*. London: Sage.
- Bacchi, C. L. (2009). *Analysing policy. What's the problem represented to be?* French Forest: Pearson.
- Balibar, É. (2002). *Politics and its other scene*. New York: Verso.
- Bowling, B. (1999). *Violent racism. Victimization, policing and social context*. Oxford: Oxford University Press.
- Brottsförebyggande rådet (2002). *Hatbrott, en uppföljning*. Rapport 2002:9. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brottsförebyggande rådet (2015). *Brottsförebyggande rådet. Polisanmälda hatbrott ökar*. <https://bra.se/om-bra/nytt-fran-bra/arkiv/press/2015-08-05-polisanmalda-hatbrott-okar.html> [2022-10-30]

- Brottsförebyggande rådet (2016). *Hatbrott 2015. Statistik över polisanmälningar med identifierade hatbrottsmotiv och självrapporterad utsatthet för hatbrott*. Rapport 2016:15. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brown, W. (2005). Moralism som antipolitik. *Fronesis*, 19–20, 97–134.
- Bäcklin, E. (2011). *Hycklande extremister. Varifrån kommer hotet? Perspektiv på terrorism och radikalisering*. Rapport 2011:2. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen.
- Carlbaum, S. (2012). *Blir du anställningsbar lille/a vän? Diskursiva konstruktioner av framtida medborgare i gymnasiereformer 1971–2011*. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- van Dijk, T. A. (1992). Discourse and the denial of racism. *Discourse and Society*, 3(1), 87-118.
- Feeley, M., & Simon, J. (1992). The new penology: Notes on the emerging strategy of corrections and its implications. *Criminology*, 30(4), 449–474.
- Flyghed, J. (2013). Politiskt motiverad brottslighet bland unga. I Estrada, F., & Flyghed, J. (red.) *Den svenska ungdomsbrottsligheten*. 3:e uppl. Lund: Studentlitteratur, ss. 25–58.
- Garland, D. (1996) The limits of the sovereign state. Strategies of crime control in contemporary society. *The British Journal of Criminology*, 36(4), 445–471.
- Granström, G., Mellgren, C., & Tiby, E. (2016). *Hatbrott? En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- von Hofer, H. (2011). *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750–2010. Diagram, tabeller och kommentarer*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen.
- Hübinette, T. (2013). Swedish antiracism and white melancholia: Racial words in a post-racial society. *Ethnicity and Race in a Changing World*, 4(1). 24-33.
- Hübinette, T., & Lundström, C. (2014). Three phases of hegemonic whiteness: understanding racial temporalities in Sweden. *Social Identities*, 20(6), 423–437.
- Jacobs, J. (2002). Hate crime: Criminal law and identity politics. *Theoretical Criminology*, 6(4), 481-484.
- Jacobs, J. & Potter, K. (1998). *Hate crime: Criminal law and identity politics*. New York: Oxford University Press.
- Johnson, P. E. (2017). Walter White(ness) lashes out: Breaking bad and male victimage. *Critical Studies in Media Communication*, 34(1), 14–28.

- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Lawrence, F. (1999). *Punishing hate: Bias crimes under American law*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lernestedt, C. (2011). Brottsofferskepnader. I Lernestedt, C. & Tham, H. (red.) *Brottsoffret och kriminalpolitiken*. Stockholm: Norstedts Juridik, ss. 410–428.
- Listerborn, C., Molina, I., & Mulinari, D. (2011). Introduktion. I Listerborn, C., Molina, I., & Mulinari, D. (red.) *Våldets topografier. Beträktelser över makt och motstånd*. Stockholm: Atlas, ss. 1–14.
- Mason, G. (2005). Hate crime and the image of the stranger. *British Journal of Criminology*, 45(6), 837-859.
- Mella, O., Palm, I., & Bromark, K. (2011). *Mångfaldsbarometern 2011*. Uppsala universitet: Sociologiska institutionen.
- Mendelsohn, B. (1982). Socio-analytic introduction to research in a general victimological and criminological perspective. I Joachim, H. (red.). *The victim in international perspective*. Berlin: de Gruyter.
- Meyer, D. (2014). Resisting hate crime discourse: Queer and intersectional challenges to neoliberal hate crime laws. *Critical Criminology*, 22(1), 113–125.
- Molina, I. (2011). Den goda och den onda nationalismen. I Listerborn, C., Molina, I., & Mulinari, D. (red.). *Våldets topografier. Beträktelser över makt och motstånd*. Stockholm: Atlas.
- Mouffe, C. (2008). *Om det politiska*. Hägersten: Tankekraft.
- Perry, B. (2001). *In the name of hate: Understanding hate crime*. New York: Routledge.
- Perry, B. (2003). Introduction. I Perry, B. (red.). *Hate and bias crime. A reader*. New York: Routledge.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Roberts, D. J., & Mahtani, M. (2010). Neoliberalizing race, racing neoliberalism: Placing 'race' in neoliberal discourses. *Antipode*, 42(2), 248–257.
- Rose, N. (1996). The death of the social? Re-figuring the territory of government. *Economy and Society*, 25(3), 327-356.
- Spade, D. (2013). Intersectional resistance and law reform. *Signs*, 38(4), 1031–1055.

- Sveriges Television (2016). *Hatbrotten ökar: "Ingen gör någonting åt saken"*.
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/skane/amna-om-hatbrotten-ingen-gor-nagonting-at-saken> [2022-10-30]
- Säkerhetspolisen (1997). *Brottslighet kopplad till rikets inre säkerhet under 1994 och 1995*. Stockholm: Säkerhetspolisen.
- Tesfahuney, M. (2005). Uni-versalism. I de los Reyes, P. & Kamali, M. (red.). *Bortom Vi och Dom*, SOU 2005:41, ss. 62–93.
- Tham, H. (2011). Brottsoffrets uppkomst och utveckling som offentlig fråga i Sverige. I Lernestedt, C. & Tham, H. (red.) *Brottsoffret och kriminalpolitiken*. Stockholm: Norstedts Juridik, ss. 23–49.
- Thomson, J. (2020). What's feminist about feminist foreign policy? Sweden's and Canada's foreign policy agendas. *International Studies Perspectives*, 21, 424–437.
- Tiby, E. (1999). *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen.
- Tiby, E. (2005). Vem vinner och vem försvinner? Från händelse till hatbrott. I Sterky, M. S. (red.). *Kärlekens pris – en antologi om homofobi och heteronormativitet*. Avesta: Atlas, ss. 45-60.
- Tollin, K. (2011). *Sida vid sida: en studie av jämställdhetspolitikens genealogi 1971–2006*. Stockholm: Atlas.
- Young, J. (1986). The need for a radical realism. I McLaughlin, E & Muncie, J. (red.). *Criminological perspectives*. Thousand Oaks: Sage, ss. 4–30.

I 0. Visuell tvetydighet i omdebatterad reklam. En multimodal studie av två reklamkampanjer och efterföljande debatter om rasism

Karin Idevall Hagren

Inledning

Debatter om rasism är vanliga, inte bara i Sverige utan även globalt. En del är kopplade till händelser som rör våld, rasprofilering eller olika former av fysiska kränkningar. Andra handlar om reaktioner mot något som sagts eller uttryckts i bild. Stereotypa visuella representationer av svarta, asiater och amerikanska urfolksinvånare har till exempel föranlett debatter som rör Pippi Långstrump, Tintin i Kongo, Kalle Anka och Stina Wirséns barnboks-karaktär Lilla Hjärtat liksom chokladgodiset Kinapuffar och glassarna Sitting Bull och Nogger Black. Debatter uppstår också ofta när kända personer brukar rasistiska termer och uttryck. Många minns säkert när artisten Adam Tensta reste sig ur TV4:s morgonsoffa i protest mot att TV-kanalen inte hade tagit avstånd från en annan studiogästs användning av det svenska n-ordet.

Alla dessa debatter indikerar att språk och visuell kultur spelar en stor roll i relation till frågor om rasism. Vi kan också dra slutsatsen att ord och bilder inte har samma innebörd för alla, vilket är själva grundorsaken till att så kallade *race troubles* eller rasskandaler utbryter och att de efterföljande debatterna blir så polariserade (Durrheim, Greener & Whitehead 2015; Hübinette 2014, 2021). Fenomenet visar inte minst att det råder delade meningar om vad rasism egentligen är.

Olika förståelser av rasism samspelar vidare med olika språkideologiska perspektiv. Ofta framförs argumentet att såväl språk som rasism är individbaserade praktiker som utförs med en tydlig intention, vilket betyder att rasism kan bortförklaras och ursäktas av att ett visst uttalande inte var menat som diskriminerande (Hill 2008; Idevall Hagren 2019; Pripp & Öhlander 2008). En konstruktivistisk-pragmatisk språkideologisk hållning

innebär i sin tur en strukturell förståelse av rasism och understryker hur ord och bilder genom sin performativa karaktär skapar rasism i en viss kontext oavsett avsändarens egen intention (Hill 2008; Idevall Hagren 2019).

De som betraktar rasism som ett strukturellt fenomen har vidare också en större tendens att reagera mot rasistiskt språkbruk och rasistiska bilder medan de som har en syn på rasism som något individuellt tenderar att anse att ord och bilder enbart kan vara rasistiska om någon (det vill säga en rasist) har en rasistisk avsikt (Idevall Hagren 2019). När Adam Tensta lämnade TV-studion tog många journalister den anklagade gästen, en ung YouTuber, i försvar och förklarade att hon inte hade haft någon intention med att vara rasistisk samt att hon bett om ursäkt för sin användning av n-ordet (Idevall Hagren 2019). Även i Oscar Pripps och Magnus Öhlanders analys av debatten om GB-glassen Nogger Black återfanns en liknande polariseringen mellan de två synsätten. Glassens namn, produktdesign och presentation anklagades av den ena sidan i debatten för att spela på rasistiska stereotyper om svarta amerikaner (Pripp & Öhlander 2008, s. 93–94). Den andra sidan i debatten ansåg i sin tur inte att det handlade om "riktig rasism", som underförstått alltid måste vara intentionell, explicit och uttrycka direkt negativa åsikter om svarta.

I denna studie undersöks spänningsfältet mellan visuell kultur och de reaktioner den väcker i debatter om rasism, genom en analys av en reklamaffisch från Kungliga Operan och en informationsfilm från Staffanstorps kommun, samt de efterföljande mediedebatterna. Med utgångspunkt i ett multimodalt ramverk är avsikten att analysera vilka betydelsepotentialer som realiserar i det visuella, hur de inbjuder till olika läsningar och hur de faktiskt blir lästa. Vilka olika tolkningar initierar bilderna och filmen? Hur kan de olika reaktioner som kommer till uttryck i debatterna förstås genom analyser av dialogen mellan bilderna, filmen och de skrivna inläggen? Vilka diskurser om rasism och svenskhet aktualiseras?

Studien tar avstamp i två svenska reklamkampanjer som har väckt debatter som rör frågor om rasism och svenskhet. Med utgångspunkt i ett vidgat textbegrepp som betonar hur betydelse skapas i samspelet mellan olika kommunikationssätt analyseras såväl det visuella som de publicerade debattinläggen för att försöka förstå vad det är i bilden i fråga som leder till olika tolkningar.

Färgblind rasism och vithet

I dagens västerländska samhällen finns det en utbredd attityd som säger att rasism inte längre är ett större problem och att vi helt enkelt numera är "bortom" rasismen (Bonilla-Silva 2006, s. 3; Lentin & Titley 2011, s. 49). Tidigare forskning har visat att denna attityd kan ta sig uttryck i inställningen att ojämlikhet och diskriminering har med andra saker att göra, att det är den som drar det så kallade raskortet som i själva verket skapar rasismen samt att man inte ser färg och inte delar in människor i "raser" (Bonilla-Silva 2006; Burke 2018). Föreställningen om att man i Sverige inte diskriminerar på grund av hudfärg är en del av den antirasistiska svenska självbilden (Habel 2012; Hübinette 2017; Jämte 2013). Utifrån ett färgblint perspektiv är rasism något apart i Sverige som bara enstaka rasister ger uttryck för. Rasism är enligt detta synsätt både intentionellt och individuellt baserat till skillnad från det synsätt som betraktar rasism som en social struktur inom vilken människor systematiskt diskrimineras på grund av föreställningar om bland annat hudfärg, kultur, religion och etnicitet (Bonilla-Silva 2006, s. 8; Hill 2008; Idevall Hagren 2019). Det är just dessa båda synsätt som återkommande möts i olika debatter och samtal om rasism.

En utgångspunkt för denna studie är att "ras" är en social kategori som kan konstrueras genom ord, bilder och andra typer av handlingar samt att denna sociala konstruktion skapar en social verklighet (Bonilla-Silva 2006, s. 9). Det innebär att språkliga och visuella uttryck som konstruerar "ras" – till exempel genom att markera hudfärg eller kulturella uttryck som förknippas med föreställningar om "ras" – potentiellt kan få verkliga konsekvenser för människor i deras liv och vardag. Upplevelsen av att drabbas av rasism och av existensen av en normativ vithet kan vara en sådan konsekvens. Vithet betraktas här som en position på en hierarkisk värdeskala, där vithetens privilegier vidmakthålls av praktiker som återkommande pekar ut det vita som idealt och det icke-vita som avvikande och mindre värt (Ahmed 2007; Mattsson 2010). Forskning har visat att vitheten i ett vitt majoritetssamhälle oftast är omarkerad – den är förväntad och neutral och vita personer är ofta själva blinda för den (Dyer 1997; Frankenberg 1993; Habel 2012). De fall som undersöks i denna studie, en reklamaffisch för en operaföreställning och en reklamfilm för en kommun, visar i stället hur vitheten blir markerad, både visuellt och verbalt, och blir föremål för debatt.

Kännetecknande för dominanta ideologier är att de allra flesta måste förhålla sig till dem på något sätt (Bonilla-Silva 2006, s. 152). Diskriminerade grupper kan lättare identifiera rasism, erkänna den som strukturell och göra motstånd mot den medan färgblindheten gynnar dem som förnekar att rasism är ett problem. De senare kan därmed bibehålla en självbild som varande toleranta och antirasistiska. Samtidigt osynliggör färgblindheten rasifierade personer, som behöver förhålla sig till och i många fall också acceptera den dominerande färgblinda ideologin. På så sätt bidrar färgblindheten till upprätthållandet av både strukturell rasism och vithetsprivilegier. Färgblindheten som dominerande förståelseram och olika motstridiga diskurser om rasism synliggörs ofta i relation till olika rasskandalen som regelbundet debatteras i medierna.

I debatter som rör rasism och vithet förekommer dessutom ofta konstruktioner av nationell identitet. Svenskhets som en gemensam, socialt konstruerad och i vardagen obemärkt identitet har en direkt koppling till vithet. Till de stereotypa svenska attributen hör en förväntad ljus hudfärg, och svenskar som inte har det får ofta sin svenskhets ifrågasatt (Hübinette m.fl. 2012). Enligt Michael Billig (1995) konstrueras nationen inte minst genom vardagliga, banala praktiker där språkliga uttryck och bilder exempelvis kan aktualisera svenskhets genom benämningar av personer och företeelser som svenska och genom att avbilda det svenska med hjälp av stereotypa attribut. Ett tydligt exempel på ett attribut som signalerar svensk nationell identitet är den svenska flaggan. Valet av hudfärg, hårfärg och andra utseendemässiga aspekter kan likaså vara ett sätt att förstärka konstruktionen av någon som svensk.

Min egen privilegierade position som vit majoritetssvensk kräver ett särskilt ansvar och självreflektion i relation till min forskning som rör frågor om rasism (jfr Probyn 2004). Att uppmärksamma olika uttryck för ambivalens och motstånd är ett sätt att motverka risken att reproducera vithetsnormativa strukturer, liksom att ha ambitionen att visa på förändringspotentialen hos språkliga uttryck och bilder, vilket inte bara kan bidra till att synliggöra vitheten utan också rubba den (jfr. Dyer 1997).

Multimodal diskursanalys

Som språkbrukare begripliggör och förstår vi världen genom att kommunicera. Genom talad, skriven och visuell kommunikation skapar vi relationer samt förmedlar olika perspektiv och beskrivningar av oss själva, varandra och vår omvärld. Reklam innehåller olika typer av text i en utvidgad betydelse – bilder, rörliga videoklipp, tal och skrift – och för att studera hur olika betydelser reproduceras i reklam hämtar denna studie sina analysverktyg från multimodal diskursanalys (Björkvall 2009; Kress & van Leeuwen 2001, 2006; Ledin & Machin 2018). Metoden erbjuder verktyg för att kunna analysera hur diskurser, det vill säga specifika sätt att tala och tänka om världen, kommer till uttryck i samspelet mellan bild och verbalspråk.

Bild och verbalspråk utgör olika *semiotiska modaliteter* vilka samverkar för att skapa betydelse genom olika *semiotiska resurser*, till exempel grammatik, ljud och kameravinklar (Björkvall 2009, s. 13–14). De semiotiska resurserna är kontextberoende och bär på *betydelsepotentialer* snarare än exakta och redan fastställda betydelser (Björkvall 2009, s. 15). De tolkas vidare olika beroende på den omgivande kulturen och utifrån den kunskap som de som producerar och konsumerar dem bär på. Det finns en närmast oändlig mängd möjligheter att uttrycka något genom talad, skriven eller visuell text och språkbrukaren gör sina val beroende på vad hen vill uppnå med sitt yttrande (Ledin & Machin 2018, s. 16–17).

Med utgångspunkt i Roland Barthes (1977) begrepp *denotation* och *konnotation* kan vi förstå grundprincipen för hur texter – inklusive visuell text – kommunicerar. En analys av denotationsnivån handlar om att beskriva vad som skildras, så som personer, platser och föremål. För att synliggöra de idéer och diskurser som texterna bär på används analysmetoder för att komma åt texternas betydelser, det vill säga konnotationsnivån (Ledin & Machin 2018, s. 48).

Verbalspråk och visuella texter erbjuder alltså olika typer av semiotiska resurser. Betydelsepotential i skriven text realiserar genom grammatik, syntax och de funktioner språket kännetecknas av. Betydelsepotential i bilder realiserar i sin tur genom bland annat representation, färgsättning, kameravinkel och beskärning. Detta innebär att olika analysverktyg behöver användas för att analysera bild, film och skriven text. I analysen av bild

undersöks i denna studie olika textelement och hur de förhåller sig till varandra, vilka handlingar eller tillstånd som indexeras, alltså pekats ut, av det sätt deltagarna skildras och hur den avbildades blick och bildens beskärning och kameravinkel upprättar en relation till den som betraktar bilden. Analysverktygen introduceras närmare när de tillämpas i analysen. En analys av reklamfilm kräver delvis också andra analysverktyg. Förutom att analysera miljöer och hur olika karaktärer och deras ageranden skildras analyseras därför också filmens narrativa struktur och bakgrundsljud (Ledin & Machin 2018, s. 133ff).

I analysen av de två utvalda debatterna använder jag dessutom ett urval textanalytiska begrepp för att undersöka hur debattörerna beskriver det de ser på fotot respektive i filmen samt vilka associationer de gör och vad de tar för givet. Detta gör det relevant att bland annat titta på vilka verb som används för att beskriva hur olika skeenden tolkas och att undersöka på vilket sätt deltagarna kategoriseras och beskrivs. Jag studerar också de *intertexter* som betraktaren läser in i bilden, det vill säga vilka spår av andra bilder, texter, diskurser och genrer som aktualiseras. Intertextuella relationer synliggör vilka röster eller perspektiv som citeras eller återges på annat sätt, hur genredrag återkommer i skriven text och bild samt vad språkliga uttryck tar för givet (Fairclough 1992).

Beroende på kontexten, betraktarens erfarenheter (exempelvis av diskriminering) och förkunskaper kan olika tolkningar göras av det som kommuniceras. Det är därför inte oväntat att det uppstår debatter. Den multimodala diskursanalysen syftar till att visa på vilka möjliga betydelser visuell och skriven text realiserar och därför lämpar den sig väl för en undersökning av hur reklam kan uppfattas på olika sätt och väcka olika reaktioner. I analysen resonerar jag kring de olika tolkningarna av bilden som olika *påbjudna läsningar*, vilka visar vilka betydelser som möjliggörs av bildernas semiotiska resurser. Genom att inte bara analysera reklamen, utan även reaktionerna på densamma, synliggör studien såväl den teoretiska som aktualiserade betydelsepotentialen (van Leeuwen 2005, s. 4).

Två fallstudier

Denna studie undersöker två utvalda fall som rör rasism, vithet och svenskhet där reklam har väckt debatt, och där olika ståndpunkter i tolkningen av det

visuella har kommit till uttryck. Efter breda sökningar i olika opinions- och nyhetsmedier valde jag att inkludera en reklamaffisch som väckte debatt om stereotyper, Kungliga Operans affisch från 2015 för föreställningen *Svansjön*, och en film som väckte debatter om vithetsnormer och svenskhet, Staffanstorp kommuns informationsfilm från 2019. Jag har vidare valt att inkludera de artiklar som skrivits om ämnet i någon form av nyhetsmedia, medan inlägg i sociala medier har uteslutits med undantag för ett Facebook-inlägg. De bilder och artiklar som ingår i materialet redovisas i tabell 1.

Tabell 1. Analysmaterial

<i>analystext</i>	<i>antal</i>	<i>avsändare</i>	<i>tidsperiod</i>
skärmdumpar av reklamaffisch för Svansjön	2	Kungliga Operan	november 2015
artiklar som debatterar affischen	6	Expressen, Nyheter24, SVT Nyheter, Sveriges Radio, Aftonbladet	11/11 – 2/12 2015
inlägg på Facebook	1	Kungliga Operan	11/11 2015
informationsfilm för Staffanstorps kommun	1	Staffanstorps kommun	12/11 2019
artiklar som debatterar filmen	14	Expressen, Aftonbladet, Ystads Allehanda, Smålandsposten, Dagens Nyheter, Dagens ETC, Resumé, Sydsvenska Dagbladet, SVT Nyheter	12–27/11 2019

Fallstudie I: Rasistiska intertexter i Kungliga Operans reklamaffisch för *Svansjön*

I november 2015 satte Kungliga Operan i Stockholm upp den klassiska dansföreställningen *Svansjön*. Reklamaffischen inför premiären utgjordes av ett fotografi föreställande den manliga huvudrollsinnehavaren Clyde Emmanuel Archer (bild 1). Reklamaffischen väckte starka reaktioner och en debatt om rasism startade som ett resultat av reaktionerna.

Bild 1 visar reklamaffischen som satt uppsatt på Operahuset i Stockholm och bild 2 visar själva fotografiet som låg till grund för affischen. Båda bilderna förekom i medierapporteringen och har därför betydelse för debatten. Reklamaffischen satt enbart uppe på Operans husfasad och togs ned efter kritiken och i flera av de analyserade artiklarna var det bild 2 som diskuterades.

Foto: Daniela Krestelica

Bild 1. Skärmdump från dn.se

Foto: Kungliga operan

Bild 2. Skärmdump från dn.se

I det inledande avsnittet kommer bild 1 och 2 att analyseras för att synliggöra olika betydelsepotentialer och påbjudna läsningar. I avsnittet därpå

analyseras debatten som följde efter att Operans affisch uppmärksammats, med fokus på hur olika tolkningar aktualiserar olika diskurser om rasism.

Fotografiets betydelsepotentialer

Reklamaffischen (bild 1) består av ett fotografi med textelement som ger skriftlig information om avsändaren och föreställningen. Per Ledin och David Machin (2018, s. 39) menar att analyser av fotografier kan visa vilka idéer, värderingar och identiteter de representerar, vilket säger något om den världsbild som reproduceras. I analysen av affischen kommer jag att undersöka denna aspekt genom att studera hur deltagare, objekt, miljöer, aktiviteter och perspektiv framställs med hjälp av semiotiska resurser som exempelvis färg, kontraster, ansiktsuttryck, kameravinkel och beskärning.

Fotografier används på olika sätt och i olika sammanhang och Ledin och Machin (2018, s. 39) menar att de representerar olika *kanon* samt att det är centralt för analysen att beakta vilka diskurser, idéer och värderingar fotografier som verkar inom en viss kanon vanligtvis reproducerar. Fotografier som används i reklam, det vill säga inom en reklamkanon, är exempelvis förknippade med en kommersiell diskurs och utnyttjar semiotiska resurser som fångar betraktarens uppmärksamhet, bland annat genom tydliga kontraster, färgmättnad och strategisk placering av det som ska marknadsföras. Inte sällan används konstnärliga foton för att uppfylla det säljande syftet, där betraktaren ska lockas med bilder som anknyter till diskurser om estetik och intellektualitet (Ledin & Machin 2018, s. 44). Även foton som designats i syfte att förmedla en viss symbolik eller vissa budskap förekommer i reklamkanonsammanhang, där avsändaren vill få betraktaren att tänka eller agera på ett visst sätt (ibid, s. 46).

Bild 1 och 2 erbjuder primärt två läsningar. Den ena är knuten till operakontexten och förutsätter en läsare som är väl insatt i operavärlden. Den andra utgörs av en läsning frigjord från operakontexten, där en viss kunskap om och erfarenhet av rasism utgör den primära tolkningsramen. I det följande kommer jag att redogöra för bildernas betydelsepotentialer för båda dessa läsningar, det vill säga vad i bilderna som leder in läsaren mot de olika tolkningarna.

I en multimodal analys betraktas text, inklusive bilder, som att de består av avgränsade delar, så kallade *textelement* (Björkvall 2009, s. 24). Textelementen kan ordnas hierarkiskt och därmed uppfattas som mer eller mindre viktiga. Ett *visuellt framskjutet* textelement kan exempelvis ha starkare färg och fokus och större storlek än andra textelement. Fotografiet (bild 2) kännetecknas av tre huvudsakliga textelement: mannen, foten och bakgrunden. I reklamaffischen (bild 1) tillkommer ytterligare tre element: texten SVANSJÖN, Kungliga Operans emblem och textrutan som informerar om avsändaren och premiärdatumet. Både foten och mannen har skarpa konturer som framhäver dem mot bakgrunden. I synnerhet foten är tydligt avgränsad och visuellt framskjuten i relation till den mörkblå bakgrundsfärgen. Reklambilden är skuren så att mannens överkropp inte syns, vilket sätter huvudet och foten ännu mer i centrum. Förutom foten är även texten SVANSJÖN visuellt framskjuten, vilket är genretypiskt för en reklambild.

Var i bilden ett textelement placeras kan ha en viss semiotisk betydelse för bildens *informationsvärde* (Björkvall 2009, s. 89). Enligt Gunther Kress och Theo van Leeuwen (2006, s. 197) kan bilder utnyttja att läsare uppfattar olika fält i det semiotiska rummet som betydelsebärande. Exempelvis placeras ofta sådant som betraktas som given information till vänster i bilden, medan det nya ofta placeras till höger. Vill man skapa betydelsen av något idealt placeras det oftast högt upp i bilden, medan det mer vardagliga och reella placeras längre ned. Dimensionen centrum-periferi pekar slutligen ut bildens fokus och kan tala om vad som är mer eller mindre viktigt.

Informationsvärdet i fotografiet realiseras just genom dimensionen centrum och periferi. Såväl mannens ansikte som foten befinner sig i mitten av bilden, vilket ger dem ett högt informationsvärde. Om man ser till de andra dimensionerna så kommer foten snett uppifrån, vilket skulle kunna ge foten en ideal betydelse medan mannen får en mer reell betydelse. Om vi läser bilden med avsändarens ögon kan man tänka sig att kompositionen ska avspegla vad som står i fokus i föreställningen. Den förtrollade prinsessan möter den verkliga prinsen som bryter förtrollningen och tar henne tillbaka till verkligheten. Fotens ljusa hudfärg kan ur detta perspektiv antas symbolisera den vita svanen i föreställningen, som är uppbyggd kring polemiken mellan den vita, goda svanen Odette och den svarta, falska svanen Odile. Bilden kan också tolkas som att foten symboliserar en ideal vithet,

eftersom den kommer ovanifrån och har en visuellt framskjuten färg. Det vita idealet kan kopplas till den vita svanen, men en annan tolkning möjliggörs när betraktaren inte ser foten som en symbol för en svan, utan enbart som en vit fot som riktas mot en svart mans huvud. Då är det snarare den ljusa hudfärgen som blir ideal. Denna betydelsepotential behöver inte ha något med avsändarens intention att göra och uppfattas heller inte av alla som betraktar bilden, men kompositionen och kontrasterna mellan textelementen gör denna läsning möjlig inom ramen för en samhällskontext där vithetsnormer är starka och där diskriminering av dem som inte betraktas som vita förekommer.

Vid en första anblick kan bakgrunden på fotot tyckas vara dekontextualiserad. Bakgrunden utgörs av en melerad mörkblå färg och när bilden läses tillsammans med textelementen och utifrån operakontexten kan bakgrunden tolkas som en dimmig scen, möjligen illustrerande en sjö. Bakgrunden är dock så ospecifik och utan andra indikatorer att fokus nästan helt och hållet hamnar på mannen och foten, som får symbolisera de konnotationer som reklamaffischen vill förmedla till betraktaren.

Att analysera skeenden i fotografier handlar om att försöka förstå vilken förändring som fångats i ögonblicket. För att undersöka detta föreslår Ledin och Machin (2018, s. 56) en analys av indexikala länkar, det vill säga vad de avbildade semiotiska resurserna pekar ut (indexerar) för slags handlingar. I reklambilden är det framför allt två möjliga skeenden som är intressanta att titta närmare på, nämligen de som antyder vad foten gör, och de som antyder vad mannen upplever.

Fotografiet möjliggör här två olika tolkningar. Sett utifrån operakontexten, och med utgångspunkt i att det är en scen som vi ser i bakgrunden, går det att se det som att foten och mannens uppböjda huvud signalerar en gemensam rörelse där hud möter hud. Mannens ansiktsuttryck antyder dessutom en emotionell process – ansiktet är avslappnat och uttrycker lugn och kanske rentav njutning. Om betraktaren känner till handlingen i *Svansjön* blir denna läsning självklar. Eftersom svanen inte har några armar visar hon kärlek genom smekningar med fötterna, och det vi ser på bilden är alltså ett kärleksmöte mellan de båda karaktärerna. Även det som går att se av kläderna som mannen bär främjar en läsning av fotografiet som en skildring av en scen.

De semiotiska resurserna skapar dock även en alternativ läsning. Beträktaren kan i stället se en indexikal länk mellan foten och handlingen att sparka. Även mannens böjda huvud skulle kunna antyda en sådan enkelriktad handling. Vad gäller den emotionella process som signaleras av ansiktsuttrycket går det också att läsa in känslor av uppgivenhet, i kombinationen av en bakåtlutad kropp och avslappnade muskler (Björkvall 2003, s. 75).

Den visuella framskjutenhet som skapas genom kontrasten mellan foten och mannens huvud kan uppfattas som en indexikal länk till hudfärg, vilken kan läsas som ett identifierande attribut. Den ljusa foten identifierar mannen som svart eftersom kontrasterna är tydliga och centrerade. Detta gör det svårt att inte se hudfärg i bilden, och för den betraktare som ser en spark i stället för en smekning kan handlingen kopplas samman med den markerade hudfärgen, vilket var en läsning som också gjordes i debatten.

Fotot i affischen är taget något uppifrån, en kameravinkel som möjliggör ett maktövertag för betraktaren i relation till det avbildade (Björkvall 2009, s. 49f). Det gör mannen dubbelt maktlös och utelämnad, dels i förhållande till betraktaren, dels i förhållande till foten. Sett inom en operakontext kan detta förstås som sårbarheten hos en förälskad person som vidrörs av sin älskade, men för en läsare som saknar den förkunskapen och i stället tolkar mannen som en våldsutsatt person förstärks hans utsatthet av det perspektivet.

Sammanfattningsvis uppvisar affischen flera typiska drag som kännetecknar en reklamkanon, vilket främjar en läsning som återspeglar avsändarens syfte. Operan använder sig av affischen för att göra reklam för en föreställning, och de olika textelementen, deras placering och visuella framskjutenhet styr läsningen mot förståelsen av just det. Om man emellertid bara ser till fotografiet i sig och skalar bort de textelement som informerar om avsändaren och föreställningen är det inte längre lika självklart vilken kanon som bilden används inom. En betraktare som har kännedom om föreställningen *Svansjön* läser troligtvis motivet som symboliskt och som en skildring av ett kärleksbudskap. En betraktare som inte känner till *Svansjön* och därför inte uppmärksammar den intertexten, kan i stället tolka bilden utifrån sin kunskap om och kanske också erfarenhet av rasism. De semiotiska resurserna främjar därigenom en läsning där hudfärgsaspekten är markerad och den handling som visualiseras antyder en våldsutövning som orsakar

uppgivenhet. Denna läsning, som i första hand är symbolisk, anknyter till diskurser om vitas våld mot svarta.

Mediedebatten

Den debatt som följde på att Operans affisch hade uppmärksammats i sociala medier handlade till stor del om huruvida fotot kan betraktas som rasistiskt eller inte. Min analys av debatten visar att debattörerna tolkade fotot utifrån någon av de två påbjudna läsningarna som den visuella analysen synliggjorde här ovan. För att undersöka hur debattörerna uppfattade bilden har jag analyserat beskrivningar av personerna som syns i bilden, de handlingar eller tillstånd som de antas representera samt intertextualitetsaspekten – manifesterad i referat, citat och upprepningar av ord och uttryck – och olika förgivettaganden (presuppositioner).

Relationen mellan foten och mannen på bilden beskrivs på olika sätt i de olika debattinläggen. I en artikel i *Expressen* står det till exempel "På sin reklamaffisch för *Svansjön* har Kungliga Operan bild [sic] på en vit fot som trycker mot en svart man". "Trycker mot" uttrycker en handling, något som "en vit fot" gör mot "en svart man". Tolkningen att en vit fot – som därmed konstrueras som en aktiv deltagare – utsätter den svarte mannen för en handling som kan associeras till våld återkommer i flera av debattartiklarna: "En vit fot som trycker ner en svart persons huvud" (*Expressen*), "en svart man som får en vit fot tryckt i ansiktet" (*Aftonbladet*) och "en affisch där en svart person blir trampad i ansiktet av en vit fot" (SVT Nyheter). Gemensamt för beskrivningarna är att foten utför en mer eller mindre våldsamt handling mot mannen, och att foten alltid beskrivs som vit och mannen som svart.

En annan tolkning av bilden återfinns i ännu en artikel i *Expressen*: "En vit fot lutar sig mot prinsens (Clyde Emanuel Archers) huvud". Även här är "en vit fot" en aktiv deltagare som utför en handling mot mannen på bilden, den "lutar sig" vilket inte är en våldshandling. Till skillnad från de kritiska artiklarna beskrivs mannen här som "prinsens (Clyde Emanuel Archers) huvud". Även om foten fortfarande beskrivs utifrån hudfärg, så beskrivs mannen utifrån sin rollkaraktär (prinsen) och nämns vid namn. I artikeln ges följande beskrivning av bilden:

- (1) Det här är ett kärleksmöte mellan prinsen och den förtrollade svanprinsessan, ett rätt så sexuellt laddat kärleksmöte faktiskt, och om man vet det tolkar man nog alldeles självklart mannens ansiktsuttryck med slutna ögon och en fot i ansiktet som att han njuter. Nu råkar mannen på bilden, Clyde Emmanuel Archer som dansar prinsen, vara svart, Gina Tse som gör Odette och vars fot vi alltså ser i ansiktet på Archer råkar vara asiatisk. (Expressen)

Citatet inleds med en beskrivning av vad vi ser: "det här är ett kärleksmöte". Skribentens formulering tar för givet att det finns en korrekt tolkning av motivet – att det helt enkelt *är* ett kärleksmöte. Formuleringen "om man vet det" förutsätter att motivets rätta tolkning – att mannen på bilden njuter – är beroende av denna kunskap. De avbildade personerna framställs dessutom som jämlika – mötet sker mellan dem, ingen utsätter den andra för något och det refereras direkt till deras roller i föreställningen i form av en prins och en svanprinsessa.

Formuleringen "nu råkar mannen på bilden, Clyde Emmanuel Archer som dansar prinsen, vara svart" beskriver vidare mannen på ett helt annat sätt än i de kritiska artiklarna. Mannen på bilden benämns med sitt namn och med sitt yrke som dansare, och hudfärgen konstrueras som en ren tillfällighet, det vill säga han "råkar" vara svart. Det är också en tillfällighet att Gina Tse, som spelar svanprinsessan, är en asiatisk person. Det primära för tolkningen av bilden är i stället yrkena och rollkaraktärerna, inte hudfärgen eller ursprunget.

Ytterligare en person som läser bilden inom operakontexten är mannen på bilden, dansaren Archer, som också uttalade sig i media:

- (2) Jag håller inte med om att bilden är diskriminerande. Jag ser nyanserna till varför folk tolkar det så men om du ser baletten och känner till historien bakom förstår man att det kommer från ett första kärleksmöte. (SVT Nyheter)

När Archer talar om bilden utgår han från sig själv och sin egen förståelse. Formuleringen "håller inte med" utgör ett antagande om att diskriminering är en åsiktsfråga som man kan hålla med om eller inte hålla med om. Archer aktualiserar också operakontexten genom att göra en intertextuell koppling till pjäsens handling, "historien bakom". Att ha denna kunskap blir ett villkor för att förstå att bilden "kommer från ett första kärleksmöte". Liksom i citatet

från *Expressen* implicerar verbet "förstå" att det finns en korrekt tolkning som kräver en viss förkunskap.

För de skribenter som tolkar in en våldshandling i bilden bidrar helt andra förkunskaper till tolkningen. Araia Ghirmai Sebhatu, grundare av Black Coffee, sade följande i en intervju:

- (3) Det som fick mig att agera var det uppenbart våldsinspirerade bildspråket. En svart man som får sitt ansikte nedtryckt av en vit fot. En bild som påminner om hur vi psykiskt och fysisk misshandlas i Sverige för att vi är svarta. Hot- och hatfall mot afrikansvenskar har ökat med 41 procent, säger han och fortsätter: - Bilden påminner om attentatet i Trollhättan där den afrikansvenska ungdomen blev nedhuggen och mördad av den högerextrema terroristen. (*Expressen*)

Sebhatu tolkar motivet som en våldshandling, utförd av en vit person mot en svart person. Hänvisningen till systematiskt våld mot svarta i Sverige aktualiserar en strukturell syn på rasism, och en syn på bilder som kapabla att reproducera detta våld. Bilden blir för skribenten läst som en intertext till verkliga våldshandlingar och Sebhatu gör en parallell till det rasideologiska attentatet på en skola i Trollhättan, där förövaren var vit och offren rasifierade.

Sebhatu säger också att "vi är inte välkomna i kultursektorn och absolut inte till operan", vilket är ett uttalande som får mothugg i en artikel i *Aftonbladet*:

- (4) Det är uppenbart inte sant, halva ensemblen i Mats Eks uppsättning är svart (och den omtalade foten är egentligen asiatisk). Skulle denna mångfaldsmanifestation locka en ny publik, finns det ingen hudfärgskontrollant i biljettluckan. (*Aftonbladet*)

Skribenten bestrider att Sebhatus påstående är sant och legitimerar detta genom en hänvisning till mångfalden i föreställningens ensemble. Att foten på bilden tillhör en asiatisk person blir också ett argument för att bilden inte kan vara diskriminerande. Föreställningen benämns som en "mångfaldsmanifestation", vilket utgör ett antagande om att mångfaldsarbete är en medveten uppvisning, det vill säga att man avsiktligt valt ut vissa människor att ingå i ensemblen. Formuleringen "en ny publik" kan läsas som en intertextuell koppling till det "vi" Sebhatu skriver om, och kommentaren om att det inte finns någon "hudfärgskontrollant i biljettluckan" antyder att

denna nya publik ska förstås som icke-vita besökare. Detta uttalande utgår från föreställningen att svarta och andra icke-vita inte tillhör den vanliga operapubliken, och att operan inte bryr sig om hudfärg. Det explicita budskapet är alltså att hudfärg inte spelar någon roll, samtidigt som hudfärg är markerat och fungerar som en kategori i citatet.

Till följd av kritiken valde Kungliga Operan att ta ned affischen. Representanter för Operan gjorde också flera uttalanden i media och publicerade ett inlägg på sin Facebooksida:

- (5) Vi har fått frågor om denna bild och har därför valt att ta bort den från vårt skyltfönster. Vi förstår att den kan upplevas problematisk tagen ur sitt sammanhang. Vår intention var att visa ett intimt kärleksmöte ur det konstnärliga verket Svansjön av koreografen Mats Ek. Mannen på bilden är en av Kungliga Balettens bästa dansare varför han har fått rollen som prinsen och syns på affischen. Bilden är en av flera i denna serie. Det är djupt olyckligt om någon tagit illa vid sig då detta aldrig varit Operans intention. Vi arbetar i ett hus som sprudlar av aktivitet och vårt danskompani består av dansare från hela världen. (Kungliga Operan Facebook)

Det framgår dock inte av inlägget att bilden har kritiserats för att reproducera rasism. Operan uppger att anledningen till att man har tagit bort affischen är att man har fått frågor om den. Det sägs också att man "förstår att den kan upplevas problematisk". "Problematisk" kan i detta sammanhang förstås som "rasistisk", i och med att det är den aspekten som lyftes fram av kritikerna i debatten. Operan garderar sig dock mot att bilden verkligen är problematisk; det modala verbet *kan* antyder nämligen att det är en möjlighet men inte ett faktum, och man väljer att formulera sig utifrån människors eventuella upplevelse i stället för att exempelvis säga att bilden *är* problematisk eller *kan vara* problematisk. Operan garderar sig också genom tillägget "taget ur sitt sammanhang", som i detta fall syftar på reklamkontexten.

I citatet återkommer intentionsaspekten och en beskrivning av bildens avsedda läsning som ett kärleksmöte: "det är djupt olyckligt om någon tagit illa vid sig då detta aldrig varit Operans intention." Beskrivningen "taget illa vid sig" kan tolkas som en mental process som sker i en persons inre, och utgår ifrån att tolkningen av bilden som diskriminerande handlar om enskilda individers känslor. Processen villkoras också genom ett "om", vilket framställer kritiken som en möjlig, men inte faktisk, reaktion. Såväl Archer

som Operan lyfter alltså fram den individuella känslan och åsikten som avgörande för bildens tolkning.

Avslutningsvis står det klart att tolkningarna av bilden är kopplade till olika intertextuella förståelser, vilket blev tydligt i debatten där olika synsätt på rasism framträdde. Kritikerna läste affischen som en symbol för det systematiska våld som vita genom historien har utövat mot svarta. De som försvarade affischen reproducerade i sin tur en diskurs om rasism som säger att det primärt handlar om individuella åsikter och känslor och att intentionen bör stå i centrum för tolkningen. Intentionen att inte förmedla rasism kopplades dessutom till påståenden om att inte man inte bryr sig om hudfärg.

Fallstudie 2: Markerad vithet i Staffanstorps reklamfilm

I detta avsnitt analyseras en informationsfilm som i november 2019 publicerades av Staffanstorps kommun. Den drygt två minuter långa filmen skildrar en familj som flyttar från storstaden till Staffanstorp och möter hjälpsamma människor i sitt nya vardagsliv. Kritiken mot filmen handlade dels om att enbart vad man uppfattade som vita skådespelare användes, dels om att Malmö underförstått framställdes som en hotfull och våldsam stad där framför allt ungdomsgång med utländsk bakgrund orsakar otrygghet.

Staffanstorp utmärkte sig vid den här tiden som en av få svenska kommuner som styrdes av en koalition där Sverigedemokraterna (SD) ingick. Efter valet 2018 inledde Moderaterna (M) ett samarbete med SD, trots kritik även från det egna partiet, som vid den här tidpunkten hade som riktlinje att inte samarbeta med SD vare sig lokalt, regionalt eller nationellt.

Filmens betydelsepotentialer

Filmen har analyserats i sin helhet för att undersöka vilka betydelser som skapas genom olika semiotiska resurser som hittas i filmens scener och i berättartexten. Som semiotiskt material skiljer sig filmer från exempelvis fotografier på det viset att de ger en uppfattning om tid och rörelse (Ledin & Machin 2018, s. 135). Som betraktare av en film får vi ofta följa olika karaktärer och se dem utvecklas i olika sammanhang. Därför blir det relevant

att i en analys av en film studera dels det narrativ som formas i filmens olika scener, dels hur karaktärer och miljöer beskrivs. I informationsfilmen finns vidare en berättarröst som ledsagar tittaren genom scenerna och stärker de värderingar som förmedlas i bild (Ledin & Machin, 2018, s. 159).

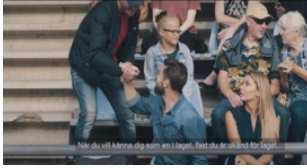

Filmen publicerades på YouTube, där den presenterades som en informationsfilm. Eftersom den användes i syfte att locka nya invånare till kommunen analyseras den samtidigt som en reklamfilm. Ledin och Machin (2018, s. 134) gör i sina analyser av reklamfilmer en analytisk uppdelning av filmerna med avseende på olika typer av narrativa genrer: *entertaining*, *recount* och *projection*. Staffanstorpfilmen tillhör typen *entertaining*, som karaktäriseras av en tydlig berättarstruktur där kronologiska sekvenser avlöser varandra och där det finns ett problem som sedan blir löst (ibid, s. 147). Oftast inleds sådana filmer med en *orientering*, där bakgrund och situation skildras, varpå en *komplikation* följer där ett särskilt problem presenteras, som sedan får sin *lösning*. Filmerna slutar med en *reorientering* och en *koda* eller slutkläm där filmens sensmoral framträder.

I figur 1 presenteras filmen i korthet uppdelad på ovannämnda faser, med en återgivning av den text berättarrösten läser upp, samt med hjälp av skärmdumpar och beskrivningar av ett urval av de scener som tittaren möter och en kort kommentar om bakgrundsljudet.

Filmens inledande scener går i svartvitt. En blond mamma går med sitt barn på trottoaren där en grupp killar står och hänger (bild 3). Färgsättning är en del av bildens visuella *kodningsorientering*, som bjuder in till affektiva tolkningar (jfr Westberg 2020, s. 350). Den svartvita kodningsorienteringen är en resurs som används för att skapa en hotfull känsla, och denna känsla förstärks i scenen av andra semiotiska resurser, bland annat hur personerna porträtteras.

De sex personer som förekommer i scenen utgör olika textelement som avskiljs genom de starka färgkontrasterna. Killarna på gatan bär svarta kläder, har luva eller keps på sig och en av killarna har en så kallad beknarväska som han bär diagonalt över bröstet.

Figur 1. Filmens narrativ. Skärmdumpar från YouTube, Informationsfilm om Staffanstorp, Staffanstorps kommun.

<i>Fas</i>	Orientering	Komplikation	Problemlösning inleds
<i>Scener</i>			
<i>Ljud</i>	”Många av oss vaknar upp i en stad som vi en gång kallade vår hemstad. Men utvecklingen med otryggheten och utanförskapet har gjort att många känner sig förlorade och vilsna i sin stad.” [starkt ljud av sirener och svag, långsam pianomusik]		
<i>Fas</i>	Lösning	Lösning	Lösning
<i>Scener</i>			
<i>Ljud</i>	”Att drömma om förbättring och sträva efter en bättre tillvaro är inget annat än ett sundhetstecken. Det är en vilja om att utvecklas och förbättras, för sig själv och sina nära. Det finns kommuner där tryggheten, äldreomsorgen, skola och näringslivet verkligen fungerar. Där invånarna är stolta över sin kommun och där man hjälper varandra. Inte för att man måste, utan för att det är en självklarhet.” [musiken ändrar karaktär och blir lugn, melodisk och glad]		
<i>Fas</i>	Lösning	Reorientering	Koda
<i>Scener</i>			
<i>Ljud</i>	”I vår kommun tar vi hand om varandra på riktigt. Ung som äldre, anställd som egenföretagare. För vi vet att med ett leende och en hjälpande hand kommer man alltid längst. Empati och omsorg är nyckeln som bygger genuina och långsiktiga relationer. När du och din familj vill ha närheten till naturen... Till ett personligt och fungerande näringsliv. När du vill känna dig som en i laget, fast du är okänd för laget... Då finns det en kommun för dig och vi välkomnar dig med hela vårt hjärta.” [musiken övergår succesivt i ökad styrka och tempo, och kan i sista scenen beskrivas som närmast pampig]		

Den svarta färgen förstärker den hotfulla känslan, och kläderna blir attribut som identifierar personerna som ett "ungdomsgäng" och som en subkulturell grupp (Ledin & Machin 2018, s. 157). Hoodien och beknarväskan bär också på starka associationer till ungdomar med utländsk bakgrund. Dessutom identifieras killarna av den bakgrund de står mot, en vägg nedklottrad med

graffitti. De semiotiska resurserna skapar en kontrast mellan de avbildade karaktärerna och mamman och barnet, som är filmens *protagonister* och som får betraktaren att sympatisera med desamma och spegla deras känslor av rädsla inför ungdomsgänget, som porträtteras som *antagonister* (Ledin & Machin 2018, s. 156). Denna bild förstärks med avseende på hur de olika karaktärerna betar sig.

Bild 3. Informationsfilm om Staffanstorps. Skärmdump från YouTube.

För att analysera vad det är som händer i rörlig bild går det med fördel att undersöka hur personer som deltar i en film framställs: vilka personer visas som passiva respektive handlingskraftiga och vad gör de (van Leeuwen & Jewitt 2001)? I gatuscenen visas hur en av killarna höjer armen och slänger en burk efter mamman och barnet. Handlingen ger upphov till en avgörande reaktion i den efterföljande scenen som visar hur familjen packar en flyttbil.

Scenen på gatan får också betydelse genom ljudet som semiotisk resurs; sirenerna signalerar polis, som i sin tur för med sig konnotationer till våld och brottslighet och förstärker bilden av storstaden som otrygg. En identifikation skapas också genom den text som berättarrösten läser upp: "Många av oss vaknar upp i en stad som vi en gång kallade vår hemstad. Men utvecklingen med otryggheten och utanförskapet har gjort att många känner sig förlorade och vilsna i sin stad." Ordet "utanförskapet" har en intertextuell koppling till en politisk diskurs, där utanförskap nästan alltid nämns i samma mening som invandring och integration. Detta stärker bilden av att det är invandrare eller barn till invandrare som vi ser och att det är de som står för det hotfulla. Att både "utanförskapet" och "otryggheten" uttalas i bestämd form skapar ett förgivettagande om att båda dessa företeelser är kända sedan tidigare, vilket

inte ger något utrymme för att ifrågasätta om det finns ett utanförskap och en otrygghet i storstaden. Sammantaget styr de semiotiska resurserna mot en förståelse av storstaden som befolkad av hotfulla andra, och känslor av rädsla inför dem, vilket är ett stilistiskt grepp som tidigare forskning har kopplat till ett tydligt högerpopulistiskt språkbruk (Westberg 2019; Wodak 2015).

De inledande scenerna som utspelar sig i den otrygga storstaden utgör reklamfilmens själva orientering. Komplikationen inträder sedan i scenen där mamman och barnet passerar gruppen och får en tomburk kastad efter sig. Lösningen, som presenteras i de efterföljande scenerna, är deras flytt från storstaden till Staffanstorp. Med hjälp av olika semiotiska resurser skapar avsändaren föreställningen om att denna lösning gör livet bättre för de inblandade karaktärerna.

Bild 4. Informationsfilm om Staffanstorp. Skärmdump från YouTube.

Efter en scen där familjen – mamma, pappa och barn – packar in de sista flyttkartongerna i en flyttbil och kör i väg från gatan, kommer den första scenen som är i färg. Kameran åker över ett gult, blommande rapsfält (bild 4). Det är sommar och den gula åkern är visuellt avgränsad mot den klarblå himlen och skapar en intertext till den svenska flaggan. Färgerna är mättade och denna sinnliga kodningsorientering talar till betraktarens känslor (jfr. Björkvall 2009, s. 117). Detsamma gör musiken, som nu ändras och går i dur, vilket skapar en harmonisk känsla. De semiotiska resurser som används i denna scen är typiska inom ramen för en reklamkanon, där den som vill sälja in något gärna använder starka och mättade färger, kontraster och behagliga ljud.

Vi får sedan se hur familjen kommer fram till en ny gata och leende ställer upp sig tillsammans framför det nya huset. När familjen packar upp sina saker kommer två säkerhetsvakter gående. Den ena går fram och hjälper mannen i familjen att lyfta ned en flyttkartong (bild 5). Kontrasten till den dunkla gatan med de mörklädda killarna är här särskilt stor – säkerhetsvakternas gula reflexvästar förstärker det ljusa i bilden och handlingen att hjälpa till med att lyfta ned de tunga flyttkartongerna förstärker det berättarrösten samtidigt säger: "Där man hjälper varandra. Inte för att man måste utan för att det är en självklarhet."

Bild 5. Informationsfilm om Staffanstorp. Skärmdump från YouTube.

En semiotisk resurs för att kommunicera känslor i bild (både i stillbild och film) är närbilder på karaktärers ansiktsuttryck (Ledin & Machin 2018, s. 57). De leende och glada ansiktsuttryck som framträder i Staffanstorp-filmen skapar en skarp kontrast mot mammans rädda min och ungdomsgängets dystra ansiktsuttryck i inledningsscenen. Åskådarperspektivet utgår från en identifiering med den nyinflyttade familjen och åskådaren förväntas eftersträva det de har uppnått. Samtidigt talar berättarrösten om hur det som visas också ska värderas – i Staffanstorp hjälper människor varandra och det är något bra.

I de efterföljande scenerna förstärks denna bild med flera klipp där flytten till Staffanstorp framställs som lösningen på problemen i storstaden. Filmen visar hur dottern i familjen får en ny kompis, hur hon cyklar hem till ett äldre par som spelar boule i sin trädgård, hur familjen åker på picknick i det gröna, hur pappan i familjen är hos frisören och hur den nyinflyttade familjen går på en fotbollsmatch ihop med de nyfunna vännerna och det äldre paret där de

med glada ansiktsuttryck hejar tillsammans. Miljöerna är kulturellt laddade och förmedlar värderingar som har med familj, företagsamhet, natur och gemenskap att göra. Sportarenor används dessutom ofta för att kommunicera styrka och seger (Ledin & Machin 2018, s. 154). Genom dessa scener fortsätter berättarrösten att förknippa kommunen med positiva värderingar: "När du och din familj vill ha närhet till naturen, till ett personligt och fungerande näringsliv. När du vill känna dig som en i laget, fast du är okänd för laget."

En av de sista scenerna i filmen syns i bild 6. Glasskylten i förgrunden identifierar platsen för scenen som en kiosk. Föräldrarna samtalar med varandra; åskådaren hör inte vad de säger, men av deras blickar och ansiktsrörelser framgår det att de samtalar. Kioskägaren öppnar dörren och släpper ut flickan, som går bort till sina föräldrar. Värt att notera är att det i denna scen, liksom i alla andra scener från Staffanstorp, enbart förekommer personer med ljus hudfärg och med ett utseende som brukas associeras med svenskhet.

Denna scen utgör reklamfilmens *reorientering* där sensmoralen framträder (Ledin & Machin 2018, s. 147). Detta sker genom en intertext till filmens inledande scen, där kvinnan med ett oroligt ansiktsuttryck passerade förbi de svartklädda killarna med burkar i händerna som stod och lutade sig mot en nedklottrad vägg, varpå en av killarna slängde en tomburk efter kvinnan och barnet. I bild 6 har miljöer och roller bytts ut, och kvinnan står nu i stället leende mittemot sin man, som också lutar sig mot en vägg iklädd en blå skjorta och med en glass i handen. Mannen som kommer ut från kiosken ler och hans handling att öppna dörren för flickan kan tolkas som en förstärkning av filmens budskap om att kommuninvånarna i Staffanstorp alltid hjälper varandra. Den hjälpande armen är en intertext som återkommer i filmen och som skapar en kontrast till den arm som i inledningsscenen utförde den trakasserande handlingen att kasta en burk.

Berättarrösten bidrar till att formulera filmens sensmoral genom en sammanfattning av lösningen på problemet med storstaden: "Då finns det en kommun för dig, och vi välkomnar dig med hela vårt hjärta".

Bild 6. Informationsfilm om Staffanstorp. Skärmdump från YouTube.

Filmens allra sista bild visar Staffanstorp ovanifrån, och två textelement är visuellt avgränsade (se figur 1). I mitten högst upp finns kommunens gula vapensköld placerad, visuellt framskjuten genom starka färger. Placeringen skapar betydelsen av denna symbol som det viktigaste och mest ideala (jfr Kress & van Leeuwen 2006, s. 197). Det andra textelementet är texten "Staffanstorp, så som resten av Sverige också borde vara". Texten ger uttryck för ett krav, och tillsammans med placeringen av vapenskölden skapar den en idealposition åt kommunen och de skildringar av kommunen som har förekommit i filmen. Denna text presenterar än en gång filmens *koda* (Ledin & Machin 2018, s. 149).

De semiotiska resurser som förekommer i filmen skapar en påbjuden läsning som bär på flera budskap. För att hårdra det ger filmen intryck av att storstaden är hotfull och befolkad av våldsamma, unga män, medan Staffanstorp är som hela Sverige borde vara – hjälpsamt och befolkad av vita personer. Genremässigt känns reklamformatet igen: de skarpa kontrasterna, den nästan hypernaturalistiska färgsättningen, valet av musiken och berättarrösten, samt den slogan som dyker upp i det sista klippet. Filmen byggs upp med klassiska berättarknep: familjen befinner sig till en början i otrygghet, de blir utsatta för trakasserier, de löser det genom att flytta och slutsatsen är att Staffanstorp skapar både trygghet och glädje i familjens (och kanske även åskådarens) liv. Att filmen kan ses som ett uttryck för en reklamkanon stärks alltså av analysen, men filmen kan också tolkas symboliskt då den har drag av en högerpopulistisk stil som utmålar "de andra" som ett hot (Wodak 2015), där narrativet kretsar kring det man skildrar som ett samhällsproblem och lösningen på det.

Filmen konstruerar vidare på ett semiotiskt sammansatt sätt en homogen, stereotyp svenskhet. Landskapet går i gult och blått, och detta färgtema återkommer i aktörernas blåfärgade kläder, i Staffanstorps gulfärgade symbol och i den blågula markisen ovanför kiosken. Färgsättningen skapar därigenom intertextuella länkar till den svenska flaggan och blir ett uttryck för banal nationalism (Billig 1995). De avbildade människorna i Staffanstorp är slutligen vita och befolkar en kommun som är ”som resten av Sverige borde vara”.

Mediedebatten

Reaktionerna på Staffanstorps kommuns informationsfilm blev starka och den debatterades i media. Det som formade debatten var de diskursiva ramar som omgav den påbjudna läsningen. Liksom med den första debatten är det återigen relevant att undersöka på vilket sätt debattörerna beskriver filmen, vilka intertextuella kopplingar som görs och vad som är förgivettaget.

En intertext som aktualiseras i reaktionerna handlar om tolkningen att filmen till en början utspelar sig i Malmö, och mer specifikt i stadsdelen Möllevången, vilket framgår av exemplen nedan:

- (6) Den tar sin början i Malmö och närmare bestämt på Möllevången. En svartvit film visar då tittaren hur en mamma och dotter blir utsatta för stenkastning av ett ungdomsgäng samtidigt som en berättarröst talar om otryggheten och utanförskapet i storstaden. (Aftonbladet)
- (7) Filmen visar Staffanstorp som en ny boendeort för de som har ”tröttnat” på våldet i Malmö och visar bland annat en mamma och en dotter som flyr från ett gäng. (Resumé)
- (8) I Staffanstorps nya reklamfilm skildras hur en familj lämnar ett otryggt Malmö och flyttar till kommunen. Filmen är inspelad i samma kvarter i Malmö som en 15-åring blev mördad och en annan allvarligt skadad i en skjutning i lördags. (SVT Nyheter)
- (9) Staffanstorp lanserar en reklamfilm för att locka nya invånare till kommunen. Filmen visar en barnfamiljs flykt från trakasserande unga män på Möllevången i Malmö - till ett villakvarter i Staffanstorp. Filmen möter kritik för att spå på polariseringen i samhället. (Dagens Nyheter)

I filmen nämns dock inte Malmö vid namn utan berättarrösten pratar om "din stad", och vi ser som åskådare bara en enda gata. Det ligger visserligen nära till hands att ha Malmö i åtanke, men ingenting i filmen anger explicit en specifik stad. Ändå är det den läsning som uteslutande görs i de undersökta artiklarna. Filmen är samtidigt inspelad på Möllevången, vilket framkommer av exempel 8. Att själva inspelningsplatsen tillskrivs betydelse pekar mot att läsarna tolkar filmen som dokumentär, och inte fiktiv, i sitt budskap. Tolkningen görs utifrån en verklig kontext som associerar de kvarter som förekommer i filmen till en då nyligen inträffad dödsskjutning där en 15-åring mördades och en annan person skadades (exempel 8). Denna association förstärker den politiska inramningen av filmen.

Möllevången är en stadsdel i Malmös södra innerstad som kännetecknas av en stor etnisk mångfald bland de boende liksom vad gäller serviceinrättningar, som butiker, restauranger och kaféer. På grund av detta har Möllevången ofta associerats till de problem som högerpopulistiska röster förknippar med mångfald och invandrare så som ungdomsbrottslighet, arbetslöshet, skjutningar och våld i allmänhet. Reaktionerna på filmen visar att den möjliggör en läsning av denna diskurs, och det är tydligt att det finns intertexter som styr mot denna läsning. Orden "ungdomsgäng" (exempel 6), "ett gäng" (exempel 7), "ett hotfullt tonårgäng" (Ystad Allehanda) och "unga män" (exempel 9) indikerar att de fyra svartklädda personerna som står på gatan i filmen tolkas som ett ungdomsgäng och detta trots att minst en av skådespelarna uppenbart är en man i medelåldern. Handlingen när en av personerna kastar en burk återges som "stenkastning" (exempel 6), "trakasserande" (exempel 7) och att "en ölburk kommer farande efter dem" (Ystad Allehanda). Tillsammans med de attribut som skådespelarna försetts med – hoodies, becknarväskor och svarta kläder – styrs läsningen mot att tolka gruppen som ett hotfullt gäng bestående av unga killar med invandrarbakgrund, förutsatt att vi känner till diskursen om Malmö och specifikt den som gäller för Möllevången. Signalorden "utanförskap" och "otrygghet" som berättarrösten läser upp återkommer också som intertexter i reaktionerna och för tankarna till utsatta miljonprogramsområden med en hög andel invandrade personer.

Kritikerna pekar särskilt på det olämpliga i att publicera filmen så kort efter den tragiska dödsskjutningen, men svaret från kommunstyrelsens ordförande Christian Sonesson förnekade denna kontext som en legitim

förklaringsram: "Ska vi vara ärliga så händer det ju ofta något i Malmö så jag tycker att det är lite långsökt", sade han till Sveriges Television. Yttrandet antyder att det är så vanligt förekommande att våldsdåd inträffar i den stad och i den stadsdel där filmen spelats in att det är svårt att undvika en krock med publiceringsdatumet, vilket återigen stärker bilden av storstaden som en hotfull plats.

Staffanstorp skildras i sin tur som något idealt och reaktionerna på filmen visar att detta budskap också har gått fram. Det är dock inte de explicit behandlade aspekterna – tryggheten, hjälpsamheten, gemenskapen – som återkommer i reaktionerna, utan det som kritiker har uppfattat som en diskurs om ett ideal vad gäller hudfärg, etnicitet och klass. En skribent i *Ystads Allehanda* skrev exempelvis följande:

(10) I ideal-Sverige finns bara plats för de välbärgade och vita. Åtminstone om kommunledningen i Staffanstorp får bestämma. [...] Att inte någon i filmen är mörk i hyn kommer kanske inte som en överraskning. Mannen som äger den kiosk som figurerar i filmen är visserligen invandrare, men han tillfrågades aldrig om han ville vara med. Enligt tidningen ETC plockade man i stället in en ljushyllt statist. "Staffanstorp, så som resten av Sverige också borde vara." Så sammanfattas filmens budskap. (Ystads Allehanda)

Citatet avspeglar att vitheten framträder när den förekommer på en plats där den inte är förväntad och därigenom avviker från en upplevd verklighet. Kioskägaren i slutet av filmen är den aktör som tydligast får vitheten att framträda, eftersom en stor del av de personer som i Sveriges ägnar sig åt den typen av näringsverksamhet annars har invandrarbakgrund. Den person som faktiskt äger kiosken, som enligt citatet i (10) "är invandrare" och underförstått "är mörk i hyn", har i filmen blivit utbytt mot en person som är "ljushyllt". Att skribenten direkt efter detta påstående citerar kommunens slogan visar att skribenten har tolkat in en koppling mellan idealbilden av Sverige och hudfärg.

I debatten fanns också de som inte höll med om kritiken, vilket framgår av de två exemplen här nedan:

(11) Att människor inte förmår se sin egen roll i dramat har vi ju redan sett exempel på i den man som flyttat från Möllan till Staffanstorp och nu är upprörd över att en film skildrar en flytt från Möllan till Staffanstorp.

Samma sak gäller alla de 'antirasister' som påpekar att filmens skådespelare är vita, att Staffanstorp är en 'vit' kommun (vilket inte är sant) och som efterfrågar mer mörk hudfärg i filmen. Vem är det egentligen som är fixerad vid ras? (Timbro)

(12) Folk läser in för mycket. Vi registrerar inte etnicitet, vi tänker inte på vilken hudfärg människor ska ha när vi gör annonser. (Expressen)

I exempel 11 ifrågasätter en skribent från den marknadsliberala tanke-
medjan Timbro att filmen fokuserar på hudfärg, och menar i stället att det är
antirasisterna som gör det. Användandet av citationstecken kring
"antirasister" indikerar dessutom att de i själva verket inte är antirasister
utan snarare motsatsen och på motsvarande sätt blir citationstecknen kring
"vit" ett avståndstagande från beskrivningen "vit". Frågan i den sista
meningen förutsätter för det första att det finns "raser" och för det andra att
det är "antirasisterna" som bryr sig om sådant. Färgblindheten beskyller
gärna de som påpekar att något handlar om rasism för att vara rasistiska och
inte minst fixerade vid "ras" (jfr Bonilla-Silva 2006, s. 29, 209). Denna diskurs
återkommer i ett uttalande från ett av Staffanstorps kommunalråd i exempel
12. Kommunalrådets påstående att folk läser in för mycket går emot att den
påbjudna läsningen främjar en aktualisering av hudfärg, kultur och svenskhet
och en tolkning av det vita, svenska samhället som varande idealt. De
semiotiska resurserna skapar dock konnotationer oavsett avsändarens
intentioner, även om uttalandet i exempel 12 antyder att filmen inte är
rasistisk för att den inte har haft för avsikt att vara det (jfr Hill 2008; Idevall
Hagren 2019).

Diskussion

Det finns flera studier som visar hur diskursen om färgblindhet kommer till
uttryck i skriven text, i synnerhet i relation till olika så kallade rasskandaler
(Habel 2012; Idevall Hagren 2019; Hübinette 2014). Den samlade
forskningen tyder på att färgblindheten är dominerande i den svenska
debatten om rasism, och att rasism i Sverige förnekas för att kunna bibehålla
en självbild som säger att Sverige är ett jämlikt och tolerant land. De två
fallstudier som har presenterats i denna studie överensstämmer väl med
tidigare liknande studier och synliggör dessutom hur vithet och icke-vithet
konstrueras i visuella texter som skapar debatt. I debatterna som uppstått
kring de analyserade fallen tycks den färgblindhet som aktualiseras bestå i en

oförmåga, eller ovilja, att kunna se och erkänna att rasistiska stereotyper och vita privilegier existerar. Förnekandet av rasism möjliggörs eftersom färgblindheten gör det möjligt att välja bort den tolkningsramen och i stället argumentera för andra anledningar till att bilden eller filmen ser ut som den gör.

Analysen av de två visuella texterna visar att betydelser framträder inom olika kontextuella skikt: å ena sidan i situationskontexten utifrån textens genre och syfte, å andra sidan i en vidare politisk och social kontext utifrån de diskurser som texten konnoterar. Den kunskap, erfarenhet och attityd som uttolkaren bär på blir avgörande för de tolkningar som görs, och krocken mellan olika tolkningar kan i sin tur väcka debatt. I de båda undersökta fallen blir färgblindheten en diskurs som dels uppstår i glappet mellan olika tolkningsramar, dels används strategiskt för att förneka rasism och ge legitimitet åt ett bildspråk som reproducerar vithetsnormer.

Det är tydligt att både Kungliga Operans affisch och Staffanstorps kommuns film blir lästa som reklam, det vill säga utifrån situationskontexten, men debatterna uppstår till följd av olika tolkningar av de diskursiva betydelser som bilden och filmen konnoterar. Flera debattörer uppfattar att det finns ett samhälleligt eller rentav politiskt budskap, och tolkningen av detta budskap sker mot bakgrund av diskurser om rasism och om förekomsten av en normativ vithet. Intertexterna till rasistiskt våld och till stereotyper om svarta, icke-vita och invandrare påbjuder denna tolkning. Analyserna visar också att både fotografiet och filmen styr mot en läsning av hudfärg, då hudfärg är visuellt framskjutet eller markerat genom att uppträda på oväntade sätt. Argumentet "jag ser inte hudfärg" innebär i det här fallet att personen som uttalar det bortser från de betydelser som den visuella texten i sig påbjuder.

I de debattinlägg som ifrågasätter tolkningen av reklamen som rasistisk dominerar den individualistiska och intentionella synen på rasism och avsändarens påbjudna läsning får företräde: om avsändaren inte har för avsikt att reproducera rasism så är det inte rasistiskt. I de debattinlägg som uppmärksammar bildens och filmens konnotationer till rasism så framträder i stället en strukturell syn på rasism. De visuella uttrycken bidrar enligt denna tolkning till att upprätthålla ett rasistiskt bildspråk oavsett avsändarens egen intention, vilket får konsekvenser för vem som inkluderas respektive

exkluderas inom den verksamhet och på den plats som reklamen marknadsför.

Operaaffischen och den kommunala informationsfilmen skiljer sig dock från varandra på flera sätt och de båda debatterna synliggör två olika typer av rasskandaler: en där bildens tvetydighet blir ett misslyckande för det egna syftet, och en där bilden snarare utnyttjar tvetydigheten för eget syfte. Operaaffischen har tillkommit inom ramen för en specifik och dessutom smal kulturell verksamhet, där det som gestaltas är fiktivt. Gestaltningen av föreställningen är dock alltför intern – bara de som har god kännedom om *Svansjön* tolkar bilden så som avsändaren har haft för avsikt att den ska tolkas, och konnotationerna till rasistiskt våld leder till tolkningar som bortser från operakontexten. Tvetydigheten gör därmed affischen till ett misslyckande. I stället för att locka en ny typ av publik till Operan rörde affischen upp en debatt om rasism. Att Operan sedan tog bort affischen indikerar att man inte hade förutsett denna kritik. Även om Operan menade att det är en subjektiv upplevelse att läsa in rasism i fotografiet verkar man alltså ha varit mån om att inte uppröra någon. Kritiken mot affischen synliggör vidare en kunskapsbrist om rasistiskt bildspråk, eller i alla fall ett underskattande av bilders förmåga att konnotera detta bildspråk. På samma sätt synliggör försvaret av affischen en kunskapsbrist om den kontext inom vilken bilden används och om föreställningen som tolkningsram. Diskursen om färgblindhet tycks sedan uppstå i glappet mellan de båda perspektiven, där den hudfärg som syns i bilden tillskrivs olika eller ingen betydelse.

Staffanstorps kommuns film har i stället tillkommit i en politisk kontext, där avsändaren är en kommun som vid tidpunkten för publiceringen styrdes av M i samarbete med SD. Att filmen erbjuder en politisk tolkning av budskapet, som säger att Sverige borde vara mer som det idealt vita och stereotypiskt svenska Staffanstorp, är därmed inte oväntat. Filmen utnyttjar också olika narrativa och semiotiska resurser för att förstärka detta budskap. Den ingår därmed i en större diskurs om svensk nationell identitet, där det högerpopulistiska narrativet om invandring som hot mot det svenska samhället återspeglas i filmens inledande scen. Filmen kan därigenom betraktas som ett uttryck för banal nationalism, där en ideologiskt färgad syn på svenskhet presenteras som något självklart. Denna självklara nationalism framträder också när de som i debatten försvarar filmen utnyttjar diskursen

om färgblindhet för att avfärda att det handlar om vithetsnormer eller rasism, vilket i sin tur blir en strategi för att konstruera filmen som oproblematiserad.

Reklamfilmen för Staffanstorps kommun har fortsatt att ligga kvar på kommunens YouTube-sida, och kan nog betraktas som ett lyckat projekt utifrån avsändarens syften. En slutsats kan kanske rentav vara att filmen var tänkt att tolkas både som reklam och som politiskt budskap, vilket skulle göra den till ett slags propagandafilm. I skrivande stund, flera år efter att filmen publicerades, styrs Sverige av M, KD och L i samarbete med SD. Det symboliska budskapet i kommunfilmen om ett idealt Sverige som formas i kontrast till en oönskad invandring är därmed idag i praktiken den politik som gäller i hela landet. Och även om en viss bild, en viss film eller ett visst uttalande inte kan förändra ett samhälle i sig så ingår de i en diskursiv förhandling som påverkar människors uppfattning om vad som är normalt och önskvärt eller ej. Den visuella kulturens betydelse för samhället i stort kan därför inte underskattas, och dess underliggande budskap behöver därmed fortsätta att både beforskas och debatteras.

Länkar till de analyserade texterna

Staffanstorps kommuns film

- <https://www.youtube.com/watch?v=3jeRYJaAxIE>

Kungliga Operans affisch

- <https://www.dn.se/kultur-noje/scen/operan-drar-tillbaka-bild-efter-rasismanklagelser/>
- <https://www.dn.se/kultur-noje/scen/mats-ek-obegripligt-att-bilden-skulle-vara-rasistisk/>

Aftonbladet

- <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/jPrynL/krankthet-som-hotar-konstens-frihet>
- <https://www.aftonbladet.se/nyheter/a/BReKPE/otrygga-filmen-uppmärksammar-talar-for-sig-sjalv>
- <https://www.aftonbladet.se/nyheter/a/GGJQR9/malmobor-ger-svar-pa-tal--efter-staffanstorps-film>

Dagens ETC

- <https://www.etc.se/inrikes/kioskpersonal-byttes-ut-i-staffanstorps-filmen-ingen-fragade-mig>

Dagens Nyheter

- <https://www.dn.se/nyheter/sverige/stark-kritik-mot-staffanstorps-nya-reklamfilm/>

Expressen

- <https://www.expressen.se/nyheter/kritik-mot-operan-efter-rasistisk-reklam/>
- <https://www.expressen.se/kultur/ge-adam-tensta-en-biljett-till-svansjon/>
- <https://www.expressen.se/kvallsposten/staffanstorps-reklamfilm-sagas-ett-vidrigt-tilltag/>
- <https://www.expressen.se/kvallsposten/efter-staffanstorps-film-nu-kommer-svaret-fran-malmo/>
- <https://www.expressen.se/kvallsposten/staffanstorps-reklamfilm-hyllas-av-ebba-busch-thor/>

Nyheter 24

- <https://nyheter24.se/nyheter/inrikes/817382-efter-kritiken-om-rasism-operan-drar-tillbaka-reklam>

Resumé

- <https://www.resume.se/alla-nyheter/morgonsvepet/rasism-mot-kommunens-reklamfilm-hyllas-pa-framlingsfientliga-sajter/>

Smålandsposten

- <https://www.smp.se/ledare/sagornas-morka-staffanstorp>

Sveriges Radio

- <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=478&artikel=6299892>

SVT Nyheter

- <https://www.svt.se/kultur/dansaren-bilden-ar-inte-rasistisk>
- <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/skane/staffanstorps-reklamfilm-familj-flyttar-fran-otryggheten-i-malmo>
- <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/skane/clas-ohlsson-markerar-mot-staffanstorps-film>

Sydsvenska Dagbladet

- <https://www.sydsvenskan.se/2019-11-25/var-icke-radd-alla-huvtrojor-gommer-inte-inskrankta>

Timbro

- <https://timbro.se/smedjan/staffanstorps-film-blottar-en-farsartad-verklighet/>

Ystads Allehanda

- <https://www.ystadsallehanda.se/nyheter/torun-bortz-sallan-har-jag-val-blivit-sa-acklad-och-provocerad-av-en-kommunvideo>

Referenser

- Ahmed, S. (2007). A phenomenology of whiteness. *Feminist theory*, 8(2), 149–168.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text*. London: Fontana.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Björkqvall, A. (2003). Svensk reklam och dess modelläsare. Stockholms universitet: Institutionen för nordiska språk.
- Björkqvall, A. (2009). *Den visuella texten. Multimodal analys i praktiken*. Stockholm: Hallgren & Fallgren.
- Bonilla-Silva, E. (2006). *Racism without racists. Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Burke, M. A. (2018). *Colorblind racism*. Cambridge: Polity Press.
- Durrheim, K., Greener, R., & Whitehead, K. (2015). Race trouble: Attending to race and racism in online interaction. *British Journal of Social Psychology*, 54(1), 84–99.
- Dyer, R. (1997). *White. Essays on race and culture*. London: Routledge.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Frankenberg, R. (1993). *White women, race matters. The social construction of whiteness*. London: Routledge.
- Habel, Y. (2012). Rörelser och schatteringar inom kritiska vithetsstudier. I Hübinette, T., Hörnfeldt, H., Farahani, F., & León Rosales R. (red.) *Om ras och vithet i det samtida Sverige*. Tumba: Mångkulturellt centrum, ss. 45–82.
- Hill, J. (2008). *The everyday language of white racism*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Hübinette, T., Hörnfeldt, H., Farahani, F., & León Rosales R. (red.) (2012). *Om ras och vithet i det samtida Sverige*. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Hübinette, T. (2014). Racial stereotypes and Swedish antiracism. A Swedish crisis of multiculturalism? I Jensen, L. & Loftsdóttir, K. (red.) *Crisis in the Nordic nations and beyond. At the intersection of environment, finance and multiculturalism*. Farnham: Ashgate, ss. 69–85.

- Hübinette, T. (2017). Den färgblinda antirasismen slår tillbaka. I Hübinette, T. (red.) *Ras och vithet. Den svenska vitheten och svenska rasrelationer i går och i dag*. Lund: Studentlitteratur, 2017, ss. 237–251.
- Hübinette, T. (2021). *Svensk rasism under efterkrigstiden. Rasfrågor och rasdiskussioner i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Jewitt, C. & van Leeuwen, T. (red.) (2001). *Handbook of visual analysis*. London: Sage.
- Jämte, J. (2013). *Antirasismens många ansikten*. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Idevall Hagren, K. (2019). "She has promised never to use the N-word again": Discourses of racism in a Swedish media debate. *Discourse, Context & Media*, 31(5), 1–8.
- Kress, G. R., & Van Leeuwen, T. (2006). *Reading images. The grammar of visual design*. London: Routledge.
- Ledin, P., & Machin, D. (2018). *Doing visual analysis. From theory to practice*. Thousand Oaks: Sage.
- van Leeuwen, T. (2005). *Introducing social semiotics*. London: Routledge.
- Lentin, A., & Titley, G. (2011). *The crisis of multiculturalism. Racism in a neoliberal age*. London: Zed Books.
- Mattsson, K. (2010). Genus och vithet i den intersektionella vändningen. *Tidskrift för genusvetenskap*, 31(1–2), 6–22.
- Pripp, O., & Öhlander, M. (2008). *Fallet Nogger Black. Antirasismens gränser*. Stockholm: Agora.
- Probyn, F. (2004). Playing chicken at the intersection. The white critique of whiteness. *Borderlines e-journal*, 3(2).
http://www.borderlands.net.au/vol3no2_2004/probyn_playing.htm
- Westberg, G. (2020). All makt åt folket! Om populism som affektiv stil. *Svenskans beskrivning*, 37, 345–358.
- Wodak, R. (2015). *The politics of fear. What right-wing populist discourses mean*. Los Angeles: Sage.

I I. Att tala med färgblindheten: Retoriska strategier och semantiska manövrar i återvändande svenska kvinnors berättelser om ras- och vithetsrelaterade erfarenheter

Catrin Lundström

Färgblindhetens imperativ

Emilia, 44: Den stora skillnaden när vi kom hem var inte en klasskillnad, men det var mer att vi såg mera invand... Alltså nysvenskar. Att det blev mer nysvenskar i det sociala rum... Det offentliga rummet, att... Uppblandat på ett annat sätt. Man är mångkulturell.

Färgblindhet, det vill säga att inte se ras och att undvika att tala om ras, har sedan 1970-talet varit ett antirasistiskt imperativ i Sverige som ett sätt att göra upp med och lämna bakom sig den tidigare epoken av rashygien och rastänkande. Färgblindhetens politiska projekt i Sverige beskrivs av Tobias Hübinette som ett förhållningssätt till frågor om ras ”som handlar om att vara emot att tala om och tänka i termer av ras liksom att dela upp grupper av människor i olika raskategorier och för svensk del att även använda glosan i sig och om möjligt helst också dess olika ordsammansättningar” (Hübinette 2021b, s. 227). Detta kapitel tar avstamp i den dominerande svenska färgblindheten och syftar till att förstå hur och med vilka omskrivningar och associationer som svenska kvinnor som bott utomlands talar om sina rasrelaterade upplevelser.

Kapitlet undersöker hur 46 svenska kvinnor, vilka under kortare eller längre tid har bott utomlands men återvänt till Sverige, försöker sätta ord på sina ras- och vithetsrelaterade migranterfarenheter trots avsaknaden av ett etablerat språk för dessa erfarenheter. Genom att analysera återvändande svenska kvinnors associationer och dissociationer mellan ras, språk och nation, blottläggs ett system av idéer och tankestrukturer som samtidigt reflekterar specifika uppfattningar om världen, såsom av olika nationers

utseenden, implicita rasierarkier och västvärldens befolkningsammansättning. En analys av färgblindhetens språk visar vidare hur specifika kategorier kan få diametralt motsatta innebörder i skilda kontexter. Begrepp som invandrare och utlänning kan exempelvis ges olika betydelser och innehåll beroende på om de relateras till vita eller icke-vita. För denna grupp av svenska kvinnor filtreras vitheten genom markörer, som det blonda håret, liksom av svenskheten i sig, och uttrycks genom både direkta och indirekta val av sociala relationer. Den synliga vitheten som kvinnorna bär med sig förknippas med en oönskad känsla av skillnad, liksom med en uppsättning uttalade privilegier.

Forskningen har påpekat att det finns ett starkt imperativ i Sverige om färgblindhet i både attityder och värderingar (Hübinette 2021a, 2021b; Hübinette & Tigervall 2009; Markusson Winkvist 2005; Osanami Törngren 2015, 2019). Catrin Lundström och Tobias Hübinette beskriver färgblindhet som en central del av svenskheten i syfte att göra upp med och lämna bakom sig det tidigare rastänkandet (Lundström & Hübinette 2020). Idén om färgblindhet som vision och ideal men också som politisk konkretion kom framför allt under 1960- och 70-talet att formeras kring en förhoppning om att rasliga utseendeskillnader inte längre skulle ha någon betydelse i ett framtida Sverige (Hübinette 2021a, 2021b). Färgblindheten var således ursprungligen en avantgardistisk och progressiv idé, som visade att Sverige låg i framkant när det gällde synen på ras i kölvattnet efter Förintelsen och i samband med avkoloniseringen.

Att omfamna färgblindhetens språk och därmed undvika ord som på något sätt relaterar till ras, eller avvisa betydelsen av raskategoriseringar och existensen av rasgrupper, innebär dock inte att rasismen som sådan upphör, påpekar den amerikanske sociologen Eduardo Bonilla-Silva (2002). Snarare visar forskning hur rasismen tar sig nya uttryck i färgblinda samhällen (Bonilla-Silva 2006; Doane 2017; Essed 1996; Gallagher 2003; Hughey 2012; Lewis 2004; Lipsitz 2006; Mueller 2017). Centrala delar i det Bonilla-Silva (2002, s. 42) kallar färgblind rasism är bland annat 1) att implicit tala om rasfrågor i abstrakta termer, (2) att använda sig av kulturella snarare än biologiska förklaringsmodeller, (3) att neutralisera samhällsliga rasfenomen och (4) att argumentera för att diskriminering baserat på ras har upphört. Bonilla-Silva menar vidare att i synnerhet vita människor lägger särskilt stor vikt vid att utveckla strategier för att undvika att tala om ras och därigenom

uttrycka sig på sätt som inte uppfattas som rasistiska. Den färgblinda terminologin och dess språkliga konsekvenser präglas, enligt Bonilla-Silva, främst av en blandning av ambivalens och undvikande. Bonilla-Silva (2002, s. 41) pekar vidare på fem komponenter som han menar kännetecknar framför allt vitas försök att upprätthålla ett färgblint språk i vardagen: 1) ett undvikande av ett direkt rasrelaterat språk, (2) olika retoriska strategier och semantiska manövrar, 3) olika typer av projektioner, 4) en användning av diminutiva uttryck och 5) en inkonsekvens i förhållande till "förbjudna" områden och ämnen. Vad gäller semantiska manövrar så fungerar de som ett korrektiv till tidigare uttalanden, som i det klassiska exemplet "jag är inte rasist, men...", och de används ofta för att påverka mottagarens uppfattning i en positiv riktning (van Dijk 1984).

Därtill är en osammanhängande retorik, så som grammatiska misstag, långa pauser eller repetitiva uttryck, ofta förekommande i sammanhang där en öppenhet gentemot rasrelaterade känslor och perspektiv är begränsade, menar Bonilla-Silva (2002, s. 59). Sådana aspekter är förvisso inte ovanliga i sig vad gäller människors språkbruk, påpekar han, men i förhållande till ras är de särdeles vanligt förekommande. Att komma av sig och säga "invand..." i stället för att uttala hela ordet, att uppfinna nya ord som "nysvenskar", att tala i vaga termer som "uppblandat" eller att använda märkliga syftningar som "man är mångkulturell" kan mot bakgrund av Bonilla-Silvas analys av färgblindhetens språk ses som ett sätt för vita att undvika frågor om ras.

Färgblindheten i Sverige skiljer sig vidare från den i USA, där den främst avser diskussioner om meritokrati och lika möjligheter, men liknar samtidigt den som gäller i stora delar av Västeuropa, där ett förnekande av betydelsen av ras är förhärskande (Doane 2017; Goldberg 2006). I exempelvis Frankrike, som också är ett utpräglat färgblint samhälle, finns, i likhet med Sverige, ett påbud från staten att ras inte längre har något innehåll eller mening, och därför inte kan eller bör mätas (Beaman & Petts 2019). Färgblindheten i Sverige kan därmed sägas utgöra ett ideal och något som flertalet gärna framhäver som en del av identiteten (Burke 2017).

Att förstå färgblindhetens språk genom svenska migrantkvinnors språkbruk

I det här kapitlet undersöker jag hur en grupp, i huvudsak vita, svenska kvinnor, som efter en vistelse utomlands har återvänt till Sverige, talar om (sina) rasrelaterade erfarenheter med ett färgblint språkbruk. Jag har inte för avsikt att jämföra informanternas språkanvändning med svenskar som inte har bott utomlands. Jag utgår ifrån att de har influerats av andra språk och andra synsätt under sin tid utomlands samtidigt som att de har med sig ett svenskt färgblint förhållningssätt till ras, där exempelvis uttryck som "svenska drag", "blond" och "annorlunda" kan ses som ett sätt att tala om ras utan att använda laddade ord. Då kvinnorna har bott utomlands i flera olika länder och under varierande tidsperioder är det svårt att dra några generella slutsatser om hur deras språk har påverkats av att bo utomlands eller av att ha varit tillbaka i Sverige under en viss tid. Fokus för studien är i stället att undersöka hur dessa kvinnor använder sig av semantiska manövrar i form av bland annat omskrivningar, repetitioner, avbrott och pauser när de talar om frågor som relaterar till ras och vithet i relationer till andra rasgrupper och olika minoriteter som de interagerade med utomlands. I fokus står därmed *hur* deras tal om rasrelaterade erfarenheter och händelser tar form i olika kontexter. Samtidigt lägger jag mindre tonvikt på *innebörden* av deras utsagor, som exempelvis de historiska sammanhangen som gäller på de olika platserna som beskrivs.

Studien bygger på 46 semi-strukturerade individuella intervjuer med informanter som ingår i tre olika lokalavdelningar inom organisationen Swedish Women's Educational Association (SWEA). SWEA är en politiskt och religiöst obunden ideell förening och ett "nätverk för svenskor och svensktalande kvinnor som är eller har varit bosatta utomlands" som grundades 1979 och har cirka 7000 medlemmar. Intervjumaterialet består av ungefär 70 timmars intervjuer som har transkriberats i sin helhet och motsvarar runt tusen sidor. Samtliga informanter har anonymiserats och vissa omständigheter har ändrats för att skydda deltagarnas identiteter. Nedan omnämns kvinnorna med pseudonymer. Kvinnorna som deltog i studien har tillsammans bott i 33 olika länder, några så länge som 45 år. Flera av dem har också bott i flera olika länder och vid intervjutillfällena som ägde rum under 2014–2015 var kvinnorna 33–80 år gamla och de flesta var i spannet 60–70 år.

I intervjuerna, som genomfördes inom ramen för ett forskningsprojekt som handlade om kön, jämställdhet och svenskhet bland återvändande svenska kvinnor, gav kvinnorna sina perspektiv på hur det var att migrera, bo och leva utomlands som svensk kvinna och hur det har varit att komma tillbaka och integreras i det svenska samhället igen (Lundström 2014). Informanterna rekryterades genom SWEA Sverige som har lokalavdelningar, så kallade *chapters*, i ett flertal svenska städer. De flesta av dem hade varit medföljande till sina svenska män vilka under en period i livet arbetade för svenska eller utländska företag. De hade således lämnat arbetsmarknaden under utlandsvistelsen, vilket påverkade deras erfarenheter utomlands.

Jag genomförde en närläsning av hela intervjumaterialet och sökte både efter de specifika orden ras och vit (inklusive olika ordsammansättningar) och efter utsagor där informanterna talar om ord och uttryck som innehöll ordstammarna och orden svensk-, mångkultur-, kultur, invandrar-, utlän-, utlands-, mörk, ljus, bland-, segreg-, privileg-, väst-, nation, annorlunda, synlig, främling, främmande, blond, skandinav- och medborgar-. Därefter tematiserade jag de utsagor som jag fann och det ska redan här sägas att intervjumaterialet inte handlar om färgblindhet i sig som explicit term utan om berättelser om att lämna Sverige och bo utomlands samt om att återvända till Sverige.

En lingvistisk etnografisk analys av ras och vithet

Jag läser intervjuerna med hjälp av en lingvistisk etnografisk analys, med målet att via en närläsning av desamma samtidigt knyta dem till större och bredare maktrelationer och ideologier (Blackledge 2011, s. 123). En lingvistisk etnografisk närläsning kan både fixera och öppna upp olika narrativ och språket betraktas som en social praktik i förhållande till vardagslivet liksom även i ett bredare sammanhang (Tusting & Maybin 2007, s. 577). Den etnografiska ansatsen undersöker vidare inom vilken kontext intervjuerna utspelas. Tusting och Maybin (2007, s. 579–580) argumenterar för att forskaren bör inta ett slags epistemisk auktoritet och våga göra tolkningar som inte nödvändigtvis delas av och till och med utmanar informanterna vilket samtidigt reser en rad etiska frågor. Min närläsning av intervjumaterialet ska inte förstås som att den är riktad mot informanterna

utan mot det färgblinda språket och den färgblinda ideologi som det bär med sig.

Med analytiska verktyg hämtade från ett kritiskt ras- och vithetsforskningsperspektiv utgår jag ifrån att ras och vithet är något som görs i intervjuerna och också när dessa båda storheter inte artikuleras (Best 2003, s. 899). Den amerikanska sociologen Charles Gallagher (2000) menar att olika former av "vitt tal" kan fungera som ett sätt att upprätthålla vithetens privilegier, utan att samtidigt bli påkommen med att göra just det (jfr Warren 2000). Samtidigt kan den gemensamma vitheten mellan intervjuaren och informanterna, som förelåg i det undersökta intervjumaterialet, också uppmuntra till ett färgblint språk som ett sätt att iscensätta "rätt" vithet (jfr Best 2003, s. 905). Ruth Frankenberg (1993, s. 33) beskriver exempelvis hur de vita kvinnor som hon intervjuade tenderade att undvika ämnen och uttryck relaterade till ras för att inte framstå som rasister.

Det finns ett antal tidigare studier av språklig och ideologisk färgblindhet vilka har genomförts i olika nationella kontexter i syfte att förstå hur människor undviker att diskutera frågor om ras inom exempelvis antirasistiska organisationer eller i sina vardagsliv (Beeman 2015; Hughey 2012; Lewis 2004; Mueller 2017). Genom att informanterna i denna studie utgörs av tidigare utlandsboende personer, bidrar det här kapitlet med kunskap om hur vita migranter – vilka på olika sätt fått sin vithet förskjuten – talar om ras och vithet genom ett färgblint språk.

Det ska redan här sägas att i de 46 intervjuerna användes begreppet ras endast vid ett enda tillfälle. Det handlar om när Sigrid beskriver den nederländska lagstiftningen i samband med en diskussion om synen på jämställdhet i Sverige respektive i Nederländerna och om huruvida Sverige kanske har gått för långt i sin strävan efter jämställdhet. Sigrid sade då att "dom har ju absolut inga diskriminerande lagar i Holland, varken ras eller kön eller nånting annat, eller religion heller ju". I detta sammanhang hänvisade ras till en diskrimineringsgrund i en lagtext och inget annat.

Mot bakgrund av den i övrigt totala frånvaron av den explicita användningen av ordet ras i intervjumaterialet diskuterar jag hur olika färgblinda retoriska grepp används för att tala om rasfrågor. Genom att vidare analysera olika kontextuella associationer och dissociationer mellan exempelvis ras, språk

och nation, blottläggs ett system av idéer och tankestrukturer vilka reflekterar olika uppfattningar om världens beskaffenhet. Kapitlet börjar med att ringa in den blonda svenskheten för att sedan röra sig utåt i världen och diskutera de olika dimensioner som vitheten förknippas med. Vidare diskuteras hur intersektionen mellan ras, nation och språk görs genom implicita och explicita referenser. Slutligen diskuteras hur ett färgblint språk gör det svårt att diskutera frågor om ras också inom familjen.

Det blonda och det svenska

Ett genomgående tema i intervjuerna utgjordes av en underliggande uppfattning om att svenskar i gemen ser ut på ett visst sätt och utseendemarkörer som blå ögon och blont hår nämndes (jfr Lundström 2007; Mattsson 2005; Werner 2014). Att vara svensk framhölls vidare som något positivt utomlands, särskilt om det kombineras med just dessa utseendemarkörer. Vidare framkom att det var viktigt att förstärka de "svenska" utseendemarkörerna:

Elisabeth: Det kan man ju känna i SWEA, lite, att många förstärker dom här svenska dragen, och alla blonderar håret.

Det blonderade håret reflekterar att det inte alltid räcker med att exempelvis uppvisa en ljus hy eller blå ögonfärg för att passa in i svenskheten. Det kan, i vissa sammanhang, krävas en förstärkning av "dom här svenska dragen" som Elisabeth uttrycker det. Citatet antyder att svenskhetens gränser möjligen kan vara mer uttalade och snäva inom SWEA och det blonda håret kan sägas utgöra en metafor för svensk vithet.

Att vara svensk utomlands beskrevs vidare som en positiv erfarenhet. När Anja jämför sina migranterfarenheter i olika länder med hur invandrarna i Sverige har det utgör vitheten en implicit, men underliggande, referens.

Anja: Jag kände mig aldrig på något vis som att jag var in... Alltså när man tänker på folk som kommer hit som invandrare och så, så tycker jag väl lite synd om dom. För jag tänkte "gud jag var ju alla dessa år utomlands och kände mig..." [...] alltid otroligt välkommen och kom in med detsamma, kände mig som en av dom. Även i Spanien när jag inte kunde prata spanska. Jag kände tvärtom att det var positivt att jag var utlänning. Jag kände mig inte... Det är klart att svenska flickor då i Spanien, det var ju strikt då [...] så det var lite annorlunda. Så kom vi svenska flickor, blonda, snygga och... [skratt].

För Anja var det kort och gott bara positivt att vara "utlänning" och svensk och det gör att hon inte kände sig som en invandrare, utan snarare som "en av dom" som hon uttrycker det. Svårigheten att identifiera sig med invandrare i Sverige, och rentav uttala ordet invandrare, speglar i min tolkning en logik där termen invandrare utgör en negativt laddad benämning som oftast syftar på icke-vita invandrare i Sverige. Trots att Anja inte kunde spanska när hon bodde i Spanien kände hon sig välkommen och inkluderad där. Skillnaden mellan "blonda, snygga" svenskar i Spanien och "folk som kommer hit som invandrare" rymmer helt enkelt en underliggande rasskillnad. Jag tolkar också Anjas aldrig avslutade mening "jag kände mig inte..." som att hon inte kommenterar de diametralt olika förutsättningar som omgärdar utlandssvenskarnas och invandrarnas i Sverige migrationsprocesser med avseende på allt från visumregler och möjligheter till arbete till utsatthet för diskriminering och rasism (Weiss 2005).

"Vi utlänningar"

Att vara utlänning kan ha en skiftande innebörd beroende på beteckningens rasmässiga konnotationer. I Sverige kunde termen utlänning utöver sin bokstavliga eller prosaiska innebörd också fungera som ett skällsord. I detta kan ordet liknas vid dagens bruk av "invandrare" (Hübinette 2019). För utlandssvenskar betyder utlänningar oftast vita människor som bor utomlands, med andra ord personer som förväntas åka hem igen när utlandsvistelsen är över, vilket förmodligen också var vad termen utlänning tidigare innebar även i Sverige. På frågan om hur det var att leva i Iran, svarar Signe att "jag levde ju mer... Vi utlänningar levde i vår utländska bubbla". Signe talar först om sig själv som en individ för att sedan inkludera sig själv i gruppen "utlänningar". Den "utländska bubbla" som Signe levde i implicerar att den utländska gruppen utgjordes av en grupp som inte ingick i lokalsamhället och som skiljde sig från iranierna både rasmässigt och geografiskt, det vill säga det handlade om en transnationell, vit övre medelklasskategori.

I Östasien utgör dock begreppet utlänning inte alltid en positiv position. Vitheten fick här en annan innebörd, förknippad med en känsla av att vara avvikande från den asiatiska normen och ibland även underordnad den asiatiska lokalbefolkningen. I en diskussion om Ingrid's umgänge när hon bodde i Kina förklarar hon följande:

Ingrid: Det är bara de som är lite mer västerländska... eller vana vid västerlänningar, som kanske kan tänka sig detta. Gemene man gör det inte. Jag har faktiskt också fått känna på ganska mycket hur det är att vara utlänning i ett land, precis som man hör i Sverige. Att det är många som skäller på att vi är rasister och att vi behandlar utlänningar lite si och så, men... Jag har faktiskt varit på den andra sidan och känt hur det är också. Så när du står och väntar på en taxi eller du... nånting annat... så kör dom bara rakt förbi dig om dom ser att det står en kines fem meter bort, så kör dom förbi dig och så tar dom upp kinesen i stället, bara för att då bryr dom sig inte om oss, för vi är vita. Och i vissa andra situationer så har dom också ett rasistiskt tänkande. [...] Det var en ny känsla att känna "jaha, är inte jag accepterad?". Som svensk tror man väl att det är klart att man är accepterad, så att där fick man ju verkligen se att nej, det är inte så himla självklart i alla andra länder. Och det tyckte jag var väldigt nyttigt, för att när jag är här hemma i Sverige idag så kan jag ju förstå utlänningar, hur dom känner det.

Ingrids resonemang utgår inledningsvis ifrån en överlappning mellan det vita och det västerländska, där västerlänningar, svenskar och vita motsvarar en gemensam kultur och även en gemensam kropp (jfr Bonnett 2008; Mattsson 2005). Kategorin utlänning består först av vita människor som bor och arbetar i Kina, vilka inte känner sig helt accepterade eller så upplever de till och med att de är utsatta för rasism. Därefter består kategorin utlänningar av en grupp människor i Sverige som också de antas känna sig exkluderade. På så vis sker en neutralisering av de skillnader som omgärdar de två olika kategorierna av utlänningar, det vill säga skillnaden mellan vita västerlänningar som bor i Kina och icke-vita invandrare i Sverige upphör i det närmaste att existera (jfr Bonilla-Silva 2002). Även om termen utlänning är förknippad med negativa erfarenheter i Ingrids utsaga, så tycks ordet ändå inte lika laddat på samma sätt som beteckningen invandrare. Mot slutet av det långa citatet återkommer också vitheten implicit i form av benämningen "svensk", då Ingrid är van vid att bli accepterad som varande svensk men i Östasien har hon fått sin existens, och sin vithet, ifrågasatt.

Ras som skillnad

En annan tendens som går att utläsa i intervjumaterialet är att ras ofta översätts som *skillnad* i vardagligt språk. I asiatiska länder framträder denna skillnad – som Ingrid påpekar – inte nödvändigtvis som något positivt. Snarare bemöts skillnaden med ett ointresse, eller rentav som en negativ särbehandling av vita västerlänningar. Det blonda håret, som annars framstår som ett så tydligt tecken på svenskhet, nämns vidare inte alls hos de

informanter som har bott i Japan, Kina eller Sydkorea. I stället framträder vitheten som mer diffus och som grövre i sin framtoning när den överlappar med kategorier som utlänning, västerlänning, *expatriate* och *expat* eller utlandssvensk (jfr Debnar 2016; Leonard 2010). I östasiatiska länder fungerade även beteckningen *expat* som ett slags gemenskapande kategori för kvinnorna, inom ramen för en transnationell vithet och en vit, västerländsk övre medelklass.

I subsahariska afrikanska länder däremot, fungerar rasdikotomin vit-svart som den övergripande och entydiga skillnaden i kvinnornas berättelser. Närheten till afrikaner under vistelsen i något afrikanskt land innebär samtidigt ett större fokus på vita och på vithet i kontrast till svarta och svarthet. Det går så att säga inte att bortse ifrån sin eller andras vithet i ett land som hyser en svart majoritetsbefolkning. Vitheten blir därmed synlig och uttalad i subsahariska Afrika – också för informanterna själva – vilka annars sällan eller aldrig talade om sig själva som vita.

Sabine, som bodde i Sydafrika under apartheidregimen, berättar om hur hon ständigt konfronterades med skillnaden mellan svarta och vita i vardagen, i hemmet och i samhället i stort:

Sabine: Ja, vi [svarta och vita] bodde på olika ställen... [...] Det var ju bara vita som fick gå in på vissa ställen, och svarta på vissa ställen. Och vissa bilar och bussar var bara för vita, och vissa var för svarta. Det var en sådan kulturkrock.

Sabine uttrycker en stark ovilja inför att leva i ett så rasindelad samhälle som Sydafrika, där separata sfärer existerade för svarta respektive vita under apartheidåren. Livet i Sydafrika gjorde att hon inte kunde bortse från hur ras – och hennes egen vithet – formade livet och vardagen i landet vid denna tid. Även tiden var indelad utifrån ras, där svarta förvisso kunde röra sig i ett visst område men bara på "på dagarna" (som arbetare) och "inte på kvällarna". Svarta och vita använde också generellt olika färdmedel, där svarta ofta gick till fots medan vita åkte bil.

Att leva i ett så rasskiktat och rassegregerat samhälle som Sydafrika under apartheidregimen väckte vidare starka känslor av främlingskap hos Sabine. Känslan av främlingskap inför de vita sydafrikanerna gör att hon talar om dem i termer av "dom", det vill säga en vit grupp som hon själv inte tillhör:

Sabine: Men man var verkligen främling. [...] Jag hörde inte hemma i det samhället. Så att jag kände att... Nej. Det var liksom... Ett helt annat leverne att vara en vit i ett svart samhälle som inte... Det gick inte ihop sig. Dom svarta var ju bara... tjänare.

I Sabines utsaga beskrivs det rassegregerade sydafrikanska samhället som främmande, som hon själv "inte hörde hemma i". I egenskap av vit svensk som bodde i Sydafrika under en period när Sverige officiellt tog avstånd från den regim som styrde landet är det rimligt att tolka främlingskapet som att hon inte kunde eller ville identifiera sig med de vita. På en direkt fråga om hur Sabine tänker kring att vara vit i Sydafrika svarar hon följande, det vill säga än idag kan hon inte identifiera sig med vita sydafrikaner:

Sabine: Ja. Ja, man var ju vit mot alla dom andra som var mörka. Så att... Nej, det går inte. Man kan komma ner och hälsa på och så där men inte att... Inte att bo där som vit. Då måste man vara född där.

För att kunna hantera ojämlikheten mellan svarta och vita i Sydafrika måste man (som vit), enligt Sabine, vara född och uppvuxen i landet, det vill säga den vita kulturen i Sydafrika skiljer sig från den svenska vitheten. Vithet brukar ofta fungera som en gemensam omständighet för västerlänningar men i detta fall är den i stället särskiljande. Vitheten utgör på så vis en kulturellt och politiskt skapad identitet som kan byta innehåll och skepnad beroende på sammanhang. Vita sydafrikaner kan leva i ett samhälle som får Sabine att känna sig som en "främling". Att vara en främling i detta sydafrikanska sammanhang kan dock tolkas som något positivt, det vill säga Sabine kommer från en kontext som inte accepterar ojämlika förhållanden mellan svarta och vita: "Nej, det går inte", säger Sabine. I detta fall är den vita (svenska) främlingen också moraliskt överlägsen de vita sydafrikanerna, vilket också är en inställning som speglade den tidigare svenska hållningen gentemot apartheidsystemet i Sydafrika (jfr Sullivan 2014).

Anja, som till skillnad från Sabine trivdes relativt bra i Sydafrika, resonerar kring vad det innebar att vara vit under apartheidsystemet i Sydafrika och i ett segregerat Sverige.

Anja: När man då... man hade galleriet, jag hade ju galleriet, jag hade ju många svarta anställda som var svarta, anställda, och du hade dom i hemmet och så va, men det var ju... Vi hade ju apartheid va, så att... men det... på nåt vis så när jag ser det här med

invandringen så känner jag liksom av det mer här än jag gjorde där, man var liksom in... man jobbade ihop va, och även när man liksom... det var så stor skillnad då mellan svarta och vita då så, men här umgås man ju överhuvudtaget inte med folk som kommer från andra länder om dom inte kommer från England och Amerika eller Tyskland eller så va. Då är det en helt annan sak.

För att beskriva sina erfarenheter av apartheidsystemet i Sydafrika använder Anja benämningarna svarta och vita mer generellt och med hjälp av rasneutrala uttryck som "man" eller "du" för att sätta ord på sin egen position. När hon sedan övergår till att tala om det segregerade Sverige slutar hon att använda begreppen svarta och vita och använder i stället omskrivningen "folk som kommer från andra länder". Anja gör vidare en åtskillnad mellan vita och icke-vita invandrare i Sverige genom att beskriva vissa grupper i termer av nationer; "England, Amerika eller Tyskland", medan de icke-vita invandrarna kommer "från andra länder". "Då är det en helt annan sak", påpekar Anja. När hon senare i intervjun återkommer till situationen i det dåtida Sydafrika övergår hon till att bruka mer rasneutrala benämningar utifrån en svensk logik så som "dom" (svarta) och "man" (vita):

Anja: Alltså jag känner mig nästan mer än... att det är mer segregerat här, men det ska man inte säga heller va, för att dom hade ju ingen rösträtt [...] men om man tänker sig att bara det vardagliga livet som man hade så var man mycket mer involverad i allting, som deras familjer och man hjälpte till och fick dom problem så hjälpte man till och man var liksom... man anställde, för det skulle man göra alltså, man...

Ordet "man" kan här sägas signalera en vit agens som riktas som svarta, vilka på olika sätt togs om hand och anställdes av vita. I båda utsagorna ser vi också exempel på de omtag och semantiska manövrar som används för att i efterhand reparera retoriska misstag som Bonilla-Silva (2002) beskriver det: "många svarta anställda som var svarta, anställda", "man var liksom in... man jobbade ihop va, och även när man liksom..." eller "alltså jag känner mig nästan mer än... att det är mer segregerat här, men det ska man inte säga heller va". Jag tolkar detta som att Anja vill minimera risken att verka överslättande vad beträffar rasförtrycket under apartheidregimen, samtidigt som hon också vill uttrycka en jämförelse alternativt en nyansering av de relationer som rådde mellan vita och svarta i det dåtida Sydafrika i förhållande till de icke-existerande relationerna mellan vita och icke-vita i dagens Sverige.

Skillnad som likhet

Ibland utgör *skillnaden* också grunden för *likhet*, i den meningen att *alla är olika på något sätt*, eller att *de som är olika är det på ett liknande sätt*. Elsa berättar om sin tid på Franska skolan i Stockholm och den mångfald hon upplevde där, i kontrast till hur det svenska samhället i övrigt såg ut på 1950-talet. Mångfalden på skolan blev för henne ett slags skydd då hon inte var ensam om att se "mörk ut":

Elsa: Jag är väldigt mycket för utlänningar, för jag gick ju... Franska skolan var ju på den tiden väldigt mycket utländska barn som gick där, svarta, vita, röda, blå, alla färger, och där kom jag så väl ihåg att "åh jag trivs här, jag känner mig hemma", därför att jag var på den tiden väldigt mörk, dom första två åren i min skola gick jag i folkskola här och jag blev mobbad alltså, kallad för tattarunge och sånt där, för att jag såg så mörk ut, och färgade ögon och sånt där va...

Från att ha varit den enda i sin närmare omgivning som "såg så mörk ut" med "färgade ögon" blir Elsa på Franska skolan en i mängden av "utländska barn", vilket också medför att hon känner sig "hemma". De "utländska" barnen – där termen utländsk också motsvarar en klassmarkör, då det på den tiden främst var utländska diplomatbarn som gick på Franska skolan – har enligt Elsa flera "färger", som för henne märkbart skilde sig från det i övrigt rasligt homogena Sverige under den här tiden. Detta betyder samtidigt inte att Elsa betraktar sig själv som icke-vit.

När Elsa ger exempel på dessa "färger" börjar hon med att använda sig av färger som syftar på vedertagna raskategorier så som svart och vit för att sedan övergå till ett slags fiktiv, och möjligen skämtsam, färgskala bestående av "röda", "blå" och "alla färger". Möjligen har Elsa svårt att hitta ord för att beskriva skolans mångraslighet, eller så vill hon inte använda olika raskategoribenämningar på grund av att de har en dålig klang i svenska språket. Det är måhända också en begriplig inställning då hon själv har blivit kallad "tattarunge", vilket var ett vanligt förekommande rasord åtminstone fram till 1970-talet (Hübinette 2021b).

Att (inte) tala om privilegier

Två av de strategier som vita använder sig av för att (inte) diskutera rasrelaterade frågor är, enligt Bonilla-Silva (2002), att neutralisera

samhälleliga rasfenomen eller argumentera för att rasdiskrimineringen i stort sett har upphört. Dessa båda strategier kan tillämpas på olika sätt i samtal där frågor om ras aktualiseras som i exemplet med apartheidregimen i Sydafrika. Även frågan om vita privilegier blir genom denna typ av neutralisering svår att tala om. På en rak fråga om och hur Hedvig har upplevt "att ha privilegier på grund av klass" och som i sin tur var en uppföljning av Hedvigs tidigare uttalande om att "vara utsatt på grund av utseendet" i Brasilien berättar hon hur synligheten kunde försätta henne i en utsatt position:

Hedvig: [Min man] hade ju en firmabil där nere, och han vart ju stoppad flera gånger va. Och lite lurt så där va. Det lyser ju att man har en fin bil, va. Då stannar polisen, så här motorcykelpoliser, du vet som far med solglasögon och sa "du har kört mot rött ljus". "Nej, det är inget rött ljus där". "Jo du har kört mot rött ljus så du måste betala så och så mycket". [...] Sen kollade han och det fanns inget rödljus, va. Det är så där, va. Och så polisen är ju... Ja, dom är ju fattigt folk, va, så dom tar sin makt kanske. Det blir ju lite så i såna där länder, att man är försiktig, va.

Under den tid då Hedvig bodde i Brasilien berättar hon om att hon och hennes man stoppades av polisen och anklagades för att ha kört mot rött ljus, trots att det inte fanns något rödljus där. Detta var ett sätt för polisen att tjäna pengar på personer som körde runt i bilar av dyrare märken. Frågan om vita privilegier vänds på så vis till en fråga om utsatthet som vit och rik i ett fattigt och ojämlikt samhälle. Hedvig nämner dock inget om själva vitheten i sig utan låter den framträda genom "en fin bil" utifrån en logik där klass och ras smälter samman, och där "man" bör vara försiktig. Kopplingen mellan ras och nation finns också med i uttrycket "såna där länder" som troligen avser fattiga länder utanför västvärlden.

På ett liknande sätt framträder vitheten indirekt i Anjas resonemang om hennes erfarenheter i USA:

Anja: Jag kände mig alltid väldigt hemma, speciellt i USA... Där kände jag mig ju mycket mer hemma i USA än jag kände mig i Sverige, nu kanske jag gör det va ... Det är otroligt lätt att komma liksom... man är så välkommen.

Det var inte ovanligt att informanterna beskrev en känsla av hemmastaddhet och av att vara välkommen i USA. Sällan utvecklade de dock hur det kom sig att de kände sig så hemma där. Anja nöjer sig med att konstatera att "man" är "så välkommen" i USA som svensk. I detta "man" ingår flera parametrar så

som kön, vithet och klass, som kan vara svåra att identifiera och sätta ord på för informanterna (jfr Lundström 2017). Anja reflekterar också över vad hon tror kan utgöra skillnaden mellan hennes egna erfarenheter av invandrarskap i USA och invandrares erfarenheter i dagens Sverige.

Anja: Det kan ju också vara det att dom kommer från kulturer som är så väldigt, väldigt olika vår, dom kommer från Afrika eller dom kommer från arabländer och så va... Det är så väldigt olika där än hos oss va, så det är väl den där rädslan för allting som är olika. Och jag ser ju det när jag åkte till USA eller Sydafrika, då sökte jag ju mig till dom människorna som var som liksom som jag, som hade min utbildning och som var som jag, tyckte som jag, och så va. [...] om jag hade kommit från nåt annat land, en helt annan kultur än dom hade då i San Fransisco eller var jag var nånstans, då hade jag kanske också känt mig väldigt främmande i USA, men jag hade väldigt lätt... Jag sökte mig till dom som hade samma... och det gör man. Det gör ju också utländska som kommer till Sverige, söker sig ju gärna till sina. Men jag menar, jag sökte mig ju till amerikaner, men som var liksom lite granna som... samma uppväxt som jag.

Anja använder flera olika förklaringar för att beskriva sina erfarenheter av hemkänsla i USA; människor "som var som jag", "tyckte som jag", hade "samma uppväxt" och "min utbildning". Vi kan ana att hennes umgänge utgjordes av en vit, högutbildad medelklass på den amerikanska västkusten. I grunden för hennes resonemang hittas förhållandet mellan likhet och skillnad vad beträffar olika parametrar. Likheten som hon som vit svensk invandrare i USA delar med amerikaner med avseende på utbildning, preferenser, boendeform och uppväxt utgör en förklaring till hennes förmåga att smälta in där. I Sverige antar hon att det finns generella skillnader med avseende på kultur, utbildning, etcetera, mellan invandrare från "kulturer" i "Afrika" och "arabländer" och den svenska majoritetsbefolkningen, snarare än att det handlar om en rasskillnad (jfr Bonilla-Silva 2002). Att ha det "väldigt lätt" framstår således som en neutral individuell erfarenhet.

Det hände dock ibland att vissa rasprivilegier kunde bli synliga för några av informanterna. För Wilma blir det uppenbart att hon *inte* är en invandrare bland annat när hon ska söka uppehållstillstånd i Tyskland. När hon kommer till den tyska migrationsmyndigheten för att ordna med sitt uppehållstillstånd är det tydligt att det finns synbara skillnader mellan olika kroppar i väntrummet:

Wilma: Jag kom upp där och så tog jag en nummerlapp, och det var ju fullt med folk där, fast naturligtvis inte lika nordiska som vi var. Det var ju alltså folk som var från andra

länder och väldigt synbart invandrare. Men när jag hade tagit nummerlappen så tog det två sekunder så ropade dom in mig i rummet, där då den kvinnan som hade mina papper satt och bara dong, dong, dong, dong, på stämplarna och så var det klart, hej och hå. [...] Det tyckte jag ju var väldigt oförskämt egentligen. Nu vet jag ju i och för sig inte, det fanns ju en massa dörrar där, men ändå, jag menar det var ju samma nummerlappssystem, så på nåt sätt så måste dom ju ha uppmärksammat där, att jag hade kommit in, och att jag då fick gå före alla andra. Och det tyckte jag väl... Ur min synvinkel sett så var det ju inte rättvist. Jag har ju jobbat på bank, jag har suttit i kassor från början då, där man tog nummerlappar. Skulle ju aldrig falla oss in att liksom låta någon gå före bara för att man har en annan hudfärg.

För att förstå den positiva särbehandling som Wilma misstänker omgärdar situationen beskriver hon sig själv som "nordisk" till skillnad från de övriga i väntsalen som kom "från andra länder" och var "väldigt synbart invandrare", en skillnad som i slutet av citatet öppet beskrivs i termer av hudfärg. Trots att de alla var där i egenskap av att just vara invandrare så syns bara invandrarskapet på vissa människor med "en annan hudfärg". Wilmas egen position blir förvisso både synliggjord och märkbart rasrelaterad genom användningen av uttrycket "nordisk". Begreppet "nordisk" reflekterar en historisk rastaxonomi inom gruppen vita européer, vilket nog kan kopplas till Wilmas ålder, då hon växte upp under en tid då idén om den nordiska rasen som en vitare – och till och med renare – form av vithet var vanligt förekommande (jfr Painter 2010).

Ras, nation, språk

Att koppla nationalitet till ras var likaså relativt vanligt i intervjumaterialet. Nationell tillhörighet översätts inte sällan till en rastillhörighet, så som i exemplen med (den vita blonda) svenskheten. Informanterna använde ofta nationalitet eller nationstillhörighet som ett sätt att tala om ras på utan att använda ordet ras i sig. Medan vissa nationer, som tyskar och engelsmän, på ett självklart sätt föreställdes och framställdes som vita, antogs andra nationer omvänt vara icke-vita. Att tala om nationalitet var med andra ord ett sätt att implicit tala om olika rasgrupper.

I följande intervjuutdrag utgår Anja från att en svensk person också är en vit person, och hon hade därför lika gärna kunnat vara engelska eller tyska:

Anja: Ja... Det kände jag väl inte riktigt som att det var det att man var svensk, att det skulle va... det var ju definitivt inget negativt, men jag kände inte som att det var nåt så, att det sku... jag hade lika gärna kunnat varit engelsk eller tyska eller...

I stället för att beskriva sina erfarenheter utomlands som vit svensk jämför hon sig med andra vita nationer, vilket understryker en gemensam europeisk vithet snarare än en specifik nationalitet. Hon hade ju "lika gärna kunnat varit engelsk eller tyska". Det positiva mottagandet var med andra ord inte specifikt kopplat till svenskhet, utan snarare till att hon var vit.

Kopplingen mellan ras och nationalitet antyder även en relation mellan föreställningar om sambandet mellan ras och språk. Om vissa nationer förutsattes vara vita, antogs även vissa språk signalera vithet, och vice versa. Sigrid var bosatt i Nederländerna under ett antal år och hon kände sig stolt när holländare (miss)tog henne för att vara holländsktalande.

Sigrid: [...] för där pratar jag ju holländska med brytning trots allt alltså [...] brytningen, så att det... Där hade jag väl alltid vart invandrare i och med att folk hör det. Jag blir alltid väldigt stolt när man liksom kan säga fem ord efter varandra på holländska och dom inte hör att man är invandrare (skrattar) och det händer, jag pratar holländska ganska bra, men så fort jag ska säga nåt liksom längre så hör dom ju att jag inte riktigt pratar som man ska eller att det låter konstigt, så kan man bli jättesmickrad om dom frågar om man kommer från Friesland till exempel, som är en del av Nederländerna. Men i Sverige så hör dom ju att jag kommer ifrån Sverige, ja.

För Sigrid handlar språket om hennes möjligheter att kunna passera som holländare, vilket gör henne "väldigt stolt". Till skillnad från de passager när invandrare utgörs av personer eller grupper som "syns", så är invandrare i denna utsaga någon som "hörs". Även om brytning ofta sammankopplas med invandrarskap tycks brytningen här vara *det enda* som signalerar "att man är invandrare". Underförstått framgår det att både Sigrid och holländarna är vita, det vill säga Nederländerna är ett land med en vit majoritetsbefolkning, och vita människor kan över lag passera som holländare.

Wilma, som har bott i Tyskland, funderar även hon på betydelsen av språket i hennes erfarenheter av att kunna passera och smälta in.

Wilma: Jag var alltid tvungen att tala om att jag inte var tysk, och liksom... I början då innan man kom in ordentligt i tyskan. Så det märktes ju alltid men nej, men då var dom ju alltid väldigt tillmötesgående och trevliga så där.

Wilma navigerar med hjälp av sin svenskhet, sin skoltyska och sitt tyskklingande efternamn i sina kontakter med tyskarna. Som vit svensk är det tydligt att hon kan passera som tysk "innan man kom in ordentligt i tyskan", och var "tvungen att tala om att jag inte var tysk". Detta är dock inget som hon diskuterar i explicita termer av svenskhet eller vithet. Inte heller hennes upplevelse av att tyskar alltid var "väldigt tillmötesgående och trevliga" kopplas till hennes vithet. Genom att tala om att hon just "inte var tysk" kan hon också "välja etnicitet" och göra svenskhet – som en särskild form av vithet – i den specifika tyska kontexten (jfr Waters 1990).

För icke-vita svenskar är det svenska språket tvärtom ett slags bevis på deras nationella tillhörighet, då svenskheten inte "syns" på dem (Hübinette och Tigervall 2008, Lundström 2007). Även om Stella, som är adopterad från ett utomeuropeiskt land och som var en av ett fåtal informanter som inte är vit, känner sig "väldigt svensk", så är det ändå något som saknas. På den ofta ställda frågan om hon verkligen är svensk svarar hon "ja, jag är svensk, och mitt modersmål är svenska":

Stella: Jag har känt mig väldigt svensk. Och sen så är det ju så att när man växer upp tillsammans eller jag och mina föräldrar, så vi ser ju ingen skillnad på varandra. Det är ju om nån annan säger till mig att "ja men alltså, är du svensk?", (skrattar), "ja, jag är svensk, och mitt modersmål är svenska".

I mötet med främlingars ifrågasättande av Stellas svenskhet blir språket tecknet och beviset för hennes nationella identitet. Inom familjen däremot blir frågan om "skillnad" irrelevant då hennes familjemedlemmar inte ser någon "skillnad på varandra". Det är i stället i samhället i stort som frågan om ras (och vithet) kommer upp för Stella. Det går dock samtidigt att anta att ras förmodligen har haft betydelse på flera olika sätt inom Stellas familj. Den amerikanska sociologen France Winddance Twine (2010) har använt sig av begreppet *racial literacy* eller raslitteracitet för att förstå hur vita föräldrar med icke-vita barn uppnår en form av rasförståelse för att kunna avläsa, förstå, erkänna och bemöta rasism i olika sammanhang. I Stellas utsaga blir det dock i stället färgblindheten som är det mål som bör uppnås och både inom familjen och i samhället i stort.

Att (inte) tala om ras

Då färgblindheten framstår som en så viktig komponent hos informanterna blir det också svårt för dem att tala om rasrelaterade frågor som berör den egna familjesfären. För Ellinor, som har varit medföljande och utlandsstationerad i flera asiatiska länder, fick hennes roll som adoptivmamma andra och nya innebörder då denna föräldrposition tolkades genom ett annorlunda raster än det svenska när hon befann sig utomlands.

Ellinor: I Singapore liksom, när man gick i affären och hade honom i barnvagnen eller han gick och höll mig i handen för han var ju större då, så liksom så sa de "är pappan kines?". Dom gick liksom på direkt så. Medan i Japan inte alls då, utan där bara liksom accepterade man att "så ser den familjekonstellationen ut", då.

Det var under en vistelse i Singapore som Ellinor för första gången konfronterades med frågan om hennes utlandsadopterade asiatiska son skulle kunna ha haft en asiatisk pappa, snarare än att vara ett adoptivbarn. Sonens asiatiska utseende kopplas i citatet ihop det med en annan familjekonstellation, liksom med en annan språkgemenskap. Logiken gällande språk, ras och nation får här motsatt effekt, då kroppen *inte* överensstämmer med språket. Såväl japanska som engelska blir vidare rasrelaterade språk, då den vita delen av familjen antas kunna tala engelska och den asiatiska sonen förmodas förstå japanska och eventuellt också andra asiatiska språk.

Ellinor: Ja, och att då inte ha språket. Det kan jag tänka mig har varit svårt för honom många gånger. Medan då för oss andra, det tar man mer för givet att vi inte har språket. Så det... När vi var ute [i Japan] tillsammans kunde dom vända sig till honom och prata medan... I Singapore [...] Dom har ju tre förstaspråk då, så alla pratar ju engelska där nere, så det var ju inga problem då, men i Japan så är det ju väldigt, väldigt få som pratar engelska. Och det är ju bara i centrala Tokyo som du har skyltar och så på engelska. Annars så är ju det bara på japanska. Och där kan ju jag tänka mig att [hennes son] hade det lite halvtufft ibland, innan han sen lärde sig japanska.

I: Har ni pratat om det? Eller är det nånting som du tänker själv bara eller...

Ellinor: Nej, det har vi inte pratat något om. Det har vi inte gjort.

I: Nej, jag har bara undrade om han hade sagt det själv eller om...

Ellinor: Nej, det är bara jag som tänker (skrattar).

Ovanstående utsaga vittnar om det tomrum som uppstår när det inte går att sätta ord på en känsla eller en situation. När Ellinor får frågan om hon och sonen har pratat om situationen i fråga, tror hon att hennes son har upplevt det som "svårt" och "lite halvtufft" men samtidigt säger hon kort att de inte har pratat om den. Huruvida hennes egna tankar om sonens upplevelser överensstämmer med hur hon själv "tänker", eller inte, är således inget som hon kan få veta mer om genom färgblindhetens språk.

Vad gör färgblindheten?

Informanternas språkbruk kännetecknas som vi har sett i de olika citaten av flera av de karaktäristika som Bonilla-Silva (2002) har identifierat så som att tala om rasrelaterade frågor i abstrakta termer, att ha fokus på kulturella förklaringsmodeller, att neutralisera samhällsfenomen som kan kopplas till ras eller att indikera att rasdiskrimineringen har upphört. Informanterna undviker genomgående att använda ordet ras liksom termen vit för att beskriva sina upplevelser i de samhällen där de har levt. Undvikandet av rasrelaterade ord görs vidare genom att ersätta dem med andra ord så som nationella kategoribeteckningar, nationstillhörigheter, språk, klass, synlighet, hårfärg eller migrantstatus, men också genom att använda ord som "gemene man", "folk", "man", "du", "vi" eller "dom". I denna logik förväntas mottagaren förstå eller ana att "gemene/man/du/vi" (oftast) betyder vit och att "dom" betyder icke-vit.

Att undvika ordet ras kräver olika semantiska manövrar, projektioner, förgivettaganden och inkonsekventa omskrivningar vilka gör det svårt att förstå exakt vad informanterna menar när de talar om ämnen som relaterar till ras. Och just det är, menar Bonilla-Silva (2002), själva poängen med ett färgblint språk som både fördunklar och erbjuder möjligheten att kunna reparera känsliga uttryck och innebörder om de skulle tänkas framstå som rasistiska i något avseende.

I intervjuerna framgår det också att migrationsrelaterade benämningar som invandrare eller utlänning kan ge helt olika innebörder när de refererar till vita respektive icke-vita. Att vara utlänning kan beskrivas som en privilegierad position, om den förkroppsligas av vita. Men utlänning kan också signalera en avvikande kultur när det handlar om icke-vita minoritetsgrupper. Likaså kan beteckningen invandrare vara en neutral

kategori och förknippas med hemmastaddhet när den bebos av vita. Ofta beskriver dock termen invandrare en kulturellt avvikande person, när den motsvaras av icke-vita minoriteter. I förhållande till dylika glidningar är det här avgörande att påminna om att denna studie rör utsagor från personer som själva har migrerat och därför själva kan inkluderas i beteckningarna invandrare och utlänningar.

Att använda färgblinda uttryck eller undvikae rasrelaterade ord tonar samtidigt ned betydelsen av att vara vit. Privilegier kan således osynliggöras genom att de fråntas agens eller tillskrivs ett osynligt subjekt. Visserligen kan en viss klassposition beskrivas som ett privilegium, men det är ofta oklart om det verkligen är klass som syns eller något annat. Vidare förklaras det aldrig hur det kommer sig att vita människor så ofta ingår i de transnationella överklasserna som beskrivs i sammanhanget, inte heller varför icke-vita tenderar att utgöra både de lokala och globala underklasserna.

Ras uttrycks också genom nationstillhörighet. Västerländska nationer motsvarar vita människor medan länder utanför västvärlden motsvaras av icke-vita personer. I detta resonemang blir ras, etnicitet, språk och nationstillhörighet överlappande, och ibland även utbytbara begrepp och kategorier. Medan tysk betyder vit befolkas Brasilien mestadels av icke-vita personer och poängen här är att referensen till ras inte är uttalad. I stället handlar det om att (inte) tillhöra, (inte) passera eller (inte) antas tala ett visst språk. Ibland räcker det inte med att markera en gemensam nationell, europeisk eller västerländsk vithet. Informanterna behöver då särskilja den svenska vitheten ifrån andra vitheter. Här fungerar det blonda håret eller det nordiska ursprunget som en form av hypervithet, kopplad till en specifik svensk vithet (Lundström 2017). Dessa uttryck mejslar därigenom ut skiljelinjer inom själva vitheten och i sammanhang där begrepp som europé eller västerlänning inte är tillräckliga som skillnadsmarkörer.

Vad innebär det då att inte kunna – eller vilja – sätta ord på olika rasrelaterade erfarenheter? En tydlig dimension av att bruka ett oprecist färgblint språk är att det introducerar olika lager av osäkerhet, vilket medför att det är svårt att veta exakt vad som menas eller avses. Det innebär dels ett försvårande av att kunna delta i samtalet eller av möjligheten att kunna bemöta ett visst påstående, eftersom det blir oklart vad samtalet egentligen handlar om. Dessutom kan samtalet bli såväl exkluderande som inkluderande, genom att

det färgblinda språket fungerar som ett slags kodspråk mellan vita människor och för dem som redan är införstådda med den typen av språkbruk samtidigt som det blir obegripligt för utomstående (jfr Gallagher 2000; Warren 2000). Liksom Bonilla-Silva (2002) påpekar, neutraliserar det färgblinda språket också en hierarkisk samhällsordning baserad på ras. För vad består en sådan samhällsordning av, utan några tydliga aktörer vilka både erfar och reproducerar den? Det är också mycket svårt att hävda att olika typer av rasdiskriminering existerar om rasbegreppet som sådant inte används eller inte ens motsvaras av verkliga subjekt. Slutligen innebär det att levda erfarenheter som både vit och icke-vit inte längre går att sätta ord på och därmed upphör de att existera och det är nog egentligen det som är själva slutmålet med färgblindheten.

Referenser

- Beaman, J. & Petts, A. (2020). Towards a global theory of colorblindness: Comparing colorblind racial ideology in France and the United States. *Sociology Compass*, 14(4), 1–11.
- Beeman, A. (2015). Walk the walk but don't talk the talk: The strategic use of color-blind ideology in an interracial social movement organization. *Sociological Forum*, 30(1), 127–147.
- Best, A. L. (2003). Doing race in the context of feminist interviewing: Constructing whiteness through talk. *Qualitative inquiry*, 9(6), 895–914.
- Bonilla-Silva, E. (2002). The linguistics of color-blind racism: How to talk nasty about blacks without sounding "racist". *Critical Sociology*, 28(1-2), 41-64.
- Bonilla-Silva, E. (2006). *Racism without racists. Color-blind racism and the persistence of racial inequality in America*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Blackledge, A. (2011). Linguistic ethnography. I Grenfell, M. (red.) *Bourdieu, language and linguistics*. London: Continuum, ss. 121-146.
- Bonnett, A. (2008). Whiteness and the West. I Dwyer, C. & Bressey, C. (red.) *New geographies of race and racism*. New York: Routledge, ss. 17-28.
- Burke, M. A. (2017). Colorblind racism: Identities, ideologies, and shifting subjectivities. *Sociological Perspectives*, 60(5), 857-865.
- Creese, A. (2010). Linguistic ethnography: Research methods in linguistics. I Litosseliti, L. (red.) *Research methods in linguistics*. London: Continuum, ss. 138-154.

- Debnár, M. (2016). *Migration, whiteness, and cosmopolitanism. Europeans in Japan*. New York: Palgrave Macmillan.
- Van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in discourse. An analysis of ethnic prejudice in cognition and conversation*. Amsterdam: Benjamins.
- Doane, A. (2017). Beyond color-blindness: (Re)theorizing racial ideology. *Sociological Perspectives*, 60(5), 975-991.
- Gallagher, C. (2000). White like me? Methods, meaning and manipulation in the field of white studies. I Twine, F. W. & Warren, J. W. (red.) *Racing research, researching race: Methodological dilemmas in critical race studies*. New York: New York University Press, ss. 67-93.
- Goldberg, D. T. (2006). Racial Europeanization. *Ethnic and Racial Studies*, 29(2), 331-364.
- Hughey, M. W. (2012). *White bound. Nationalists, antiracists, and the shared meanings of race*. Stanford: Stanford University Press.
- Hübinette, T. (2021a). *Adopterad. Från "annan ras" till "hederssvensk"*. Stockholm: Verbal.
- Hübinette, T. (2021b.) *Svensk rasism under efterkrigstiden. Rasdiskussioner och rasfrågor 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Hübinette, T. (2019). *Att skriva om svenskheten. Studier i de svenska rasrelationerna speglade genom den icke-vita svenska litteraturen*. Malmö: Arx.
- Hübinette, T. & Tigervall, C. (2008). *Adoption med förhinder. Samtal med adopterade och adoptivföräldrar om vardagsrasism och etnisk identitet*. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Hübinette, T. & Tigervall, C. (2009). To be non-white in a colour-blind society: Conversations with adoptees and adoptive parents in Sweden on everyday racism. *Journal of Intercultural Studies*, 30(4), 335–353.
- Leonard, P. (2016). *Expatriate identities in postcolonial organizations: Working whiteness*. London: Routledge.
- Lewis, A. E. (2004). "What group?". Studying whites and whiteness in the era of "color-blindness". *Sociological Theory*, 22(4), 623–646.
- Lipsitz, G. (2006). *The possessive investment in whiteness. How white people profit from identity politics*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lundström, C. (2007). *Svenska latinas. Ras, klass och kön i svenskhetens geografi*. Göteborg: Makadam.
- Lundström, C. (2014). *White migrations. Gender, whiteness and privilege in transnational migration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Lundström, C. (2017). Embodying exoticism: Gendered nuances of Swedish hyper-whiteness in the United States. *Scandinavian Studies*, 89(2), 179–199.
- Markusson Winkvist, H. (2005.) Fostran till färgblindhet: Om "exotiska" adoptivbarn och svenskhetens yta på 1960-talet. *Humanistdagboken*, 18, 193–200.
- Mattsson, K. (2005). Diskrimineringens andra ansikte – svenskhet och "det vita västerländska". I de los Reyes, P. & Kamali, M. (red.) *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. Stockholm: Fritzes, ss. 139–157.
- Mueller, J. (2017). Producing colorblindness: Everyday mechanisms of white ignorance. *Social Problems*, 64(2), 219–238.
- Osanami Törngren, S. (2015()). Does race matter in Sweden? Challenging colorblindness in Sweden. *Sophia Journal of European Studies*, 7, 125–137.
- Osanami Törngren, S. (2018). Talking color-blind. Justifying and rationalizing attitudes toward interracial marriages in Sweden. I Hervik, P. (red.) *Racialization, racism, and anti-racism in the Nordic countries*. Cham: Palgrave Macmillan, ss. 137–162.
- Painter, N. I. (2010). *The history of white people*. New York: W.W. Norton.
- Steyn, M. & Foster, D. (2008). Repertoires for talking white: Resistant whiteness in post-apartheid South Africa. *Ethnic and Racial Studies*, 31(1), 25–51.
- Sullivan, S. (2014). *Good white people. The problem with middle-class white anti-racism*. Albany: State University of New York Press
- Tusting, K. & Maybin, J. (2007). Linguistic ethnography and interdisciplinarity: Opening the discussion. *Journal of Sociolinguistics*, 11(5), 575–583.
- Twine, F. W. (2010). *A white side of black Britain. Interracial intimacy and racial literacy*. Durham: Duke University Press.
- Warren, J. W. (2000). Masters in the field: White talk, white privilege, white biases. I Twine, F. W. & Warren, J. W. (red.) *Racing research, researching race: Methodological dilemmas in critical race studies*. New York: New York University Press, ss. 135-164.
- Waters, M. C. (1990). *Ethnic options: Choosing identities in America*. Berkeley: University of California Press.
- Werner, J. (red.) (2014). *Blond och blåögd. Vithet, svenskhet och visuell kultur*. Skiascope 6. Göteborg: Göteborgs konstmuseum.

I 2. Att förstå rasformationer i dagens Sverige: Rasifiering och avrasifiering av mångetniska och mångrasliga svenskar

Sayaka Osanami Törngren

Inledning⁴⁶

"Black voices for Trump, African Americans for Trump call it whatever the hell you want!". Med ett filmklipp hämtat från Donald Trumps presidentkampanj inleds det första avsnittet av det svenska TV-programmet *Utrikesbyrån*.⁴⁷ Programledaren Johan Ripås kommenterar videoklipppet genom att säga: "Amerikanska politiker är besatta av *etnicitet*." Därefter följer ett klipp med ett tal av Demokratiska partiets dåvarande presidentkandidat Elizabeth Warren som säger: "Race matters and we need to say so!". *Utrikesbyråns* första avsnitt som sändes i SVT i mars 2020 och bar rubriken "De sista vita valen" är intressant i sammanhanget utifrån flera aspekter. Det mest anmärkningsvärda är att programmet sätter likhetstecken mellan *race* på engelska och *etnicitet* på svenska. Samtidigt används kategori-beteckningarna *vit* och *svart* utan betänkligheter när deltagarna i programmet refererar till befolkningen i USA, vilket står i kontrast till hur mångfalden i Sverige normalt diskuteras. Denna paradox avspeglar hur TV-programmet, tittarna och det svenska samhället i stort distanserar sig från ordet ras samtidigt som det anses vara okej att prata om vita och svarta så länge det inte handlar om Sverige.

Fram till mitten av 1900-talet spelade Sverige en central roll i produktionen av "vetenskap" om ras (Broberg 1995; Broberg & Tydén, 2005; Hübinette & Lundström 2020). Sedan 1900-talets slut har i stället användningen av

⁴⁶ Följande kapitel utgörs av en översatt och reviderad version av artikeln "Understanding race in Sweden: Racialization and deracialization of multiethnic and multiracial Swedes" (2022) som är publicerad i *Nordic Journal of Social Research*. Jag vill här passa på att tacka Simon Flyman för språkgranskning av texten.

⁴⁷ Sveriges Television, *Utrikesbyrån*, "De sista vita valen" 2020-03-04.

begreppet ras närmast helt upphört. Det finns en allmän förståelse inom och utanför den svenska akademien att begreppet ras syftar på socialt konstruerade grupper vilka är baserade på fysiskt synliga skillnader liksom att detta begrepp är applicerbart på andra länder och sammanhang men just inte Sverige (Osanami Törngren 2019). Rasbaserade skillnader är helt enkelt inget som svenskar anses bry sig om.

Är då det samtida Sverige verkligen färgblindt och därmed fritt från ett rastänkande? Jämlikhetsdata, som består av enkätundersökningar som bygger på självidentifierad ras, etnicitet eller religion, används över lag inte i Sverige.⁴⁸ Information om invånares medborgarskap och födelseland som är hämtad från folkbokföringsregistret fungerar i stället som en grov proxyvariabel för etnisk bakgrund. Personer som är födda utomlands och personer som är födda i Sverige med två utrikesfödda föräldrar, den så kallade andra generationen, kategoriseras som personer med utländsk bakgrund. Personer som är födda i Sverige och har en eller två föräldrar som är födda i Sverige räknas som personer med svensk bakgrund. I enlighet med denna kategorisering räknas svenskar med blandat ursprung tillsammans med svenskar som har bott i landet flera generationer tillbaka till kategorin svensk bakgrund och de blir därmed osynliggjorda utifrån den dikotoma uppdelningen mellan invandrare och svenskar eller personer med utländsk och svensk bakgrund.

En persons identifikation kan ske på flera olika sätt. Ett sätt är just denna officiella kategorisering som gör att enskilda personer inte själva kan välja vilken kategori de placeras i utan i stället kategoriseras utifrån den information som finns tillgänglig i befolkningsregistret. Ett annat sätt är att personen själv får ange sin identitet på basis av etnisk, religiös och raslig tillhörighet. En tredje variant av identifikation bygger på att uppge hur man själv upplever att man identifieras och kategoriseras av andra i samhället. Hur en person identifierar sig själv stämmer inte heller alltid överens med den officiella kategoriseringen eller med hur andra ser på vederbörande (Brubaker 2016; Masuoka 2017; Roth 2018). Även om man identifierar sig själv som svensk, kan man officiellt kategoriseras som en person med utländsk bakgrund eller så kan andra uppfatta en som icke-svensk, vilket i sin

⁴⁸ Den svenska debatten om jämlikhetsdata avhandlas i kapitel 14 i denna bok.

tur kan ge upphov till diskriminering (Kalonaityté, Kawesa & Tedros 2007; Khosravi 2009; Lundström 2007). De glapp som föreligger mellan olika identifikationer och kategoriseringar är centrala för denna studie: Betraktas svenskar med blandat ursprung som "svenskar"? Och hur identifierar svenskar med blandat ursprung sig själva? Studien är baserad på intervjuer med 21 svenskar med blandat ursprung och på informanternas erfarenheter och upplevelser av rasifiering. Utifrån intervjupersonernas upplevelser undersöks samtidigt också vilka rasgrupper och rasformationer som skapas och formas i dagens Sverige. Termen svenskar med blandat ursprung används för att beteckna personer som har föräldrar som tillhör två eller flera olika etniska och rasliga kategorier såsom till exempel personer som är födda och uppväxta i Sverige med en förälder med svensk bakgrund och en förälder som har sitt ursprung i Mellanöstern, Latinamerika, Asien eller Afrika.

Jag redovisar först hur de intervjuade svenskarna med blandat ursprung identifierar sig själva och hur de upplever att de identifieras av andra. Därefter analyserar jag hur de upplever att de rasifieras. Jag konstaterar att erfarenheter av att vara rasifierad inte automatiskt går att likställa med upplevelser av rasism och diskriminering. Jag lyfter vidare fram vilka skillnader (fenotypiska, beteendemässiga eller andra synliga egenskaper) som ligger till grund för rasifiering, avrasifiering respektive omrasifiering samt hur blandade svenskars erfarenheter varierar beroende på personens etniska och rasliga bakgrund (Gans 1979, 2017). Studien bidrar till en förståelse av de samtida svenska rasformationerna och belyser hur den flytande kategorin "svensk" upplevs i Sverige med perspektiv från svenskar med blandat ursprung.

Rasifiering: Teoretiska utgångspunkter och det svenska förhållningssättet till ras

De amerikanska sociologerna Michael Omi och Howard Winants teoretisering av ras som en social gruppkonstruktion i form av vad de kallar en rasformation är central inom amerikansk samhällsvetenskap (Saperstein, Penner & Light 2013). Rasformationer är enligt Omi och Winant "den sociohistoriska process genom vilken raskategorier skapas, levts, omvandlas

och försvinner” (Omi och Winant 1994, s. 55)⁴⁹. De båda forskarna definierar vidare rasifiering som en ”utvidgning av raslig signifikans till en tidigare rasmässigt oklassificerad social relation, social praxis eller *grupp* [min kursivering]” (Omi och Winant 1994, s. 55).⁵⁰ Ytterligare en amerikansk sociolog, Herbert Gans, argumenterar för att alla upptänkliga synliga egenskaper kan användas för att motivera rasifiering och han skriver bland annat följande:

Rasifiering är en process som i allmänhet börjar med ankomsten av nya invandrare, frivilliga eller ofrivilliga, som uppfattas som annorlunda och ovärdiga. Den kan åtföljas av självrasifiering hos de som ägnar sig åt rasifiering. (Gans 2017, s. 433)⁵¹

Omis och Winants och Gans begrepp och definitioner tydliggör att alla invånare i ett visst samhälle är en del av de olika rasifieringsprocesserna. Rasifiering sker i anslutning till sociala relationer där de olika deltagarna kommer överens om vem ”vi” och ”de andra” är, vilket innebär att ”vi” som rasifierar ”de andra” också är en del av rasifieringsprocessen. Det finns också andra sätt att förstå rasifiering men i min studie använder jag mig framför allt av Omis och Winants och Gans förståelse av denna sociala process (Lentin 2008a, 2008b; Miles 1993). Rasifiering syftar inte minst på en process varigenom olika raskategorier skapas och olika icke-vita grupper konstrueras i förhållande till den vita majoriteten (Song 2014, s. 115). Den brittiska sociologen Miri Song (2014) menar att rasifiering är ett begrepp som möjliggör en förståelse av olika interaktioner mellan olika rasliga, religiösa och/eller etniska grupper, och i vilken grad dessa interaktioner kan betraktas som rasistiska. Ali Rattansi (2020) lägger därutöver vikt vid att det finns olika konsekvenser av rasifiering, att rasifiering inte nödvändigtvis innebär att rasifierade betraktas som underlägsna, och att detta med att vara rasifierad inte alltid innebär att de personer som rasifieras upplever rasism och diskriminering. Rasifiering kan även leda till destruktiva uppfattningar om

⁴⁹ ”The sociohistorical process by which racial categories are created, inhabited, transformed, and destroyed.”

⁵⁰ ”The extension of racial meaning to a previously racially unclassified social relationship, social practice or *group* [my italics].”

⁵¹ ”Racialization is also a process, which generally begins with the arrival of new immigrants, voluntary or involuntary, who are perceived as different and undeserving. It may be accompanied by self-racialization on the part of those doing the racializing.”

individer och grupper baserade på idéer om medfödd underlägsenhet, men de kan också verka på en mindre dramatisk och mer vardaglig nivå (Rattansi 2020).

Ovanstående sätt att förstå rasifiering på kan jämföras med hur *Nationalencyklopedin* definierar begreppet rasifiering:

rasifiering, term använd för att understryka att uppfattningen om människor som tillhörande olika raser är en konstruktion snarare än ett biologiskt faktum.

Termen används främst inom samhällsvetenskaplig forskning, se etnisk stereotyp. En rasifierad person är en individ som av omgivningen tillskrivs rastillhörighet. Utifrån sådana konstruerade föreställningar ses andra människors bakgrund eller ursprung som närmast nedärvda biologiska egenskaper. Detta sätt att definiera andra genom upplevda fysiska skillnader kan leda till strukturell diskriminering genom samverkan med exempelvis klasstillhörighet eller kön, se intersektionalitet.

Rasifierade föreställningar påverkar bemötanden i vardagen och präglar synen på de maktrelationer som råder i samhället, på bostadsmarknaden och arbetsmarknaden (Nationalencyklopedin 2020)⁵²

Uttryck som "uppfattning om att människor tillhör olika raser" eller "ses andra människors bakgrund eller ursprung som närmast nedärvda biologiska egenskaper" indikerar att idén om och existensen av "olika raser" ligger till grund för rasifiering enligt *Nationalencyklopedin*. Enligt denna definition kan rasbegreppet tolkas som likvärdigt med termen rasifiering, i motsats till förståelsen av ras som en produkt av rasifiering och att rasifiering konstruerar olika rasgrupper, vilket Omi och Winant och Gans menar. Förvirringen kring och förväxlingen av begreppen rasifiering och etnicitet är likaså tydlig genom referensen till en "etnisk stereotyp". Eftersom *Nationalencyklopedin* anser att "en rasifierad person är en individ som av omgivningen tillskrivs rastillhörighet" så är frågan om det är möjligt att ens tala om rasifiering utan att börja i själva grundbegreppet ras?

Då rasifiering är en process som speglar sociala relationer, argumenterar Gans också för att de som rasifieras även kan avrasifieras och omrasifieras

⁵² Nationalencyklopedin. 2020. Rasifiering.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/rasifiering>

beroende på samhälleliga omständigheter. Det innebär att rasifiering kan vara en utdragen och mer eller mindre konstant process som stigmatiserar en viss grupp över lång tid, men det kan också vara en tillfällig process som utspelar sig under en begränsad tidsperiod. I vilken utsträckning man kan överskrida (*pass* på engelska) eller tona ned (*cover*) sina synliga egenskaper påverkar även huruvida individer upplever rasifiering som en permanent eller tillfällig process (Goffman 1986; Yoshino 2007). Begreppet *passing* syftar vanligtvis på att en minoritetsperson identifierar sig med och presenterar sig som tillhörande den vita majoritetsbefolkningen i ett visst socialt sammanhang medan *covering* refererar till att en person tonar ned sina stigmatiserade egenskaper (Dawkins 2012; Goffman 1986; Yoshino 2007). Klass, kön, ålder, namn och faktorer som religion, språkbruk (inklusive sätt att tala på), livsstil eller sexuell läggning påverkar likaså rasifieringsprocessen eftersom dessa faktorer kan komma i konflikt med vad som anses vara "normalt" inom majoritetssamhället (Anthias, Cain & Yuval-Davis 1993; Collins 2002). Flera svenska studier visar också tydligt att inte minst kön påverkar rasifieringsprocessen (Khosravi 2009; Lundström 2007, 2017; Mulinari 2009; Sawyer 2006). För vissa personer är det dock i det närmaste omöjligt att överskrida sina synliga egenskaper, men det går att tona ned desamma genom att exempelvis byta namn, kläder eller språkbruk.

I detta kapitel definierar jag raslig och etnisk diskriminering som särbehandling baserad på raslig och etnisk grund och rasism som en systemisk samhällsstruktur som också kan uttryckas genom individuella attityder och beteenden (Dovidio, Evans & Tyler 1986; Lentin, 2020). Rasism och diskriminering kan inte existera utan rasformationer och processer av rasifiering, det vill säga konstruktioner av olika rasgrupper i en samhällelig kontext. Jag vill än en gång understryka att rasifiering påverkar individer i olika grad och på olika sätt och inte bara i form av stigmatisering och diskriminering utan ibland också i form av privilegier och makt.

Rasifiering och mångetniska och mångrasliga svenskars identitet

När rasifiering diskuteras finns en tendens att fokusera på minoritetsbefolkningen och därmed inte uppmärksamma hur den vita majoritetsbefolkningen också rasifieras. Forskning om personer med blandat ursprung i olika nationella kontexter visar hur dessa personer rasifieras och

kategoriseras både som en etnisk och raslig majoritet och minoritet (Aspinall & Song 2013; Edwards m.fl. 2012; Osanami Törngren, Irastorza & Rodriguez-Garcia 2019; Rockquemore & Laszloffy 2005). Det är ofrånkomligt att en växande befolkning med blandad bakgrund utmanar och utvidgar traditionella definitioner av vem som är en del av majoritetssamhället och vem som inte är det. Hur dessa personer själva identifierar sig är dock en mer komplex och flytande fråga och det är svårt att mäta detta med hjälp av de traditionella kategorier och begrepp som existerar (Alba, Beck & Sahin 2018; Childs 2018; Deaux 2018; Morning & Saperstein 2018).

Tidigare forskning visar vidare att frågan om huruvida personer med blandat ursprung kan välja sina identiteter och hur de upplever rasifiering beror på en rad olika individuella och kontextuella faktorer. Svenskar med blandat ursprung kan inte minst hamna mellan de dikotomiserade kategorierna "svenskar" och "invandrare" samtidigt som deras erfarenheter kan kasta ljus över hur flytande de båda kategorierna är i praktiken. Dessa personers möjligheter och val att framställa sig själva som tillhörande den ena eller den andra rasliga och etniska gruppen i olika sammanhang ger också en inblick i hur rasifiering fungerar som social process.

Forskning om personer med blandat ursprung i de nordiska länderna, inklusive i Sverige, är dock nästan obefintlig.⁵³ Ett fåtal kvantitativa studier visar att personer med blandat ursprung i Sverige antagligen utsätts för olika typer av rasism och diskriminering i det svenska samhället (Behtoui 2006; Kalmijn 2015; Smith, Helgertz & Scott 2018). Det finns också en handfull kvalitativa studier som utforskar och behandlar personer med blandad identitet i Sverige (Adeniji 2014; Arbouz 2017; Hübinette & Arbouz 2019; Osanami Törngren 2020). I Tobias Hübinettes och Daphne Arbouz (2019) studie som bygger på intervjuer med och texter författade av svenskar med blandat ursprung eller icke-vita blandade framgår det att de i hög grad förhandlar om och upplever sin position som svenskar inom ramen för den vita majoritetsbefolkningens gränsdragningar och normer.

⁵³ Två undantag i Norge och i Danmark är Sandset (2018) och Appel & Singla (2016).

Metod och material

Denna studie är baserad på 21 semistrukturerade intervjuer med svenskar av blandat ursprung varav 15 är kvinnor och 6 män. Intervjupersonerna rekryterades via sociala medier och högskolebaserade nätverk, och urvalsprocessen baserade sig på självidentifiering enligt följande beskrivning: en person som huvudsakligen är uppväxt i Sverige och som har en svensk förälder och en förälder med utländsk bakgrund eller som inte är svensk medborgare. Fem intervjuer genomfördes fysiskt medan de resterande gjordes via Skype eller Facetime med kamerorna på, undantaget en intervju där kameran var avstängd på informantens begäran. Alla intervjuer utfördes på svenska, förutom en som genomfördes på engelska, och varade mellan cirka trettio och nittio minuter.

Genomsnittsåldern för intervjupersonerna låg på 25 år vid intervjutillfället. Två av informanterna är födda i den icke-svenska föräldrarnas ursprungsland och flyttade till Sverige när de var små, men alla intervjuade har det gemensamt att de är uppväxta i Sverige och 17 av dem växte upp i någon av de tre storstadsregionerna. Sex av de intervjuade var av latinamerikanskt-svenskt ursprung, åtta av asiatiskt-svenskt ursprung och fyra av europeiskt-svenskt ursprung, vilket mer eller mindre stämmer överens med den offentliga statistik som finns vad gäller blandäktenskapsmönster i Sverige (Irastorza & Osanami Törngren 2022). Utifrån intervjupersonernas erfarenheter av regelbundna besök i föräldrarnas hemland och deras utbildningsnivå är min tolkning att ingen av dem växte upp i en socioekonomiskt utsatt miljö. Jag är medveten om att socioekonomisk status liksom kön påverkar upplevelser av rasifiering, men i det material som jag har samlat in är det inte möjligt att göra en rättvis analys av hur dessa kategorier har påverkat informanternas upplevelser. Därför fokuserar jag på vad informanterna uttryckte och reflekterade över vad gäller just raslig och etnisk diskriminering och erfarenheter av rasism.

Specifik raslig identifikation anges i de fall då intervjupersoner själva uppgav det. De flesta av informanterna hänvisade till sina föräldrar och till sin blandade bakgrund i enlighet med föräldrarnas ursprungsland, vilket återspeglar dagens officiella praxis i Sverige. Det kunde exempelvis heta att en informant var "halvjapan" på grund av att hens ena förälder är japan och den andra svensk. Intervjupersonerna gav både muntligt och skriftligt

samtycke till att delta i studien. Alla intervjuer spelades in, transkriptionerna vidarebefordrades efteråt till intervjupersonerna för granskning och de namn som här återges utgörs av pseudonymer.

Tabell 1. Informanternas självbenämningar

<i>namn</i>	<i>självidentifikation</i>	<i>tillskriven identitet</i>
Adam	judisk-latino	svensk
Agnes	svensk, halvvis eller mixad	svensk
Alicia	svensk	svensk
Claudia	svensk och italienare, halv- halv	svensk
David	svensk	svensk
Edvin	(primär identifikation med hemstaden)	icke-svensk
Elise	svensk, svensk-etiopier	icke-svensk
Eman	svensk och marockan	arab
Eri	halvjapan och halvsvensk	icke-svensk, icke-vit
Felicia	(en icke-kategoriserande term)	kuban
Hugo	svensk	svensk
Ines	svensk-argentinare	svensk
Jennifer	mixad, halvasiat	asiat
Lucia	svensk	icke-svensk
Mari	halvjapan	asiat, japan
Maria	svensk och roma	icke-svensk
Melinda	mixad	svensk
Mina	svensk, japansk-svensk	icke-vit
Nille	svensk	svensk
Sana	mixad	asiat, icke-vit
Tova	svensk	indian

Blandade svenskars varierande identifikationer

I Tabell 1 sammanfattas hur de 21 informanterna identifierar sig själva. Tabellen indikerar att en blandad identitet i Sverige ofta beskrivs i termer av "halv", "mixad" eller "halv och halv" samt även med hjälp av termer som ligger utanför olika etniska och rasliga konnotationer. Dessa självidentifieringsbeteckningar är både flytande och flexibla och ifrågasätter den binära uppdelningen mellan "svenskar" och "invandrare" som annars gäller i Sverige. Samtidigt upplevde de flesta av informanterna att andra ser på dem

utifrån just den dikotomiserade uppdelningen svensk eller invandrare, och att de ibland beskrivs som icke-vita eller som icke-svenska.

I de efterföljande avsnitten kommer jag att redovisa hur personer med blandat ursprung upplever rasism och om de anser att de tillhör en grupp som diskrimineras i Sverige eller ej. Jag tog inte upp begreppet rasifiering eller termen rasifierad i mina frågor till informanterna, men majoriteten av de intervjuade använde själva dessa ord när de delade med sig av sina erfarenheter av diskriminering och rasism. I relation till begreppet rasifiering framkom en tydlig dikotomi mellan "vita svenskar" respektive "icke-vita invandrare". De erfarenheter som intervjupersonerna med blandat ursprung har av rasifiering kan i stort sett delas upp i tre kategorier: de som upplever att de inte diskrimineras eller rasifieras, de som anser att de inte diskrimineras men anser sig bli rasifierade samt de som menar att de både diskrimineras och rasifieras.

Inte diskriminerad eller rasifierad

När personer med blandat ursprung kan passera som svenskar och deras identitet som svensk inte blir ifrågasatt, upplever de att de inte är diskriminerade eller rasifierade. Det är tydligt att detta med att kunna vara "svensk" uppfattas som att inte rasifieras. De informanter som ingår i denna kategori är oftast av europeisk blandad bakgrund. Hugo, som har en chilensk-spansk-svensk bakgrund, uppfattar inte att han rasifieras eller tillhör en diskriminerad grupp. Han säger att Chile och Spanien är ganska "neutrala" länder på många sätt och att andra varken har en positiv eller negativ bild av hans bakgrund. Hugo är också av blandat ursprung en generation tillbaka, då han är född av två föräldrar som har vuxit upp i Sverige med olika etniska bakgrunder, och han menar att denna hans bakgrund är mer eller mindre normaliserad idag. På samma sätt som Hugo upplever Claudia, som har italiensk-svensk bakgrund, inte heller att hon utsätts för rasifiering och diskriminering.

Det [Italien] är ett coolt ställe, det är Europa. Folk vet mycket om det, folk har rest, shoppat, ätit mat. Det är inget [land] i tredje världen, det är inte ett utvecklingsland. Det är inte ett land där det har varit krig nu. Det är inte ett land där man har en annan hudfärg. Så på det sättet har jag alltid bemötts positivt.

Det som är intressant i båda dessa personers beskrivningar är att de uppfattar sig som "neutrala" i det svenska samhället. När italienare kom till Sverige som arbetskraftsinvandrare och när flyktingar från Chile kom till Sverige, ansågs de dock inte vara "neutrala". Deras neutrala status speglar därmed hur rasifiering kan vara ett temporärt fenomen och hur vissa invandrar- och minoritetsgrupper blir avrasifierade och omrasifierade i relation till den vita majoritetsbefolkningen. David är av amerikansk-fransk-svensk bakgrund, men identifierar sig också som svensk utan att uppleva att han blir ifrågasatt som sådan. Han sade bland annat att "det kommer aldrig upp i ett samtal att jag är annorlunda" och han känner sig hemma i Sverige och uppger att han kan passera som svensk, fransman eller amerikan beroende på var han befinner sig. Detta tyder också på att ett visst etniskt ursprung med tiden kan bli mer symbolisk och egentligen inte betyda särskilt mycket på en social nivå (Okamura 1981; Waters 1990). Men det betyder samtidigt inte att informanter som Hugo, Claudia eller David helt bortser från sin ena förälders migrationsbakgrund. Claudia förklarar det på följande sätt:

Jag har hamnat i konflikter med människor som är främlingsfientliga. "Jävla invandrare fuck dem" säger de. Jag sa att "min pappa är invandrare" när jag var yngre när jag kom in i diskussionen. Men då säger de "ja, men Italien, italienare räknas inte." Då blev jag irriterad. Men det är väl samma sak att bara för att du sätter värde på människor som kommer från länder som du inte tycker är lika bra som andra så säger du att de har mer rätt att komma hit och inte de andra. [...] Jag skulle kunna vara stolt över att jag är halvitalienare men om jag hade varit halviraquier så kanske det inte hade varit samma sak, det tror jag inte.

Claudias ord återspeglar en solidaritet med personer med invandrarbakgrund och inte minst med dem som blir diskriminerade och möter rasism. Liknande känslor av solidaritet delas också av andra intervjuade som kan passera som svenskar. Hugos syster Lucia, som likaså har chilensk-spansk-svensk bakgrund, uppgav att hon har en något mörkare hudfärg än sina syskon och därför har utomstående oftare frågat henne "var kommer du egentligen ifrån?". Lucia har upplevt att subtila skillnader i hudfärg kan väcka frågor om hennes tillhörighet, men hon har samtidigt personligen inte utsatts för diskriminering eller mött någon orättvis behandling på grund av sin bakgrund.

Lucia berättar vidare om hur hon känner att hon vill stå upp mot dem som agerar rasistiskt, för även om hon själv identifierar sig som svensk så ser hon

sig som "annorlunda" än majoritetssvenskarna. Hon är tydlig med att hon har befunnit sig i obekväma situationer på grund av att hon aktivt tar ställning mot de som missgynnar andra på raslig eller etnisk grund. Hon bär också med sig erfarenheter av att få frågan var hon kommer ifrån.

Även om jag inte är en del av gruppen [rasifierade och diskriminerade], skulle jag säga att jag är invandrare på grund av att det ligger i mitt förflutna, i min bakgrund [...] Så jag tar illa upp när någon säger så [att invandrare är dåliga] även om det inte var riktat mot mig.

Det framgår av intervjupersonernas berättelser att begreppet "invandrare" rasifierar en grupp människor på ett negativt sätt. De informanter som introducerats under denna första kategori ser sig dock inte själva som rasifierade utan de avrasifieras för att de uppfattas som "svenskar" och inte som "invandrare". Denna avrasifieringsprocess speglar hur de intervjuade svenskarna med blandad bakgrund kan passera som svenskar och som en del av den vita majoritetsbefolkningen. Det är emellertid uppenbart att de visar solidaritet med andra som utsätts för rasism och de kan identifiera sig med dessa "andra" trots att det innebär en risk att omrasifieras som "invandrare".

Inte diskriminerad men rasifierad

Flera av de intervjuade svenskarna med blandat ursprung ansåg att de inte diskrimineras, men att de samtidigt upplever rasifiering. Dessa informanter förstod ordet diskriminering som en negativ konsekvens av rasifiering, medan de med rasifiering syftade på att de tillskrivs en raslig identitet som "icke-svensk" utifrån synliga skillnader i form av namn eller utseende. Melinda, som har kosovoalbansk-svensk bakgrund, upplever till exempel att hon passerar som svensk och vanligtvis inte blir rasifierad fram till dess att omgivningen noterar hennes efternamn som markerar hennes minoritetsbakgrund. Hon har tidigare fått höra "f *** ing alban" när personer har fått veta hennes efternamn men efter att hon ändrade det till ett mer "neutralt" efternamn har hon inte upplevt detta. Melindas namnbyte pekar på att hon blir rasifierad när hon berättar om sin blandade bakgrund och avrasifierad på grund av att hon har bytt efternamn, och därmed omrasifierad som "svensk" samtidigt som risken för omrasifiering kvarstår om namnbytet avslöjas. Ines, som har argentinsk-svensk bakgrund, delar Melindas upplevelse av att kunna passera som svensk men rasifieras på grund av sitt namn. Melindas och Ines

erfarenheter visar hur alla typer av synliga attribut påverkar rasifieringsprocessen. Ines upplever att hon tillskrivs stereotypa egenskaper som "sexuell", "arg" och "emotionell" som latinamerikanska kvinnor förväntas ha, men hon anser samtidigt att latinamerikaner, inklusive hon själv, i allmänt inte diskrimineras längre i det svenska samhället.

Intervjuare: Skulle du säga att du tillhör en grupp som är diskriminerad i Sverige?

Ines: Nej, jag vet faktiskt inte riktigt. Jag tror inte att latinamerikanska kvinnor generellt är en speciellt utsatt grupp eftersom det handlar om hierarki, även graderna i hierarkin. Eftersom det kom jättemycket latinamerikaner fram tills början av 90-talet, sedan dess har det inte kommit några stora volymer, så känns det som att latinamerikaner i Sverige har urvattnats lite. Om det finns nya grupper blir man irriterad på [dem] och latinamerikaner ses som normala på ett annat sätt i det svenska samhället.

Exemplet med Ines indikerar att latinamerikanerna rasifierades åtminstone fram till 1990-talet, men att de numera över lag har avrasifierats och möjligen eftersom det idag inte finns särskilt många nyanlända invandrare från Latinamerika. Hennes argument speglar ett resonemang som säger att invandring av en ny grupp kan vara en av orsakerna till både rasifiering och avrasifiering. Dessutom menar Ines att latinamerikaner kan förhålla sig till sin bakgrund på ett mer symboliskt sätt. En annan informant med latinamerikansk bakgrund, Agnes, har också upplevt exotifiering och sexualisering i egenskap av att vara en latinamerikansk kvinna i de fall när hennes bakgrund avslöjas. Agnes förklarar samtidigt att hon passerar som svensk och därför anser hon att hon personligen inte upplever någon rasism. Men hon är också tydlig med att latinamerikaner som grupp fortfarande ibland kan utsättas för diskriminering. Både Ines och Agnes är överens om att de är en del av den samtida rasformationen latinamerikaner men att rasifiering inte alltid leder till upplevd rasism.

Ines och Agnes är inte de enda kvinnliga intervjupersonerna som har upplevt rasifiering i form av exotifiering och sexualisering. Sana, som har japansk-svensk bakgrund, berättade på ett liknande sätt om sina erfarenheter av att bli exotifierad och om att det finns en sexualiserad stereotyp av asiatiska kvinnor.

Just som jag sa innan att det östasiatiska utseendet bär på väldigt mycket föreställningar. Då tänker jag på, för män är det det feminiserade, tydliga stereotyper

och [...] eftersom jag koddas som kvinna så det finns föreställningar om att de [asiatiska kvinnor] är väldigt små, nätta och superfeminina.

Mina, som också har japansk-svensk bakgrund, upplever hur hon rasifieras som asiat på olika sätt beroende på vilken av hennes föräldrar som hon är i sällskap med. Medan Mina upplever att hon rasifieras som enbart asiatisk när hon är med sin japanska mamma, så påverkas rasifieringen tydligt av hennes könstillhörighet när hon är med sin svenska pappa.

När jag var 16 eller nåt, har jag ett minne av att jag har varit ute på en restaurang och jag var med min pappa. Och servitrisen ville inte kolla på mig, och de bredvid pratade om att jag var pappas hora. När jag var ensam med pappa när jag var 16 år och min pappa var närmare 50 upplevdes det som att jag var en prostituerad kvinna från Ostasien. Det var jättejobbigt när jag var 16 och det blev mer eller mindre nervöst för mig och min pappa på ett visst sätt. Det är skillnad jämfört att vara med min mamma, då är jag helt plötsligt bara en asiat.

Kring en tredjedel av de intervjuade var av asiatiskt ursprung och majoriteten av dem sade att de inte diskrimineras men delade ändå med sig av erfarenheter av rasifiering. Nils, som har japansk-svensk bakgrund, är medveten om att det förekommer rasism mot asiater men hävdar att han i allmänhet ändå tas för att vara svensk.

Jag vet att det skulle varit okunnigt av mig att [säga att] jag inte tillhör en grupp som diskrimineras men jag känner att jag är oerhört privilegierad i den gruppen. Det är min känsla att, som jag sa, att jag upplever att jag utsatts för väldigt lite rasism. Men jag vet att till exempel mina syskon har utsatts mycket, mycket mer.

Jennifer, som har kinesisk-malaysisk-finsk-svensk bakgrund, delar också känslan av att vara privilegierad på ett liknande sätt:

Det finns, jag tror att det finns många grupper som är diskriminerade, känner jag. Det är klart att man inte är 100 procent svensk liksom så. Att man tillhör en minoritet till en viss del. Men jag ser mig inte som diskriminerad.

I sammanhanget nämns ibland även informanternas syskon i de fall när de uppger uppvisa mer synliga fenotypiska skillnader i relation till den vita majoritetsbefolkningen och ibland också rasifierade vänner. När Agnes exempelvis berättar om sina erfarenheter av att bli rasifierad i form av sexualisering och exotifiering så säger hon att hon samtidigt inte kan jämföra

sina erfarenheter med personer av blandat ursprung som har en svart förälder.

Jag vet inte om du har pratat med någon som är mixad svart. För att där är det, folk som är mixad svart [bakgrund], [deras hudfärg] syns oftare. I alla fall, folk som jag känner, då ifrågasätts deras svenskhet. Det var ju för att de är svenska och det blir en tydligare kontrast, de som är mixad svart och vit person [bakgrund] och mixade person som jag [som kan tas för vita].

Edvin, som har fransk-svensk-koreansk bakgrund, säger på ett liknande sätt att "jag har en väldigt nära vän som är svart, och de saker hon säger till mig är saker som jag aldrig har upplevt under hela mitt liv". Jämförelser med svarta personer eller med personer från Mellanöstern är ett återkommande tema, och antagligen då dessa båda grupper uppfattas som att de utsätts för mest rasism i Sverige. Sana, som har japansk-svensk bakgrund, säger exempelvis följande:

Jag vet att jag i vissa sammanhang verkligen [kan] passera [som svensk] att jag inte alls är på samma sätt utsatt som en svart person eller som en person som nu kommer från Syrien till Sverige. Jag har helt andra privilegier.

Eri, som likaså har japansk-svensk bakgrund, jämför sig också med andra personer med bakgrund i Mellanöstern:

Jag tror att man ser mig som svensk och blandad. Alltså, jag tror att man ser mig mer som svensk om man jämför [mig] med nån från Iran som har föräldrar som har kommit hit på samma sätt som min pappa, [men] för att som asiat så det är ändå lite mer liksom högstatus än kanske om jag kommer från Mellanöstern eller nåt annat. Så jag tror att jag kan smälta in mer som svensk än andra som har en förälder nån annanstans ifrån. Men jag tror fortfarande att ja, man ser mig som mixad liksom eller andra generationens invandrare.

Eris utsaga visar hur olika sätt att bli rasifierad påverkar olika minoritetsgrupper. Eri jämför sig själv med andra grupper och rasifiering upplever hon som något "positivt" snarare än som något negativt på grund av en "högre status". Denna "positiva" rasifiering följer av att informanterna uppfattas som "asiater". Sana, som har japansk-svensk bakgrund, delar också denna upplevelse av rasifiering som innebär att tillskrivas den "positiva" stereotypen att vara duktig i skolan, och särskilt i matematik. Sana är tydlig

med att hon är icke-vit men hon säger samtidigt att hon inte blir diskriminerad:

[...] Jag tillhör alltså absolut en icke-vit grupp och icke-vita diskrimineras i samhället. Definitivt [tillhör jag] gruppen icke-vita, liksom att jag ingår i gruppen kvinnor. Men [dessa grupper] är också väldigt heterogena [...] Som jag sa tänker jag ändå att ostasiater och inte minst japaner också har en särskild status. Så inom "invandrarskapet" så tror jag inte att jag tillhör en diskriminerad grupp.

Även om den rasifiering som asiater upplever ofta verkar innebära "positiva" stereotyper, påverkar rasifieringen ändå informanterna på ett negativt sätt. Mina, som har japansk-svensk bakgrund, får ibland kommentarer som markerar och särskiljer henne från andra "svenskar". I hennes berättelse går det att urskilja en rasifieringsprocess där vissa etniska och kulturella idéer tillskrivs henne för att hon har japansk bakgrund:

Det de säger till mig om Japan är bra saker och det är komplimanger [...] Det är komplimanger till mig om att jag kan något om Japan vad det nu är, att de har varit i Japan eller de gillar Japan eller de menar det här är en komplimang till dig. Och på det sättet att det [att jag är japansk] blir representativt på något sätt. Det är därför jag undviker det [samtal om Japan]. Det är väldigt jobbigt.

Edvin berättar om kontrasten mellan hur han blir "positivt" rasifierad som asiat och "negativt" rasifierad som en "brun person" vilket visar hur han upplever olika former av rasifiering och omrasifiering:

När de [folk] får höra att jag är en asiat, [de säger] jaha det är därför du är så bra på den här grejen. Därför du är bra på spel, [inte för att] jag spelade mycket som gör att jag är bra på TV-spel. Sånt där. "Hur kunde du få så dåligt betyg på matteprovet? Du är korean. Det är klart att du ska vara bra på det". Jag hatar matte säger jag, "Va? Hur kan du göra det?" Du vet. [...] Samtidigt blir jag stoppad av civilpolis för att jag passade [in] i en viss profil när de letade efter en person som har ett helt annat ursprung än vad jag har bara för att jag ser ut som den här personen.

Jennifer tar också upp komplexiteten och problemet med att tillskrivas "positiva" stereotyper vilket leder till att rasism mot asiater inte tas på allvar och knappt ens ses som uttryck för rasism. Hon är inte minst medveten om att rasifiering fungerar på olika sätt beroende på vilken rasgrupp det handlar om.

Jag tror att som asiat, halvasiatisk dessutom, så utsätts man inte så jättemycket för diskriminering jämfört med andra grupper, om man skulle säga, [t.ex.] svarta eller muslimer eller arabisktalande. På så sätt har man ändå tur men det förekommer en hel del kränkningar. Mycket skämt, Asian jokes [...] Jag har försökt att säga att jag inte tycker det är kul, då tycker de att jag är tråkig. [...] De tycker inte att det är rasism, de tycker bara att det är kul.

Erfarenheten att rasism mot asiater inte tas på allvar uttrycks också i intervjun med Sana som även tar upp hur sådana rasifierande kommentarer internaliseras.

Det är fortfarande okej att säga, "jag har så himla fula ögon, det är så sneda" typ sådär. Eller som att överhuvudtaget få säga att "asiater har sneda ögon" är ingenting som folk hajar till för, utan det får bara gå förbi. Medan om någon har sagt någonting om en svart person då hade det inte varit okej för att då hade varit stopp, rasism här. Att det fortfarande går att skämta jättemycket om östasiater i Sverige och att det går folk förbi.

De ovanstående exemplen indikerar att rasifiering sker på olika sätt och delvis beror på hur "annorlunda" och "oönskade" de rasifierade uppfattas vara. I samband med dessa processer blir det uppenbart att hierarkier skapas mellan olika rasgrupper i samhället. Kvinnor med blandat latinamerikanskt och asiatiskt ursprung återkommer i intervjuerna till intersektionaliteten mellan kön och ras och att rasifiering sker i form av sexualisering och exotifiering. Vidare framkommer det att rasifiering av asiater upplevs som mer "positivt", men de "positiva" stereotyperna har samtidigt tydligt negativa konsekvenser för de som rasifieras som asiater även om det inte alltid leder till diskriminering.

Diskriminerad och rasifierad

Kring en tredjedel av de intervjuade uttryckte specifikt att de tillhör en grupp som blir rasifierad och delade samtidigt med sig av erfarenheter av rasism och diskriminering. Dessa erfarenheter omfattar negativ särbehandling och rasism som tar sig både systemiska och individuella uttryck. Tova, som har finsk-indisk-svensk bakgrund, säger att hon diskrimineras som en "icke-privilegerad" och "icke-vit" person. Eman, som har marockansk-svensk bakgrund, betonar att han ses som "arab". Både Tova och Eman är öppna med att det handlar om hur de ser ut och Eman säger följande:

Situationer där jag har blivit hotad [...] Det behöver inte vara så [alltid] att det har varit [någon] som uttryckligen behandlat mig rasistiskt. Jag tror det handlar om hur jag ser ut. Det är ofta helt orelaterat, det kan vara såna saker [jag] känt när jag är i Östermalm där det är väldigt konservativt. Jag har bara gått där och nån äldre herre följer efter mig och säger att jag ska gå. I såna hotfulla situationer har jag alltid trott att det kan handla om att jag ser annorlunda ut.

Felicia, som har kubansk-finsk-svensk bakgrund, och Elise, som har etiopisk-svensk bakgrund, har båda blivit utsatta för att benämnas med det svenska n-ordet. Elise identifierar sig som svensk, samtidigt som hon identifierar sig som afrosvensk och hon upplever regelbundet rasism och diskriminering. Hon berättade om flera incidenter baserade på att hon blir rasifierad som en svart person och har bland annat kallats "apa" på bussen och på en arbetsplats jämfördes hon med en skådespelare "som spelade en slavroll". Maria, som har polsk-svensk-romsk bakgrund, och som ser sig som rom upplever diskriminering inte bara som incidenter hon själv upplever, utan också som en del av hela hennes familjehistoria. Marias identifikation med familjens historia visar hur en individ kan bära erfarenheter av rasism över generationer genom berättelser som traderats inom släkten. Maria och Eman har vidare båda upplevt att vakter har följt efter dem när de är ute och handlar och de har båda blivit kallade för olika rasord eller öknamn av okända personer i det offentliga rummet. I Emans fall, vilket framgår av citatet här ovan, sker detta baserat på hans arabiska ursprung medan det i Marias fall är baserat på hennes klädstil som rom liksom på andra synliga uttryck för hennes romska identitet.

De intervjuade personerna av blandat asiatiskt ursprung möter likaså stereotyper men som vi tidigare har sett uppger många av dem att de inte har upplevt diskriminering. Mari, som har japansk-svensk bakgrund, menar dock att den rasifiering som hon upplever är en del av rasismen mot asiater i stort som finns i Sverige. Hon har kallats "tjing tjong" och "kines" upprepade gånger under uppväxten, vilket har påverkat hur hon ser på sig själv idag:

Det är såna små vardagliga saker också ibland när man träffar folk som uttrycker sig klumpigt om Asien eller att man är från Asien och så. Det händer väl då och då men det är kanske mer nu jag har blivit bättre på att hantera såna saker än vad jag var för några år sedan. Då blev jag mycket mer ledsen.

Hon berättar också att en professor blandade ihop henne med en annan asiatisk student under en hel termin när hon studerade på ett universitet samt att hon upplever vardagsrasism som asiat.

Flera av informanterna har vidare upplevt att deras föräldrar har utsatts för diskriminering såsom att ingen har velat sitta bredvid den icke-vita föräldern på en buss, att den icke-vita föräldern har benämnts med pejorativa uttryck eller att personer skriker efter dem på gatan. Mina, som har japansk-svensk bakgrund, upplever ibland rasism när hon är med sin mamma som inte talar flytande svenska. Mina har kallats "tjing tjong" och fått höra "nihao" efter sig, men hon har samtidigt aldrig hört någon säga "åk hem!" till henne, vilket hennes japanska mamma har utsatts för. Även om båda rasifieras som asiater, visar det att det finns olika grader av att rasifieras som asiat beroende på hur omgivningen tolkar de skillnader som föreligger i form av brytning eller utseende. Konsekvenserna av att bli rasifierad varierar men det är ändå tydligt att erfarenheterna sträcker sig över generationsgränserna.

Slutord

Är då dagens Sverige färgblind och fritt från ett rastänkande? I de föregående avsnitten framgår det att svenskar med blandat ursprung blir rasifierade på olika sätt. Erfarenheterna av rasifiering varierar dock beroende på vilken typ av etnisk och raslig bakgrund intervjupersonerna har, och rasifieringen sker på olika sätt beroende på i vilken kontext de befinner sig i. När de fenotypiska utseendedragen ligger till grund för rasifieringen är det inte möjligt att undvika tillskrivningen av stereotyper, och konsekvenserna av rasifiering blir då påtagliga. I de fall där svenskar med blandat ursprung kan passera som vita svenskar kan de själva välja att ge uttryck för sin blandade bakgrund. Även när personer med blandat ursprung kan passera som en del av den vita majoritetsbefolkningen i Sverige kan andra synliga drag som namn eller klädsel ligga till grund för rasifiering. I flera intervjupersoners erfarenheter framkommer också en tydlig intersektionalitet mellan kön och ras, vilket innebär att det finns olika sätt att rasifieras på beroende på könstillhörighet.

Enligt Omi och Winants teori om rasformationer förstärks rashierarkier genom ömsesidiga processer på makro- och mikronivån. Omi och Winant menar att diskriminering och rasism på den strukturella nivån har konsekvenser för de olika individernas identifikation som i sin tur ligger till

grund för skapandet av kollektiva identiteter. Många av de upplevelser av rasifiering som de intervjuade svenskarna med blandat ursprung berättade om går att relatera till varandra och skapar tillsammans en samling erfarenheter som återspeglar olika rasformationer och i det samtida svenska samhället.

Intervjupersonerna förstod rasifiering som en process där människor kategoriseras som annorlunda än den vita svenska majoritetsbefolkningen. Deras förståelse av ordet återspeglade vidare den svenska definitionen av rasifiering sådan den framgår i *Nationalencyklopedin*: "En rasifierad person är en individ som av omgivningen tillskrivs rastillhörighet". Den svenska definitionen av rasifiering är tvetydig gällande den vita majoritetens "rastillhörighet" och osynliggör alla som befinner sig i "omgivningen" och som utövar rasifiering, och detta gäller särskilt rasifieringen av vita majoritets-svenskar. De intervjuade svenskarna med blandat ursprung uppfattade sig själva som rasifierade när de rasifierades som icke-vita baserat på deras utseenden eller namn, men när de passerade som svenskar ansåg de sig inte vara "rasifierade".

Det framgick också av intervjuerna att rasifiering inte alltid medför sämre positioner i samhället som i sin tur automatiskt leder till upplevelser av rasism och diskriminering. Beroende på raslig och etnisk bakgrund har de intervjuade svenskarna med blandat ursprung blivit medvetna om sin ickevithet genom upprepade upplevelser av både "positiva" och "negativa" former av rasifiering. Många av intervjupersonerna uttryckte samtidigt att de inte är diskriminerade och inte har upplevt rasism. När intervjupersonerna specificerade sina erfarenheter av diskriminering kännetecknades dessa ändå av handlingar, ord och beteenden gentemot dem som fick negativa konsekvenser och som berodde på deras rasliga och etniska bakgrund. Men oavsett om rasifieringen tar sig positiva eller negativa uttryck är effekterna av rasifieringsprocesserna vad gäller de enskilda individernas känslor djupgående och påverkar självbilden för svenskar med blandat ursprung.

Genom att ordet ras undviks i dagens Sverige och rasifiering i stället används som ett slags ersättningsord för ras men utan att det förs en explicit och offentlig diskussion om de olika rasformationer som hela tiden pågår i samhället döljs det faktum att vi alla är en del av rasifieringsprocesserna. Genom att å ena sidan blunda för begreppet ras och undvika att tala om olika

rasgrupper och rasminoriteter och å andra sidan använda begreppen rasifiering och rasifierade riskerar vi att lösa upp kopplingen mellan den individuella och strukturella nivån vad gäller rasformationernas konsekvenser. För att på djupet kunna förstå upplevelser av rasifiering och den pågående formeringen av olika kollektiva identiteter är det därför viktigt att hela tiden konfrontera det färgblinda Sverige.

Referenser

- Adeniji, A. (2014). Searching for words: Becoming mixed race, black and Swedish. I McEachrane, M. (red.) *Afro-Nordic landscapes. Equality and race in Northern Europe*. New York: Routledge, ss. 169–181.
- Alba, R., Beck, B. & Sahin, D. B. (2018). The U.S. mainstream expands – again. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(1), 99–117.
- Anthias, F., Cain, H. & Yuval-Davis, N. (1993). *Racialized boundaries: Race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London: Routledge.
- Appel, H. B. & Singla, R. (2016). Mixed parentage. Negotiating identity in Denmark. I Seeberg, M. L. & Goździak, E. M. (red.) *Contested childhoods. Growing up in migrancy*. Cham: Springer, ss. 139–157.
- Arbouz, D. (2017). Multirasial identitet på tvärs med den svenska vithetens rasiala inramning. I Hübinette, T. (red.) *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag*. Lund: Studentlitteratur, ss. 201–214.
- Aspinall, P. & Song, M. (2013). *Mixed race identities*. New York: Springer.
- Behtoui, A. (2006). *Unequal opportunities. The impact of social capital and recruitment methods on immigrants and their children in the Swedish labour market*. Linköpings universitet: Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier.
- Broberg, G. (1995). *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*. Lunds universitet: Avdelningen för idé- och lärdoms historia.
- Broberg, G. & Tydén, M. (2005). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Brubaker, R. (2016). *Trans: Gender and race in an age of unsettled identities*. Princeton: Princeton University Press.
- Childs, E. C. (2018). Critical mixed race in global perspective: An introduction. *Journal of Intercultural Studies*, 39(4), 379–381.
- Collins, P. H. (2002). *Black feminist thought. Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.

- Dawkins, M. A. (2012). *Clearly invisible. Racial passing and the color of cultural identity*. Waco: Baylor University Press.
- Deaux, K. (2018). Ethnic/racial identity: Fuzzy categories and shifting positions. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 677(1), 39–47.
- Dovidio, J. F., Evans, N. & Tyler, R. B. (1986). Racial stereotypes: The contents of their cognitive representations. *Journal of experimental social psychology*, 22(1), 22–37.
- Edwards, R., Ali, S., Caballero, C. & Song, M. (2012). *International perspectives on racial and ethnic mixedness and mixing*. London: Routledge.
- Gans, H. J. (1979). Symbolic ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*, 2(1), 1–20.
- Gans, H. J. (2017). Racialization and racialization research. *Ethnic and Racial Studies*, 40(3), 341–352.
- Goffman, E. (1986). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon & Schuster.
- Hübinette, T. & Arbouz, D. (2019). Introducing mixed race Sweden: A study of the (im)possibilities of being a mixed-race Swede. *Culture and Empathy. International Journal of Sociology, Psychology, and Cultural Studies*, 2(2), 138–163.
- Hübinette, T. & Lundström, C. (2020). *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam.
- Irastorza, N. & Törngren, S. O. (2022). Melting pot or salad bowl? An overview of mixed families in Sweden. *Journal of Critical Mixed Race Studies*, 1(2), 105–128.
- Kalmijn, M. (2015). The children of intermarriage in four European countries. Implications for school achievement, social contacts, and cultural values. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 662(1), 246–265.
- Kalonaityté, V., Kawesa, V. & Tedros, A. (2007). *Att färgas av Sverige. Upplevelser av diskriminering och rasism bland ungdomar med afrikansk bakgrund i Sverige*. Stockholm: Ombudsmannen mot etnisk diskriminering.
- Khosravi, S. (2009). Displaced masculinity. Gender and ethnicity among Iranian men in Sweden. *Iranian Studies*, 42(4), 591–609.
- Lentin, A. (2008a). Europe and the silence about Race. *European Journal of Social Theory*, 11(4), 487–503.
- Lentin, A. (2008b). *Racism. A beginner's guide*. Oxford: Oneworld.

- Lentin, A. (2020). *Why race still matters*. Cambridge: Polity Press.
- Lundström, C. (2007). *Svenska latinas. Ras, klass och kön i svenskhetens geografi*. Göteborg: Makadam.
- Lundström, C. (2017). The white side of migration: Reflections on race, citizenship and belonging in Sweden. *Nordic Journal of Migration Research*, 7(2), 79–87.
- Masuoka, N. (2017). *Multiracial identity and racial politics in the United States*. Oxford: Oxford University Press.
- Miles, R. (1993). *Racism after "race relations"*. London: Routledge.
- Morning, A. & Saperstein, A. (2018). The generational locus of multiraciality and its implications for racial self-identification. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 677(1), 57–68.
- Mulinari, D. (2009). Women friendly? Understanding gendered racism in Sweden. I Melby, K. & Carlsson Wetterberg, C. (red.) *Gender equality and welfare politics in Scandinavia. The limits of political ambition?* Bristol: Policy Press, ss. 167–182.
- Okamura, J. Y. (1981). Situational ethnicity. *Ethnic and Racial studies*, 4(4), 452–465.
- Omi, M. & Winant, H. (1994). *Racial formation in the United States. From the 1960s to the 1990s*. New York: Routledge.
- Osanami Törngren, S. (2019). Talking color-blind: Justifying and rationalizing attitudes toward interracial marriages in Sweden. I P. Hervik (red.) *Racialization, racism, and anti-racism in the Nordic countries*. Cham: Palgrave Macmillan, ss. 137–162.
- Osanami Törngren, S. (2020) Challenging the "Swedish" and "immigrant" dichotomy: How do multiracial and multi-ethnic Swedes identify themselves? *Journal of Intercultural Studies*, 41(4), 457–473.
- Osanami Törngren, S. (2022). Understanding race in Sweden: The racialisation and deracialisation of multiethnic and multiracial Swedes. *Nordic Journal of Social Research*, 13(1), 51–66.
- Osanami Törngren, S, Irastorza, N. & Rodriguez-Garcia, D. (2019). Understanding multiethnic and multiracial experiences globally: Towards a conceptual framework of mixedness. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(4), 763–781.
- Rattansi, A. (2020). *Racism: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Rockquemore, K. & Laszloffy, T. A. (2005). *Raising biracial children*. Lanham: AltaMira Press.

- Roth, W. D. (2018). Unsettled identities amid settled classifications? Toward a sociology of racial appraisals. *Ethnic and Racial Studies*, 41(6), 1093–1112.
- Sandset, T. (2018). *Color that matters: A comparative approach to mixed race identity and Nordic exceptionalism*. London: Routledge.
- Saperstein, A., Penner, A. M. & Light, R. (2013). Racial formation in perspective: Connecting individuals, institutions, and power relations. *Annual Review of Sociology*, 39, 359–378.
- Sawyer, L. (2006). Racialization, gender, and the negotiation of power in Stockholm's African dance courses. I Clarke, K. M. & Thomas, D. A. (red.) *Globalization and race: Transformations in the cultural production of blackness*. Durham: Duke University Press, ss. 316–334.
- Smith, C. D., Helgertz, J. & Scott, K. (2018). Time and generation: Parents' integration and children's school performance in Sweden, 1989–2011. *European Journal of Population*, 35(4), 719–750.
- Song, M. (2014). Challenging a culture of racial equivalence. *The British Journal of Sociology*, 65(1),
- Waters, M. C. (1990). *Ethnic options: Choosing identities in America*. Berkeley: University of California Press.
- Yoshino, K. (2007). *Covering: The hidden assault on our civil rights*. New York: Random House.

I 3. En hockeyindians uppkomst och fall

Jeff Werner

Inledning

Sommaren 2020 meddelade det svenska hockeylaget Frölunda att de efter pågående säsong skulle välja en ny logga och pensionera indianen som de haft på matchtröjorna sedan 1995. Beskedet väckte relativt lite uppmärksamhet, kanske för att det betraktades som ett väntat steg att ta för storklubben från Göteborg. Hundratals andra klubbar, främst i Nordamerika, har fattat liknande beslut de senaste decennierna. På andra sidan Atlanten har kritiken från urfolksorganisationer mot idrottsklubbers appropriering av deras namn och kulturuttryck framförts sedan länge. Till slut ville inte politiker, sponsorer och annonsörer förknippas med nattståndna rasstereotyper och en rensning av stötande och sårande uttryck har skett.

I denna essä ska den västsvenska hockeyindians uppkomst och fall undersökas i intersektion med vithet, genus och ålder i syfte att fördjupa förståelsen av hur denna rasstereotyp bruka(t)s och förhandla(t)s i Sverige. En central fråga är: Vad kan förklara att indianen har kunnat fortsätta användas under 2000-talet i en tid när nästan alla andra rasstereotyper försvunnit ur idrotts- och populärkulturen? Ett antagande är att indianens sena inträde på hockeyrinken kan förstås som kopplat till beslutsfattarnas kön och ålder vilket gör det nödvändigt att kartlägga dem som tog beslutet om att införa en indian som logga. Av stor vikt blir även den populärkulturella användningen av indianer i Sverige under beslutsfattarnas formativa år. Indianens lika sena utträde (den pensionerades först 2022) förefaller också vara värt att reflektera över. Varför var det så svårt att ersätta indianen, trots att den blev en allt större belastning för klubben?

Under 2010-talet fördes flera diskussioner om "kulturell appropriering", det vill säga situationer där majoritetsbefolkningen använder kulturuttryck från underordnade grupper. I svenska medier användes det första gången med anledning av Miley Cyrus twerk 2013 och – mer relevant för denna text – om när hockeylegendaren Börje Salming lät sig fotograferas som Sitting Bull 2014. Betydelsen av dessa diskussioner och de än mer omfattande i

Nordamerika tycks endast mycket långsamt ha gått upp för Frölundas styrelse. För att besvara ovanstående frågor och förstå indianens in- och uttåg ska i det följande loggan presenteras, en bild av indianstereotypen och dess genomslag i Sverige tecknas och svenska föreställningar om Vilda västern och cowboys och indianer presenteras. Denna bakgrundsteckning ligger sedan till grund för en analys av de olika turerna kring Frölundas logotyp.

Källmaterialet är omfattande. Det består av hundratals västernfilmer och dito TV-serier varav en del behandlades i *Medelvägens estetik* (Werner 2008), serietidningar och pojkböcker (Werner 2021), tusentals nyhetsartiklar om Frölunda Hockey och omvandlingen av Elitserien (insamlade via Mediarkivet och Svenska dagstidningar), leksaker och samlarobjekt på museer och auktionssajter (på grund av pandemin huvudsakligen inhämtade digitalt via exempelvis digitaltmuseum.se och Tradera) och medverkan i Facebookgrupper som liksom jag själv supportar Frölunda Hockey.

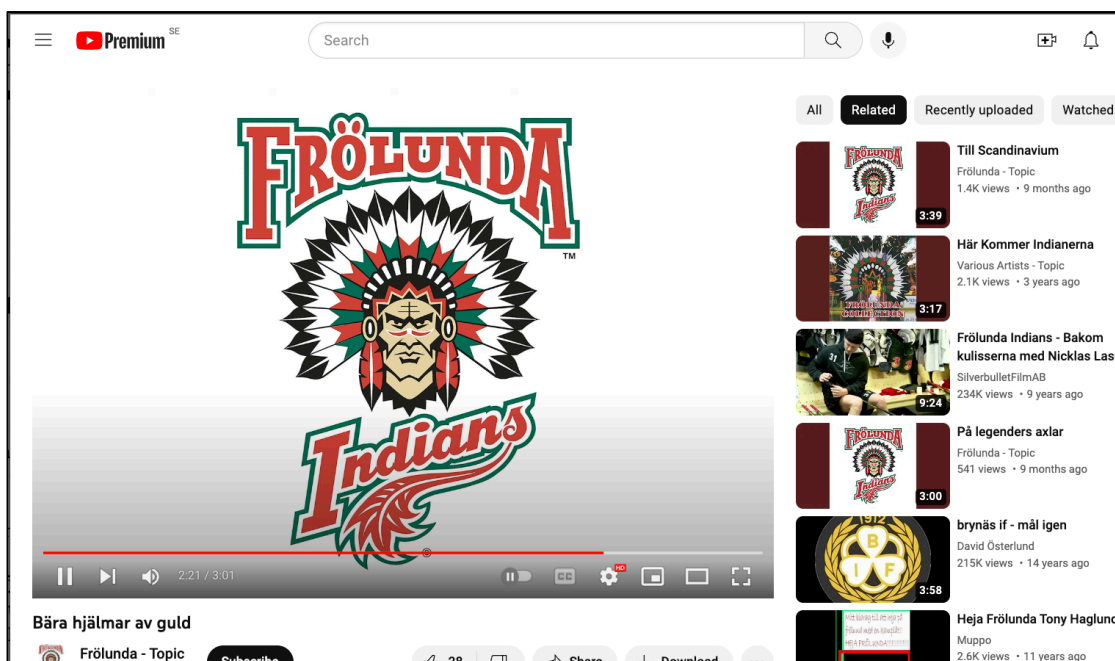
Det mesta av forskningen om indianstereotyper har bedrivits i USA på amerikanskt material men under senare år har även tyska forskare lämnat betydelsefulla bidrag. (Lutz, Strzelczyk & Watchman 2020) Det omfattande tyska intresset för "indianer" under olika regimer i såväl öst som väst har förmodligen haft stor påverkan på Sverige, såväl i form av Karl Mays böcker som översattes redan i början av seklet som 1960-talets tyska filmer om Winnetou som visats på svensk bio och tv. En intressant utställning på ämnet visades i Rostock – Ost / Western 2021. Den pekar på att slutsatser utifrån en amerikansk kontext inte är direkt överförbara på andra länder utan att föreställningar om Vilda Västern och dess protagonister fyller olika funktioner på olika platser och i olika tider.

Loggan

Frölunda Indians tidigare logga utgjordes av en symmetrisk, stiliserad indianhövding, avbildad *en face*. Anletsdragen var markerade med skarpa former vilket bidrog till att ge honom ett krigiskt utseende. Han var krigsmålade och bar förutom huvudbonad även fjädrar i öronen. Förutom Frölundas färger rött och grönt, och teckningens vitt och svart, hade hövdingen en beige hudton. Eftersom endast huvudet avbildades låg koncentrationen på blicken och ansiktsuttrycket. Denna logga användes på

matchtröjor och puckar samt på diverse prylar som sålde till supportrarna. Dessutom gjorde spelarna entré genom en portal utformad som loggan.

Frölundas indian uttryckte aggressivitet och maskulinitet. Valet hade sannolikt med identitet att göra. Sedan 1960-talet har klubben förknippats med fysisk hockey. I diskussionen om indianens vara kommer således två identitetspolitiska aspekter i konflikt med varandra: supportrarnas och de amerikanska urfolkens. Först något om användandet av "indian" i texten. Det syftar på den studerade stereotypen inte verklighetens amerikanska urfolk. När så är tillämpligt kommer jag att använda stam- eller nationstillhörighet. De urfolk som kollektivt benämns "indianer" uppfattar sig inte som *ett* folk, utan definiera sig som navajo, cherokee och apache med mera, även om de också är termer som har koloniala rötter.

Indianlogotypen blev med tiden populär bland lagets supportrar. På bilden syns ett skärmsklipp från en supportervideo på YouTube där logotypen används som visuellt ackompanjemang till en supporterlåt, "Bära hjälmar av guld".

Indianstereotypen

De folk som levde på den nordamerikanska kontinenten före kolonistörerna uppvisade så stora skillnader sinsemellan att det knappast är möjligt att skapa en idealtypisk bild. Detta har dock inte bekymrat dem som skapat bilden av "indianerna". I det följande redovisas kortfattat den vita fantasin om

indianer så som den har sett ut under stora delar av 1900-talet. Det kan på goda grunder antas att denna fantasibild låg bakom beslutet 1995 att kalla elitlaget för Frölunda Indians, varför det alltså finns skäl att något uppehålla sig vid den.

Det råder en stark genuskotomi i indianstereotypens värld. Dagens naturfilosofiskt lagda indianer på sociala medier är nästan uteslutande män, likaså de blodtörstiga skalpjägarna i Västernfilmerna. Indiankvinnor förekommer ofta i underordnade roller eller – när de är protagonister – agerar som medlare, en tradition från Pocahontas, U-le-lah, Minnehaha, Redwing, Sacagawea och Sonseeahrays dagar. Stereotypen av den ädla och vackra indianprinsessan med rådjursögon, ofta klädd i dovhjortskinnkläder med fransar, återupplivades i det sena 1960-talets alternativkultur (minns Buffy Sainte Maries – som själv är Cree – iscensättning av sig själv som "indian") och har hållits vid liv genom exempelvis Disneyfilmer.

Indianska män känns igen på att de bär huvudbonader med fjädrar. Även om detta främst gällde några av de stora slätternas urfolk har andra måst anpassa sig i situationer där det är en fördel att bli igenkänd som just indian. Detta gäller inte minst vid handel med vita. Den visuella stereotypen började växa fram redan på 1840-talet som ett resultat av populärkulturen, men bilder av fjäderklädda indianer med pilbågar går tillbaka ända till 1500-talet, baserade på Amerigo Vespuccis reseberättelser (Berkhofer 1979, s. 24). Manliga indianer har även attribut som tomahawker, (freds)pipor och klubbor, de bär benkläder och mockasiner. Till stereotypen hör också kommunikationen med röksignaler inte sällan åstadkomna med hjälp av filter eller hudar.

Till stereotypen hör inte bara visuella drag utan även kulturella och psykologiska: Indianer är blodtörstiga och framstegsfientliga. De går gärna till attack mot oskyldiga vita bosättare och farmare. En vanlig scen i Västernfilmer är att de vita byggt ett provisoriskt fort av välta prärievagnar som indianerna cirkulerar runt medan de skrävar och skjuter pilar. Slutligen biter angriparna dock i gräset (engelskans "biting the dust" är mer korrekt eftersom filmerna företrädesvis är inspelade i öknen eller på torrt slättland). De kan ibland smyga omkring i mörker, men bara för att rekognoscera. Striderna förs alltid dagtid. Vita kan också spionera och gå till anfall mot indianbyar, men då alltid i gott syfte, som att befria en vit kvinna som tagits till fånga. Under rekognoseringen är det enkelt att se hur många indianerna

är och vad de gör eftersom indianerna nästan alltid befinner sig utomhus. De är en del av (den vilda) naturen, inte (den vita) kulturen.

Manliga indianers föregivet grymma sinnelag kommer till uttryck i att de skalperar sina fallna motståndare. Skalper är segertroféer som ger ägaren social status. Indianernas bestialiska läggning kan även visa sig i hur de behandlar sina djur och kvinnor och att de torterar tillfångatagna vita och/eller bränner dem på bål, efter att ha genomfört en ceremoniell dans.

I den vita fantasin är indianer känslökalla, alternativt stoiska. De rör inte en min inför ond, bråd död, men kanske (i nutid) inför hotad natur. Skämtsamma indianer är ytterst ovanliga, däremot faller de ofta offer för vitas skämt. Det kan handla om indianer som klär sig på ett lustigt sätt med vitas kläder och indianer som druckit för mycket så kallat eldvatten. Begivenheten på starka drycker är kraftigt bidragande till en annan stereotyp: den tragiska indianen. Det gäller inte minst de som med en nedsättande beteckning kalla(t)s halvblod (half breeds). De kan inte finna sig till rätta vare sig bland indianer eller vita och befinner sig på ständig flykt från sig själva. (Werner 2021).

Indianer styrs av hövdingar. Även deras medicinmän har stor makt. De är en del av en hierarkisk kultur till skillnad från den vita amerikanska demokratin.

Till "positiva" stereotyper hör den vise åldermannen. Stereotypen går tillbaka på den ädla vilden, men började hitta sin moderna form på 1950-talet, bland annat i filmer om Sitting Bull och Crazy Horse. Denna stereotyp förstärktes under 1960- och 1970-talet, när föregivet uråldrig vishet förbands med andliga insikter (Bird 2001: 75). Denna stereotyp användes emellertid redan under 1800-talet för att sälja mediciner och örtkurer (Berkhofer 1979, s. xi). Ännu idag brukas den för marknadsföring av miljövänliga produkter, liksom för kristallterapi och yoga.

Indianer avbildas ofta (halv)nakna i både konst och populärkultur. På film har avklädda indianer ofta spelats av vita eller asiatiska skådespelare (Berkhofer 1979, s. 103). Klassiska exempel är Douglas Fairbanks i *The Half Breed* (1916) och Richard Dix i *The Vanishing American* (1925). Långt senare klädde Burt Lancaster av sig i *Apache* (1964). Indianen kan förstås som vit längtan efter en naturlig maskulinitet och en starkare dikotomi mellan manligt och kvinnligt. Indianprinsessor gestaltas som objekt för en vit, kolonial blick, inte

olik den gestaltning av Orientens kvinnor som bland andra Edward Said (1993), Linda Nochlin (1991) och Tomas Björk (2011) har analyserat.

All visualiserad nakenhet bidrar till en sexualisering av förhållandet mellan vita och indianer. I sin mest stereotypa form handlar det om vita kvinnor som blir bortförda av indianer och med eller mot sin vilja "gifter sig" med sina förövare. Detta tema har avhandlats i hundratals böcker och filmer. Det lever anmärkningsvärt nog kvar i samtida kiosklitteratur, som Deborah Camps många böcker om relationer mellan indianska män och vita kvinnor – senast i *Lonestar's Lady*, 2017 (Bird 2001, s. 70–73). Det händer även i stereotypernas värld att vita män inleder förhållanden med indiankvinnor, inte sällan med tragisk utgång – för kvinnan. Vad som däremot inte förekommer är kärleksförhållanden mellan indianer (Bird 2001, s. 70).

Det finns ett historiskt samband mellan den romantiska föreställningen om den ädla indianen och framställningar av den sista representanten för sin ras. De tidigaste exemplen är från sent 1700-tal, men den mest välkända är från tidigt 1800-tal, James Fenimore Coopers *The Last of the Mohicans* (1826). Denna stereotyp fick visuell spridning inte bara genom otaliga filmatiseringar (den senaste versionen 1992), serietidningar och TV-serier, men har också spridits i stor skala genom reproduktioner och parafraaser av det ikoniska konstverket *End of the Trail* (1894) av James Earle Fraser. Denna omåttligt populära ryttnarstaty av en uttröttad indian som nått resans slut belönades med guldmedalj på Panama-Pacific International Exposition i San Francisco 1915. Ett besläktat och likaså ofta reproducerat konstverk är *Appeal to the Great Spirit* (1908) av Cyrus Dallin. Också detta är en ryttnarstaty, men där indianen i stället för att sjunka ihop på hästen sträcker ut händerna i en bön till högre makter.

Ungdomsboksindianen

För svenskar uppväxta på 1900-talet var indianer (i betydelsen stereotyper av desamma) välbekanta. Från sekelskiftet 1900 fram till 1990-talet lekte barn "indianer och cowboys" och "röda och vita" utklädda med "indianfjädrar", pilbågar och knallpulverpistoler. Lekarna hämtade näring ur en strid ström av ungdomsböcker, matinéfilmer, seriemagasin och TV-serier.

Indianstereotypen spreds bland annat genom B. Wahlströms ungdomsböcker som började ges ut 1914. Den allra första volymen var Gabriel Ferrys (Louis de Bellemare) *Skogslöparen* som handlar om strider mellan vita och indianer i Mexiko. Hela tolv av tjugo böcker som Wahlströms gav ut under 1914 tillhörde genren indianböcker, ett tecken på genrens popularitet. Volym 2 blev Karl Mays *Old Shatterhand och comancheindianerna* om en från Tyskland utvandrad trapper och hans vän, indianen Winnetou. I volym 6, Edward S. Ellis *Ljudlösa steg* möter vi för första gången shoshonen Hjortfot som blev en stor försäljningsframgång för förlaget. Efter 1940 avtar förlagets utgivning av Västerböcker men den har aldrig helt upphört (Ahlborn och Nilmander 1999, s. 25).

Karl May är intressant eftersom han utvecklade en rent europeisk, för att inte säga tysk, Vilda Västergenre. Han reste inte till Nordamerika förrän fyra år före sin död och hans föreställning om indianer och nybyggare bygger på sekundärlitteratur som han läste under sina många fängelsestraff för bedrägerier. Det kan vara ett skäl till att han aldrig slog igenom i USA eftersom felaktigheterna och diskrepanserna i förhållande till den levda verkligheten är för stora. Men i den tysktalande och nordeuropeiska världen är han en gigant och uppges vara den bäst säljande tyskspråkiga författaren genom historien (Ahlborn & Nilmander 1999, s. 23). Trots att Winnetou tillhörde Adolf Hitlers favoritlektyr behöll han sin popularitet även efter andra världskriget – både i Öst- och Västtyskland. Berättelserna om Vilda Väster blev för många en tillflykt till en värld där förövarna inte var tyskar och där det också gick att läsa in en kritik av den rådande politiska makten (Lutz, Strzelczyk & Watchman 2020). Än idag är apachen Winnetou välkänd bland tyskar och varje år ordnar Karl May Gesellschaft en festival i Bad Segeberg där många av besökarna klär ut sig till Old Shatterhand och Winnetou (Ahlborn & Nilmander 1999, s. 23).

Både Winnetou och Hjortfot är goda indianer, för att inte säga överlöpare, som står på de vitas sida. Nästan alla andra indianer är lömska. Marika Andræ skriver i sin doktorsavhandling att Hjortfot på många sätt framstår som mer vit än de vita (Andræ 2001, s. 216–217). Han "vinnlägger sig om att leva kristet", läsa Bibeln, "bemästra sin harm" och dödar inte annat än "dödsfiender". Hans mod, självbehärskning, raskhet och styrka, gör honom till en moralisk förebild med kristna konnotationer.

Film- och TV-indianen

Parallellt med ungdoms- och kiosklitteraturens exploatering av Vilda Västern blir den scen för många framgångsrika filmproduktioner. Redan kortfilmen *Den stora tågplundringen (The Great Train Robbery)* från 1903 kan räknas till genren, men det är 1910-talet som innebär genombrottet för hjältar som Broncho Billy och Tom Mix. Under 1930-talet, efter talfilmens introduktion, mejslas den tystlåtna vita hjälten ut, spelad av bland andra John Wayne och Gary Cooper. Hollywoods produktion av Västernfilmer nådde, sett till antalet filmer, sin topp 1958 med 54 spelfilmer (Mitchell 1996, s. 225).

Vilda Västern-filmen är upptagen av maskulinitet, av "riktiga män" som besestrar naturen samt inre och yttre fiender. Männerna avbildas i relief till det magnifika men ogästvänliga landskapet, som tar sin mest ikoniserade form i sydvästra Mellanvästern. De klassiska Västernfilmerna utspelas under en kort period under andra hälften av 1800-talet och idealiserar cowboys, bank- och tågrånare och galna psykopater som annars knappast skulle ha skrivit in sig i historien som hjältar (Bröderna Dalton, Jesse James och hans bröder, Doc Holliday, Billy the Kid, Wild Bill Hickok, Wyatt Earp, Sundance Kid, Calamity Jane med flera). Västernfilmernas hjältar är individualister medan den verkliga kolonisationen av USA var en kollektiv insats av bosättare, militärer och arbetare.

I stereotypernas värld betyder cowboy ungefär "vit man i Vilda Västern", men verklighetens cowboys kom från olika delar av världen (inte minst Mellanamerika), talade olika språk och hade olika hudfärg. En del var kvinnor – ibland omnämns de som "cowgirls". Och lika lite som alla indianer bar fjäderprydnader, bar alla cowboys bredbrättade hattar, snusnäsdukar, broderade boots och jeans. Det dikotoma konceptet "cowboys och indianer" är dessutom en förvanskning av historien. Inte bara för att många tidiga cowboys tillhörde urfolk, utan för att det var den amerikanska statsmakten som stred i de så kallade indiankrigen, inte boskapsskötare. "Den amerikanska armén och indianerna" skulle ligga närmare sanningen (Mihe-suah 2004, s. 14).

Lee Clark Mitchell konstaterar att inte i någon annan filmgenre badar män lika ofta som i Västernfilmer. Den sexualisering som diskuterats ovan i relation till indianer gäller också de fårade vita hjältarna. De syns regelbundet

klä av sig och försvinna ner i ett badkar endast iklädda en hatt och en cigarr. (Mitchell 1996:151) Män blir män i Västernfilmer genom att rida över vida slätter, döda andra män, dricka bourbon och gå på bordell. Men också genom att tvåla in sig. Sistnämnda hänger möjligen samman med den varumärkesrasism som Anne McClintock (1995) förtjänstfullt analyserat och där inte minst tvålens imperiebyggande funktioner framhålls. (Inom parentes förenar löddret Västernfilmerna med idrottens värld: den före detta New York Rangersmålvakten Henrik Lundqvist, som även har en bakgrund i Frölunda, är förmodligen lika känd för sin schamporeklam som för sina insatser på isen.)

På 1960-talet fick genren en märklig pånyttfödelse genom den italienska regissören Sergio Leones filmer med Clint Eastwood i huvudrollen. Dessa är kanske de senaste som på allvar satt spår hos makthavarna i Frölunda? Eastwoods tysta hjälte med iskall blick kan tyckas återuppta genrespecifika drag, men skiljer sig från sina äldre förebilder spelade av Wayne och Cooper genom att sakna moral. I dessa så kallade spaghettivästern är cowboys kallhamrade yrkesmördare som bokstavligen utför sitt värv för en handfull dollar. Samtidigt sker det som på lek. Silvanito (Pepe Calvo), i *För en handfull dollar* (1964, visad i Sverige 1966), säger till No Name (Clint Eastwood) att uppdraget är som "playing cowboys and indians" (Mitchell 1996, s. 227).

Något större intresse för indianer visar dock inte Leone – mexikaner är mer flitigt förekommande och Mexiko blir allt oftare spelplats för amerikanska Västernfilmer från och med 1960-talet (Mitchell 1996, s. 226). Vid samma tid producerades även filmer som tog ställning för urfolkens rättigheter (fast sett med en vit blick och gestaltad av vita kroppar). Burt Reynolds spelar en navajo som hämnas sin stam i *Navajo Joe* (1966, på svensk bio 1967). I *Soldier Blue* (1970) skildras den amerikanska militärens brutala slakt av cheyenner och i *Little Big Man* (1970) blandas indiankrigets grymhet med föreställningar om uråldrig visdom och livsinsikt. De båda sistnämnda filmerna anknyter sannolikt medvetet till amerikanska stämningar i slutskedet av Vietnamkriget. Vita sympatier för urfolkens kultur är även ett bärande tema i Kevin Costners *Dansa med vargar* (1990) som möjligen kan ha re-aktiverat Frölundas styrelses intresse för indianer inför beslutet 1995.

Mer sannolikt var det dock de klassiska Västernfilmerna som fanns i tankarna hos Frölundas styrelse 1995. De fortsatte att cirkulera genom TV-mediet, men

också på matinéföreställningar på bio. Sistnämnda var ett vanligt helgnöje för barn och ungdom på 1960- och 70-talen. Filmerna visades på eftermiddagarna (därav namnet) i nonstop-program och för entrébiljetten kunde man sitta kvar så länge man (eller ens föräldrar) önskade.

1968 började *High Chaparral* sändas på svensk tv (serien spelades in 1967–1971 i USA), en omedelbar succé som bland annat fick Big Bengt Erlandsson att döpa om sin temapark utanför Gnosjö till just High Chaparral. *Bröderna Cartwright (Bonanza)* visades på svensk tv från 1959 och *Krutrök (Gunsmoke)* 1955–1975) från 1969. Näst sista säsongen öppnade, enligt *Variety*, med en episod fylld av elaka, fulla, indianska våldtäktsmän (Stedman 1982, s. 238). Efter 1968, medborgarrättsrörelsen och protesterna mot kriget i Vietnam, experimenterades med nya former av Västernserier. Den i Sverige framgångsrika *Alias Smith and Jones* (1971–1973) är ett exempel på vad som har kallats Milda Västern. I den inledande presentationen av berättelsen proklamerar berättarrösten: "They never shot anyone!" Än mer populär blev *Familjen Macahan (How the West Was Won)* 1976–1979, i Sverige på TV2 från 1977).

Under 1960- och 70-talen debatterades Västernserierna för våldsinslagen medan de stereotypa bilderna av indianer i stort sett förbigicks med tystnad. Ändå kan just TV-seriernas betydelse för stereotypiseringar av såväl vita som indianer förmodas vara betydande. De re-aktualiserar och re-distribuerar i stor utsträckning äldre tiders stereotyper genom återkommande repriseringar. *Bonanza* spelades in i USA mellan 1959 och 1973 men visas fortfarande (2021) på MeTV i USA och TV4 Guld i Sverige. *Krutrök* har repriserats så sent som 1998. Sergio Leones spaghettivästern har under senare år gått på re-play på kabel-TV. Förutom film och tv fanns under andra hälften av 1900-talet otaliga serietidningar som handlade om cowboys och indianer, bland andra *Tomahawk*, *Cowboy* och *Lucky Luke*.

Att leka cowboys och indianer

Stereotyperna i den ovan behandlade visuella kulturen iscensattes performativt av det uppväxande släktet bland träd och buskar i svenska bostadsområden. Leken är ambivalent och det handlar inte om någon enkel överföring av stereotyper – det går ju alldeles utmärkt att ikläda sig en stereotyp och samtidigt vara fullt medveten om att det är fråga om just en

sådan. Men den performativa akten bidrar till att förstärka kunskapen om vilka element som ingår i stereotypen, såväl visuella som kulturella. På vems sida sympatierna i leken låg kunde nog variera, men dikotomin upprättade en skillnad mellan vita och indianer. De var varandras antagonister. När leken var över identifierade sig nog de allra flesta som vita igen. Detta vittnar om lekens ambivalens. Att vara indian framstod som att vara fri (från föräldrar, skola etc). "What boy would not be an indian for a while when he thinks of the freest life in the world?" är öppningsmeningen i Ohiyesas (Charles A. Eastman) självbiografiska skildring av sin uppväxt som Dakota sioux (Eastman 1902).

Västernlekarna hade tagit fart i början av 1900-talet, inspirerade av kiosklitteratur och film. De avtog under 1980-talet för att ett decennium senare vara i princip bortblåsta. Barn till föräldrar med pengar över kunde ha varuhusinköpta knallpulverpistoler, leksaksgevär, huvudbonader med fjädrar och wigwams. Annars var det vanligaste att plocka åt sig vad omgivningen hade att erbjuda. Pinnar och grenar blev vapen, tappade fågelfjädrar sattes i håret. En av dem jag rådfrågat i arbetet med denna text påpekar även de tekniska distinktioner som gjordes, cowboys hade revolverar, indianer pilbågar eller möjligen gevär (det sista omdiskuterat bland barnen). Noterbart är att det finns en viss övervikt av kvinnor bland dem som besvarat mina frågor på sociala medier. Indianer och cowboys brukar annars ofta kategoriseras som en pojklek, i enlighet med den klassiska uppdelning i flick- och pojkböcker som B. Wahlströms införde på 1920-talet. Svarsfrekvensen behöver förstås inte avspegla den faktiska könsfördelningen bland de som lekte.

Det gick också att leka cowboys och indianer inomhus och i sandlådan. Från perioden 1900–1970 finns en stor mängd tenn- och plastfigurer med Västernmotiv bevarade. Tennfigurerna kan ha gjutits av barnen själva (eventuellt under överseende av en förälder) och målats med särskilt avsedda färger (Gripenberg 1973). Noterbart är att alla indianfigurer i svenska museisamlingar, liksom dem jag studerat på auktionssajter, föreställer män. Det är också ofta en påtaglig skillnad i hudfärg. Cowboys har målats med ljus karnation, indianer är ofta chokladbruna, som i den fina samling som finns på Mölndal stadsmuseum. På museets bild av samlingen står hjälten i mitten, surrad vid en stam eller totempåle, med rödklädda soldater till höger och fjäderprydda indianer till vänster. (Mölndals stadsmuseum id: 04944:2)

Samma motiv finns på en barnteckning i Vänersborgs museum. En av teckningarna, utförd av en trettonårig grabb i Borås 1945, är påfallande lik tennsoldaterna på Mölndals stadsmuseum. Han har skrivit teckningens titel i nederkanten: "Indianer o vita i strid". Två vita står bundna vid trädstammar, medan fjäderprydda indianer och soldater i röda skjortor strider. Indianerna har pilbågar, de vita eldvapen. Stridens utgång är oviss. (Vänersborgs museum id: VM08074:53)

Att cowboys och indianer inte bara fångade denne trettonårings fantasi framgår av de av *Folket i Bild* i samarbete med Nationalmuseum och Teckningslärarförbundet 1938–1946 anordnade teckningstävlingar för skolungdom. Temat för 1945 års tävling var "Våra lekar". Elin Låby konkluderar i en avhandling (2018, ss. 241–243) att lekarna var tydligt könade. Pojkarna lekte bland annat snöbollskrig, pirater och indianer, flickorna med dockor. Pojkarnas aktiviteter skedde huvudsakligen utomhus, flickornas ofta inomhus. I en utställningskatalog från 1947 över ett urval av FiB:s teckningar sammanfattar konsthistorikern Ragnar Hoppe lekbilderna:

Camping, fotboll, bandy och skidlöpning ha funnit högst sakkunniga skildrare, och liksom under tidigare generationer tycks pojkarna alltjämt med lika stor iver ägna sig åt att leka sjörövare, indianer och vita, för att nu inte tala om att isjumpning och snöbollskastning trots den nya tiden äro högst populära. Flickornas fantasi sysslar däremot helst med ämnen som Far och Mor, klädtvätt och Handelsbod och sjukhus. (Hoppe 1947, s. 7).

Frölundaindianen

Det var alltså inför säsongen 1995/1996 som Frölunda HC:s styrelse bestämde att klubbens elitlag skulle döpas om till Frölunda Indians. Namnet uppgavs vara inspirerat av att klubben sedan lång tid kallats "Vilda Västern". Att döma av undersökta pressklipp tog smeknamnet fäste under 1959 om stadsdelen väster om Göteborg och hockeylaget omskrevs först som att det kom från "Vilda Västern" (Expressen 1959-03-02, Arbetartidningen 1959-11-14, Aftonbladet 1959-11-07 & 1959-11-28). Västra Frölunda var en av de första socknarna som införlivades med Göteborg efter andra världskriget. I generalplanen för Göteborg 1959 beskrivs området som stadens största markreserv och planerades att bebyggas med småhus. Förmodligen var det kombinationen av väderstreck och nybyggaranda som gav upphov till namnet

”Vilda Västern”. Detta var också en tid när Vilda Västern ingick i de flesta barns fantasivärld. Smeknamnet började snart användas av hockeyklubben i sin marknadsföring. På 1960-talet tågade spelarna in till toner av ”western-musik” (Svenska Dagbladet 1966-11-04).

Under de följande decennierna förekommer ”Vilda Västern” emellanåt om och omkring Västra Frölunda. Szymon Szemberg nämner i en omfattande historik över klubben ”Vilda Västern” vid ett tillfälle – i en bildtext om den kanadensiska tränaren Jack Bowness 1971 (Szemberg 1994, s. 241). Han förmodar, i ett samtal med mig 2020, att användningen av smeknamnet ”Vilda Västern” tilltog när klubben etablerade sig på elitnivå vid slutet av 1960-talet. Detta skedde förmodligen av flera skäl. Klubbens värvningsstrategi var milt uttryckt okonventionell och spelstilen – inte minst under Bowness – var tuff. På 1970-talet lät klubben (eller någon annan) även trycka upp knappar med en kombination av en hockeyspelare och en revolverförsedd cowboy med texten ”Vilda Västern”. Att Vilda Västern skulle associeras med indianer är således av senare datum.

Namnbytet 1995 måste förstås i relation till en djupgående förändring av sporten i stort, i Sverige såväl som globalt. Genom televisionen kom allt mer pengar in i idrotten under det slutande 1900-talet. I Sverige, som behållit ett ideal om att idrottsklubbar ska vara föreningsdrivna, har detta lett till stora slitningar mellan klubbarnas supportrar och styrelser. Svensk idrottsrörelse såg allt större summor rinna in, i synnerhet efter att statens TV-monopol luckrats upp, först med TV3:s satellitsändningar i slutet av 1980-talet och TV4:s marksändningar i början av 1990-talet. För att slå mynt av detta ville Svenska Ishockeyförbundet re-branda dåvarande Elitserien efter nordamerikanskt mönster och därmed kanske till och med gå om fotbollen som största publiksport. För detta utpekades två viktiga inkomstkällor: TV-rättigheter och försäljning av prylar. Även matchinramningen förändrades för att göra hockeyn mer publikvänlig. Svenska klubbar började dramatisera spelarnas entré på isen efter förebilder från NHL där exempelvis San José Sharks äntrar rinkens genom ett hajgap. Detta utgör troligen inspiration till att Frölundas spelare anlände via indianens mun i vad som kan tyckas vara en omkastning av bell hooks (1992) klassiska text om att äta den andre. Inom ett par säsonger, skriver journalistikprofessor Ulf Jonas Björk (2016), hade alla klubbar infört rök, fyrverkerier, ljusshower, ljudmattor, maskotar och cheerleaders. Det handlade enligt dåtidens språkbruk om att ”öka

kundupplevelsen” och tjäna mer på prylmarknaden. Anders Ljungberg (1996) konstaterar ironiskt att ”Malmö Redhawks ser ballare ut på en keps än Malmö IF.” (Svenska Dagbladet 1996-10-11).

Ett steg mot ”ökad kundupplevelse” var att klubbarna antog engelska namn. I en intervju 1995 hävdar den dåvarande PR-gurun Staffan Forsman att svenska är ”töntigt” (Hermansson 1995). Med start 1994 får svenska elitlag benämningar som Leksand Stars, Brynäs Tigers, HV71 Blue Bulls, Färjestad Wolves, Björklöven Lynx, Djurgården Lions, Halmstad Hammers, Bofors Bobcats, Luleå Bears, Oskarshamn Atomics, Rögle Griffins, SSK Lightning (Södertälje SK) och Timrå Red Eagles. Av elitserielagen 1994/1995 var det endast AIK, Modo och Västerås som avstod att byta till amerikansklingande beteckningar. Men snart mattades klubbarnas intresse av. HV71 behöll sitt tjuamn fram till 2002 trots de negativa konnotationerna som uppstod på 1990-talet med den groteska framavlade biffkon Belgian Blue och galna kosjukan (BSE). De flesta klubbarna återtog efterhand sina tidigare namn eftersom engelskan visade sig vara det som gav töntstämpel (Ljungberg 1996). 2021 var det bara Frölunda Indians, Växjö Lakers och Malmö Redhawks som hade kvar ”amerikanska” namn. Detta betyder inte att Svenska Ishockeyförbundet upphört att driva på amerikaniseringen. 2013 bytte Elitserien namn till SHL som inte bara rimmar på NHL utan även kan utläsas som Swedish Hockey League.

Såväl press som supportrar var rätt skeptiska till Frölundas omgörning säsongen 1995/1996. I en artikel frågar sig Niclas Andersson om det inte är hets mot folkgrupp att byta namn till Frölunda Indians (Expressen 1996-12-14). Särskilt upprörd blir han över två falsksjungande clowner som åker runt på isen utklädda till indianer. Supportrarna upplevde att beslutet tagits ovanför deras huvuden (Björk 2016).

Frölundas beslut att re-branda sig till något som ger associationer till NHL skedde samtidigt som amerikanska klubbar började tänka över sina val av namn och maskotar. Sedan slutet av 1960-talet har kritik riktats mot att idrottsklubbar utan urfolksanknytning använder ”indianska” loggor och maskotar. Debatten kom att intensifieras och nådde mainstream-media i slutet på 1980-talet (Silverstein 2012, s. 113). Kritiken fokuserar på att bruket innebär ett förringande av kulturella och religiösa symboler som trummor, fjädrar, tomahawker, dräkter och danser. Försvararna har pekat på

att begagnandet är uppskattande och håller minnet av Vilda Västern vid liv. Som följd av kritiken beslutade flera dagstidningar på 1990-talet att sluta använda dessa klubbars loggor och smeknamn i sportbevakningen (Sanchez 2012, s. 163).

År 2010 skrev Damian Cox i kanadensiska *The Star*: "Clearly, no right-thinking person would name a team after an aboriginal figure these days any more than they would use Muslims or Africans or Chinese or any ethnic group to depict a specific sporting notion" (Cox 2010). På det hela taget har utvecklingen gått mot att allt färre lag använder indianska namn och symboler. 2013 rapporterade *New York Times* att mer än två tredjedelar av de 3000 lag som tidigare gjort det då hade slutat (Belson 2013). Cleveland Indians annonserade så sent som 2019 att de skulle sluta använda sin Chief Wahoo logga (Keh 2018). År 2021 bar endast en klubb i NHL indiannamn, Chicago Blackhawks. Deras logga, som går tillbaka till 1926, är en indian med örnfjädrar i håret, men med ett mindre krigiskt utseende än Frölunda Indians. Klubben försvarar sitt namn med att det hyllar Black Hawk, en betydelsefull person i stadens historia (Chicago Blackhawks 2020). För att motverka otillbörlig användning förbjöd klubben 2020 sina fans att klä ut sig till indianer på matcharenan (Thompson 2020). Chicago Blackhawks är måhända en kulturell appropriering men namnet är inte nedsättande till skillnad från fotbollslaget (NFL) Washington Redskins. Sistnämnda trotsade länge alla uppmaningar om att ändra sitt namn från 1937 och sin logga med en örnfjäderprydd indian. Men sommaren 2020, i kölvattnet av Black Lives Matter, och efter omfattande ekonomiska och politiska påtryckningar från sponsorer, annonsörer och politiker som laget var beroende av för att få bygga en ny arena, togs till slut beslutet.

Även om många amerikanska lag har förändrat sina namn, loggor och maskotar bär fortfarande tusentals lag på alla nivåer namn som associerar till indianer. Kampen mot användningen har ofta förts i media, men emellanåt också juridiskt. Ett nytt och radikalt grepp togs 2002 vid University of Northern Colorado där ett nystartat basketbollag tog namnet Fighting Whites. Deras logga baserades på en tecknad bild av en vit man, med ett brett leende, tillsammans med texten "Every thang's gonna be all white!". Det kortlivade laget fick stor medial uppmärksamhet (Klyde-Silverstein 2012, s. 114–116). Forskarna Richard Delgado och Jean Stefancic påpekar att, även om syftet är

att utplåna användningen av rasstereotyper, blir det knappast resultatet av detta slags ironiska motbilder (Delgado & Stefancic 2004, s. 143).

Bland de svenska SHL-klubbarna kommer det, efter att Frölundas indian gör sorti 2022, bara vara Malmö Redhawks som anspelar på indianer. Malmö IF bytte namn 1996 och antog en logga som föreställer en hök, med fjädrar på huvudet i en position som signalerar "indian". I USA finns flera idrottsklubbar med namnet Redhawks, bland annat Miami Redhawks. Red Hawk var namnet på en siouxhövding i samma stam som Crazy Horse. De allra flesta av klubbarna med Red Hawk som del av namnet saknar, liksom Malmö, reell koppling till indianer. Ett undantag är Lacrosselaget Onondaga Redhawks. Onondaga är ett irokesiskt folk i nordöstra USA.

Frölunda är inte ensam i Europa om att använda indiannamn och indianloggor. Den belgiska fotbollsklubben K.A.A. Gent använder fortfarande en blåvit indian som logga och låter Buffalo Ben värma upp publiken före match. Den tjeckiska ishockeyklubben HC Škoda Plzeň re-brandade sig med en indianlogga så sent som 2009, vid en tid då majoriteten av de nordamerikanska klubbarna gått motsatt väg. I Pilsen finns också en Vilda Västern-park där de inför varje säsong genomför en "traditionell" örtbränningsceremoni (sage burning). Tyska Bürstadt Redskins spelar amerikansk fotboll med en ilsken röd indian som logga. Den engelska rugbyklubben Exeter Chiefs chatforum kallas Pow-Wow liksom klubbens arenabar. Flera av klubbarna använder utrymme på sina hemsidor för att förklara varför de anser sig ha rätt att behålla namnen, loggorna och maskotarna. Den vanligaste försvarslinjen är att, liksom Frölunda och speedwayklubben Indianerna, hänvisa till historiska skäl och att användningen är positivt menad (Keh 2018).

Reaktioner och motreaktioner

När nyheten om Frölundas namnbyte nådde USA reagerade flera representanter för landets urfolk. "Det är en monumentalt rasistisk idé av ett hockeylag i Sverige att använda vårt namn och våra symboler", förklarar Suzan Shown Harjo, för *Göteborgs-Posten* 1995. Klubbdirektör Benny Gustafsson säger sig i samma artikel ha blivit förvånad när klubben hotades av stämning: "Att indianerna i USA har den här uppfattningen kände vi inte till, medger han. Men vi förlöjligar inte indianerna – tvärtom. Vi respekterar

dem och deras sätt att leva i samklang med naturen. Det var därför vi valde indiantemat. Alternativet för 'Vilda Västern', som Frölunda också kallas, hade varit att associera sig med cowboys. – Men vi ville inte ha något med skjutvapen att göra, motiverar Benny Gustafsson" (Wagner 1995).

Gustafsson tycks alltså associera cowboys men inte indianer med skjutvapen. Det tycks vara barndomens lekar som sätter normen. Gustafsson, född 1955, tillhör en generation uppvuxen med att leka cowboys och indianer. Cowboys hade, som diskuterats ovan, knallpulverpistoler, indianer pilbågar. Förutom med strid associerar Gustafsson indianer med ett historiskt urfolk som lever "i samklang med naturen". Sistnämnda stereotyp är emellertid inget som kommit till uttryck i Frölundas visuella kommunikation.

De flesta i styrelsen som beslutade om namnbytet tillhör samma generation och alla är män. Ordförande i Frölunda Hockey var 1995–96 Hans Andersson, "Hasse Bula", (född 1951, ibland efter namnbytet kallad "Sitting Bula"), vice-ordförande var Hans-Erik Åhman (född 1940), sekreterare Christer Garvik (född 1947), kassör Sverker Olsson (född 1943). Ledamot var även folkpartisten Rune Zachrisson (1932–2000). Styrelsen skulle några år senare hamna i blåsväder av en helt annan anledning än kulturell appropriering: den anklagades för grova skattebrott. Benny Gustafsson häktades 1998. Tre år senare åtalades sammanlagt sex personer, däribland Gustafsson, Andersson och Olsson. Gustafsson och Olsson dömdes efter en utdragen process till fängelse (Ejderhov 2013). Av medierapporteringen framkommer även stora motsättningar inom styrelsen, där alla skyllde på alla. Det "Vilda Västern" som inspirerat till klubbens namnbyte tycks också ha tagit sig in i styrelserummet.

Styrelsens generations- och könstillhörighet kan således förklara hockey-indianens entré, medan det svala mottagandet bland klubbens fans 1995 indikerar att för en yngre generation (de mest drivande och högljudda bland supportrarna) var indianer inget som signalerade spänning, mannamod och äventyr. De hade sannolikt växt upp med andra barnlekar.

Gustafssons uttalande ovan visar att styrelsen var medveten om det problematiska med bilden av Vilda Västern som en eufemism för utrotningskrigen mot Amerikas urfolk. Ändå tar han föreställningen om primitiva indianer (som inte har skjutvapen) som lever i samklang med naturen för sann. Både han och klubben var till synes helt omedveten om den

amerikanska diskussionen om nedsättande bilder av urfolk, inte minst i sportens värld, trots att inspirationen till namnbytet kom från Nordamerika.

I Sverige väckte således en göteborgsk indian på is inga andra invändningar 1995 än att en del supportrar och journalister tyckte det nya namnet var lite fjantigt. Ändå tog kreativiteten fasta på namnbytet. Klubbens nya medlemstidning fick, efter förslag från medlemmarna, namnet *Röksignalen* (*Röksignalen* 1997:1). Tröjor, halsdukar, muggar med mera producerades, de flesta med enbart indianhuvudet på men enstaka med indianer i helfigur. Pressen hängde på klubbens marknadsföring med fyndiga rubriker. *Dagens Nyheter* rapporterar namnbytet under rubriken "Frölundaskalper i ny dräkt" medan TT väljer "Frölundas iskrigare blir indianer". *Göteborgs-Postens* redigerare valde en annan väg: "Nu röks det fredspipa på isen?" (*Dagens Nyheter* 1995-06-30; *Göteborgs-Posten* 1995-06-30; TT 1995-06-29).

Ett annat publikfriande inslag som Frölunda och andra elitklubbar lånade från NHL är användningen av maskotar på och utanför isen. 2007 introducerade Frölunda maskoten Indy, utformad som en hårt åtgången krigsmål原因 indian. Han hade ett brett käkparti, stor örnnäsa och saknade en framtand. Att döma av inlägg på sociala medier var han aldrig en särskilt populär maskot, vilket tillsammans med kritiken av Frölunda Indians approprieringspraktiker sannolikt låg bakom hans förtida pensionering 2015.

Frölunda tog till säsongen 2015/16 fram en ny maskot, Frölle, vars hornbeklädda huvud var avsett att likna en amerikansk bisonoxe (buffalo). Nedstuckna i ett pannband har maskoten två fjädrar. Frölle såldes som gosedjur och är i sin djurform mindre öppet rasstereotyp än sin föregångare Indy men anspelade förstås på vita föreställningar om de stora slätternas nomadiska indianer och totemdjur.

2015 anmäldes Frölunda Indians och Speedwayklubben Indianerna till Diskrimineringsombudsmannen (DO) av en privatperson, som enligt egen utsago är nordamerikansk indian för att de använder "redfaces" och den pejorativa benämningen "indian". Personen förklarade att hen under ett halvår utan framgång försökt kontakta Frölunda Hockey. Anmälan noterades i media. "Jag förstår inte vad som är problemet. Det är en skitfin tröja, kan den

inte bara få vara det?” kommenterade fotbollsprofilen och frölundasupportern Glenn Hysén (Junelind 2015.) DO beslutade att inte behandla ärendet eftersom myndigheten ansåg att det föll utanför det som diskrimineringslagen skyddar. (Diskrimineringsombudsmannen 2015-801, 2015-2218)

Hösten 2020 producerade SVT ett avsnitt i serien ”Mötet” med titeln ”Inte er indian”. I programmet, som följer ett givet format där två personer med motsatt uppfattning i en aktuell fråga möts i en neutral miljö, ställs Glenn Hysén mot konstnären Antonie Grahamsdaughter som stod bakom anmälan till DO. Hysén presenteras inledningsvis på Götaplatsen i Göteborg där glada minnen från lagets guldfest 2019 väcks till liv. Det där med rasism säger han sig inte förstå – indianen är ju en hyllning! – och han ventilerar också sin oro för att Grahamsdaughter ska använda en massa svåra ord som han inte förstår. Före mötet hinner han äta en grillad med bröd på Heden och tjöta lite med flickan i gatuköket.

Grahamsdaughter gör entré med Stockholmståget. Därmed etableras en rad motsatts-förhållanden: Huvudstaden mot andrastaden, kvinna mot man, resenären (från Stockholm, men också från Nordamerika) mot lokalprofilen, glädjeförstöraren mot den goa gubben, konstnären mot sportsupportern med flera.

Frölundaspelare gör entré via ett indianhuvud. Skärmbild från SVT Play.

En grundläggande fråga som behandlas i programmet är vem som har rätt att tolka Frölundaindianen. Grahamsdaughter argumenterar för att hon, med rötter i métis- och ojibwe-nationerna i Kanada, bör ha tolkningsföreträde framför Hysén. Ett exempel är att huvudet som Frölundaspelarna gör sin entré igenom ger henne associationen till ett avhugget huvud, det vill säga det blir ett tecken för folkmord. Hysén menar att man måste tänka sig att kroppen finns under arenan och att det inte finns något tecken på att indianen är halshuggen.

Associationer ligger förstås i betraktarens öga men tolkningar kan bedömas utifrån relevanskriterier. Att Frölundaindianen är kroppslös, exempelvis, betyder inte att den är dekapiterad. Det är en gängse praktik att låta huvudet, eller ansiktet, indexikalt stå för hela personen: Kungens huvud på myntet, bilden av mig på mitt körkort och den kända personen på frimärket är enkla exempel. Varken Grahamsdaughters eller Hyséns tolkningar är därför rimliga just i förhållande till hur huvuden används generellt i visuell kultur. Även indiansymbolen på puckarna som spelarna utsätter för slag, ger Grahamsdaughter alltså obehagliga associationer till våldshandlingar, medan Frölundaindianen för Hysén inget annat är än en hyllning, med rötter i de lekar han lekte som barn (då han alltid stod på "indianernas sida"). Båda diskuterar alltså utifrån personliga erfarenheter, men av vitt skilda slag.

Hockeyindianens uttåg

2020, bara någon vecka efter att Washington Redskins annonserat att de övervägde att ändra namn, meddelade Frölundas styrelse att de också skulle utreda loggan och indiannamnet. "Någonstans måste vi ha respekt för att det kan uppfattas kränkande. Vi upplever det inte så, för vi har hela tiden klätt det med någonting annat, och vi har inte riktigt den historien i Sverige", sade Frölundas ordförande Mats Grauers i juli 2020. Några påstötningar från sponsorer säger sig klubben inte ha erfarit (Johansson 2020).

Processen påbörjades och vid årsskiftet 2021 hade omkring 700 förslag på nytt klubbmärke inkommit, de flesta från privatpersoner som engagerat sig. Dessutom hade tre reklambyråer anlåtats. En jury på åtta personer hade i uppdrag att välja ut tre förslag till Frölunda HC:s nya klubbmärke och logotyp efter säsongen 2020/21. Engagemanget på sociala medier var stort och allt fler såg fram emot en ny klubbsymbol. Men våren 2021 meddelade styrelsen

att beslutet skjuts på framtiden; Även säsongen 2021/22 fick indianen vara kvar. Anledningen till detta har inte till fullo kommunicerats. Enligt styrelsen fanns det ekonomiska skäl. Under pandemiåret 2020 såldes måhända inte så mycket prylar (i hockeysvengelskan ofta kallat *merch*) som förväntat och en förlängning av hockeyindianens liv möjliggör försäljning av restlagret nästa säsong. Men anledningen till det uppskjutna beslutet kan även ha varit beslutsångest. Grauers skriver på föreningens hemsida i mars 2021: "Det är bättre att det blir rätt än att det går fort."

Under ytterligare nästan ett år diskuterades frågan, såväl bland fansen som i slutna styrelserum. Återigen kontrakterades en reklambyrå. Bristen på föreningsdemokrati blev en nästan lika artikulerad fråga som det nya klubbemblemets utseende. Att döma av inläggen på sociala medier föredrog många en symbol som påminner om de klubben haft före amerikaniseringen. Detta kan förstås som ett utslag av nostalgisk vurm för äldre uttryck, men också som en strävan efter renhet – en frihet från kommersiella eftergifter (något som ventilerades på nätforum).

I februari 2021 presenterades det nya klubbmärket på en presskonferens. På den officiella Facebooksidan "Frölunda HC" blandades under det första dygnet ironiska kommentarer som "Härligt! Två rörtänger!", "Vi får leta upp nån minoritetsgrupp som använder snarlik logga som kan bli kränkt. Så kan vi byta igen." och "Inget vidare. Viktigast är ändå att ingen blir kränkt nu bara!". En bitvis allvarlig, bitvis skämtsam ton gällde associationerna till nazistiska symboler: "Jag förstår varför indianen inte kunde vara kvar men var detta verkligen det bästa ni kunde komma på efter all denna tid? För det första liknar det ett hakkors och för det andra så saknas den röda färgen." och "Jag tycker det är bra att Frölunda tar bort indianen. Men. Att i stället för en indian skapa något som får tankarna att gå tillbaka till 40 talet och nazityskland." Efter en tid började några se likheterna med andra varumärken, främst Fantasy Flight Games och Hansdotter Sportswear, något som ledde till en reaktion från skidåkerskan Frida Hansson på Twitter.

Den nazistiska sajten *Nordfront* skriver ironiskt att: "det är modigt av Frölunda att gå emot strömmen och välja ett hakkors som sin symbol. Nordfront kan inte ha ett hakkors som symbol, men det kan fortfarande Frölunda och det är utomordentligt bra att de använder sig av den rätten." (Vejdeland 2022) Den 4 februari backade styrelsen. I pressmeddelandet sägs

”Under torsdagen förändrades tonläget gradvis och det nya klubbmärket förknippades med symboler från 1930-talets Tyskland – en liknelse [sic] föreningen beklagar och kraftfullt tar avstånd från. När det dessutom började figurera uppgifter om att det nya klubbmärket var ett plagiat komplicerades bilden ytterligare.” (Frölunda Hockey: ”Situationen blev ohållbar”, 2022-02-04). Efter detta haveri togs beslut om att medlemmarna skulle få besluta om nytt klubbmärke. Tre alternativ valdes ut av omkring 800 förslag. Den 20 april 2022 togs beslut om ny symbol med endast tre rösters marginal (Dennert 2022).

En hel generation av fans har växt upp med indianen och ser den som en oskiljaktig del av lagets identitet. En bidragande faktor var loggans visuella slagkraft: en attraktiv stereotyp som 1995 återuppväcktes av en åldrad, manlig styrelse och blev så förknippad med laget att den visat sig vara sällsynt svår att ersätta. Men ersatt blev den. En och annan indian kommer förmodligen att synas på läktarna de närmsta åren, men hockeyindianen kommer sannolikt snart av alla anses vara lika förlegad som den *de facto* var redan när den gjorde entré.

Källor och litteratur

Diskrimineringsombudsmannen

Anmälan till Diskrimineringsombudsmannen nr 2015-801 och 2015-2218.
Beslut till Diskrimineringsombudsmannen 2015-801 signerat Anne Hornseth
2015-03-30 och 2015-2218 signerat Carolina Stiwenius 2015-12-03.

Museisamlingar

Mölndals stadsmuseum id: 04944:2.
Vänersborgs museum id: VM08074:53.

Vardagstryck

Röksignalen, 1997–2001.
Västra Frölunda och Frölunda Hockey 1959–1996 på Kungliga biblioteket.

Årsredovisningar

Västra Frölunda Hockey Club, Årsredovisning för räkenskapsåret 1995-05-01–1996-04-30,
https://cdn.ramses.nu/files/fhc1_fhc/Gamlarsredovisningar/19951996.pdf, läst 2020-06-20.

Facebooksidor

Alla Vi Frölunda HC Fans.
Alla Vi Som älskar Frölunda HC.
Vi som älskar Frölunda HC.

Hemsidor

<https://www.blumeagency.se/portfolio-items/frolunda/>
<https://www.frolundaindians.com/artikel/4atdakltd-24601/besked-i-logofragan>
<https://svenska.se> Svensk ordbok (SO)
<https://www.retrievergroup.com/sv/product-mediarkivet>

Intervjuer

Telefonsamtal med Szymon Szember, 2021-01-11.

Tryckt material

Aftonbladet (1959a). Västra Frölundas igelkottaktik kan ge poäng också mot topplagen. *Aftonbladet*, 28 november.
Aftonbladet (1959b). Västra Frölunda väl rustat men Djurgårn i debuten oroar". *Aftonbladet*, 7 november.
Ahlborn, K. & Nilmander, U. (1999). *Alla tiders bokserie. 85 år med B. Wahlströms röda och gröna ryggar*. Stockholm: B. Wahlström.
Andersson, N. (1996). Fy för Frölunda. *Expressen*, 14 december.
Andræ, Marika (2001): *Rött eller grönt? Flicka blir kvinna och pojke blir man i B. Wahlströms ungdomsböcker 1914–1944*. Stockholm: B. Wahlström.
Arbetartidningen (1959). Frölunda-Djurgården. *Arbetartidningen*, 14 november.

- Belson, K. (2013). Redskins' name change remains activist's unfinished business. *New York Times*, 9 oktober.
- Bird, S. E. (2001). Savage desires. The gendered construction of the American Indian in popular media. I Meyer, C. J. & Royer, D. (red.) *Selling the Indian. Commercializing and appropriating American Indian cultures*. Tucson: University of Arizona Press, ss 62–98.
- Björk, T. (2011). *Bilden av "Orienten". Exotism i 1800-talets svenska visuella kultur*. Stockholm: Atlantis.
- Björk, U. J. (2016). "An NHL Touch": Transnationalizing ice hockey in Sweden, 1994-2013. *Journal of Transnational American Studies*, 7(1).
<https://escholarship.org/uc/item/50f358h4>
- Cox, D. (2010). Offensive Blackhawks logo has got to go. *The Star*, 28 maj.
- Dagens Nyheter (1995). Frölundaskalper i ny dräkt. *Dagens Nyheter*, 30 juni.
- Dennert, M. (2022). Efter omröstning: Här är Frölundas nya logga. Sveriges Television, 20 april.
- Eastman, C. A. (1902). *Indian boyhood*. New York: McClure, Phillips & Co.
- Expressen (1959). IFK Göteborg vill ta över sektion med dålig ekonomi. *Expressen*, 2 mars.
- Frölunda Hockey (2022). Situationen blev ohållbar. *Frölunda Hockey*, 4 juli.
<https://www.frolundahockey.com/article/75jjakz85-24601/situationen-blev-ohallbar>
- Gripenberg, O. (1973). *Tennsoldater som leksaker, samlarfigurer och undervisningsmaterial*. Stockholm: Forum.
- Göteborgs-Posten (1995). Nu röks det fredspipa på isen? *Göteborgs-Posten*, 30 juni.
- Hermansson, H. (1995). Amerikanskt för hela slanten. *Göteborgs-Posten*, 16 september.
- hooks, b. (1992). *Black looks. Race and representation*. Boston: South End Press.
- Hoppe, R. (1947). *Sverige genom barnaögon. Folket i bilds teckningstävling för skolungdom*. Stockholm: Nationalmuseum.
- Johansson, M. (2020). Efter rasismdebatten: Frölunda kan ta bort loggan på tröjorna. *Dagens Nyheter*, 6 juli.
- Junelind, H. (2015). Det går för långt, det är inte rimligt! *Göteborgs-Tidningen*, 7 maj.
- Ljungberg, A. (1996). Vilket är tontigast? Wolves, Redhawks, Indians eller Lions? *Svenska Dagbladet*, 11 oktober.

- Keh, A. (2018). Tomahawk chops and Native American mascots: In Europe, teams don't see a problem. *New York Times*, 7 maj.
- Klyde-Silverstein, L. (2012). The "Fighting Whites" phenomenon. An interpretive analysis of media coverage of an American Indian mascot issue. I Carstarphen, M. G. & Sanchez, J. P. (red.) *American Indians and the mass media*. Norman: University of Oklahoma Press, ss. 113–127.
- Lutz, H., Strzelczyk, F. Watchman, R. (red.) (2020). *Indianthusiasm. Indigenous responses*. Waterloo: Wilfrid University Press.
- Låby, E. (2018). *Vinnande bilder. Teckningstävlingar för barn 1938-2000*. Linköpings universitet: Institutionen för Tema.
- McClintock, A. (1995). *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest*. London: Routledge.
- Mihesuah, D. A. (2004). *American Indians. Stereotypes and realities*. Atlanta: Clarity Press.
- Mitchell, L. C. (1996). *Westerns. Making the man in fiction and film*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nochlin, L. (1991). *The politics of vision. Essays on nineteenth-century art and society*. London: Thames & Hudson.
- Rylander, J. (2020). Här jobbas Frölundas nya klubbmärke fram. *Göteborgs-Posten*, 23 december.
- Said, E. W. (1993). *Orientalism*. Stockholm: Ordfront.
- Sanchez, V. E. (2012). Buying into racism. American Indian product icons in the American marketplace. I Carstarphen, M. G. & Sanchez, J. P. (red.) *American Indians and the mass media*. Norman: University of Oklahoma Press, ss. 153-168.
- Szemberg, S. (1994). *Västra Frölunda 50 år. Från Bittans pojkar till Boorks boys. Ett halvsekel med Sveriges mest populära hockeylag*. Malmö : Sportförlaget.
- Stedman, R. W. (1982). *Shadows of the Indian. Stereotypes in American culture*. Norman: University of Oklahoma.
- Svenska Dagbladet (1966). Tvåsiffrigt av Frölunda. *Svenska Dagbladet*, 4 november.
- Sveriges Radio (2015). DO tar inte upp Frölunda. *Sveriges Radio*, 8 maj.
- The Sports Network (2020). Chicago Blackhawks release statement defending name, logo. *The Sports Network*, 7 juli.
- Thompson, P. (2020). Blackhawks ban fans from wearing Native American headdresses to their games. *Chicago Tribune*, 29 juli.

- Tidningarnas Telegrambyrå (1995). Frölundas iskrigare blir indianer. *Tidningarnas Telegrambyrå*, 29 juni.
- Wagner, M. (1995). "En rasistisk idé". Indianerna i USA är på krigstigen – och hotar att stämma Frölunda. *Göteborgs-Posten*, 29 september.
- Vejdeland, F. (2022). Ha kvar den nya loggan, Frölunda! *Nordfront*, 3 februari. <https://nordfront.se/ha-kvar-den-nya-loggan-frolunda>
- Werner, J. (2021). *Kritvit? Kritiska vithetsperspektiv i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Werner, J. (2008). *Medelvägens estetik. Sverigebilder i USA*. Två volymer. Hedemora: Gidlunds.

I 4. Jämlikhetsdata som ”statlig rasregistrering” och ”postkolonial rasfixering”. En studie av den svenska debatten om jämlikhetsdata

Peter Wikström & Tobias Hübinette

Inledning

I november 2015 rapporterade media om att Botkyrka kommun hade beslutat att börja pröva jämlikhetsdatametoden i syfte att motverka diskriminering med avseende på hudfärg och trosuppfattning. Sedan dess har jämlikhetsdatafrågan kommit att bli ett av de mest kontroversiella politiska spörsmålen i dagens Sverige i relation till frågor om rasism, diskriminering, representation, mångfald, invandrare och minoriteter. I ett på många sätt typiskt exempel på sådan kontrovers gjorde *Expressen*, den 15 mars 2019, ett stort nummer av att den miljöpartistiska riksdagsledamoten Leila Ali Elmi hade uttalat sig för bruket av jämlikhetsdata i Sverige. Detta gjorde hon i en intervju i *Dagens ETC* publicerad i slutet av februari samma år. Det mest kontroversiella var att hon i intervjun hade talat om att registrera människor efter ras:

– Jag är positiv till att införa jämlikhetsdata där man registrerar människor efter deras ras. Som man har i USA till exempel. Det kan användas på fel sätt, men gör en utredning och kolla på om det systemet är något som kan funka i Sverige. I stället för att säga att rasism inte existerar och att Sverige är färgblindt, det håller inte längre. (Gelin 2019)

Den olyckliga formuleringen och det faktum att jämlikhetsdata sedan tidigare har likställts med ren rasregistrering i den offentliga debatten resulterade i att Ali Elmi anklagades för att driva en rasistisk politik. Anklagelsen utslungades i de sociala medierna, i bloggofären, och på tidningarnas ledarsidor. Det faktum att Ali Elmi faktiskt använde verbet registrera när jämlikhetsdata i själva verket samlas in genom anonyma och frivilliga enkäter och självsvarsformulär var möjligen ett felcitat eller ett utslag av språklig oaktsamhet. Oavsett orsak utsattes Ali Elmi för ett drev på grund av detta av

Expressen framlyfta citat som gick ut på att hon ansågs vilja skapa ett statligt rasregister över Sveriges invånare.

Denna artikel är en fallstudie av den svenska kritiken av jämlikhetsdata sådan den tog sig uttryck i mars 2019 i samband med drevet mot Leila Ali Elmi. Syftet är att försöka förstå hur den svenska kritiken av jämlikhetsdata ser ut, med särskilt fokus på hur den artikuleras i relation till frågor om ras och rasism. Det insamlade och undersökta materialet består av tidningsartiklar och runt tusen Twitter-inlägg. Analysen tematiserar materialet utifrån återkommande argument mot jämlikhetsdata samt utifrån återkommande föreställningar och förståelser av begreppen *ras* och *rasism* i relation till jämlikhetsdatafrågan. Som kommer att framgå handlar debatten egentligen inte om jämlikhetsdata utan termen fungerar som ett signalord och ett rött skynke för att uttrycka och försvara dominerande färgblinda förförståelser av ras och rasism inom den samtida svenskspråkiga gemenskapen.

Artikeln är indelad i fem avsnitt och inleds med en presentation av vad *jämlikhetsdata* är och en bakgrund till den svenska jämlikhetsdatadebatten. Därefter följer en teoretisk inramning, en redogörelse för den tidigare forskningen och en metodologisk översikt över materialinsamlingen. I de efterföljande avsnitten presenteras sedan de fem huvudteman som materialet har kategoriserats efter vart och ett för sig. Avslutningsvis följer ett sammanfattande avsnitt som analyserar de empiriska avsnitten och presenterar studiens slutsatser.

Jämlikhetsdatafrågan och den svenska jämlikhetsdatadebatten

Jämlikhetsdata är en direktöversättning från den brittiska engelskans term *equality data* och används som officiell term i EU-sammanhang (European Commission 2007; Makkonen 2016). Denna artikel handlar dock inte om jämlikhetsdata i sig utan om den svenska debatten om och kritiken av jämlikhetsdata. En kort introduktion till ämnet är dock nödvändig då kunskapen om vad jämlikhetsdata innebär är rudimentär i just Sverige.

Jämlikhetsdata innebär att invånarna i en viss kommun, i ett visst land, i en viss organisation eller i ett visst gruppsammanhang uppger hur de själva identifierar sig utifrån olika diskrimineringsgrunder. Detta sker i form av

anonyma självsvarsformulär som bygger på enkätmetodens grundprinciper om informerat samtycke, frivillighet och anonymitet (Al-Zubaidi 2012, 2022; Hübinette 2015, 2017b; Jebari & Magnusson 2013). Det kan exempelvis handla om självkategoriseringar utifrån könsidentitet, sexuell läggning, religiös bakgrund, förstaspråk, ålder, funktionsvariationer och raslig eller etnisk minoritetsidentifikation.

De allra flesta länder i världen brukar någon form av jämlikhetsdata även om de inte nödvändigtvis använder just denna term. Det sker oftast i form av större eller mindre folkräkningar, då flertalet länder på jorden saknar ett centraliserat befolkningsregister av den typ som finns i Sverige och ett dussintal andra länder, däribland de nordiska grannländerna. Det svenska befolkningsregistret, som anses vara både det historiskt äldsta och det mest fullständiga i världen, bygger på att varje invånare tilldelas ett unikt personnummer som också bibehålls efter döden. Det är detta register som på basis av personnumret genererar nästan all offentlig statistik i Sverige, så kallad registerdata.

Tack vare folkbokföringsregistret och personnumret finns det idag fullgod registerdatabaserad kunskap om diskrimineringsgrunderna (kronologisk) ålder och (juridiskt) kön. Samtidigt saknas statistik om diskrimineringsgrunderna könsöverskridande identitet eller uttryck, religion eller annan trosuppfattning, etnisk tillhörighet, funktionshinder och sexuell läggning i folkbokföringsregistret och det enda sättet att få fram uppgifter om dessa grunder är via jämlikhetsdata.

Införandet och bruket av jämlikhetsdata förordas idag av både EU, FN och Europarådet och det råder full konsensus inom dessa överstatliga sammanhang om att jämlikhetsdata är den mest etiska metoden för att samla in denna typ av statistik som oftast räknas som känsliga personuppgifter såsom exempelvis sexuell läggning eller religion (Simon 2007). För svensk del utreddes jämlikhetsdatafrågan av Diskrimineringsombudsmannen i samråd med Datainspektionen, Statistiska centralbyrån och Folkhälsomyndigheten i början på 2010-talet efter att EU, FN och Europarådet upprepade gånger hade kritiserat Sverige för att sakna utfallsstatistik om flertalet diskrimineringsgrunder. En statlig utredning som publicerade 2012, *Statistikens roll i arbetet mot diskriminering*, kom fram till att ingenting talar emot att Sverige både kan och bör införa och använda jämlikhetsdata (Al-Zubaidi 2012, 2022).

Sedan dess har kritiken mot Sverige från överstatligt och även från NGO-håll fortsatt och på senare år blivit allt starkare. Faktum är att Sverige, tillsammans med Frankrike och Tyskland, pekas ut som ett av de länder i världen som allra mest styvnackat motsätter sig jämlikhetsdata (Hermanin & Atanasova 2014; Simon 2008, 2012). Sveriges utpräglat negativa attityd till jämlikhetsdata återfinns även i regeringens nationella handlingsplan mot rasism, som antogs 2016 och som fortfarande gäller, och senast 2018 upprepade Sverige sin ytterst negativa hållning till jämlikhetsdata när Sverige förhördes av FN:s rasdiskrimineringskommitté CERD (Regeringskansliet 2016).

Samtidigt har allt fler organisationer, företag, myndigheter och kommuner i landet såsom Amnesty, Sverok – Spelhobbyförbundet, Ibn Rushd Studieförbund, Afrosvenskarnas riksorganisation, Ungdomsbarometern, Folkhälsomyndigheten, Socialstyrelsen, Stockholms stad, Malmö stad och Botkyrka kommun antingen börjat förorda eller experimentera med jämlikhetsdata (Behtoui 2021; Öhberg & Medeiros 2019). Institutet för framtidsstudier har vidare undersökt svenskars attityder till jämlikhetsdata och kommit fram till att det främst är majoritetsinvånarna som är negativt inställda medan minoritetsinvånarna över lag är positiva till frågan (Håkansson Bolve m.fl. 2017).

Dessutom har representanter för ett antal minoritetsgrupper så som afrosvenskar, svenska muslimer, sverigefinnar, personer med funktionsvariationer och hbtq-personer ställt sig positiva till införandet av jämlikhetsdata. Det ska samtidigt sägas att representanter för ett antal andra minoriteter har ställt sig skeptiska till frågan av historiska skäl och framför allt gäller det svenska romer, svenska samer och svenska judar vilka befäror att statistiken kan komma att användas mot dem (Al-Zubaidi 2012, 2022).

Innan 2015, när det blev offentligt att Botkyrka hade beslutat att kommunen skulle börja pröva denna metod som en del i kommunens kontinuerliga arbete med att motverka diskriminering på grund av hudfärg och trosuppfattning, förekom termen jämlikhetsdata knappt alls i svenskspråkiga sammanhang. Första gången termen användes var när Svenska FN-förbundet, Nätverket svenska muslimer i samarbete och dåvarande Afrosvenskarnas riksförbund begärde att Sverige skulle införa jämlikhetsdata i samband med att FN:s CERD granskade Sverige 2014. I samband med det årets omgång av

CERD:s regelbundna *Universal Periodic Review*-process uttalade sig även Feministiskt initiativ för införandet av jämlikhetsdata (Etminan & Kawesa 2014).

Den svenska jämlikhetsdatadebatten har sedan 2015 blossat upp vid flera tillfällen och tog i synnerhet fart när Vänsterpartiets kongress i Karlstad i februari 2018 biföll en motion som begärde att partiet skulle förespråka införandet av jämlikhetsdata trots att partistyrelsen förordade avslag på motionen (Bali 2016; Hübinette 2018; Osanami Törngren & Wigerfeldt 2018).⁵⁴ Den 26 februari 2019 intervjuade tidningen *Dagens ETC* den miljöpartistiska riksdagsledamoten Leila Ali Elmi från Göteborg, som berättade om hur hon mot alla odds hade tagit sig till riksdagen i valet i september 2018 men också om hur hennes personvalskampanj hade svartmålat i media och inte minst i högerpressen som ett utslag av "klanröstning" (Gelin 2019). I intervjun nämnde Ali Elmi även att hon var för jämlikhetsdata och hon gjorde då uttalandet som citeras i artikelns inledning, där hon på ett olyckligt sätt liknade jämlikhetsdata vid rasregistrering, vilket *Expressen* alltså uppmärksammade knappt en månad senare, den 15 mars 2019.

Teoretisk inramning, tidigare forskning och metodologisk översikt

I detta avsnitt redogörs för studiens teoretiska inramning och för det empiriska underlaget. Studiens teoretiska förståelseram utgår från David Theo Goldbergs (2009, s. 10) åtskillnad mellan ett färgblint antirastänkande och ett antirasistiskt rasmedvetande samt från Eduardo Bonilla-Silvas (2010) idé om färgblindhet som ett uttryck för en i förlängningen färgblind rasism. Ett färgblint antirastänkande handlar enligt Goldberg om att bekämpa bruk av själva glosan ras medan ett antirasistiskt rasmedvetande handlar om att fortsatt använda rasbegreppet i antirasistiskt syfte för att kunna sätta ord på rasdiskrimineringen och därmed kunna bekämpa den.

⁵⁴ En slagning i Kungliga bibliotekets digitala artikeldatabas Svenska dagstidningar, som enbart inkluderar tryckta svenskspråkiga dagstidningar, ger exempelvis 202 träffar på sökordet "jämlikhetsdata" mellan 2015–2019.

Den specifika svenska färgblindheten tar sig, som vi ser det, snarare uttryck i en färgblind antirasism som undviker att tala om ras och som brännmärker den som talar om ras i den offentliga debatten som varande rasist. Färgblindheten i Sverige skiljer sig därigenom från uttryck för färgblindhet i andra länder; den härrör varken, som i engelskspråkiga länder, från en nyliberal individualistisk, ideologi som den Bonilla-Silva syftar på och benämner "färgblind rasism", eller från en universalistisk ideologi av republikanskt snitt som i Frankrike utan från en progressiv antirasistisk ideologi. Denna svenska färgblinda antirasism genomsyras av ett antirastänkande som antagligen är mer radikalt i Sverige än i andra länder.

I Sverige har detta antirastänkande inte minst tagit sig uttryck i att Sverige var det första landet i världen som genom ett riksdagsbeslut utmönstrade rasbegreppet från och med början av 2000-talet (Brännström 2016). Denna utmönstring har gjort att själva glosan *ras* har kommit att bli ett av de mest laddade och i det närmaste tabubelagda orden i nutidssvenskan (Forum för levande historia 2018; Osanami Törngren 2018). Språkvetarna Erika Jönsson och Jenny Nilsson (2019) har exempelvis visat att när svensktalande medelklasspersoner uppmanas att tala om ras i intervjusituationer så undviker de att göra det och tenderar att rodna, staka sig, använda omskrivningar eller göra citattecken med fingrarna i de fall då de ens yttrar ordet. Till och med svenska forskare som studerar olika synsätt på ras och olika uttryck för rasism i Sverige under 1800- och 1900-talen, undviker därför att både operationalisera rasbegreppet och till och med att använda termen rasism när de skriver på akademisk svenska (Ericsson 2016, s. 2; se även kapitel 11 i denna bok).

Vidare har denna svenska färgblinda antirasism, som då är mer radikal i sin progressivitet i Sverige än i andra länder, just kommit att innebära att Sverige officiellt har tagit ställning mot jämlikhetsdata trots upprepad kritik från överstatligt håll såväl som från olika minoriteters sida, samtidigt som landet har en fortsatt mycket hög antirasistisk svansföring på den internationella arenan och gentemot andra västländer.

Denna artikel är den första i sitt slag i den meningen att ingen tidigare har undersökt den svenska jämlikhetsdatadebatten och den svenska kritiken av jämlikhetsdata, vilket gör att det inte finns några tidigare studier att relatera till. Däremot finns det enstaka studier som har undersökt hur den offentliga

diskussionen om ras och rasism har tagit sig uttryck i Sverige och inte minst vad som händer när frågor om ras och rasism aktualiseras i offentligheten.

Ett exempel på det är Oscar Pripps och Magnus Öhlanders (2008, 2012) studie av debatten om glassen *Nogger Black* år 2005, som urartade i ett hän av den dåtida paraplyorganisationen Centrum mot rasism. Det var denna organisation som hade initierat debatten genom att lyfta upp att reklamen för det dåvarande glassmärket *Nogger Black*, som anspelade på svart amerikansk urban subkultur, var rasstereotyp. I samband med den hänfulla kritiken av Centrum mot rasism gjordes inte minst många ironiserande referenser till nazismen, Förintelsen, rassegregationen i USA och apartheidregimen i Sydafrika som ett sätt att driva med att organisationen antydde en koppling mellan det amerikanska n-ordet, glassbeteckningen och reklamen.

Vidare har en av författarna till denna artikel lett en studie som undersöker rapporteringen om och receptionen av den kommunala stiftelsen i Botkyrka Mångkulturellt centrum satsning på ras som en specifik kunskapsfråga 2012–2014 (Hübinette 2017a). Studien visar att den dåtida massiva offentliga kritiken av denna satsning, som bland annat innebar avhållandet av den första forskningskonferensen och seminarieriet om ras och vithet och grundandet av ett svenskt forskarnätverk för kritiska ras- och vithetsstudier, kopplade samman Mångkulturellt centrum med svensk rasbiologi, tysk nazism, det sydafrikanska apartheidsystemet och den amerikanska Södern. Både Centrum mot rasism och Mångkulturellt centrum framställdes med andra ord som rasistiska bara på grund av att de explicit tog upp frågan om ras. I båda fallen bemöttes organisationen respektive stiftelsen av en dominerande svensk färgblind antirasism som brännmärkte båda som rasister med utgångspunkt i en hel repertoar av argument som mobiliserade den koloniala och rasistiska närhistorien för att motivera ett fortsatt antirastänkande.

Materialet för föreliggande studie utgörs av publicerade reaktioner på Leila Ali Elmis uttalande i både traditionell media och sociala medier, där det senare är begränsat till Twitter, och i tiden omedelbart efter händelsen, alltså under mars 2019. Via Kungliga bibliotekets digitala artikeldatabas Svenska dagstidningar, som innehåller inskannade och sökbara dagspresstexter hämtade från över 600 dagstidningar, har sammanlagt sju artiklar hittats vilka publicerades i mars 2019 inklusive den tryckta versionen av *Expressens*

artikel som först publicerades digitalt den 15 mars och som inledde drevet mot Leila Ali Elmi (Bene Perlenberg 2019; Cwejman 2019; Daoud 2019; Gelin 2019; Hellberg 2019; Ismail 2019; Jaenson 2019; Lifvendahl 2019).

Twitter är välkänt som ett affektivt präglat offentligt rum som förenar information och åsikter (Bruns & Burgess 2011; Papacharissi 2015; Papacharissi & de Fatima Oliveira 2012). Twitter kan fungera som ett alternativ till traditionell media, men kan också med sin patosgenomsyrade retorik vara en "*backchannel*" som svarar på och sätter agendan för politisk debatt i den traditionella, borgerliga offentligheten (Ericsson 2016; Kalsnes, Krumsvik & Storsul 2014). Drevliknande kampanjer i likhet med den som drabbade Ali Elmi i mars 2019 utspelar sig ofta i en dialog mellan traditionell media och sociala medier, och i synnerhet på Twitter där många journalister, ledarskribenter, politiker, debattörer och andra aktörer har en påtaglig närvaro.

För denna studie användes Twitters inbyggda sökmotor för att hitta offentligt tillgängliga Twitter-inlägg som omnämnde Leila Ali Elmi och jämlikhet mellan *Expressens* publicering 15 mars och mars månads utgång 2019. Den exakta sökfrasen utformades för att kunna hitta alla Twitter-inlägg under perioden som uttryckligen hade att göra med Ali Elmis uttalande.⁵⁵ Urvalet kan inte sägas vara uttömmande, men torde ge en representativ bild av drevet under den utvalda tidsperioden. Denna sökning gav som resultat 466 Twitter-inlägg. Ungefär hälften av dessa (245 inlägg) ingick i svarskedjor, och hade alltså endera lagts som svar till andra inlägg eller fått andra inlägg som svar. Därför samlades även cirka 600 ytterligare inlägg in från svarskedjorna vilket sammantaget resulterade i totalt kring tusen Twitter-inlägg.

Huvudfokus för analysen och tematiseringen som presenteras nedan är de primära sökträffarna, medan svaren och svarskedjorna har använts för att förstå kontexten bakom sökträffarna. Utifrån det insamlade och undersökta materialet går det att identifiera följande huvudsakliga teman vad gäller attityder, reaktioner och associationer med fokus på kritiken av

⁵⁵ Se <http://www.twitter.com/search-advanced>. Sökfrasen löd ["ali elmi" OR "leila ali" OR jämlikhetsdata OR rasregister OR rasregistrering since:2019-03-15 until:2019-03-31], med sökmotorns språkfilter ställt till svenska. Materialet samlades in i februari 2020.

jämlikhetsdata. Till att börja med så är samtliga sju tidningsartiklar negativt inställda till jämlikhetsdata. Bland Twitter-inläggen förekommer en del inlägg, kring 15 procent, som inte tydligt tar ställning för eller emot, exempelvis inlägg som skämtar om eller ironiserar över Ali Elmi och frågan på sätt som svårligen kan kategoriseras som uttryck för entydiga ställningstaganden. Cirka 80 procent av inläggen uttrycker en tydligt negativ inställning till jämlikhetsdata. De få återstående inläggen med en positiv inställning hänvisar bland annat till att FN och EU förordar metoden, att de flesta länder i världen använder jämlikhetsdata, att de har ett explicit antidiskrimineringssyfte och att det inte handlar om registrering och register. Dessa lämnas hädanefter därhän då det är den negativa kritiken som undersöks.⁵⁶

Kritiken och motargumenten mot jämlikhetsdata går att dela upp i fem huvudteman:

1. argument mot registrering och register och mot statlig kontroll;
2. argument mot identitetspolitik, mot ras som begrepp och mot rasfixering;
3. historiska argument som exemplifierar med historiska händelser och ideologier såsom kolonialismen, Förintelsen, rasbiologin, nazismen och kommunismen;
4. argument mot vänstern och mot media;
5. argument för vissa minoriteters skull såsom hbtq-personer och romer

Denna lista är ordnad efter hur ofta temat förekommer i materialet. Flera teman kan förekomma samtidigt i ett inlägg, så de fem temana är inte ömsesidigt uteslutande kategorier. Tema 1 benämns för enkelhetens skull anti-register/stat-argument, tema 2 anti-ras/identitetspolitik-argument, tema 3 historiska argument, tema 4 anti-vänster/media-argument och tema 5 minoritetsargument. Dessa fem teman redovisas vart och ett för sig, och för att göra det omfattande materialet rättvisa kommer det utrymme som ges åt varje tema att någorlunda motsvara hur ofta de förekommer. Artikel-excerpter presenteras löpnumrerade A1–A8 samt med källhänvisning.

⁵⁶ Det bör nämnas att 33 av Twitterinläggen som försvarar jämlikhetsdata gjordes av en av denna artikels författare, som själv och sedan länge har varit aktiv i den svenska jämlikhetsdatadebatten. Utöver dessa 33 inlägg finns det endast en handfull inlägg som är mer eller mindre tydligt positiva till jämlikhetsdata. Försvar av jämlikhetsdata var alltså en position i näst intill försvinnande minoritet i åtminstone denna studies material.

Twitter-inlägg återges löpnummerade T1–T30 i text med uttryckssymboler och enstaka relevanta bilder är reproducerade. Användarnamn och personnamn som representerar privatpersoner i Twitter-inläggen har avidentifierats, även när dessa personer är mer eller mindre kända aktörer i offentligheten (jfr. diskussion i Wikström 2017, s. 62–65).⁵⁷

Anti-register/stat-argument

Det första temat, anti-register/stat-argument, samlar de argument som reagerar mot statlig kontroll och som associerar jämlikhetsdata med registrering och därmed ett hot mot den personliga integriteten och till och med mot yttrandefriheten i sig samt hävdar att jämlikhetsdata är förbjudet enligt lag. I Adam Cwejmans ledartext i *Göteborgs-Posten* (A1) antyds en färgblind antirasistisk hållning genom frasen "påstådda ras", i en formulering som också skulle kunna tolkas som att det är staten som pådyvlar individen en rasidentitet snarare än individen som självidentifierar sig. Det varnas också för att data om medborgares ras eller etnicitet skulle kunna komma att användas för att driva en viss politik.

Inlägg (T1) inleds med en skrattande uttrycksymbol och en sarkastisk tummen-upp. Resten av inlägget är utformat som ett satiriskt brev till en medborgare som blivit "registrerad" av en myndighet. Inläggets hänvisning till "registrator Abdullah" och till ett förbud mot kvinnor på myndigheten kan läsas som en antimuslimsk insinuation att införandet av ett "rasregister" skulle sammanfalla med en föreställd islamisering av statsapparaten. Tolkningen styrks av kontexten; flera kritiska inlägg gör negativa eller ironiserande hänvisningar till att Ali Elmi själv är muslim. Inlägg (T2) speglar en vanligt förekommande sammanblandning av ras- och artbegreppen, i detta fall strategiskt använd för att utmåla självkategorisering som något "löjligt". I (T3) jämförs förslaget, såsom *Expressens* rapportering framställer det, med förtryckande statskontroll och åsiktsregistrering av ett slag som tillskrivs Kina.

⁵⁷ Antal "reaktioner" i form av svar, så kallade *retweets* och gilla-markeringar återges ej här, även om dessa skulle kunna användas som en indikator på vilka inlägg som fått mest spridning. Materialet följer det vanliga mönstret att enbart enstaka inlägg från ett litet antal inflytelserika aktörer får någon vidare spridning. Inga särskilda skillnader i tematiskt innehåll påträffades mellan populära och impopulära inlägg.

(A1) En stat som registrerar medborgares sexuella läggning, påstådda ras och etnicitet är en stat som inbjuder till att det används i politiken. Det blir en stat som måste avgränsa, kategorisera och ytterst vara ansvarig för att politik förs och utvecklas med den statliga databasen som grund.

(Cwejman, 2019)

(T1) 🤔👍 Bäste medborgare.

Tack för Din sam -och medverkan!

Du är härmed registrerad hälsar 1:e registrator Abdullah (inga kvinnor tillåts på myndigheten).

Ev. kompletterande uppgifter skickas direkt till Leila Ali Elmi lr @miljopartiet fvb...

(T2) Rasregister? Finns det olika alternativ då? Såsom; Människa, Hund, katt osv?

Löjligt.

(T3) Helt fel och vi börja tänka som Kina där man databasera alla efter ras religion och vad innebär det, att steg till förföljelse för oliktankande människor. [Länk till Expressens artikel]

Under detta tema återfinns också argumentet att jämlikhetsdata är en eufemism som har uppfunnits för att dölja att det just handlar om rasregistrering och inget annat, som i (A2) samt (T4)–(T6). Det står klart av inramningen att flera av dessa inläggs författare ser sig själva som antirasister. I och med detta antyds att Ali Elmi genom sitt uttalande avslöjat sin egen eller sitt partis rasistiska agenda, eller, som i (T6), att Ali Elmi visserligen må ha goda antidiskriminineringsavsikter men ändå följer rasismens "logik". I vissa inlägg i stil med (T7) anklagas en av denna artikels författare, såväl som ett antal andra antirasister, för att ha uppfunnit jämlikhetsdatabegreppet specifikt för att kunna driva en så kallad rasfixerad agenda.

(A2) Förslaget om rasregister eller jämlikhetsdata eller vad man nu väljer att kalla det är nämligen förfärligt och inget annat.

(Ismail 2019)

(T4) "Jämlikhetsdata" kallar rasistpolitikern detta för. Var det alltså det som Myrdal-paret och nazisterna samlade ihop? Är nästa steg att tvinga sveriges judar att bära davidsstjärna? Och efter det? @miljopartiet

(T5) Rasregistrering blir liksom lite ädlare om man kallar det jämlikhetsdata i stället.

(T6) "Jämlikhetsdata" vilken vidrig eufemism. The road to hell is paved with good intentions. Att ha samma logik som rasisterna kan aldrig någonsin leda rätt.

(T7) Jämlikhetsdata är [namn]s nya ord – han har drivit detta länge och från början ville han vi skulle börja tala ras. En ytterligare länk till honom förändrar ingenting.

Under temat förekommer vidare påståenden att jämlikhetsdata i själva verket är förbjudet i Sverige av integritetskränkande skäl, bland annat med hänvisning till EU:s GDPR-lagstiftning, såsom i (A3) samt (T8)–(T9).

(A3) Ordet jämlikhetsdata är en stilig omskrivning av att staten ska föra statistik på ras, etnicitet, religion, sexuell läggning och funktionsnedsättning. Det är inte tillåtet enligt lagen idag.
(Cweyman 2019)

(T8) Enligt personuppgiftslagen så går det inte att föra statistik på det Laila Ali Elmi vill göra.

(T9) En mardröm för GDPR-jurister: [länk till *Expressens* artikel]

Ännu ett argument är att om nu jämlikhetsdata införs för att kartlägga ojämlikheter så ska också brottsligheten, arbetslösheten och bidragsberoendet bland olika invandrar- och minoritetsgrupper kartläggas i någon slags mättningsrättvisas namn. Detta argument tycks i vissa fall vara allvarligt menade, men är i andra fall retoriska. *Göteborgs-Tidningens* ledarskribent Csaba Bene Perlenberg exemplifierar i (A4), genom ett till synes neutralt likställande av jämlikhetsdata med "propåer" från "tuffa-tag-högern". Genom att hävda att det verkligen handlar om rasregister antyds att de "vänstergrupper" som efterfrågar jämlikhetsdata är hycklare som gör en "logisk kullerbytta". Bene Perlenberg positionerar därigenom sitt motstånd mot jämlikhetsdata som en mittenposition mellan två problematiska ytterligheter – en vänster och en höger som bägge är ideologiskt motiverade hycklare.

(A4) Lustigt nog tenderar samma vänstergrupper protestera högljutt mot propåer om att kartlägga brottslingars etniska bakgrund för att undersöka om vissa grupperingar med utländsk bakgrund är överrepresenterade i vissa brottstyper. Samtidigt brukar väl valda delar av tuffa-tag-högern förespråka kartläggning över kriminellas etniska och kulturella bakgrund, men vara principiellt emot rasregister. Att kartlägga är således okej – så länge det är för ens egna politiska intressen. [...]

Att ta sig an diskrimineringens vidriga ok genom att registerföra personer utifrån deras etnicitet är som att göra en logisk kullerbytta i form av en bakåtvolt med förbundna ögon och bakbundna händer. Rörelsen blir krånglig, fallet blir hårt och ger grön svindel.

Nu är frågan vad individer i den svensk-somaliska väljargrupp som Leila Ali Elmi riktade sig mot i sin personvalskampanj tycker om miljöpartistens förslag att registrera dem utifrån sin kollektiva hudfärg i ett statligt rasregister.
(Bene Perlenberg 2019)

På Twitter var denna argumentation ännu mer uttalad. Den framfördes av flera moderata riksdagsledamöter (T10)–(T12), men även av andra som i (T12). De som företräder det synsättet passar samtidigt gärna på att även reproducera stereotypa föreställningar om utrikes födda som synnerligen brottsbenägna. Flera inlägg i stil med (T12) antyder att "obekväma sanningar" skulle kunna komma fram om det gick att sätta siffror på utomeuropeiska invandrares brottsbenägenhet och intelligens med mera. Vissa inlägg tar alltså med ironisk ton ställning för någon sorts jämlikhetsdata, men i övertygelsen att införandet av sådan samtidigt skulle bekräfta högerorienterade eller rent rasistiska narrativ.

(T10) Vari ligger den avgörande skillnaden som gör insamling av jämlikhetsdata förkastligt men registrering av brottsdömdas etnicitet ett nödvändigt måste?

(T11) Självklart ska även gärningsmannens härkomst studeras i samband med den trista ökningen av sexualbrotten. @[en socialdemokratisk politiker], varför har du inte gett BRÅ i uppdrag att göra detta?

(T12) Visst kan vi ha jämlikhetsdata men då ska det redovisas inte bara hur många % av VD:ar som är t ex nordafrikaner, utan också hur många % av våldtäktsdömda som är nordafrikaner.

Samma med utbildningsnivå, bidragsberoende, kriminalitet, IQ etc
Inte bara "plocka russina ur kakan."

Anti-ras/identitetspolitik-argument

Det andra huvudtemat, som här går under samlingsbeteckningen anti-ras/identitetspolitik-argument, inbegriper alla typer av argument mot så kallad identitetspolitik, mot ras som begrepp och mot så kallad postkolonial rasfixering som både sägs vara kollektivistisk, kulturellrelativistisk, intersektionell och separatistisk liksom besatt av frågor om representation,

mångfald och kvotering. Detta andra tema är också det som dominerade ledartexterna och tidningsartiklarna, vilket antagligen avspeglar hur politiskt polariserad den svenska jämlikhetsdatafrågan har kommit att bli. Inte minst gav flera av pressrösterna uttryck för en kritik av rasbegreppet som sådant såsom Mariam Ismail Daoud i *Göteborgs-Tidningen* (A5) och *Gefle Dagblads* Bawar Ismail (A6). Ställningstaganden för införandet av jämlikhetsdata konstrueras här som präglade av en irrationell rasfixering som reducerar människor till "enbart vita och svarta", och som en form av rasism som utövas "i antirasismens namn".

(A5) Att bekämpa eld med eld är inte rätt väg att bryta vare sig strukturell diskriminering, rasism, islamofobi, hatbrott eller segregation i vårt samhälle.

Utan snarare så befäster man rastänkandets förenklade förståelse av människor som enbart vita och svarta.

Att som Leila Ali Elmi (MP) vilja införa kartläggningar med uppdelningar baserad på ras, hudfärg och etnicitet är att tillämpa samma rasindelade metod som man säger sig vilja bekämpa och eliminera. Detta förstärker rastänkandet i antirasismens namn och ökar splittringen i vårt samhälle och motsättningar genom att förstärka ett "Vi och ett Dom".

Det krävs sans och förnuft, både i debatt och åtgärder för att bekämpa rasism, diskriminering och hatbrott.

Sverige behöver inte mer rasfixering som splittrar samhället.

(Daoud 2019)

(A6) Men är det inte fullständigt bedrägligt att staten ska uppmana medborgare att tänka i termer av "rastillhörighet"? Exakt hur ska detta hjälpa oss att bygga ett samhälle där folks ursprung och utseende saknar betydelse? Risken är ju nämligen den att människor börjar tänka mer aktivt på sitt ursprung, "ras" och etnicitet.

Är det något som Leila Ali Elmi reflekterat kring? Ska vi i antirasismens namn verkligen låta staten samla in uppgifter om människors "rastillhörighet"?

(Ismail 2019)

På Twitter kopplades jämlikhetsdata till postkolonial teori och till så kallad identitetspolitik (T13). I (T14) konstrueras Ali Elmi något konspiratoriskt som en "marionett" för en bakomliggande postkolonial akademisk agenda, i vars sammanhang även en av denna artikels författare omnämns.

(T13) MP vill börja med rasregistrering. Kan vi inte enas om att identitetspolitiken gått väl långt nu?

(T14) Verkar som Leila Ali Elmi är en marionett för postkolonial identitetspolitisk aktivism. Detta är projekt som [namn på postkoloniala/antirasistiska forskare] driver tillsammans med [namn]s CEMFOR. Vad är nästa steg?

I materialet återfinns även en ofta återkommande refräng i svenska debatter om ras och rasism, nämligen påpekandet att det inte finns några (vetenskapliga/biologiska) människoraser (T15). Det sägs även ibland att hela mänskligheten tillhör samma ras, vilket i egentlig mening är en sammanblandning av art- och rasbegreppen. Flera inlägg tog även upp gruppen blandade (T16), det vill säga personer med en vit och en icke-vit förälder, för att vederlägga det påstådda rastänkande som jämlikhetsdata uppfattas innebära.

I (T17) aktualiseras vidare den amerikanska artisten Michael Jackson. Författaren bakom inlägget antyder att det skulle vara Ali Elmi själv som tar på sig att "placera" individer i olika raskategorier, men tycks samtidigt även ironisera över självidentifieringsprincipen genom att fråga sig om ett "rasbyte" är möjligt. Dessa inlägg illustrerar en tydlig tendens som återkommer i stora delar av materialet, i det att argumentationen utgår ifrån en biologisk, essentialistisk och till och med nazistisk (T16) förståelse av rasbegreppet som per automatik tillskrivs Ali Elmi och alla som är för jämlikhetsdata.

(T15) Nu när folk börjar snacka rasregistrering, kom ihåg att människoraser inte finns. Det går inte att på ett vetenskapligt sätt dela in människor i raser. Om man vill göra etnisk statistik får man hitta andra definitioner.

(T16) Horribel tanke, MP, vad håller era företrädare på med? Hur ska en person av blandras registreras? Sluta med vi och dom-tänket. Är hon en ny Hitler? #MP #rasregistrering #nazism

(T17) I vilken ras vill @LeilaAliElmi placera denna unga man? Kan man vara rasbytare? [foto av Michael Jackson, Figur 1]

Figur 1. Twitter-inlägg med fotografi på Michael Jackson.

I materialet kritiserades alltså återkommande jämlikhetsdata som varande i sig rasistiskt eller så hävdades att införandet och användandet av jämlikhetsdata skulle ge legitimitet åt ett förlegat, rasistiskt eller rentav nazistiskt rastänkande. Det bör här nämnas att enstaka argument i Twitter-materialet snarare än att kritisera rastänkandet i sig i stället kritiserade hyckleriet i att en sidas rastänkande betraktas som rumsrent medan den andras inte är det. En Twitter-användare, med ett användarnamn som explicit betonade hans identitet som majoritetssvensk, skriver exempelvis "Det-är-ok-att-raser-finns-men-bara-när-vi-vill™" som en satirisk parafras på Ali Elmis förmodade hållning. Tillägget "TM" (trademark) tycks antyda att denna hållning på något sätt är institutionaliserad och konventionsaliserad, eller att den helt enkelt fungerar som ett kännetecknande varumärke för en vänsterpolitiker.

Flera av ledartexterna ägnade stort utrymme åt att kritisera den så kallade identitetspolitiken, vilken konstrueras som en existerande och koherent

ideologi företrädd av vagt specificerade eller ospecificerade individer och organisationer. Identitetspolitiken anses vara rasistisk och separatistisk (A7) och samtidigt kollektivistisk (A7, A8). Den senare kritiken antyder att identitetspolitiken sätter grupp före individ och anser att individer alltid representerar grupper. *Svenska Dagbladets* Tove Lifvendahl lägger fokus just på frågan om representation (A9), i likhet med flera andra ledartexter:

(A7) Identitetspolitikens förespråkare har en sjuklig besatthet av hudfärg. I dess mest aparta avart kan det ibland komma krav på "separatistiska rum", etniska "safe spaces" där endast personer som tillhör samma etniska minoritetsgrupp får vistas. Samma personer hade givetvis skrikit i högan sky om de själva hade exkluderats från ett evenemang eller sammanhang på grundval av deras etnicitet. [...]

Även utan separatistiska inslag är identitetspolitikens förespråkare skrämmande måna om att kartlägga och kollektivisera grupper utifrån deras etniska, sexuella och kulturella bakgrund – och lyckas därmed i stort sett torgföra extremhögerns våta önskedrömmar om att definiera personer, exempelvis utifrån deras utseende, hellre än individers erfarenhet, socioekonomiska ställning eller utbildningsnivå.
(Bene Perlenberg 2019)

(A8) Därutöver används insamlingen av rasstatistik som ett sätt för identitetspolitiska organisationer i USA att framhäva sin rätt att representera delar av befolkningen. En roll de tagit utan att ha blivit demokratiskt valda. Den statliga statistiken ger dem legitimitet att företräda kollektiven inför statsmakten.
(Cweyman 2019)

(A9) Att appellera till en sådan representationstanke är i modern tid förhållandevis ovanligt i ett land som fram till 1960-talet var ett av världens mest etniskt homogena. Och den bär större implikationer än vad ett uttalat engagemang i en sakfråga gör.

För om man är invald på basis av att man främst ska utgöra en etnisk röst, hur rangordnas exempelvis lojaliteten mellan de väljare som har valt en, och det parti som har tillhandahållit entrédörren?
(Lifvendahl 2019)

Identitetspolitiken jämförs med andra ord med olika minoriteters rörelser, såväl som med rasliga, etniska, religiösa och antagligen också språkliga minoriteter. I kritiken som riktas mot identitetspolitikens separatistiska grupptänkande kan vidare skönjas en rädsla att detta kan komma att splittra snarare än förena den nationella gemenskapen. I andra fall, i synnerhet i ledarsticken, skönjs samtidigt en liberal preferens för individens suveränitet över all slags grupptillhörighet. I samma liberala anda antas jämlikhetsdata

också i flera ledarstick handla om att möjliggöra kvotering och således åsidosätta den meritokratiska principen (A10, A11).

(A10) Politiken som utformas utifrån rasstatistik står dessutom i konflikt med ett liberalt och meritokratiskt samhälle där människors erfarenheter och kompetens värdesätts – och inte deras identiteter eller utseende. I många av de länder som samlar in data om individers ”rastillhörighet” används nämligen statistiken för olika former av etnisk kvotering för att rätta till historiska misstag eller jämna ut etniska skillnader. Ett sådant system är som upplagt för att skapa konflikter och motsättningar. Vilka etniska grupper ska främjas? På vilkas bekostnad? Vilka grupper ska betraktas som underprivilegierade och förtryckta? När kan gruppen i fråga sluta betraktas som förtryckt?
(Ismail 2019)

(A11) Men vad är då nyttan Ali Elmi ser? Ja, med största sannolikhet handlar det om att underlätta utjämningen av förmenta orättvisor i samhället genom att placera underrepresenterade grupper på olika poster inom exempelvis arbetslivet: det vill säga kvotering. Identitetspolitikens sympatisörer ser detta som ett sätt för att motverka diskriminering.
Men kvotering är orättvist, illiberalt och ineffektivt. Ali Elmis förslag att föra rasstatistik är ännu ett steg på vägen att förminska kompetens till förmån för mer fokus på yttre attribut.
(Jaenson 2019)

Samma tendens hittas bland Twitter-inläggen, såsom i (T18). I (T19) kopplas idén om kvotering ihop med religiös tillhörighet, då författaren till inlägget insinuerar att det kan vara muslimen Ali Elmis personliga agenda som styr hennes hållning i frågan för att möjliggöra kvotering av muslimer till olika maktpositioner. Liknande blinkningar till konspiratoriska islamiseringsdiskurser återkommer lite varstans i materialet.

(T18) Tror jämlikhetsdata är en fruktansvärt dålig idé. Men så är jag också för meritokrati och emot kvotering och identitetspolitik.

(T19) En vild gissning är att Ali Elmi i och med religionsregistrering ser en framtida möjlighet att kunna kvotera in personer av en viss religionstillhörighet till olika befattningar.
Men jag skulle gärna ha fel.

Historiska argument

Det tredje temat kännetecknas av att jämlikhetsdata associeras med historiska händelser som kolonialismen, slaveriet, apartheid, andra världskriget, Förintelsen, Statens institut för rasbiologi och rasforskningen samt med politiska ideologier i form av både nazismen och kommunismen. Vad gäller referenser till kolonialismen och slaveriet påminner Cwejman om att briterarna införde statistik om ras i Indien (A12) medan *Blekinge Läns Tidnings* Emma Jaensson lyfter fram att de afrikanska slavättlingarnas situation i USA inte har förbättrats av jämlikhetsdata (A13). Flera Twitter-inlägg gjorde liknande poänger, som i (T20), eller kopplade frågan till den sydafrikanska apartheidregimen, exempelvis genom en referens till den för införandet av apartheid ansvarige premiärministern Hendrik Verwoerd i (T21).

(A14) Ett annat föregångsland när det kommer till inhämtning av rasstatistik är Indien. Redan under det brittiska kolonialväldet fördes noggranna förteckningar över de olika kasten [sic] och etniska grupperna i landet.
(Cwejman 2019)

(A13) Men trots att man bedrivit rasregistrering i USA under mycket lång tid kan man knappast säga att landet har blivit mer jämlikt. Snarare tvärtom.
(Jaenson 2019)

(T20) Man kan slå fast att insamling av jämlikhetsdata (registrering av ras, etnicitet, sexuell läggning och funktionshinder) som genomförs i USA, enligt artikeln, inte på något sätt har ökat jämlikhet eller minskat samhällsklyftor.
Snarare växer dom kulturella klyftorna i USA

(T21) Hendrik Verwoerd jublar i sin grav

Den oftast förekommande referensen på temat historiska argument var dock inte oväntat andra världskriget, Förintelsen och den tyska national-socialismen. Hänvisningarna var ofta explicita och rörde folkmord, deportationer, registrering av minoritetstillhörighet samt att fästa identitetsmarkörer på människors kläder, men ibland var referenserna snarare antydda. Två exempel på det sistnämnda representeras av Daoud (A14) och Jaenson (A15).

(A14) Kartläggningar med uppdelning på raser som ett motmedel är sålunda rena galenskapen med skrämmande trist historia. Vi ska sträva efter att minimera

riskerna som leder till inbördeskrig och folkmord. Vi ska sträva efter ett samhälle som håller ihop och är inkluderade.

(Daoud 2019)

(A15) Att samla in data om människor baserat på ras är exempelvis utmärkt om man vill deportera hela grupper av människor. Eller om man vill registrera olika etniska gruppers åsikter. Eller om man vill inskränka deras rättigheter på olika sätt. Varför inte, när vi väl har börjat registrera människors ras även skriva in det på ID-kortet? Man kan också tänka sig små symboler för att visa vilken ras man tillhör, små stjärnor eller liknande?

(Jaenson 2019)

På Twitter var referenserna till Förintelsen desto mer explicita och ibland åtföljdes dessa inlägg av fotografier på Hitler eller på tyska judars J-stämplade pass. Inläggen kan beskrivas som starkt affektivt laddade, med en patoston som pendlar mellan indignation och lustifikation. I (T22), exempelvis, används en hänvisning till praktiken att tatuera koncentrationslägerfångar med identifieringsnummer för att ge extra patos till kritiken mot Ali Elmi. Författaren till (T23) adresserar Miljöpartiets Twitter-konto med en käck hälsning, och iscensätter därefter ett scenario där Hitler själv ringer upp partiet från det förflutna för att gratulera.

En serieteckning hämtad från den högerpopulistiskt orienterade satirtecknaren *Steget Efter* reproduceras också av flera separata användare, såsom i (T27).⁵⁸ Teckningen visar en förmodad polsk-judisk Förintelseöverlevande på ett ålderdomshem i Sverige som är på väg att rasregistreras av en miljö- respektive vänsterpartist, men som svarar att hon redan har rasregistrerats en gång i tiden av de tyska nazisterna. Teckningen återges i materialet endera med en kort parafra av dess budskap, som i (T25), med en kommentar om "den goda vänsterns" hyckleri eller helt utan kommentar.

(T22) Överlevande judar från Hitlers koncentrationsläger har oftast kvar sina tatuerade registreringsnummer – kommer de att få återanvända samma siffror här i Sverige i miljöpartiets nya uppdaterade rasregister?

⁵⁸ Steget Efters seriestrippar hittas främst på Twitter hos tecknarens eget konto @StegetEfter men publiceras även av nättidningen *NB Nyhetsbyrå* som är knuten till partiet Medborgerlig samling.

- (T23) Hej @miljopartiet !
En man ringer mig ideligen på en knastrig linje. Han påstår sig ringa från 40-talet, är tysktalande och försöker nå er.
Han presenterar sig som Adolf och vill gratulera er till det eminenta förslaget om registrering av etnicitet och religion.
- (T24) Fräscht med rasregister! När man testade det i Tyskland slutade det med över 6 miljoner döda.
Snälla va på rätt sida historien! [bild, Figur 2]

Figur 2. Satirisk seriestripp från @StegetEfter, ur Twitter-materialet.

Relativt ofta kombinerades referenserna till Nazi-Tyskland och Förintelsen även med hänsyftningar på den svenska rasbiologin, till steriliseringarna och till makarna Gunnar och Alva Myrdal eller till professorn i rasbiologi Herman Lundborg. Referenser till rasbiologiska institutet var särskilt frekventa på Twitter men förekom även i pressmaterialet. Daoud använder sig exempelvis i (A16) av institutet för att motivera ett explicit antirastänkande. Argumentet att en "bortträngning" av rasbegreppet skulle vara ett "sundhetstecken" kan här tolkas som en oavsiktlig ironi.

- (A16) Däremot är det ett sundhetstecken att rasbegreppet till varje pris bortträngs från offentligheten i ett land som hade världens första rasbiologiska institut, där rasteorier mördat miljoner.
(Daoud 2019)

Författaren till (T25) föreslår att förespråkarna av jämlikhetsdata måste vara okunniga om rasbiologins koppling till nazismen, och andra hävdade att Ali Elmi själv måste vara historiskt okunnig. Flera Twitter-inlägg menade att införandet av jämlikhetsdata till och med syftar till att återuppliva institutets

verksamhet, såsom i (T26). Gemensamt för alla dessa argument är att de förutsätter att jämlikhetsdatametodens rasbegrepp skulle vara detsamma som rasbiologins, vilket kan jämföras med exemplen (T15)–(T17) här ovan. Samma antydning görs på ett komprimerat Twitter-språk i (T27), där författaren kommenterar och värderar citatet från Ali Elmi med hjälp av taggarna #30talet, #rasregistrering, #rasbiologi, #skallmätning och #rasism. Inlägget adresserar Miljöpartiets och Vänsterpartiets officiella Twitter-konton och använder även en populär tagg för politisk debatt i Sverige, #svpol, förmodligen för att öka spridningen.

(T25) Jag kan acceptera att kunskapen om jämlikhetsdata är låg om de erkänner att deras kunskap om rasbiologins påverkan på framväxten av nazismen är obefintlig.

(T26) Rasregistrering?

Vem vet, kanske har man kvar både böcker, arkiv och utrustning för att mäta skallar i något gammalt förråd uppe i Uppsala?

Då är det ju bara att fortsätta där man slutade för 80 år sedan.

(T27) Leila Ali Elmi från Miljöpartiet vill alltså "registrera människor efter deras ras".

Hon "stöder Vänsterpartiets linje" enligt artikeln ovan.

#30talet #rasregistrering #rasbiologi #skallmätning #rasism @miljopartiet @vansterpartiet #svpol

Utöver alla kopplingar mellan jämlikhetsdata och nazismen förekom även ett antal kopplingar till kommunismen samt till George Orwells klassiska dystopiska roman *1984*. Överlappningspotentialen mellan de olika teman som identifierats i materialet är synnerligen påtaglig i (T28), där hänvisningen till romanen *1984* och östtyska Stasi kombinerar tanken att begreppet *jämlikhetsdata* i sig är en eufemism som i praktiken syftar till statlig övervakning och kontroll av diktaturtyp. I (T29) uttrycks kopplingen till den historiska kommunismen med en stark affektiv laddning, då Ali Elmis uttalande sägs vara "så vidrigt att man mår illa".

(T28) Första gången jag ser det orwellska nyordet "jämlikhetsdata" för det Stasisamhälle det skulle innebära.

(T29) #MP ALI ELMI kartlägga människor efter ras, religion, sexuell läggning , påminner direkt om KGB, STASI, där alla dissidenter listades för att efter ett tag, avrättas eller fängslat. Så vidrigt att man mår illa #leilaalielmi

Argument som tog avstamp i historien kunde också ta sig mer vaga och ospecificerade uttryck, exempelvis i form av uppmaningen att "titta på historien" i (A17), eller i form av den allmänna anklagelsen att Ali Elmi måste vara endera "från vettet" eller helt enkelt bara "historielös" i (T30). I (T31), slutligen, upprepas felförståelsen att jämlikhetsdata skulle handla om något annat än anonym självidentifiering. Genom denna felförståelse hävdas att jämlikhetsdata bygger på ett förlegat tänkande som därför bör förpassas till "historiens skräphög".

(A17) Att samla in information om exempelvis ras skulle kunna vara farligt, menar [Annika Qarlsson, Centerpartiets talesperson för frågor om jämställdhet och kvinnors företagande]:

– Tittar vi på historien kan vi konstatera att det finns fruktansvärda övergrepp som är kopplade till olika typer av register.

(Hellberg 2019)

(T30) Är du från vettet Leila Ali Elmi (MP) eller är du bara naiv och historielös (vilket är illa nog)

(T31) Jämlikhetsdata bygger på att någon annan än jag ska definiera vad som är min identitet, och sedan gruppera mig efter det. Det förslaget hör hemma på historiens skräphög och ingen annanstans.

Anti-vänster/media-argument

Det fjärde temat, anti-vänster/media-argument, utgår från föreställningen att de som är för jämlikhetsdata tillhör eller är medlöpare till den partipolitiska vänstern liksom uppfattningar om ett vänsterorienterat medieetablissemang. Det kan nämnas att Vänsterpartiet och Miljöpartiet i skrivande stund är de enda partierna i riksdagen som officiellt är för jämlikhetsdata. Utanför riksdagen stöds tanken av Feministiskt initiativ. Även Miljöpartiet räknades i debatten till vänstern, ofta tillsammans med just Vänsterpartiet (jfr. exempelvis Figur 2 ovan), trots att Miljöpartiet inte är ett socialistiskt parti. Jämlikhetsdatafrågan drev Ali Elmi dessutom som enskild politiker även om hon samtidigt är miljöpartist.

Jämlikhetsdata, liksom Ali Elmi själv och hennes parti, konstruerades över lag som vänsterradikalt eller vänsterextremistiskt både i högerpositionerade och mittenpositionerade inlägg. I (T32), exempelvis, placerar författaren sig i en mittenposition genom att värdera Sverigedemokraterna som farliga för

Sverige, men Miljöpartiet som ännu farligare. En känga ges också åt den dåvarande statsministern Stefan Löfven. När drevet mot Ali Elmi ägde rum i mars 2019 regerade Socialdemokraterna tillsammans med Miljöpartiet och med stöd av Liberalerna och Centerpartiet, samt ibland även av Vänsterpartiet. Därför fick även dessa partier och deras dåvarande partiledare Jan Björklund, Annie Lööf och Jonas Sjöstedt en släng av slev, som i (T33)–(T34).

- (T32) @miljopartiet är farligare för Sverige än SD.
Förbjud bensinbilar, stoppa flyg, rasregister... att Löfvén regerar med mp bevisar att han helt saknar omdöme
- (T33) Inte visste jag att #KommunistenSjöstedt var för utpekande av homosexuella och vill indela folk i raser. Samma vill #AnnieLööf och #Björklund annars hade fällt regeringen nu. Men de samtycker till Leila Ali Elmi förslag. Vilka AS"!
- (T34) Ni i Centerpartiet kan fortsätta att samarbeta med socialdemokrater och kommunister, ni passar in bra i socialistblocket. Vill @Centerpartiet också ha rasregister? #svpol

En fortsättning på detta argument säger att eftersom jämlikhetsdata anses vara en rasistisk idé i sig så är de som är för jämlikhetsdata följaktligen rasister. Ali Elmis uttalande i *Dagens ETC*, som *Expressen* gjorde en stor sak av, kan således sägas ha utnyttjats för att reproducera en vanligt förekommande retorisk manöver från högern, nämligen att utmåla den antirasistiska vänstern som de verkliga rasisterna då de sägs vara besatta av ras (se exempelvis Arpi & Cwejman 2018). "Hur kan en riksdagsledamot blanda ihop antirasism med statligt sanktionerad raspolitik?" frågar sig exempelvis Adam Cwejman (2019) i sin ledare i *Göteborgs-Posten* medan andra fyllde på i samma anda på Twitter. I (T35) anklagas Vänsterpartiet för att stå för "rasideologi" genom sitt förespråkande av jämlikhetsdata, och i (T36) likställs antirasister och Miljöpartiet helt sonika med nazister. I (T37) omnämns en påstådd "nazist", nämligen en av denna artikels författare, som Ali Elmi dessutom jämförs med.

(T35) Jämlikhetsdata är rasideologi på riktigt som V står för.

(T36) Kollektivister Unite! 👍😄

(O)lustigt att nazister, antirasister och miljöpartister har samma princip: Du är den grupp de väljer åt dig. [Länk till *Expressens* artikel]

- (T37) Vore bra med en lille smule realism.
Socialisten Leila Ali Elmi sitter i riksdagen och vill registrera människors religion o ras.
Hur illa är inte det?!
Bara för att hon svart muslim o har hijab så har INTE mer rätt än nazisten [namn].
Intersectionality in en nötskal.

Hade däremot en vit man stående till höger i politiken och tillhörande Sverigedemokraterna, Alternativ för Sverige, Moderaterna eller Kristdemokraterna förespråkat jämlikhetsdata i stället för den afrosvenska muslimska miljöpartisten Ali Elmi så hette det återkommande att den personen med all säkerhet hade blivit rasiststämplad. Både *Göteborgs-Postens* ledarredaktör Adam Cwejman och *Svenska Dagbladets* ledarredaktör Tove Lifvendahl framför detta argument i sina respektive ledare och det anförs även i ett stort antal Twitter-inlägg. I dessa inlägg liksom i en stor andel av materialet i övrigt läggs betoningen på att konstruera meningsmotståndaren som hycklare och extremist.

I dessa exempel konstrueras Miljöpartiet endera som minst lika extremt som en ej rumsren extremhöger – som nazister i (A18) eller som det högerextrema partiet Alternativ för Sverige i (A19) – eller som mycket mer extremt än en förment rumsren populistisk höger – det vill säga Sverigedemokraterna – eller som högerpartierna Kristdemokraterna i (T38) eller Moderaterna i (T39). Hyckleriet tillskrivs också en bredare allmänhet som antas göra skillnad på ett och samma förslag beroende på vem avsändaren är, eller som naivt faller offer för "godhetsflaggandet" eller den så kallade identitetspolitiken. Tilltalet i (A18)–(A19), såväl som i (T38)–(T39) bjuder in läsaren att tillsammans med författaren se igenom hyckleriet och lämna "dårhuset", genom konstruerade åskådarperspektiv, direkta uppmaningar och retoriska frågor ("framstår möjligen"; "ponera"; "föreställ dig"; "vad hade hänt...?").

- (A18) Att en miljöpartist vill att staten ska registrera ras och etnicitet framstår möjligen inte som lika farligt som om exempelvis en nazist skulle kräva motsvarande (vilket de gör!).

(Cwejman 2019)

- (A19) Pondera att exakt samma sak hade utsagts av en nyinvald riksdagsledamot från Alternativ för Sverige. Att den strukturella rasismen måste bekämpas, och att Sverige därför borde införa jämlikhetsdata där man registrerar människor efter deras ras. Inte?

(Lifvendahl 2019)

(T38) Föreställ dig att det hade varit kd/sd som föreslagit ett rasregister, men så länge man viftar med godhetsflaggan (även om det är falsk flagg) så funkar vad som i dårhuset Sverige.

(T39) Vad hade hänt om en blond moderat krävt rasregister? Och varför händer inget när en mörk miljöpartist gör detsamma? Identitetspolitik och rasism: A Match Made in Heaven

Hyckleriet och naiviteten tillskrevs också ett föreställt partipolitiskt och ideologiskt jävigt så kallat mainstream-media-etablissemang. Detta gäller i synnerhet *public service*, såsom i (T40)–(T41), men även *Aftonbladet* och dess ledarskribent Anders Lindberg omnämns ibland i sammanhanget (T42). Flera inlägg talar om politiskt korrekta eller vänsterorienterade medier i allmänhet, och Ali Elmi kallas för "PK-medias gulle-muslim och förorts-maskot" i ett inlägg. I (T43) antyds till och med en direkt partipolitisk kontroll över medierna, då författaren uttrycker en övertygelse att Miljöpartiet skulle ha kunnat initiera ett kraftfullt mediedrev om det hade handlat om ett så kallat rasregistreringsförslag från Sverigedemokraternas sida.

(T40) Om inte de här vidriga förslagen hade framförts av en MP topp utan ett annat parti – hade väl SVT och SR haft extrasändningar? *Aftonbladet* tryckt en extraupplaga? Twitter rasat? Nu tyst? Orsak?

(T41) Också intressant att läsa att @vansterpartiet enligt artikelförfattaren är för rasregistrering som en del av deras officiella partiprogram. Det hör man inte mycket om i *public service*.

(T42) Ponera detta uttalat av en Kd eller varför inte en SD riksdagsman. Då skulle Lindberg på AB komma med sin färgpyts å det snaraste. Nu hörs inte ett ljud från färgkletarna

(T43) Min första tanke när jag såg Leila Ali Elmis från @miljopartiet s utspel. Om Ali Elmi varit SD, är jag mer än säker på att MP inlett ett kraftfullt mediadrev och krävt hennes avgång.

Minoritetsargument

Det femte och sista temat, det vill säga kategorin minoritetsargument, handlar om att argumentera mot jämlikhetsdata för vissa minoriteters skull. Flera av de inhemska, nationella minoriteterna anses kunna hotas av jämlikhetsdata, såsom romer (T46) eller samer (T47). Det förekommer också referenser till hbtq-personer samt till personer med funktionsvariationer. Temat återfanns

inte i ledartexterna, men återkom i olika former i Twitter-inläggen. I synnerhet kan minoritetsargument användas för att stärka anti-stat/registerargument och historiska argument, såsom i referensen till Nazitysklands registrering av funktionshindrade i (T48), eller genom hänvisningen till märkning av lägerfångar med triangel i (T50).

(T46) På tal om rasregistrering, minns ni hur obehagligt rasistiskt polisens romregister var 2013, eller är detta redan glömt? #svpol

(T47) Samerna känner nog till det med 'rasregister', det kanske inte Ali Elmi vet något om.

(T48) Leila Ali Elmi (MP) hjärtefråga, register över religion, etnicitet, sexuell läggning o funktionsnedsättning.
Funktionshindrade började registreras i Tyskland innan de systematiskt började avlivas.
BIG NO, INGA REG I SVERIGE!!
#svpol #miljöpartiet

I de allra flesta fall omtalas minoritetsgrupperna i tredje person och utan att författaren själv identifierar sig som tillhörande minoriteten i fråga. I (T47) står det således "samerna", inte exempelvis "vi samer". Som tidigare har nämnts har dock representanter för flera nationella minoritetsgrupper ställt sig skeptiska till jämlikhetsdata, men det framgår inte om dessa röster fanns med i drevet mot Ali Elmi. Enbart när det gäller hbtq-personer tenderar dessa att uttryckligen tala om och för sig själva i debatten (T49; T50), även om hbtq-organisationer som RFSL har ställt sig positiva till jämlikhetsdata.

(T49) Sen att Leila dessutom vill kartlägga sexuell läggning? Varför? Varför ska svenska staten veta vem jag väljer att älska? Jag har haft nog med människor med åsikter om vem jag bör leva mitt liv med.
@miljopartiet: Jag och många med mig kräver Leila Ali Elmis avgång.
#svpol

(T50) Varför stanna där? Strukturell diskriminering mot hbt-människor borde också kartläggas. Markera mig med rosa triangel!

Även de minoritetsargument som tydligt kan kopplas till att de framförs av hbtq-personer tar som synes också hjälp av historiska exempel för att kritisera jämlikhetsdata och återigen handlar det om referenser till den tyska nazismen.

Avslutning

Utifrån ett empiriskt material bestående av sju tidningstexter och ett tusental Twitter-inlägg har här redovisats fem återkommande huvudteman. Alla tidningsartiklar och en stor majoritet av Twitter-inläggen var kritiska mot och argumenterade mot jämlikhetsdata. Argumenten som kom till uttryck i drevet mot Ali Elmi i mars 2019 utgick inte bara ifrån hennes uttalande i *Dagens ETC* utan även ifrån ett antal befintliga och ofta traderade felaktiga föreställningar och rena missförstånd om jämlikhetsdata.

Ali Elmis uttalande togs som en bekräftelse på i Sverige mycket utbredda föreställningar om att jämlikhetsdata verkligen innebär upprättandet av ett statligt rasregister, och därigenom en ökad statlig kontroll och därmed ett hot mot den personliga integriteten och till och med mot yttrandefriheten i sig. Det så kallade rasregistret sades samtidigt vara förbjudet att upprätta enligt lag, och jämlikhetsdatabegreppet uppgavs vara en förskönande omskrivning för just skapandet av ett rasregister. Belackarna menade vidare att om nu ett sådant register införs så ska inte bara o-/jämlikhet mätas utan också förekomsten av brottslighet och arbetslöshet bland invandrare och minoriteter. Det tycks ha funnits ett utbrett antagande om att jämlikhetsdata kanske i första hand skulle bekräfta negativa stereotyper och främlingsfientliga narrativ rörande främst utomeuropeiska invandrargrupper.

Det mest ideologiskt drivna huvudtemat, som även är av störst teoretiskt intresse för denna studie, handlade om att fördöma rasbegreppet och ett föreställt rastänkande. Detta tema korresponderar nämligen med den allmänna svenska färgblinda synen på ras och rasism och med det svenska antirasistiska antirastänkande som utgör studiens ingång. I de fall då detta rastänkande tillskrevs karaktäristika så framställdes det i princip uteslutande som essentialistiskt. Ras förstods med andra ord som ett biologiskt begrepp i materialet – och ännu mer så i motargumentationen – och inte som en legitim eller meningsfull självidentifieringskategori, utan som en indelning av människor som per definition görs av rasister eller rentav av nazister. Därmed går det att konstatera att ras i dagens Sverige nästan uteslutande förstås essentialistiskt och biologiskt på ett sätt som närmar sig en nazistisk förståelse av ras.

Förespråkare av jämlikhetsdata kopplades vidare till olika rasliga och religiösa minoritetsaktivisters förment kollektivistiska och separatistiska identitetspolitik, till så kallade rasfixerade postkoloniala antirasister samt till vissa forskare som hävdades eftersträva inte bara registrering utan även antimeritokratisk kvotering. Jämlikhetsdata kopplades också samman med historiska händelser och ideologier, framför allt med Förintelsen och nazismen men ibland också med apartheid-Sydafrika och den amerikanska rassegregerade Södern.

Den oftast förekommande svenska referensen var den svenska rasforskningen i form av Statens institut för rasbiologi. Det föreslagna införandet av jämlikhetsdata konstruerades därigenom som en återgång till ett förlegat och bokstavligt talat livsfarligt rastänkande som i förlängningen skulle kunna leda till folkmord. Argumentet enligt vilket jämlikhetsdata var ett hot mot olika minoritetsgrupper såsom judar, samer, romer och hbtq-personer användes oftast också för att förstärka och befästa argumentet mot ett statligt rasregister och ofta med hjälp av historiska jämförelser.

Vidare kopplades jämlikhetsdatafrågan till vänstern i bred mening, även om Ali Elmi var ensam om att driva frågan inom Miljöpartiet, och trots att Miljöpartiet inte är ett socialistiskt parti. Vänstern i allmänhet sades vara rasistisk, och den vänsterorienterade antirasismen påstods vara förljugen, då jämlikhetsdata ansågs vara detsamma som rasism. Media i allmänhet och public service i synnerhet framställdes som hycklande, partisk, politiskt korrekt och inte minst vänster, då Ali Elmi inte uppfattades bli tillbörligt uthängd som rasist, och inte till närmelsevis så uthängd som en vit man eller en högerpolitiker skulle ha blivit.

Det kan samtidigt tyckas något ironiskt, utifrån argumentet om så kallad mainstreammedias vänsterorienterade partiskhet, att samtliga sju tidningsartiklar som undersöktes i denna studie tog ställning mot jämlikhetsdata. Det så kallade politiskt korrekta pro-jämlikhetsdata-etablissemanget lyste också fullständigt med sin frånvaro i debatten på Twitter, där en överväldigande majoritet av inläggen var entydigt mot jämlikhetsdata. Därmed var det heller ingen debatt som ägde rum utan helt enkelt ett drev som riktade sig mot Ali Elmi. Bland Twitter-inläggen förekom också en större variation i tonläget, då

en del kommentarer tycks ha gjorts i affekt och ibland hade formen av rena personangrepp på Ali Elmi.⁵⁹

Den svenska kritiken mot jämlikhetsdata sådan den tog sig uttryck i drevet mot Leila Ali Elmi i mars 2019 avspeglar slutligen väl det antirastänkande och den färgblindhet som David Theo Goldberg och Eduardo Bonilla-Silva har beskrivit, och inte minst den specifika svenska aversionen mot rasbegreppet i sig och den likaledes specifika svenska färgblinda antirasismen. Samtidigt handlade diskussionen om jämlikhetsdata om så mycket mer än om jämlikhetsdatafrågan i sig och i förlängningen egentligen om något annat än jämlikhetsdata.

Med utgångspunkt i grundpremisen att jämlikhetsdata är detsamma som rasregister och statlig rasregistrering kunde kritikerna göra bruk av en hel repertoar av både polariserande och politiserade kulturkrigstermer och retoriska grepp som politisk korrekthet, identitetspolitik och rasfixering. På så vis kunde representanter från högerns alla läger, från de liberala till de populistiska och extrema högeraktörerna, utnyttja inte bara den allmänt utbredda okunskapen om jämlikhetsdata i dagens Sverige utan även den hegemoniska färgblinda antirasismen som säger att allt tal om ras är rasistiskt i sig för att vinna mark i det pågående så kallade kulturkriget.

Den svenska jämlikhetsdatadebatten i mars 2019 handlade därmed i slutänden inte om jämlikhetsdata utan snarare om jämlikhetsdata som signalord för att uttrycka dominerande svenska färgblinda förhållningssätt till ras och svenska förståelser av rasism och inte minst om att brännmärka vänstern, antirasisterna och postkoloniala forskare – och i praktiken framför allt icke-vita och icke-kristna minoriteter – för att vara kollektivist, kulturrelativist och extremist och företrädare för ett gammaldags, förlegat rastänkande. På så vis tycks Ali Elmis uttalande i *Dagens ETC* ha erbjudit ett tillfälle för olika delar av högern att hävda att den antirasistiska vänstern i själva verket är de verkliga och nog till och med de enda rasisterna. Den svenska kritiken mot jämlikhetsdata sådan den tog sig uttryck i mars 2019 visar slutligen även att det svenska antirastänkandet fortsatt äger en förblindande hegemonisk kraft.

⁵⁹ De mest kränkande kommentarerna om Leila Ali Elmi har vi valt att inte återge i artikeln.

Referenser

- Al-Zubaidi, Y. (2012). *Statistikens roll i arbetet mot diskriminering – en fråga om strategi och trovärdighet*. Stockholm: Diskrimineringsombudsmannen.
- Al-Zubaidi, Y. (2022). Racial and ethnic Statistics in Sweden: Has the socialization process started yet? *Scandinavian Studies in Law*, 68, 425-449.
- Arpi, I. & Cwejman, A. (2018). *Så blev vi alla rasister*. Stockholm: Timbro.
- Bali, H. (2016). Kommer S att stoppa raskartläggningen? *Expressen*, 11 april. <https://www.expressen.se/debatt/kommer-s-att-stoppa-raskartlaggningen> [2020-02-10]
- Behtoui, A. (2021). Constructions of self-identification. Children of immigrants in Sweden. *Identities. Global Studies in Culture and Power*, 28(3), 341-360.
- Bene Perlenberg, C. (2019). Rasbesatthet minskar inte diskriminering. *Göteborgs-Tidningen*, 18 mars. <https://www.expressen.se/gt/ledare/csaba-perlenberg/rasbesatthet-minskar-inte-diskriminering> [2020-02-09]
- Bonilla-Silva, E. (2010). *Racism without racists*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Bruns, A. & Burgess, J. (2011). The use of Twitter hashtags in the formation of ad hoc publics. I Bruns, A. & De Wilde, P. (red.) *Proceedings of the 6th European Consortium for Political Research General Conference, Reykjavik, Iceland, 1–9*. Reykjavik: University of Iceland, ss. 1-9.
- Brännström, L. (2016). "Ras" i efterkrigstidens Sverige. I Lorenzoni, P. & Manns, U. (red.) *Historiens hemvist 2*. Göteborg: Makadam, ss. 27–55.
- Cwejman, A. (2019). Släpp raspolitiken, Miljöpartiet! *Göteborgs-Posten*, 19 mars. <https://www.gp.se/ledare/släpp-raspolitiken-miljöpartiet-1.14060096> [2020-02-09]
- Daoud, M. I. (2019). Kartläggning ökar rasismen. *Göteborgs-Tidningen*, 18 mars. <https://www.gp.se/fria-ord/kartlagga-etnicitet-okar-rasismen-1.14079296> [2020-02-08]
- Ericsson, M. (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige. En analyseramde kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.

- Etminan, A. & Kawesa, V. (2014). Dags för rasifierade feminister i maktens rum. *ETC*, 21 juli. <https://www.etc.se/debatt/dags-rasifierade-feminister-i-maktens-rum> [2020-02-07]
- European Commission. (2007). *European handbook on equality data*. Luxembourg: Office for official publications of the European communities.
- Forum för levande historia. (2018). *Prata rasism*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Gelin, G. (2019). "Jag är här för att göra ett förändringsarbete". *Dagens ETC*, 26 februari. <https://www.etc.se/inrikes/leila-ali-elmi-de-som-riktade-kritik-mot-mig-saknade-kunskap> [2020-02-07]
- Goldberg, D. T. (2009). *The threat of race. Reflections on racial neoliberalism*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Hagren Idevall, K. (2014). "Politiskt korrekt" och normalisering av rasism. *Tidskrift för svensk språkforskning*, 24, 101–132.
- Hellberg, L. (2019). MP-ledamoten: Kartlägg människor efter deras ras. *Expressen*, 15 mars. <https://www.expressen.se/nyheter/mp-ledamoten-kartlagg-manniskor-efter-deras-r> [2020-02-10]
- Hermanin, C. & Atanasova, A. (2014). *Ethnic origin and disability data collection in Europe. Measuring inequality – combating discrimination*. Brussels: Open Society European Policy Institute.
- Hübinette, T. (2015). *Vad är jämlikhetsstatistik? Råd och tips för att arbeta med jämlikhetsindikatorer*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum, Botkyrka kommun & UNESCO-LUCS.
- Hübinette, T. (2017a). Den färgblinda antirasismen slår tillbaka. I Hübinette, T. (red.) *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag*. Lund: Studentlitteratur, ss. 237–251.
- Hübinette, T. (2017b). Jämlikhetsdata. Att kartlägga och motverka diskriminering med statistik. *Ord & Bild*, 126(1), 102–107.
- Hübinette, T. (2018). I Sverige vet vi katastrofalt lite om jämlikhetsdata. *Dagens Samhälle*, 14 februari. <https://www.dagenssamhalle.se/debatt/i-sverige-vet-vi-katastrofalt-lite-om-jamlikhetsdata-20730> [2020-02-07]
- Håkansson Bolve, M., Jebari, K., Magnusson, M., Manzizila, G. & Vartanov, I. (2017). *Kunskapshöjande åtgärder om afrofofi. En pilotstudie*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Ismail, B. (2019). Rasregister är fel sorts antirasism, Ali Elmi. *Gefle Dagblad*, 21 mars.

- <https://www.gd.se/2019-03-20/bawar-ismail-ska-vi-bli-kvitt-rasism-och-diskriminering-genom-att-uppratta-rasregister-over-folk> [2020-02-07]
- Jaenson, E. (2019). Nej, vi ska inte registrera efter ras. *Blekinge Läns Tidning*, 19 mars. <https://www.bl.se/ledare/nej-vi-ska-inte-registrera-manniskor-efter-ras> [2020-02-10]
- Jebari, K. & Magnusson, M. (2013). En färgblind stat missar rasismens nyanser. *Tidskrift för politisk filosofi*, 17(2), 2–18.
- Jönsson, E. & Nilsson, J. (2019). ”Jag ser väl inte färger på det sättet” – interaktionella resurser i samtal om ras. *Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria*, 142, 25–44.
- Kalsnes, B., Krumsvi, A. H. & Storsul, T. (2014). Social media as a political backchannel: Twitter use during televised election debates in Norway. *Aslib Journal of Information Management*, 66(3), 313–328.
- Lifvendahl, T. (2019). Från etnisk representation till rasregister. *Svenska Dagbladet*, 18 mars. <https://www.svd.se/a/gPg1a1/fran-etnisk-representation-till-rasregister> [2020-02-08]
- Makkonen, T. (2016). *European handbook on equality data. 2016 revision*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Osanami Törngren, S. (2018). Talking color-blind. Justifying and rationalizing attitudes toward interracial marriages in Sweden. I Hervik, P. (red.) *Racialization, racism, and anti-racism in the Nordic countries*. Cham: Palgrave Macmillan, ss. 137–162.
- Osanami Törngren, S. & Wigerfeldt, A. (2018). Att kategorisera måste inte vara fel. *Svenska Dagbladet*, 9 mars. <https://www.svd.se/a/wE0bqn/det-ar-inte-alltid-fel-att-kategorisera-manniskor> [2020-02-08]
- Papacharissi, Z. (2015). *Affective publics. Sentiment, technology, and politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Papacharissi, Z. & de Fatima Oliveira, M. (2012) Affective news and networked publics: The rhythms of news storytelling on #Egypt. *Journal of communication*, 62(2), 266–282.
- Pripp, O. & Öhlander, M. (2008). *Fallet Nogger Black. Antirasismens gränser*. Stockholm: Agora.
- Pripp, O. & Öhlander, M. (2012). Att uppfatta rasism i Sverige. Om glassreklam och normstrider. I Hübinette, T., Hörnfeldt, H., Farahani, F. &

- León Rosales, R. (red.) *Om ras och vithet i det samtida Sverige*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum, ss. 85–108.
- Regeringskansliet. (2016). *Samlad grepp mot rasism och hatbrott*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Simon, P. (2007). "*Ethnic*" statistics and data protection in the Council of Europe countries. *Study report*. Strasbourg: Council of Europe.
- Simon, P. (2012). Collecting ethnic statistics in Europe. A review. *Ethnic and Racial Studies*, 35(8), 1366–1391.
- Simon, P. (2008). The choice of ignorance. The debate on ethnic and racial statistics in France. *French Politics, Culture and Society*, 26(1), 7–31.
- Wikström, P. (2017). *I tweet like I talk: Aspects of speech and writing on Twitter*. Karlstad: Karlstad University Press.
- Öhberg, P. & Medeiros, M. (2019). A sensitive question? The effect of an ethnic background question in surveys. *Ethnicities*, 19(2), 370–389.

Sveriges avrasifiering är en forskningsantologi som berör frågor om ras, rasism, antirasism och vithet i ett svenskt efterkrigstida och samtida sammanhang. Antologin samlar 13 studier av författare från olika fält som sammantaget utforskar hur begreppet ras gradvis avvecklades och blev tabu i Sverige efter 1945, och hur en specifikt svensk form av antirasism i stället kom att bli normerande.

Antologins bidrag kan beskrivas som fallstudier, vilka berör nyckelpersoner, samhällsdebatter, tankefigurer, institutioner, migration och marknadsföring, utifrån material från arkiv, dagspress, forskningsintervjuer, sociala medier med mera. Genom denna empiriska och metodologiska bredd blir antologin som helhet ett tvärsnitt som belyser hur Sverige utvecklades från att vara en rasbiologisk pionjär till att bli världens mest utpräglad "färgblinda" land.

Boken är redigerad av Tobias Hübinette och Peter Wikström, med bidrag författade av Martin Ericsson, Johan Samuelsson, Ludwig Schmitz, Emma Severinsson, Mattias Tydén, Mats Wickström, David Assadkhan, Karin Idevall Hagren, Catrin Lundström, Sayaka Osanami Törngren och Jeff Werner.

ISBN 978-91-7867-330-8 (tryck)

ISBN 978-91-7867-331-5 (pdf)

Kulturvetenskapliga skriftserien, skrift 4